

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДЕРЖАВНИЙ ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД
«УЖГОРОДСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ»**

**КОНСТИТУЦІЙНО–ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ
ПРАВ І СВОБОД ГРОМАДЯН В УКРАЇНІ**

колективна монографія

Луцьк
Вежа-Друк
2023

УДК 342.7(477)

К-65

Рекомендовано Вченою Радою
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»
(протокол № 7 від 20 червня 2023 року)

Рецензенти:

Дробуш Ірина Вікторівна – доктор юридичних наук, професор, завідувач кафедри державноправових дисциплін національного університету «Острозька академія».

Медвідь Андрій Богданович – доктор юридичних наук, професор, професор кафедри теорії держави і права, директор науково-практичного центру дослідження та захисту конституційних прав особи Львівського торговельно-економічного університету.

Конституційно–правове регулювання прав і свобод громадян в Україні: колективна монографія /під ред. І.С. Пирого, Ю.М. Бисаги. – .Луцьк: Вежа-Друк, 2023. 472 с.

ISBN 978-966-940-499-2

EAN 9788097433659

В монографії з позиції сучасної юридичної науки висвітлено правове забезпечення конституційно–правового регулювання прав і свобод громадян в Україні. Розглянуті питання поняття і змісту засобів забезпечення правового регулювання прав і свобод громадян. Приділено особливу увагу удосконаленню інституційних механізмів забезпечення регулювання деяких конституційних прав і свобод громадян в Україні. Монографія є колективним комплексним дослідженням конституційно – правового регулювання прав і свобод громадян в Україні.

Для науковців, викладачів, аспірантів, студентів та усіх громадян, котрі цікавляться питаннями конституційно – правового регулювання прав і свобод громадян в Україні.

УДК 342.7(477)

ISBN 978-966-940-499-2

EAN 9788097433659

(©) Під заг. ред. І.С. Пирого, Ю.М.
Бисаги, 2023

© Під заг. ред. І.С. Пирого, Ю.М. Бисаги

© Видавництво «ВЕЖА-ДРУК», 2023

Монографія присвячена ТВОРЦЕВІ за ВЧОРА,
за СЬОГОДНІ, за ЗАВТРА...

За право БУТИ!

За нашу і Вашу свободу!

За дорученням авторів колективної монографії проф. Ю.М. Бисаги, проф.
Д.М. Бєлова, доц. В.В. Берч, проф. Л.М. Дешко, проф. І.С. Пирого, ст. викл. В.І.
Продан.

**Справедливий Закон —
найвища суспільна мудрість**

A fair law is the highest social wisdom

Авторський колектив:

Батанов Олександр Васильович - доктор юридичних наук, професор, заслужений діяч науки і техніки України, провідний науковий співробітник відділу конституційного права та місцевого самоврядування Інституту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України.

Берч Вероніка Вікторівна - кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри конституційного права та порівняльного правознавства ДВНЗ «Ужгородський національний університет».

Бєлов Дмитро Миколайович – доктор юридичних наук, професор, заслужений юрист України, професор кафедри конституційного права та порівняльного правознавства ДВНЗ «Ужгородський національний університет».

Бєлова Мирослава Володимирівна - доктор юридичних наук, доцент, професор кафедри конституційного права та порівняльного правознавства ДВНЗ «Ужгородський національний університет».

Бисага Юрій Михайлович – доктор юридичних наук, професор, заслужений юрист України, завідувач кафедри конституційного права та порівняльного правознавства ДВНЗ «Ужгородський національний університет».

Васильчук Лариса Богданівна – кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри конституційного права та порівняльного правознавства ДВНЗ «Ужгородський національний університет».

Гомонай Василь Васильович – доктор юридичних наук, професор, професор кафедри конституційного права та порівняльного правознавства ДВНЗ «Ужгородський національний університет».

Кадебська Елеонора Володимирівна - кандидат економічних наук, заступник директора з науково-методичної роботи Волинського інституту імені В'ячеслава Липинського ПрАТ «ВНЗ «МАУП»

Крегул Яна Миколаївна – кандидат юридичних наук, доцент кафедри конституційного права та порівняльного правознавства ДВНЗ «Ужгородський національний університет».

Петрецька Наталія Іванівна – кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри конституційного права та порівняльного правознавства ДВНЗ «Ужгородський національний університет».

Пирога Ігор Степанович - доктор юридичних наук, професор, професор кафедри конституційного права та порівняльного правознавства ДВНЗ «Ужгородський національний університет».

Пирога Сергій Степанович – кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри правознавства та канонічного права, Карпатського університету імені Августина Волошина.

Продан Вікторія Іванівна – асистент кафедри конституційного права та порівняльного правознавства, здобувач кафедри конституційного права та порівняльного правознавства ДВНЗ «Ужгородський національний університет».

Рогач Олександр Янович – доктор юридичних наук, професор, проректор з науково – педагогічної роботи ДВНЗ «Ужгородський національний університет»

Фрідманська Вікторія Іванівна – кандидат юридичних наук, доцент кафедри адміністративного, фінансового та інформаційного права ДВНЗ «Ужгородський національний університет».

Фрідманський Роман Михайлович – кандидат юридичних наук, професор, професор кафедри конституційного права та порівняльного правознавства ДВНЗ «Ужгородський національний університет».

Черевко Павло Павлович – кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри цивільного права та процесу ДВНЗ «Ужгородський національний університет».

ЗМІСТ

ВСТУП.....	14
РОЗДІЛ 1. ДЕЯКІ ОСОБИСТІ ПРАВА ЛЮДИНИ І ГРОМАДЯНИНА В УКРАЇНСЬКОМУ І МІЖНАРОДНОМУ ЗАКОНОДАВСТВІ (Бєлов.Д.М., Бєлова М.В.).....	18
1.1 Права окремих категорій громадян.....	18
1.1.1 Права дитини.....	18
1.1.2. Права жінок.....	20
1.1.3.Права етнічних, релігійних та мовних меншин.....	24
1.1.4 Право народів на самовизначення.....	27
1.2 Правова природа та види прав людини четвертого покоління.....	30
1.2.1 Права і свободи людини і громадянина: сучасні концептуальні підходи.....	31
1.2.2. Права людини четвертого покоління як результат розвитку науки та техніки.....	35
1.2.3. Види прав людини четвертого покоління: доктринальні засади.....	39
РОЗДІЛ 2. ЕКОНОМІЧНІ ПРАВА ЛЮДИНИ І ГРОМАДЯНИНА В СИСТЕМІ КОНСТИТУЦІЙНИХ ПРАВ І СВОБОД. (Крегул Я.В., Бисага Ю.М.).....	45
2.1. Система конституційних економічних прав і свобод людини, їх юридична природа та гарантії їх дотримання.....	45
2.2. Елементи економічної свободи: свобода економічної поведінки; свобода вибору сфери діяльності; свобода докладання своїх здібностей, знань, можливостей; свобода способу розподілу доходів і споживання матеріальних благ; економічна відповідальність.....	59
2.3. Проблеми здійснення економічних прав.....	66
2.4. Порухення економічних прав людини, зокрема, права людини на прац'ю.....	76

2.5. Причини порушення економічних прав 81

2.6. Конституційні гарантії економічних прав та їх ефективність..... 86

РОЗДІЛ 3 КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВО СОЦІАЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ В СИСТЕМІ ПРАВ ЛЮДИНИ І ГРОМАДЯНИНА (Васильчук Л.Б, Гомонай В.В.).....95

3.1. Конституційні соціально економічні права людини і громадянина.....100

3.1.1 Право на охорону і допомогу сім'ї, матерям і дітям.....100

3.1.2 Право на освіту.....104

3.1.3. Право на працю та соціальних захист.....110

3.1.4. Право на достатній життєвий рівень.....115

3.1.5. Право на житло.....120

3.2. Система принципів законодавства, що забезпечує реалізацію права на соціальне забезпечення.....122

РОЗДІЛ 4. ТРУДОВІ ПРАВА. КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВО ЛЮДИНИ НА ЗАРОБІТНУ ПЛАТУ: ЗАГАЛЬНОТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ (Фрідманський Р.М., Фрідманська В.І., Черевко П.П.).....126

4.1. Місце та роль права на заробітну плату в системі конституційних прав та свобод..... 126

4.2. Право на заробітну плату як суб'єктивне право людини 146

4.3. Особливості конституційно-правового регулювання права на заробітну плату 161

РОЗДІЛ 5. ПОЛІТИЧНІ ПРАВА В СИСТЕМІ КОНСТИТУЦІЙНИХ ПРАВ І СВОБОД ЛЮДИНИ І ГРОМАДЯНИНА. (Пирога І.С., Пирога С.С., Кадебська Е.В.).....191

5.1 Місце політичних прав і свобод людини і громадянина в системі конституційних прав..... 192

5.2 Класифікація політичних прав і свобод людини і громадянина..... 206

5.3 Право на управління справами держави..... 219

5.3.1 Право на участь в референдумі.....222

5.3.2	Активне і пасивне виборче право.....	231
5.3.3	Право на рівний доступ до державної служби.....	241
5.3.4	Право на участь у здійсненні правосуддя.....	246
5.4	Політичні права на реалізацію громадянських ініціатив.....	253
5.4.1.	Право на звернення.....	253
5.4.2	Право на проведення публічних заходів.....	258
5.4.3	Право на об'єднання.....	266
5.5	Свобода думки і слова	272

РОЗДІЛ 6. МУНІЦИПАЛЬНІ ПРАВА ЛЮДИНИ: ПРОБЛЕМИ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ТА РЕАЛІЗАЦІЇ (Батанов О.В., Рогач О.Я.).....286

6.1.	Феноменологія муніципальних прав людини.....	286
6.2.	Формування муніципальних прав людини в умовах глобалізації та інтернаціоналізації конституційного права.....	315
6.3.	Особливості реалізації та тенденції розвитку окремих видів муніципальних прав людини.....	329

РОЗДІЛ 7. ІННОВАЦІЙНІ МЕХАНІЗМИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЕКОЛОГІЧНИХ ПРАВ ТА СТАЛОГО РОЗВИТКУ (Петрецька Н.І.).....361

7.1.	Людина в екологічній мережі: право на безпечне для життя і здоров'я довкілля.....	361
7.2.	Правове закріплення стандартів безпечного середовища життєдіяльності людини: біобезпека в контексті права на життя та здоров'я.....	366
7.3.	Правове забезпечення екологічних вимог при здійсненні містобудівної діяльності	372
7.4.	Особливості захисту екологічних прав.....	381
7.5.	Глобалізація права на безпечне довкілля та екологічний конституціоналізм.....	389

РОЗДІЛ 8. КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВО НА ЗАХИСТ ПРАВ ТА СВОБОД ЛЮДИНИ І ГРОМАДЯНИНА (Берч В.В., Продан В.І.).....401

8.1. Право на захист в системі конституційних прав і свобод людини і громадянина..... 402

8.2. Внутрішньодержавні способи захисту конституційних прав і свобод людини і громадянина. 412

8.3. Міжнародний механізм захисту конституційних прав і свобод людини і громадянина..... 424

ПЕРЕДМОВА РЕДАКТОРІВ МОНОГРАФІЇ

Майже всі нормативні документи з прав людини містять посилання на Загальну декларацію прав людини, прийняту Генеральною Асамблеєю Організації об'єднаних націй 10 грудня 1948 року. Декларація має рекомендаційний статус, але на її основі були прийняті два документи, що є обов'язковими для держав – членів ООН: Міжнародний пакт про громадянські та політичні права і Міжнародний пакт про економічні, соціальні та культурні права. Деякі положення Декларації за часи багаторічної практики набули статус норм звичаєвого права.

Перелік прав людини, закріплений у діючих міжнародно-правових договорах, є результатом тривалого історичного розвитку суспільно-політичної думки, поступового формування стандартів, які стали нормою сучасного демократичного суспільства. На доктринальному рівні у юриспруденції є різноманітні концепції прав людини: природноправова, позитивістська, соціалістична, теологічна та універсальна концепція міждержавного співробітництва у галузі прав людини.

Права людини – це одне із фундаментальних понять сучасної юриспруденції, навколо якого точаться дискусії серед учених і практиків. Сьогодні інтерес до проблем прав людини актуалізується в контексті прагнення України до членства у Європейському Союзі, що заснований на цінностях свободи і демократії. Події Революції гідності 2014 року довели прагнення українського народу до демократичних перетворень та утвердження європейських цінностей в українському суспільстві, де забезпечуються права і свободи людини. В умовах повномасштабної російської агресії проти України, тимчасової окупації окремих територій України проблеми поваги та захисту прав і свобод людини набувають пріоритетного значення. З метою реалізації людиною своїх інтересів у різних сферах суспільного життя, держава надає їй широкий спектр прав і свобод.

Серед загальних гарантій передбачені інституційні, матеріальні та процесуальні гарантії. Інституційні гарантії пов'язані з функціонуванням інституцій, передусім Суду, органів, агенцій, служб, діяльність яких спрямована на

забезпечення та захист порушених основоположних прав. Матеріальні гарантії включають право особи на компенсацію шкоди, заподіяної порушенням її прав, а процесуальні гарантії реалізуються під час судочинства. У статті 1 Конституції України Україну проголошено демократичною і правовою державою, що базується на визнанні людини, її прав і свобод, найвищою соціальною цінністю; крім того, закріплено, що права і свободи людини є невідчужуваними і непорушними (ст. 21), вони гарантуються і не можуть бути скасовані (ст. 22), а держава є відповідальною перед особою за свою діяльність, тому утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави.

Зараз в Україні формується нова система взаємовідносин між громадянами і державою. Будь-яка держава може називатися демократичною і правовою, якщо основною її функцією є забезпечення і захист особистих прав і свобод, а також честі та гідності людини і громадянина, так само як і створення умов, що забезпечують достойний рівень життя і вільний розвиток громадян. У зв'язку з цим характер змін взаємин людини і держави, особливо в частині, що стосується збереження і дотримання пріоритету загальнолюдських цінностей, вимагає пильної уваги і ретельного дослідження.

Колектив авторів ДВНЗ «Ужгородський національний університет» підготував монографію, яка підсумовує результати дослідження прав людини, закріплених у Конституції України, та наявні засоби їх забезпечення. У монографії проаналізовано основні права і свободи громадян, досягнення представницької демократії, яка наділяє громадян політичними правами балотуватися кандидатом і голосувати на виборах до Європейського парламенту. Важливою цінністю є рівність прав усіх громадян перед законом і недискримінація за будь-якою ознакою: статтю, кольором шкіри, віком, національністю, соціальним статусом тощо.

Мета монографії – представити фундаментальні аспекти проблеми реалізації конституційних прав і свобод людини і громадянина. Монографія охоплює всі аспекти прав і свобод, які аналізуються відповідно до прийнятої класифікації. Матеріал кожної глави присвячений вивченню певної групи прав, які поділені на

особисті (громадянські), політичні, економічні, соціальні і культурні. Звичайно, ми усвідомлюємо, що багато важливих проблем не розглянуті в цій книзі або подані без достатнього обговорення, а також те, що точки зору авторів можуть різнитися.

Редактори монографії висловлюють подяку за співпрацю співавторам цієї монографії.

Ужгород, вересень 2023 р.

проф. І.С. Пирога
проф. Ю.М. Бисага

ВСТУП

Конституція через свої юридичні властивості – верховенство у системі права; основа поточного законодавства; нормативність та пряма дія; гарант стабільності, непорушності державного та суспільного устрою, правового статусу особистості; програмність - є захисним механізмом права і свободи особистості.

Відповідно до ч.3 ст. 8 Конституції України, Конституція має пряму дію. У ній закладено початок загального конституційного регулювання (положення Конституції є базовими категоріями для суспільства, держави, статусу особистості) та особливого (в цьому відношенні сприйняття Конституції як нормативного правового акту має стати природною частиною нашого юридичного буття).

Існує проблема співвідношення загального та особливого конституційного регулювання. Іноді кажуть, що Конституція має опускатися до регулювання конкретних відносин. Очевидно, що питання треба ставити інакше: наскільки важливим є конкретне положення, щоб про нього говорити в Конституції? Цінність конституційного регулювання у цьому, що його у концентрованому вигляді може створити основу розвитку суспільних відносин навіть без подальшого законодавчого регулювання.

У Конституції України, десяток разів вказується на гарантованість прав і свобод особистості. У другому розділі прямо декларуються гарантії здійснення прав і свобод людини та громадянина, в інших – опосередковано: гарантії умов їх реалізації, наприклад, «кожна людина має право на вільний розвиток своєї особистості, якщо при цьому не порушуються права і свободи інших людей, та має обов'язки перед суспільством, в якому забезпечується вільний і всебічний розвиток її особистості» ст. 23 Конституції), в питанні місцевого самоврядування (розділ 11. ст. 140 Конституції), прав всіх корінних народів та національних меншин (розділ 1, ст. 11, Конституції). Крім того, даються гарантії захисту вже гарантованих прямо чи опосередковано прав і свобод людини та громадянина.

Відповідно до Конституції України захисту підлягають не просто права та свободи людини і громадянина, а весь процес їх визнання, дотримання та забезпечення.

Під конституційним захистом права і свободи людини і громадянина можна розуміти процес реалізації конституційних гарантій їх визнання, дотримання та забезпечення. Це стадії конституційного захисту правами людини і громадянина (визнання, дотримання, забезпечення).

Визнання права і свободи людини і громадянина — перша стадія їхнього конституційного захисту. На цій стадії здійснюється нормотворча діяльність відповідних органів державної влади та місцевого самоврядування:

- прийняття нормативних правових актів, у яких закріплюються правничий та свободи людини і громадянина;
- імплементація норм міжнародного права;
- ратифікація міжнародних договорів;
- визнання рішень Європейського Суду з правами людини.

Друга стадія процесу захисту - дотримання права і свободи людини і громадянина. Досягається це внаслідок діяльності всіх суб'єктів влади, а також фізичних та юридичних осіб відповідно до принципів невторчання, лояльності (толерантності), згоди та поваги.

Невторчання — пасивне забезпечення права бути залишеним в спокої від наділених владою суб'єктів права. Конституція покликана забезпечити невторчання у сферу, де людина правомочна діяти з власної волі та розсуду. Поняття лояльності до людини, її прав і свобод не знаходить свого прямого вираження в Конституції України. Лояльність повинна займати певне місце у відносинах, до прикладу між релігійними конфесіями.

Відповідно до статті 1 Конституції України, принцип соціальної держави означає усунення не виправданих соціальних відмінностей. З урахуванням принципів правової держави, свободи економічної діяльності, недоторканності приватної власності щодо міри та обсягів перерозподілу власності з метою усунення не виправданих соціальних відмінностей неприпустиме перетворення

соціальної держави на таку, що бере під свій контроль економічну систему. Державі при виробленні економічної та соціальної політики необхідний пошук балансу між різними конституційними засадами, що у певному співвідношенні.

Конституційні принципи перебувають у зв'язку одне з одним, взаємодіючи між собою. При захисті права і свободи людини і громадянина боротьба суперечливих інтересів диктує необхідність вирішення питання можливого пріоритету реалізації того чи іншого конституційного принципу. У будь-якому випадку, визнаючи пріоритет конституційного принципу територіальної цілісності, державної безпеки, слід виходити з того, що це робиться в ім'я визнання життя людини, його прав і свобод як найвищу цінність (ст. 3 Конституції).

Повага до прав людини та неприпустимість їх порушення закріплені в законодавчому акті Народи з безпеки та співробітництва в Європі (1975 р.) як фундаментальний принцип міжнародного права.

Стаття 68 Конституції України вказує на обов'язок кожного поважати та не посягати на права та свободи інших людей. У ній говориться: «Кожен зобов'язаний неухильно додержуватися Конституції України та законів України, не посягати на права і свободи, честь і гідність інших людей». Гідність особи охороняється державою.

Третя стадія процесу конституційного захисту права і свободи людини і громадянина — забезпечення. Забезпечити права і свободи людини означає встановити доцільне та справедливе співвідношення матеріальних та духовно-моральних потреб громадян та реальних можливостей їх задоволення.

Тут необхідне організаційне, юридичне та матеріальне забезпечення права і свободи громадян, що утворює систему державного забезпечення права і свободи людини і громадянина. Її елементами є обов'язок держави здійснювати активні дії, у тому числі й примусові, щодо фізичних та юридичних осіб щодо дотримання ними прав та свобод інших осіб.

До суб'єктів захисту права і свободи людини і громадянина Конституція України відносить: громадян України, іноземних громадян, осіб без громадянства, адвокатів, Уповноваженого з прав людини, громадські об'єднання та інші.

Конституція України проголосила, що носієм суверенітету та єдиним джерелом влади в Україні є народ (ст. 5 Конституції). «Народне волевиявлення здійснюється через вибори, референдум та інші форми безпосередньої демократії» (ст. 69 Конституції).

Діяльність суб'єктів захисту прав і свобод людини і громадянина здійснюється у закріплених конституційних формах — у формі державного, судового, міжнародного, колективного захисту та у формі самозахисту — методами політичними, соціально-економічними, конституційно-правовими, кримінально-правовими, адміністративно -правовими, цивільно-правовими.

Захищати права і свободи людини та громадянина означає досягти стану гармонії у відносинах між людиною, суспільством та державою. Це можливо у разі збалансованості всіх інтересів, приведення їх до стану достатнього збігу. Людина, суспільство і держава мають один спільний інтерес — права і свободи людини і громадянина та їх захист.

РОЗДІЛ 1

ДЕЯКІ ОСОБИСТІ ПРАВА ЛЮДИНИ І ГРОМАДЯНИНА В УКРАЇНСЬКОМУ І МІЖНАРОДНОМУ ЗАКОНОДАВСТВІ

Бєлов Дмитро Миколайович,
доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри конституційного права та порівняльного правознавства
ДВНЗ Ужгородський національний університет»,
Заслужений юрист України

Бєлова Мирослава Володимирівна,
доктор юридичних наук, доцент
кафедри конституційного права та порівняльного правознавства.
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»

1.1 Права окремих категорій громадян

1.1.1 Права дитини

Складовою частиною системи прав людини є система прав дитини. **Дитиною**, відповідно до ст. 1 Конвенції про права дитини 1989 року, визнається “кожна людська істота до досягнення 18-річного віку, якщо за законом, що застосовується до даної особи, вона не набуває повноліття раніше”.

Права дитини – можливості (свободи) неповнолітньої людини, необхідні для її існування, виховання і розвитку. Багато прав дитини збігаються з правами людини (право на життя, ім'я, отримання громадянства, вільне вираження своїх думок та ін.). Однак дитину у жодному разі не можна прирівнювати до дорослої людини, у тому числі і в правових аспектах. Дитина має бути забезпечена особливими правами, особливим захистом. Особливі права дитини – це “права росту”, зумовлені її фізичною, розумовою, духовною незрілістю. Особливістю прав дитини є необхідність спеціального захисту цих прав, щоб були забезпечені можливості та сприятливі умови щодо вільного і повноцінного розвитку дітей.

Основні права дитини закріплені в таких міжнародно-правових документах, як *Декларація прав дитини 1959 р. та Конвенції про права дитини 1989 р.* Основним принципами, які закріплені в цих документах є:

Принцип 1. Усі діти, незалежно від раси, кольору шкіри, статі, мови, релігії, політичних та інших поглядів, національного чи соціального походження, статусу власності, народження, мають права, що містяться в Декларації прав дитини 1959 р. та Конвенції про права дитини 1989 р.

Принцип 2. Дитина повинна перебувати під особливим захистом, їй повинні бути надані всі можливості та умови для фізичного, психічного та соціального розвитку.

Принцип 3. Діти, що мають фізичні недоліки, розумову відсталість, соціальні негаразди, повинні отримати особливу увагу, навчання, лікування.

Принцип 4. Діти повинні розвиватися і виховуватися у сім'ї. Суспільство та уряд повинні забезпечити дітей, які не мають батьків, усіма необхідними умовами та підтримкою.

Принцип 5. У дитини є право на безоплатну обов'язкову освіту. Дитина також повинна мати можливість відпочивати.

Принцип 6. Діти завжди мають бути першими серед тих, кому потрібно надати допомогу та підтримку.

Принцип 7. Дитина повинна бути захищена від усіх проявів жорстокості та експлуатації. Використання дитячої праці забороняється.

Принцип 8. Дитина повинна бути захищена від усіх видів дискримінації та виховуватись у дусі взаєморозуміння, терпимості, дружби між людьми, загального братерства.

Тобто правами дитини, згідно з цими міжнародно-правовими документами, є наступні:

- 1) право на життя, виживання і вільний розвиток;
- 2) право на ім'я та набуття громадянства;
- 3) право знати своїх батьків та користуватися батьківською турботою;
- 4) право не розлучатися з батьками наперекір їх бажанням;

- 5) право на возз'єднання з сім'єю, яка знаходиться в іншій державі;
- 6) право залишати країну та повертатися у свою країну;
- 7) право на захист у випадку незаконного перетину та повернення з-за кордону;
- 8) право вільно виражати свої думки з усіх питань;
- 9) право на свободу думки, совісті, релігії;
- 10) право на свободу асоціацій та мирних зборів;
- 11) право на повну інформацію, яка сприяє благополуччю дитини;
- 12) право користуватися благами соціального забезпечення;
- 13) право користуватися послугами системи охорони здоров'я;
- 14) право на освіту;
- 15) право на захист від економічної експлуатації;
- 16) право на захист від незаконного зловживання наркотичними засобами та психотропними речовинами, від всіх форм сексуальної експлуатації та сексуальних розбещень.

В українському законодавстві права дитини регламентуються Конституцією України 1996 р., законами України: “Про охорону дитинства”, “Про попередження насильства в сім'ї”, “Про загальну середню освіту”, “Про державну допомогу сім'ям з дітьми”, а також галузевим законодавством.

1.1.2. Права жінок

В історії різних народів протягом століть жінки зазнавали жорстокої дискримінації та всіляких утисків, їм заборонялося брати участь у політичній діяльності та обіймати державні посади. Поширеним явищем була надмірна експлуатація жіночої праці на виробництві та в сім'ї (так зване «домашнє рабство»). Наслідки цього відчуваються і в сучасному суспільстві. Тому в ХХ ст. спочатку в окремих державах, а згодом на міжнародному рівні почали здійснюватися заходи щодо поліпшення становища жінок, розширення і забезпечення їхніх прав, захисту їхніх інтересів.

У сучасному міжнародному праві основу захисту прав жінок становить принцип рівності чоловіка й жінки. У найбільш загальній формі цей принцип закріплено у Статуті ООН як обов'язок поважати права усіх незалежно від статі. У 1948 р. було прийнято Загальну декларацію прав людини, яка також проголосила цей принцип. Згідно зі статтею 2 Декларації, кожна людина повинна володіти всіма правами і свободами без будь-якого винятку щодо раси, кольору шкіри, статі, мови... або іншого положення.

Конституція України (ст. 24) закріплює рівність прав чоловіка та жінки в усіх сферах суспільного життя. Відповідно до цього конституційного положення побудовано все законодавство щодо захисту прав жінок. У нас немає жодного закону, який би віддавав перевагу чоловікам, одночасно обмежуючи жінку, завдаючи шкоди її інтересам. Тому як громадянка жінка має такі самі, зафіксовані в Конституції та поточному законодавстві, права та обов'язки, що і чоловік. Однак юридична рівноправність жінок і чоловіків, на жаль, не означає їх фактичної рівноправності. Психологічні, фізичні, фізіологічні особливості чоловічого та жіночого організму вимагають урахування їх у процесі правового регулювання суспільних відносин. Чимало правових норм уже сьогодні враховують ці особливості, віддаючи чоловікам, як може видатися на перший погляд, певні переваги. Саме вони виконують підземні та важкі роботи. На них поширюється загальний військовий обов'язок.

З іншого боку, є окремі норми, які ставлять жінку у привілейоване становище. Закон України «Про пенсійне забезпечення» встановлює пенсійний вік: для жінок - 55, а для чоловіків - 60 років. Засуджені жінки відбувають покарання у виправно-трудовах колоніях двох видів режимів: загального та суворого, а чоловіки на додачу - ще й у посиленого та особливого. На чоловіків не поширюється ціла низка норм трудового законодавства, що пов'язані з наявністю у сім'ї малолітніх дітей. Такі норми — привілей виключно жінок.

Захист політичних прав жінок. Політичні права жінок посідають особливе місце як у вченні про права людини, так і в чинному, позитивному праві. Політичні права забезпечують можливість повноцінної участі громадян у суспільному житті

та у здійсненні державної влади; саме в галузі політичних прав здавна існує дискримінація жінок, яка часто була закріплена законом.

Першим міжнародним документом, який проголосив, що політичні права жінок повинні користуватися загальною повагою, що вони притаманні жінці у такій мірі, у якій вони притаманні будь-якій вільній особі, була Загальна декларація прав людини 1948 р. На розвиток її положень у 1952 році було прийнято *Конвенцію про політичні права жінок*. У статтях 1 та 2 Конвенції сказано, що жінкам належить право обирати і бути обраними на всіх виборах, які встановлено національним законом, на рівних умовах з чоловіками. А у ст. 33 цієї Конвенції передбачено право жінки «посідати на рівних з чоловіком умовах, без будь-якої дискримінації, усі посади на громадсько-державній службі і виконувати усі суспільно-державні функції, які встановлено національним законом». Саме реалізація цього права забезпечує жінці можливість брати участь у керуванні державою на всіх рівнях.

Громадянство - це правовий зв'язок певної фізичної особи з державою. Звичайно, саме громадяни мають право користування найширшим колом прав та свобод у своїй державі. Тому громадянство завжди має велике значення для людини.

Питання щодо придбання та втрати громадянства вирішує переважно внутрішнє законодавство держав. У колі таких питань знаходяться й правила, які стосуються громадянства заміжньої жінки, яка одружилася з іноземцем. Конвенція 1979 р. «Про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок» у ст. 9 твердо визначила права жінки з цього питання: *«Держави-сторони надають жінкам рівні з чоловіками права щодо набуття, зміни або збереження громадянства; ...ні одруження з іноземцем, ні зміна громадянства чоловіка під час шлюбу не тягнуть за собою автоматичної переміни громадянства дружини, не перетворюють її на особу без громадянства і не можуть змусити її прийняти громадянство чоловіка. Держави-сторони надають жінкам рівні з чоловіками права щодо громадянства їхніх дітей»*.

Українське законодавство в цілому не має будь-яких суперечностей з міжнародними стандартами у даному колі питань. Україна є учасницею міжнародних конвенцій щодо захисту прав жінок, про які йшлося.

Соціально-економічні та культурні права жінок. Найважливіші міжнародні документи з прав людини закріплюють право жінки на працю, яке вміщує право на отримання роботи, рівні права з чоловіком щодо винагороди (вона повинна бути рівною за рівну працю), на рівні умови щодо рівноцінної праці, на рівний підхід до оцінки якості роботи та право на особливий захист жіночої праці. При цьому Конвенція про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок 1979 р. прямо підкреслює зв'язок права жінки на працю з основними правами людини і вимагає надати жінкам конкретні права в галузі трудових відносин на засадах рівності з чоловіками. Тут ідеться про право на однакові можливості під час найму на роботу, право на вільний вибір професії, на просування по службі та гарантію зайнятості, право на соціальне забезпечення, право на охорону здоров'я та безпечні умови праці. А п. 2 ст. 11 даної Конвенції містить перелік заходів, які можуть гарантувати ефективне право на працю у зв'язку з одруженням або материнством.

Надзвичайно важливою функцією жінки, з точки зору як особистих, так і суспільних інтересів, є материнство - народження, розвиток, виховання дитини.

Піклування про майбутню матір бере свій початок задовго до народження дитини. Міжнародна декларація в інтересах соціального розвитку, підписана Президентом України 11 березня 1995 року у Копенгагені, визнає дівчинку об'єктом державної охорони. Україні потрібні спеціальні державні програми з комплексом заходів щодо гарантування безпеки та благополуччя материнства.

Різні галузі українського законодавства захищають певні права вагітної жінки та жінки-матері. Наприклад, трудове законодавство забороняє відмовляти у прийомі на роботу вагітної жінки (така відмова карається за Кримінальним кодексом України), надає право вагітній жінці перевестися на легшу роботу із збереженням попередньої заробітної плати, їй надається відпустка за вагітністю та пологами. Вагітну жінку не можна відправляти у відрядження, залучати до нічних та понаднормових робіт. Непрацездатна жінка має право на аліменти від свого

чоловіка незалежно від того, працює вона чи ні. Єдиною умовою виникнення такого права є матеріальна спроможність чоловіка.

У разі народження дитини жінка отримує одноразову грошову допомогу. Жінка має право на збереження місця роботи у зв'язку з відпусткою по догляду за дитиною до досягнення нею 3-річного віку. Матері, які мають малолітніх дітей, також не можуть відряджатися по роботі, залучатися до роботи вночі та понаднормово.

Згідно із ст. 66 Кримінального кодексу України, вчинення злочину вагітною жінкою визнається обставиною, яка пом'якшує її відповідальність, а згідно зі статтею 64 довічне позбавлення волі не застосовується до жінок, що були в стані вагітності під час вчинення злочину або на момент постановлення вироку.

Міжнародне право приділяє особливу увагу праву на рівну винагороду праці, яке закріплене у Загальній декларації прав людини 1948 р. (ст. 23), у Міжнародному пакті про економічні, соціальні та культурні права (ст. 7), а також у Конвенції МОП № 100 «Про рівну винагороду чоловікам і жінкам за працю рівної цінності» 1951 р. Причому право на рівну винагороду повинно включати рівний підхід до оцінки якості роботи.

1.1.3. Права етнічних, релігійних та мовних меншин

Захист прав меншин має давню історію. Але тільки на межі XIX та XX століть у світі поряд із розвитком уявлення про громадянські та політичні права, з утвердженням ідей лібералізму виникло усвідомлення того, що у різних державах мешкає значна кількість відособлених груп людей, які мають мовні, релігійні та етнічні особливості і тому потребують особливого захисту своїх прав. Першою міжнародною організацією, яка об'єднала зусилля на захист прав меншин, була Ліга Націй. Вона ініціювала прийняття міжнародно-правових актів, що стосуються даного питання.

Після Другої світової війни положення про права меншин були включені до найважливіших міжнародних документів про права людини: до Конвенції про

запобігання злочинів геноциду та покарання за нього 1948 р., Конвенції про ліквідацію всіх форм расової дискримінації 1966 р., Міжнародного пакту про громадянські та політичні права 1966 р., Декларації про ліквідацію всіх форм нетерпимості та дискримінації на основі релігії або переконань 1981 р., Конвенції про права дитини 1989 року.

Незважаючи на прийняття значної кількості міжнародних угод щодо захисту прав меншин, жодна з них не дає визначення «меншини». Неоднаково сформульоване це поняття і в законодавстві різних країн, а в законодавстві деяких з них його взагалі немає.

Чинні міжнародні акти дають можливість виділити деякі *спільні ознаки етнічних, релігійних, мовних меншин*:

- 1) це група, що складається з громадян держави, яка за кількістю менша, ніж інша частина населення цієї самої держави. Цій групі населення притаманні етнічні, релігійні та мовні риси, які відрізняють її від основної частини населення;
- 2) члени цієї групи виявляють почуття солідарності.

Закон «Про національні меншини в Україні» 1992 р. визначає **національну меншину** як «групу громадян України, які не є українцями за національністю, виявляють почуття національної самоідентифікації та єдності між собою» (ст. 3).

Поява та існування меншин у державі пов'язані не з волею держави, а з правом і готовністю окремих громадян цієї держави говорити рідною мовою, мати свою віру та усвідомлювати свою етнічну, національну належність.

Правовий статус меншин в Україні закріплено у Конституції 1966 р. та у таких основних правових актах як Декларація прав національностей України 1991 р., Закон «Про національні меншини в Україні» 1992 р. та Закон «Про мови в Україні» 1989 р.

Права меншин. Найбільш повно у загальному міжнародному праві права меншин сформульовані у ст. 27 Міжнародного пакту про громадянські та політичні права: *«У тих країнах, де існують етнічні, релігійні та мовні меншини, особам, які належать до цих меншин, не може бути відмовлено у праві разом з іншими*

членами тієї самої групи користуватися своєю культурою, сповідувати свою релігію та виконувати її обряди, а також користуватися рідною мовою».

Права меншин поділяють на загальні та спеціальні, маючи на увазі, що представникам меншин не може бути відмовлено у загальновизнаних правах людини. Але можуть бути і спеціальні права, які відображають особливості правового статусу меншин у державі.

До спеціальних прав меншин можна віднести такі:

- право на фізичне існування та право на повагу культурної самобутності меншин, включаючи свободу від примусової асиміляції;
- заборона дискримінації осіб, що належать до меншин;
- право на вільне збереження та розвиток культурної самобутності, що включає:
  - 1) свободу користування мовою меншин;
  - 2) право на використання мови меншин у стосунках із владою, у тому числі у судах, у місцях компактного проживання національних та мовних груп;
  - 3) право навчати дітей, які належать до меншин, їх рідною мовою, у тому числі й у державних школах;
  - 4) право меншин створювати навчальні заклади за власні кошти;
  - 5) право мати ім'я мовою тієї меншини, з якою громадянин себе ідентифікує;
  - 6) право створювати релігійні заклади, а також право на повагу до юрисдикції релігійних судів, якщо це не суперечить чинному в державі законодавству;
  - 7) право отримувати відповідну долю субсидій з державного бюджету, які виділяються для забезпечення прав меншин, а також право отримувати добровільну фінансову допомогу та створювати необхідні громадські фонди;
  - 8) право утворювати громадські організації, включаючи право на культурну автономію;
  - 9) право на ефективні засоби юридичного захисту у будь-яких випадках порушення прав меншин.

Таким чином, законодавство України про права меншин в цілому відповідає міжнародним стандартам. Однак реалізація цих стандартів подекуди не повністю забезпечена. Так, право на культурну автономію проголошено, а саме поняття

культурної автономії не сформульовано; право на підготовку національних педагогічних кадрів проголошено, а механізм реалізації цього права відсутній.

Отже, в Україні зберігається проблема вдосконалення законодавства про права меншин. Така проблема виникає також і у зв'язку з необхідністю приведення українського законодавства у відповідність до європейських конвенцій про права меншин.

1.1.4 Право народів на самовизначення

Концепція права народів на самовизначення зародилася у XVIII - XIX ст. і до початку XX ст. упевнено увійшла у міжнародну політику. Вимога щодо визнання права народів на самовизначення на початку XX ст. пролунала як у документах Радянської Росії (Декрет про мир 1917 р., угоди з країнами Сходу), так і в ініціативах Заходу у зв'язку із створенням Ліги Націй у 1919 р. (так звані 14 пунктів президента США Вудро Вільсона 1913-1921 рр.). Проте міжнародно-правове закріплення принципу права народів на самовизначення відбулося пізніше - із прийняттям у 1945 р. Статуту ООН.

Після закінчення Другої світової війни розвиток права на самовизначення відбувався досить швидко. У 1966 році він дістав найбільш повне й авторитетне закріплення в обох міжнародних пактах про права людини: *«Усі народи мають право на самовизначення. У зв'язку із цим правом вони вільно встановлюють свій політичний статус та вільно забезпечують свій економічний, соціальний та культурний розвиток»* (ст. 1). З правом на самовизначення пов'язані також інші міжнародні угоди, а також резолюції Генеральної Асамблеї ООН, які хоч і не мають обов'язкової сили, а є лише рекомендаціями, проте відіграли виняткову роль у розвитку права на самовизначення. З точки зору сучасних тлумачень **права на самовизначення:**

- усі народи мають право вільно, без стороннього втручання, визначати свою політичну долю та здійснювати свій економічний, соціальний та культурний розвиток;

- усі держави зобов'язані поважати це право;
- усі держави зобов'язані сприяти здійсненню народами права на самовизначення;
- усі держави зобов'язані утримуватися від будь-яких насильницьких дій, які позбавляють народи права на самовизначення, свободу та незалежність;
- у боротьбі за незалежність народи можуть користуватися усіма необхідними засобами.

Право на самовизначення – невід'ємне право народів. Ніхто не може подарувати це право, оскільки його у народу не можна відібрати. Бо самовизначення - це ніщо інше, як право народного суверенітету. Ніхто не має права заборонити народів самовизначатися, бо всі народи рівні у своїх правах.

Самовизначення не можна вважати тимчасовою подією, яка мала місце в минулому. Епоха самовизначення не завершилася і навряд чи можна буде про це говорити доти, доки саме народ є єдиним джерелом влади. Самостійно розпоряджаючись власною долею, народи постійно замислюватимуться про своє майбутнє та шукатимуть шляхів подальшого політичного, економічного, соціального та культурного розвитку. Бо з утворенням держави народ не припиняє свого політичного життя та не втрачає політичної активності. Тому у міжнародному праві зафіксовано, що народи завжди мають право вибору і користуються цим правом вільно. Але свобода вибору - це одночасно й тягар відповідальності, яку народ несе власне перед собою і перед людством за те, який буде зроблено вибір: демократичний чи тоталітарний.

Самовизначення - найбільш повна форма забезпечення економічного, соціального та культурного розвитку народів, бо в цьому випадку вони вільні приймати рішення, у тому числі з точки зору забезпечення прав особистості. Для цього народи можуть користуватися всіма ресурсами, які вони мають. Міжнародний пакт про економічні, соціальні та культурні права проголосив право народів «вільно розпоряджатися своїми природними скарбами та ресурсами... Жодний народ ні в якому разі не може бути позбавлений засобів існування, які йому належать».

Основною формою захисту політичних культур та самобутності в цілому стало самовизначення. Народ, коли реалізує право на самовизначення, знаходить адекватні засоби й форми реалізації захисту своєї самобутності.

Тому види самовизначення можуть бути різноманітні. Але це означає також, що самовизначення можливе тільки там, де народ як політична особистість уже існує, тобто коли існують не лише об'єктивні умови (територія, мова, культура), а й суб'єктивні - власне самоусвідомлення народом. Тільки за таких умов можна усвідомити власну самобутність.

Природно, що визначити всі ці грані юридично дуже важко та й навряд чи треба. Тому міжнародне право не дає визначення «народу», - тут існують тільки рекомендації.

Міжнародне право, коли закріплює право кожного народу самостійно вирішувати свою долю, не містить жодних вказівок про можливі шляхи його реалізації. Відповідно межі свободи вибору надзвичайно великі і включають різні види політичного самовизначення.

Створення власної держави - це максимальна форма самовизначення. Протягом останніх 100 років у світі майже в 4 рази побільшало держав, тому дана форма самовизначення не виняткова. Однак поява нової держави завжди пов'язана з територіальними змінами, виникненням напруги і навіть збройними конфліктами. Тому в міжнародному праві сформульовано деякі обмеження, які стосуються процесу відокремлення з метою створити нову державу. Принцип самовизначення зовсім не означає, що кожний народ повинен прагнути до створення своєї самостійної держави. Поняття самовизначення включає також вибір будь-якого іншого політичного статусу у державі: національно-територіальної або культурної автономії. Крім того, самовизначення - це право народу, а не його обов'язок.

Створення національно-територіальної одиниці у складі держави означає створення особливої форми територіального самоврядування, самостійної у вирішенні питань місцевого значення у межах, встановлених центральною владою. **Національно-територіальна автономія** може мати місце як в унітарній (Країна Басків в Іспанії), так і у федеративній державі (Бельгійська Федерація).

Створення *культурної автономії* передбачає самоврядування в галузі культури, що здійснюється народом, який проживає на певній території. У такому випадку у державі зазвичай приймають закон (наприклад, Закон Естонії «Про культурну автономію національної меншини»), без якого автономія існувати не може.

Народ України, користуючись своїм правом на самовизначення, вийшов із складу СРСР та створив власну державу. Одночасно слід мати на увазі, що, з точки зору Конституції СРСР, кожна союзна республіка була суверенною, мала право виходу із складу Союзу. Але і на той випадок, коли б Конституція СРСР не мала відповідних положень, у народу України було право на самовизначення.

Сучасне самовизначення народу України було оформлене і проведене двома нормативними актами: Декларацією про державний суверенітет України від 16 липня 1990 р. та Актом проголошення незалежності України від 24 серпня 1991 р. Акт незалежності було підтверджено на референдумі 1 грудня 1991 р.

Таким чином, юридично це означало, що народ України вирішив збудувати власну державу, щоб відродити свою багатовікову культуру і створити вільне, заможне і щасливе життя для себе та прийдешніх поколінь.

1.2 Правова природа та види прав людини четвертого покоління

Загальна Декларація прав людини, Європейська Конвенція про захист прав людини та інші міжнародні угоди охоплюють широкий діапазон різних прав, тому, розглянемо їх у тому порядку, в якому вони розроблялися і були визнані міжнародною спільнотою. Зазвичай, ці права класифікуються як права «першого, другого і третього покоління», тому ми поки що дотримуватимемося цієї класифікації; але, як ми далі побачимо, така класифікація має обмежене застосування і навіть інколи може дезорієнтувати. Ці категорії не мають чіткого визначення. Вони лише установлюють один – серед багатьох інших – критерій класифікації різноманітних прав. Більшість прав підпадає в декілька категорій. Наприклад, право виражати особисту думку є і цивільним, і політичним правом.

Воно важливе не лише для участі у політичному житті, а й являється одним з основних для нашої особистої свободи¹.

Із зміною віків, розвитком філософії, медицини, технічним прогресом змінюються, виникають та припиняються ті чи інші суспільні відносини. Внаслідок “наукового буму”, що відбувся в середині ХХ ст. і продовжує тривати до сьогодні, перед людиною постало багато можливостей, яких до цього часу не існувало, зокрема, клонування людини, трансплантація органів, використання “віртуальної реальності”, штучне запліднення, зміна статі, “генна інженерія”. Право як система правових норм повинне давати адекватну відповідь на ці зміни у вигляді відповідного нормативного регулювання. Внаслідок всіх цих можливостей у людини виникають нові права, яких до цього часу не існувало. Такі права називають “четвертим поколінням” прав людини. Щодо деяких вищезазначених прав належне правове регулювання ще не достанько розроблене, також в Україні не проводилося ґрунтовних наукових досліджень щодо “четвертого покоління” прав людини, тому їх дослідження є актуальним та своєчасним².

1.2.1 Права і свободи людини і громадянина: сучасні концептуальні підходи

У процесі розвитку положень про правовий статус особи, закріплених у Декларації незалежності США і французькій Декларації прав людини і громадянина (XVIII ст.), інститут прав і свобод став «центральною конституційною праві» і «серцевиною конституційного ладу».

Останнім часом досить часто виникає запитання: який сенс займатися правами людини, якщо “у нас вже перемогла демократія?”, ототожнюючи при цьому демократію із владою більшості. Однак, як показує історія, влада більшості

---

¹ URL: <https://www.coe.int/uk/web/compass/the-evolution-of-human-rights>

² Барабаш О.О. Четверте покоління прав людини: загальнотеоретична характеристика. URL: http://science2016.lp.edu.ua/sites/default/files/Full_text_of_%20papers/vnulpurn_2016_837_36.pdf

може виявитися дуже жорстокою по відношенню до окремих людей або різних меншин. Нагадаємо, що саме більшість винесла смертний вирок Сократу і навряд чи можна стверджувати, що це добре свідчення про політичний устрій Афін³.

Дослідження соціологів вказує, що якщо попросити групу людей скласти список із 10-20 ознак, що характеризують або їх самих, або їхнє становище, то виявиться, що у цьому списку переважають властивості, характерні для меншин. Але більшість зазвичай забуває про проблеми меншин, а деякі із цих проблем навіть викликають ворожість більшості. Отже, необмежена влада більшості таїть в собі загрозу для окремих осіб і груп. А тому у нашому розумінні демократія – це обмежена влада більшості, обмежена всіма правами і свободами, які належать окремим людям. Більшість не має права порушувати ці права і свободи. У демократичному суспільстві права і свободи людини визначають межі влади більшості.

Розуміння прав людини в Україні базується на природно-правовому характері даної категорії і визнанні людини найвищою соціальною цінністю (ст. 3 Конституції України).

На думку Є. Мчедлової, для того, щоб забезпечити гідність особи, необхідно відкрито сповідувати релігію “прав людини”, яка, будучи реалістичною утопією, дає людині можливість жити⁴. Головне, на думку вченого, полягає в тому, щоб кожна людина знайшла сенс життя, віру у власну значимість, мобілізувала самосвідомість для того, щоб почати діяти.

І якщо це висловлення в цілому відповідає тенденціям, визнаним і пануючим у сучасному світі, то в розумінні прав людини намічені і протилежні напрямки. Так, С. Рогожин відзначає, що “тоталітарна сутність прав людини виявляється в споконвічній твердій заданості рамок ліберальної свідомості та самосвідомості особи. Правозахисна ідеологія найчастіше припускає, що людина

---

³ Белов Д.М., Бисага Ю.М. Права людини: основні напрямки сучасного розвитку. *Науковий вісник УжНУ. Серія “Право”*. 2015. № 5. С. 121.

⁴ Мчедлова Е. М. Основные направления исследований зарубежных ученых по правам человека. *Вестн. Моск. ун-та. Сер. 12. Политические науки*. 2004. № 1. С. 31.

просто зобов'язана здійснити свої права при будь-яких обставинах, бажає вона цього чи ні". Свою думку дослідник розвиває в такий спосіб: "права людини... це продукт звироднілої західної соціологічної і філософської думки... привабливий своїм примітивізмом, формалізмом, еkleктичністю і політичною утилітарністю", являє собою офіційну ідеологію об'єднаної Європи і супроводжується «поверненням поліцейської держави з його надмірною опікою над особистістю і турботою про її належну поведінку»⁵.

Є й інші судження негативного характеру щодо категорії прав людини, зокрема, у зв'язку з обговоренням проблеми гуманітарної інтервенції – застосування сили в ім'я гуманних цілей для захисту прав людини і прав меншин⁶. Відзначається, що «насильство спрямоване не стільки на захист людських життів, скільки на захист людського права на життя, що здається більш значимим, ніж саме життя»⁷. З іншого боку, у даний час все чіткіше відчувається прагнення окремих держав використовувати тему прав і свобод людини як важіль тиску й інструменту зведення «особистих рахунків». Як представляється, «права людини дійсно можуть бути не роз'єднуючим, а об'єднуючим фактором у міжнародних відносинах, але лише за умови суворого дотримання їх учасниками принципів суверенної рівності, заборони застосування сили, поваги територіальної цілісності, а також інших принципів міжнародного права»⁸.

Однак, права людини є, на наш погляд, цілком вдалою юридичною конструкцією, що базується на визнанні людини вищою цінністю і є в свою чергу проявом самообмеження державної влади, захищаючи автономію індивіда. Можна виділити два варіанти даної конструкції:

---

⁵ Рогожин С. Права человека, или идеологические манипуляции запада в России. *Моск. журн. междунар. права.* 2001. № 1 (41). С. 51.

⁶ Бондаренко А. Б. Насилие и права человека сегодня (Можно ли защитить права человека посредством насилия?). *Вестн. Моск. ун-та. Сер. 7. Философия.* 2002. № 6. С. 35.

⁷ Кто есть кто в нашей науке: Лукьянцев Г. Е. *Моск. журн. междунар. права.* 2001. № 1 (41). С. 25.

⁸ Трошкин Ю. В. Права человека. Нарушение и защита прав человека и прессы: учеб. пособие. М., 1997. С. 108.

- по-перше, модель, при якій існує фіксований перелік прав;
- по-друге, модель, де такий перелік відсутній.

Перший варіант є найбільш розповсюдженим у сучасному світі. Розвиток другої моделі відбувався в такий спосіб: деякі з засновників Конституції США (наприклад, А. Гамільтон) вважали, що природні права людини не повинні закріплюватися в позитивному законі, і що їхній перелік міг бути використаний як вичерпний і навіть становити небезпеку. Як відомо, такий підхід викликав критику й у результаті в Сполучених Штатах був прийнятий Білль про права⁹.

Довгий час як класичний приклад другої моделі виступала Великобританія. По-перше, у зв'язку з тим, що англійські державознавці виступали проти ідеї невідчужуваних, природних прав (І. Бентам), а, по-друге, внутрішнє право Об'єднаного Королівства закріплювало положення, згідно якого кожен громадянин має право робити що йому завгодно, якщо це не заборонено загальним чи правом статутом. Англійська конституційна теорія завжди пручалася впровадженню підходів до права як до системи, в основі якої лежать права людини, що розуміються як позитивні правомочності, виражені в чітких і визначених термінах. Ситуація змінилася з прийняттям акту про права людини 1998 року¹⁰. Канада тільки в 1967 р. і 1982 р. доповнила свою конституцію Хартією прав і свобод, далеко не повний перелік прав міститься в конституціях Бельгії й Австрії¹¹.

Отже, як уже було відзначено, найбільше поширення одержала перша модель. Наявність порівняно точного фіксування основних прав у конституції є однією з юридичних умов захисту прав людини, зокрема, від законодавчого органу.

---

⁹ Белов Д.М., Бисага Ю.М. Права людини: основні напрямки сучасного розвитку. *Науковий вісник УжНУ. Серія "Право"*. 2015. № 5. С. 122.

¹⁰ Международные акты о правах человека: сб. документов / сост. В. А. Карташкин, Е. А. Лукашева. 2-е изд., доп. М., 2002. С. 23.

¹¹ Бауринг Б. Долгий путь Великобритании к европейским стандартам прав человека: в авангарде и далеко позади. *Конституционное право: вост.-европ. обозрение*. 2002. № 1 (38). С. 43.

Що стосується конкретного наповнення конституційних переліків прав людини, то тут все залежить від різних факторів. «Скільки авторів, скільки суспільних станів і епох, стільки і прав людини».

Угорський дослідник А. Шайо приводить такий приклад: якщо ми передбачаємо, що ніколи не станемо власниками, ми, мабуть, будемо вважати конституційною вихідною позицією не право власності, представляти себе не в становищі власника, а в становищі вічного незаможного, у позиції якого вихідною точкою буде бажання рівного розподілу прибутків. З цієї вихідної позиції ми не станемо здійснювати державний устрій, покликаний захищати право власності¹². Аналогічні роздуми можна привести і щодо інших права і свобод.

1.2.2. Права людини четвертого покоління як результат розвитку науки та техніки

На даний момент юридичне конструювання прав людини досягло визначеної крапки біфуркації: з одного боку, пропонується подальше розширення переліку прав людини, а з іншого боку – більш активне використання механізму обмеження прав і свобод, що передбачений як на міжнародному рівні, так і на рівні окремих держав.

Історичний розвиток прав і свобод людини показав, що існує деякий накопичувальний процес в результаті наукової систематизації прав людини, таким чином з'явилась теорія трьох поколінь прав людини. Так, під «поколінням», за дослідженням С. Головки, розуміємо організовану сукупність представників людського роду на певному історичному етапі розвитку¹³. За французьким юристом К. Васаком, якого вважають засновником теорії «трьох поколінь прав людини», поколіннями є основні етапи розвитку цих прав, пов'язані з формуванням

---

¹² Шайо А. Самоограничение власти (краткий курс конституционализма). М., 1999. С. 121.

¹³ Головка С.Г., Бондаренко Д.Ю. Генеза прав і свобод людини як складових сучасної правової системи. *Повітряне і космічне право*. 2013. № 28. Том 3. С. 23.

уявлень про їх зміст, а також зі змінами у механізмах їх забезпечення. Засновник такої теорії відносить до першого покоління громадянські і політичні права, до другого покоління – соціально-економічні, а до третього – права колективні або солідарні¹⁴.

До першого покоління науковці відносять права, набуті в результаті буржуазних революцій XVII-XVIII ст., згодом конкретизовані в практиці та законодавстві демократичних держав. Такими є особисті (громадянські) і політичні права, що відображають так звану «негативну» свободу – зобов'язання держав утримуватися від втручання у сферу особистої свободи і створювати умови участі громадян у політичному житті: право на життя; особисту недоторканість; свободу від рабства, катувань; свободу думки, слова, релігії тощо.

Після Другої світової війни необхідність забезпечення основних прав людини була визнана в більшості розвинутих країн¹⁵. Також, С. Головка зазначає, що виокремлення прав другого покоління спричинило переосмислення концепції «негативної» свободи. В основі цих змін лежало «позитивне» розуміння свободи як реальної можливості здійснення своєї волі нарівні з іншими людьми¹⁶.

Друге покоління прав людини – поглиблення особистих (громадянських) і розвиток соціально-економічних і культурних прав (право на працю, відпочинок, соціальне забезпечення, медичну допомогу та ін.) – сформувалося в процесі боротьби народів за поліпшення свого економічного становища та підвищення культурного статусу. Ці вимоги виникли після Першої світової війни, а вплинули на демократизацію і соціалізацію конституційного права країн світу та міжнародне право після Другої світової війни, коли завдяки бурхливому розвитку виробництва склалися реальні передумови для задоволення соціальних потреб громадян¹⁷.

---

¹⁴ Теория государства и права : учеб. для вузов / под ред. проф. В. М. Корельского и проф. В. Д. Первалова. М., 2000. С. 211.

¹⁵ Скакун О.Ф. Теорія держави і права: Підручник / Пер. з рос. Харків: Консум, 2001. С. 89.

¹⁶ Головка С.Г., Бондаренко Д.Ю. Генеза прав і свобод людини як складових сучасної правової системи. *Повітряне і космічне право. 2013. № 28. Том 3. С. 23.*

¹⁷ Теория государства и права : учеб. для вузов / под ред. проф. В. М. Корельского и проф. В. Д. Первалова. М., 2000. С. 213.

Комплекс прав третього покоління пронизаний ідеєю консолідації сил провідних країн для вирішення питань безпеки і окреслення стратегічних планів співробітництва у цій сфері зазначає С. Головка. Розруха та знівечені людські долі, які залишили по собі дві світові війни, зумовили необхідність створення в 1945 р. міжнародної організації із захисту прав і свобод людини - ООН, центральним напрямом діяльності якої є вдосконалення інституту прав людини. «Кожна людина має право на соціальний і міжнародний порядок, за якого права і свободи, викладені в Декларації, можуть бути повністю здійснені», - говориться в ст. 28 ЗДПЛ¹⁸.

Проте, як зазначають науковці, класичне розмежування прав людини на три «покоління» зазнало реформування з переходом до постіндустріального суспільства і пов'язаними з цим науково-технічними, соціально-економічними та ментальними змінами. З кінця 90-х рр. ХХ ст. з'являються передумови появи четвертого покоління прав людини, до яких, зокрема, Ю.А. Дмитрієв включає інформаційні технології та права¹⁹. А. Семітко запропонував виділити права четвертого покоління, до яких відносить права людини пов'язані із здійсненням абортів, евтаназії тощо²⁰. А. Венгеров називає це покоління правами людства (на світ, ядерну безпеку, космос, екологічні, інформаційні права та ін.)²¹

А. Венгеров зазначає: «Четверте покоління – це правова відповідь викликам ХХІ століття, коли мова піде вже про виживання людства як біологічного виду, про збереження цивілізації, про подальшу космічної соціалізації людства. Народжується нове, четверте покоління прав, і, відповідно, виникають міжнародно-правові процесуальні інститути, які забезпечують ці права. Формується

---

¹⁸ Головка С.Г., Бондаренко Д.Ю. Генеза прав і свобод людини як складових сучасної правової системи. *Повітряне і космічне право*. 2013. № 28. Том 3. С. 24.

¹⁹ Дмитрієв Ю.А. Право на фізическую свободу. *Государство и право*. 2005. № 3. С. 22.

²⁰ Теория государства и права : учеб. для вузов / под ред. проф. В. М. Корельского и проф. В. Д. Первалова. М., 2000. С. 376.

²¹ Венгеров А.Б. Теория государства и права: учеб. для юрид. вузов. М.: Юриспруденция, 2000. С. 101.

міжнародне гуманітарне право, світський гуманізм стає однією з віх у моральному розвитку суспільства»²².

Не можна не погодитись, що зазначені підходи викликали б значний суспільний резонанс ще декілька десятиліть тому. Глобальні соціально-економічні перетворення на початку ХХІ-го століття зумовили зміни в житті пересічних громадян. Так, інформаційно-комунікаційні технології значно змінюють швидкість та якість процесів міждержавного спілкування та співробітництва, сприяють розвитку інтеграційних процесів в економічно-політичній галузі. Досягнення медицини останніх п'ятдесяти років вражають. Тривала практика воєн наклала свій відбиток на цю галузь: потреба у створенні препаратів, які полегшували тяжкі поранення солдат, зумовила розробку досконалих антисептичних, знеболювальних і анестезійних засобів. З іншого боку, препарати, які врятували мільйони життів, ставали для наступних поколінь засобом поринути у світ без проблем. Воєнні хірурги щодня рятували тисячі життів, роблячи численні пересадки-трансплантації необхідних тканин і органів з тіл вже мертвих людей²³.

У березні 2011 р. Україна підтримала на сесії Ради ООН з прав людини в Женеві спільну заяву країн-членів про необхідність припинення насильства та порушення прав за ознаками сексуальної орієнтації і гендерної ідентичності. Україні було рекомендовано здійснити правову легалізацію одностатевих партнерств. Але, зважаючи на кількість злочинів, вчинених у нашій країні з мотивів будь-якого виду нетерпимості, законодавцю варто приділити пильну увагу вдосконаленню норм, які відобразатимуть ментальне ставлення нації до подібного роду проблем. Вітчизняна медицина ще не почала проводити активних досліджень у сфері клонування (мається на увазі об'єктів тваринного світу). Але західні віяння можуть скоро дійти і до вітчизняних терен. Закон України «Про заборону репродуктивного клонування людини» вводить заборону репродуктивного

---

²² Венгеров А.Б. Теория государства и права: учеб. для юрид. вузов. М.: Юриспруденция, 2000. С. 92.

²³ Белов Д.М., Бисага Ю.М. Права людини: основні напрямки сучасного розвитку. *Науковий вісник УжНУ. Серія "Право"*. 2015. № 5. С. 122.

клонування людини в Україні виходячи з принципів поваги до людини, визнання цінності особистості, необхідності захисту прав і свобод людини та враховуючи недостатню дослідженість біологічних та соціальних наслідків клонування людини²⁴.

1.2.3. Види прав людини четвертого покоління: доктринальні засади

Щодо четвертого покоління прав, а саме, визначення їх кола і обсягу, між науковцями і до сьогодні виникають дискусії. Вирішення питання про надання новітнім правам офіційного статусу продовжує залишатися актуальним.

Погоджуємось з думкою О. Супрун, що, перш ніж закріплювати норми права нового покоління на державному рівні, необхідно провести ґрунтовні дослідження у медицині, генетиці та у новітніх технологіях²⁵.

На думку О. Аврамової та О. Жидкової, четверте покоління прав людини повинне формуватися на засадах: визнання високого статусу особи; прагнення єдності норм права, моралі, релігії при визначенні поведінки як правової; визнання права на індивідуальність особи, що передбачає повагу до особливих потреб людини, які надають їй можливість бути не схожою на інших; установлення суверенності людини щодо держави²⁶.

Серед дослідників немає єдності щодо прав, що належать до четвертого покоління:

- М. П. Авдеєнкова обґрунтовує таку категорію як “право на фізичну свободу”²⁷,

---

²⁴ Про заборону репродуктивного клонування людини: Закон України від 14.12.2004 № 2231-IV. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/2231-15>

²⁵ Супрун О.В. Права людини нового покоління. *Молодіжний науковий вісник Української академії банківської справи Національного банку України*. 2013. URL: <http://www.bulletin.uabs.edu.ua/store/jur/2013/51b6c771c9c378f749bd0332e603548e.pdf>

²⁶ Аврамова О. Четверте покоління прав людини: постановка проблеми. *Право України*. 2010. № 2. С.103.

²⁷ Авдеєнкова М. П. Право на физическую свободу. *Государство и право*. 2005. № 3. С. 23.

- Г.Б. Романовський перелік прав четвертого покоління обмежує правом на самогубство та на евтаназію, причому евтаназію та самогубство розглядає як елементи права на смерть²⁸,

- за поглядами Ф. М. Рудинського, права четвертого покоління повинні захищати людину від загроз, пов'язаних з експериментами в сфері генетичної спадковості особи, тобто це такі права людини, які пов'язані з клонуванням та іншими відкриттями в області біології²⁹,

- Ю.А. Дмитрієв до четвертого покоління прав зараховує лише інформаційні права та технології³⁰,

- А.Б. Венгеров називає четверте покоління правами людства: право на мир, на ядерну безпеку, космос, екологічні, інформаційні права тощо³¹.

- заслуговує уваги російська доктрина, яка виділяє особистісні (соматичні) права, як права людини розпоряджатися своїм тілом, в тому числі клонувати³²,

- Д.М. Шебаніц до прав четвертого покоління зараховує право на евтаназію, на зміну статті, на трансплантацію органів, на використання віртуальної інформації, право на клонування³³,

- О. Аврамова та О. Жидкова до четвертого покоління прав людини зараховують: зміну статі, трансплантацію органів, клонування, використання віртуальної реальності, одностатеві шлюби, штучне запліднення, евтаназію, вільну

---

²⁸ Романовский Г. Б. К вопросу о праве на смерть как юридической основе легализации эвтаназии и самоубийства. Медичне право України: проблеми управління та фінансування охорони здоров'я: *Матеріали III Всеукраїнської науково-практичної конференції з медичного права (II Міжнародної науково-практичної конференції з міжнародного права) "Медичне право України: проблеми управління та фінансування охорони здоров'я" (23–24 квітня 2009р., м. Львів) / Упор. Сенюта Г. Я., Терешко Х. Я. Львів: ЛОБФ "Медицина і право", 2009. С. 233.*

²⁹ Рудинский Ф. М. Гражданские права человека: общетеоретические вопросы. *Право и жизнь*. 2000. № 31. С. 16.

³⁰ Головистикова А. Н. Права человека: учебник. М.: Эксмо, 2008. С. 125.

³¹ Венгеров А. Б. Теория государства и права: учебник для юридических вузов. М.: Юриспруденция, 2000. С. 307.

³² Антропология права: учебник для вузов. М.: НОРМА, 2002. С. 475.

³³ Шебаніц Д. М. Сучасна проблематика теорії "поколінь прав людини" в умовах європейської міждержавної інтеграції. *Науковий вісник Ужгородського національного університету : Серія: Право /* голов. ред. Ю. М. Бисага. Ужгород. 2015. Т. 1. Вип. 31. С. 59.

від дитини сім'ю та незалежне від державного втручання життя за релігійними, моральними поглядами; також необхідно визначити, чи будуть вони за своїм ознаками збігатися з правомірною поведінкою. Вони зазначають, що правомірною поведінкою можна визнавати: штучне запліднення, незалежне від державного втручання життя за релігійними, моральними поглядами (у межах автономності особи), трансплантацію органів (на засадах законності, справедливості, моральності, добровільності); юридично нейтральною поведінкою: сім'ю, вільну від дитини, використання віртуальної реальності, одностатеві шлюби, зміну статі; неправомірною поведінкою: клонування й евтаназію³⁴.

В той же час, на наш погляд, що стосується переліку прав людини четвертого покоління, то мова йде, в першу чергу, про соматичні права (від грец. soma – тіло) – групі вимог особи щодо самостійного розпорядження своїм тілом (право на смерть, права в сфері трансплантології, сексуальні і репродуктивні права, право на зміну статі)³⁵.

Термін “особистісні (соматичні) права” зобов'язаний своєю появою в юридичній науці В.І. Крусу (Тверський державний університет). На його думку серед основних прав особистості, що представляє людство на рубежі третього тисячоріччя від Різдва Христового, можна виділити і відокремити групу таких, котрі ґрунтуються на фундаментальній світоглядній впевненості в “праві” людини самостійно розпоряджатися своїм тілом: здійснювати його “модернізацію”, “реставрацію” і навіть “фундаментальну реконструкцію”, змінювати функціональні можливості організму і розширювати їх техніко-агрегатними або медикаментозними засобами. Сюди можна віднести право на смерть, зміну статі, трансплантацію органів, вживання наркотиків чи психотропних засобів, право на штучне репродуктування, стерилізацію, аборт, і (у вже майбутній перспективі) на

---

³⁴ Аврамова О. Четверте покоління прав людини: постановка проблеми. *Право України*. 2010. № 2. С.105.

³⁵ Лаврик М.А., К теории соматических прав человека. *Вопросы конституционного права*. 2005 № 2. С. 23.

клонування, а потім – і на віртуальне моделювання. Права ці, що мають виключно особистісний характер, пропонується визначити як “соматичні”³⁶.

В.І. Крус розвиває свою теорію переважно з позицій філософії права і конституційного права. Теорія соматичних прав людини викликала в юридичному співтоваристві визначений резонанс. Критика, в основному, зводиться до наступного.

По-перше, указується, що це ще одна приречена на провал спроба поєднати право та мораль, додавши ще і релігію, теорія “... псевдонаукова..., як утім, і вся теорія природних прав”. Тобто викликає сумнів сама постановка питання про соматичні права. Мабуть, основою такої дискусії є тверде протиставлення позитивістських й інших підходів до праворозуміння, а одним із приводів служить, дійсно, звернення В.І. Круса до релігійно-філософської думки і наявність відповідних висновків у його роботах: “Конституційне обмеження соматичних прав з’явилося б тим реальним зовнішнім фактором, що сприяв би вирішенню задачі сутнісного подолання гріха (морального зла) у людині”³⁷.

По-друге, викликає сумніви зміст категорії: “безглуздо вважати соматичним право на смерть і не вважати таким право на реанімацію, право на вживання наркотиків без права на лікування медикаментами і т.д.”. Ю.А. Дмитрієв не може погодитися, зокрема, з думкою про приналежність даному комплексу права людини на евтаназію³⁸. На наш погляд, питання про те, які права можна назвати соматичними дійсно має основне значення для категорії в цілому, наявність наукових дискусій тут обґрунтовано і необхідно.

---

³⁶ Крусс В. И. Личностные (“соматические”) права человека в конституционном и философско-правовом измерении: к постановке проблемы. *Государство и право*. 2000. № 10. С. 31.

³⁷ Крусс В. И. Личностные (“соматические”) права человека в конституционном и философско-правовом измерении: к постановке проблемы. *Государство и право*. 2000. № 10. С. 35.

³⁸ Дмитриев Ю. А. [Отклики]. *Государство и право*. 2003. № 1. С. 22.

Незважаючи на приведену критику, відзначимо, що Ю.А. Дмитрієв вітає в цілому “висунуту позицію щодо наявності в правовому статусі людини особливих особистісних прав (хоча і з деякими застереженнями)”³⁹,

Але, незважаючи на наявність окремих прихильників, широкого визнання категорія соматичних прав людини на даний момент ні в теорії держави і права, ні в конституційному праві й інших галузевих юридичних науках не одержала. Однак спроби об’єднання ряду правомочностей з метою наукового осмислення або підвищення ефективності правового регулювання починаються. Так, ще в 1996 р. С.С.Алексєєв висловив пропозицію, що права людини, пов’язані зі здійсненням абортів, евтаназії й інші подібні правомочності утворюють четверте покоління прав людини⁴⁰. М. П. Авдеєнкова і Ю.А.Дмитрієв обґрунтовують таку категорію як “право на фізичну свободу”, а також указують, що “для цілей практичного застосування конституційних норм було б більш корисне встановлення широких суб’єктивних прав для того, щоб розподіл їх на більш приватні вироблявся і Конституцією, і поточним законодавством”⁴¹.

І на наш погляд, при несформованості загальноновизнаних підходів і досить інтенсивній зміні правового регулювання аспектів соціального життя, охоплюваних категорією соматичних прав людини, потенціал даної концепції варто використовувати. Можливо, її місце в майбутньому займуть більш адекватні мінливим умовам теорії, однак, на даний момент їх не слід залишати поза увагою.

Таким чином, виходячи з вищенаведеного можна зробити наступні висновки. Права людини являють собою складний, динамічно розвиваючийся феномен, такий, що вийшов за межі власне правознавства і виступаючий, наприклад, як філософські концепції. Крім того, вони являють собою цілком визначену юридичну конструкцію, що встановлює механізм взаємин людини і держави. Розвиток цього

---

³⁹ Дмитрієв Ю. А. [Отклики]. *Государство и право*. 2003. № 1. С. 24.

⁴⁰ Алексєєв С. С. *Право: азбука – теория – философия: опыт комплексного исследования*. М., 1999. С. 212.

⁴¹ Авдеєнкова М. П., Дмитрієв Ю. А. *Право на физическую свободу. Государство и право*. 2005. № 3. С. 43.

механізму відбувається як у просторі (на регіональному рівні, рівні окремих держав і міжнародному рівні), так і в часі (зміна поколінь прав людини), характеризується постійною модернізацією і є по суті юридичним, формальним відображенням конкретно історичного визнання місця і ролі індивіда в суспільстві. Слід зазначити, що в сучасному світі мають місце такі тенденції розвитку прав людини: 1) розширення існуючого переліку прав; 2) можливість обмеження прав. При цьому, особливо цікавим як з теоретичної так і з практичної точки зору є саме перший варіант, оскільки ряд науковців запропонували розширити перелік існуючих прав ще одним поколінням – соматичними правами. У той же час аналіз норм більшості конституцій розвинутих демократичних держав свідчить про те, що на даний момент панує саме друга концепція – з метою забезпечення національної безпеки та громадського спокою допускається обмеження окремих прав людини.

РОЗДІЛ 2

ЕКОНОМІЧНІ ПРАВА ЛЮДИНИ І ГРОМАДЯНИНА В СИСТЕМІ КОНСТИТУЦІЙНИХ ПРАВ І СВОБОД

Бисага Юрій Михайлович,
доктор юридичних наук, професор,
завідувач кафедри конституційного права та порівняльного правознавства
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»,
Заслужений юрист України

Крегул Яна Миколаївна,
кандидат юридичних наук, доцент
кафедри конституційного права та порівняльного правознавства.
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»

2.1. Система конституційних економічних прав і свобод людини, їх юридична природа та гарантії їх дотримання

Права людини – це ціннісний орієнтир, що дозволяє застосовувати «людський вимір» не тільки до держави, права, закону, законності, правового порядку, але і до громадянського суспільства, оскільки ступінь зрілості і розвиненості останнього залежить значною мірою від стану справ із правами людини, від обсягу цих прав і їхньої реалізації. Отже, завдяки своїм правам людина набуває не тільки можливість приймати участь в управлінні державними справами, а й свободу від надмірного втручання держави в її приватне життя, яке стосується самовизначення в сфері творчості, політики, релігії, власності тощо.

На думку В. Погорілка, права та свободи людини і громадянина: це забезпечені Конституцією та іншими законами України можливості мати, володіти, користуватися та розпоряджатися економічними, політичними, культурними та

іншими соціальними цінностями, благами, користуватися свободою дій і поведінки у межах закону⁴²

У свою чергу, П. Рабінович розглядає права людини як певні можливості людини, які необхідні для її існування та розвитку в конкретноісторичних умовах. За його точкою зору вони об'єктивно визначаються досягнутим рівнем розвитку людства (економічним, духовним, соціальним) і мають бути загальними та рівними для всіх людей⁴³.

Зауважимо, що категорія «права людини» мала різне значення, відповідно до особливостей тієї або іншої історичної епохи, саме тому багато ознак, притаманних категорії права людини, до прикладу: непорушність, невідчужуваність, загальність тощо, які зараз здаються невід'ємними, на ранніх етапах соціальнополітичного розвитку людства ще не були сформованими.

Зважаючи на це слід згадати, що конституційні та інші права і свободи забезпечують різні сфери життя людини: особисту, політичну, економічну, соціальну, культурну (духовну) Ці права розрізняють не тільки за сферами життєдіяльності, але й за часом їх виникнення. Звідси походить вислів «три покоління прав людини».

Соціально-економічні та культурні права належать до прав людини другого покоління і пов'язані з діяльністю людини, спрямованою на задоволення її матеріальних, культурних і духовних потреб⁴⁴.

Згідно з твердженням Б. Уестона ці права з'явилися відповіддю на зловживання та недоліки капіталістичного розвитку, в основі якого знаходилася

---

⁴² Погорілко В.Ф., Головченко В.В., Сірий М.І. Права та свободи людини і громадянина в Україні. –К.: Ін Юре, 1997. -52 с., С. 6

⁴³ Рабінович П.М. Основи загальної теорії права та держави. –К., 1994. –236 с., С. 7-8

⁴⁴ Конституційне право України : навч. посібник [для підгот. до іспиту за кредитно-модульною сист. навчання]. – 2-е вид., перероб. і доп. / В. О. Боняк, В. А. Завгородній, А. В. Самотуга, Л. А. Філяніна. – Дніпро : Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2017. – 293 с., С. 78

абсолютна концепція індивідуальної свободи, що приводило до експлуатації робітничого класу та колоніальних народів⁴⁵

Отже, історично підґрунтям для виникнення другого покоління прав людини у ХІХ ст. стало бажання людей до удосконалення свого економічного життя.

Це покоління прав людини сформувалося в процесі боротьби народів за поліпшення свого економічного рівня, підвищення культурного статусу (так звані «позитивні права»), для реалізації яких потрібно організаційна, правотворча й інші форми діяльності держави по забезпеченню зазначених прав. На державному рівні необхідно відмітити такі заходи, які були «першими ластівками» становлення другого покоління прав людини. Так, у 1881 році в Німеччині був прийнятий Маніфест німецького кайзера, по якому встановлювалася єдина система соціального забезпечення у формі соціального страхування. У наступному Веймарська Конституція 1919 році закріпила можливість кожної людини добувати собі кошти працею і право на соціальне страхування у випадку старості, хвороби і т.д. У 1917 році Мексика стала першою державою, яка на конституційному рівні зафіксувала деякі соціально-економічні права. Так, пунктом 17 Конституції РРФСР 1918 року гарантувалася повна, всебічна та безоплатна освіта. Аналогічне положення містилося у пункті 27 Конституції УРСР 1919 року. Слід зазначити, що на міжнародному рівні як соціально-економічні, так і громадянські та політичні права людини були закріплені набагато пізніше, ніж в національних законодавствах⁴⁶.

Особлива роль у закріпленні та забезпеченні прав людини на міжнародному рівні належить Організації Об'єднаних Націй. Ця організація за роки свого існування прийняла велику кількість корисних міжнародно-правових актів в сфері захисту прав і свобод людини, один з яких Загальна декларація прав людини. Слід

---

⁴⁵ Сравнительное конституционное право / под ред. А. И. Ковлера, В. Е. Чиркина, Ю. А. Юдина. – М. : Манускрипт, 1996. – 727 с., С. 262

⁴⁶ Рабінович П.М. Основи загальної теорії права та держави. –К., 1994. –236 с., С. 11

зазначити, що розробка Загальної декларації прав людини проходила в складній дипломатичній боротьбі, а її прийняття було підсумком розгляду й узгодження різних політичних позицій і точок зору. Так, 10.12.1948 після ретельної розробки і тривалого обговорення окремих статей Загальна декларація прав людини була прийнята 48 голосами держав-членів ООН при 8, що утрималися. Серед останніх був і СРСР. Виступаючи по мотивах голосування, представники СРСР і інших соціалістичних країн відзначали, що вони при голосуванні утрималися тому, що прийнятий документ порушує суверенітет держав, не містить ряду положень, внесених ними, а також не гарантує здійснення основних прав і свобод⁴⁷.

Аналізуючи зміст Загальної декларації прав людини, можна побачити, що вона містить широкий перелік як громадянських і політичних, так і соціально-економічних і культурних прав. Визнаючи природний характер прав людини, вона в першій же статті, автором якої був відомий французький учений Рене Кассен, проголосила, що «усі люди народжуються вільними і рівними у своєму достоїнстві й у своїх правах». Загальна декларація була прийнята у вигляді резолюції Генеральної Асамблеї ООН, і тому носить лише рекомендаційний характер. У той же час при оцінці юридичної чинності її положень потрібно враховувати те, що в міжнародному праві поряд з договором значну роль грає і звичай, що формується в результаті міжнародної практики держав і поступово визнається ними як правова норма. Зовсім іншу юридичну природу мають Міжнародний пакт про громадянські і політичні права і Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права, які теж прийняті Генеральною Асамблеєю ООН. Ці акти конкретизують положення Загальної декларації прав людини і є обов'язковими для виконання державами, що їх ратифікували. Офіційна позиція Організації Об'єднаних Націй, закріплена ще у Загальній декларації прав людини та підтверджена в її численних резолюціях, полягає у тому, що усі групи прав, закріплених зазначеними документами, є

---

⁴⁷ Верланов С. Особливості соціальних, економічних та культурних прав людини: до сучасних дискусій // Юридична Україна. - 2005. - № 9. - С.11-17. 15. Fact sheet No. 16 (Rev.1), The Committee on Economic, Social and Cultural Rights: <http://www.unhchr.ch.>, С. 11

універсальними, невід'ємними, взаємозалежними та взаємопов'язаними. Міжнародна спільнота має захищати права людини загалом, справедливо та рівно, однаковими засобами та з однаковим наголосом⁴⁸.

Разом із цим необхідно згадати, що на сьогодні не має одностайності серед вчених щодо природи економічних прав. Так, проблематика економічних прав людини в сучасній загальнотеоретичній юриспруденції та теорії прав людини висвітлюється в працях таких науковців, як: Л.В. Богораза, В. О. Боняк, Н.Є.Борисової, Н.В. Вітрука, Л.І. Глухарєвої, В. А. Завгородній, О.А. Лукашевої, Р.А. Мюллерсона, П.М.Рабіновича, Ю.М. Рижук, О.Ф. Скакун, Ю.М. Фролова, С.В. Шевчука, Л.М. Ентіна та інших.

Окремі представники юридичної науки не визнають за економічними правами статусу конституційних, оскільки, за їх точкою зору, такі права не можуть бути захищені в судовому порядку і залежать, у першу чергу, від економічного потенціалу держави. У західній доктрині конституційного права до останнього часу пануючою була теорія про другорядність цих прав⁴⁹.

Аналогічну позицію підтримують і деякі вітчизняні вчені. Зокрема, на думку авторів В. О. Боняка та В. А. Завгороднього, на відміну від більшості особистих і політичних прав, багато економічних прав мають характер принципів і не забезпечуються безпосереднім захистом у судовому порядку. Їх обсяг та ступінь реалізованості здебільшого залежать від стану економіки та ресурсів держави⁵⁰.

Дослідники М. В. Баглай і Ю. М. Тодика, також, зазначають, що багато соціально-економічних прав мають характер принципів, правових стандартів і не забезпечуються безпосереднім захистом у судовому порядку. На підтвердження своєї позиції автори наводять положення Міжнародного пакту про громадянські

---

⁴⁸ Верланов С. Особливості соціальних, економічних та культурних прав людини: до сучасних дискусій // Юридична Україна. - 2005. -№ 9. -С.11-17. 15. Fact sheet No. 16 (Rev.1), The Committee on Economic, Social and Cultural Rights: <http://www.unhchr.ch.>, С. 11

⁴⁹ Государственное право Германии. - Т.ІІ. -М.: ИГП РАН, 1994. -320 с., С. 179

⁵⁰ Конституційне право України : навч. посібник [для підгот. до іспиту за кредитно-модульною сист. навчання]. – 2-е вид., перероб. і доп. / В. О. Боняк, В. А. Завгородній, А. В. Самотуга, Л. А. Філяніна. – Дніпро : Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2017. – 293 с., С. 78

та політичні права та Міжнародного пакту про соціальні, економічні та культурні права. Положення першого Пакту підлягають застосуванню без застережень, тоді як Положення другого Пакту реалізуються залежно від матеріальних можливостей держави та поступово. Аргументами на підтримку цієї думки є також те, що в деяких державах, наприклад у США, ця група прав не належить до категорії основних, а тому не включається в конституції. У Швейцарії Верховний Суд, який є органом конституційного контролю у цій державі, не поширює судовий захист і право подання конституційної скарги на соціально-економічні права. Такої ж позиції дотримується і Конституційний Суд Австрії⁵¹.

На противагу таким поглядам, ми вважаємо думку щодо другорядності соціально-економічних прав людини і громадянина помилковою з огляду на те, що норми Конституції України є нормами прямої дії (ст. 8 Конституції України). Отже, звернення до суду за захистом конституційних прав і свобод людини і громадянина гарантується державою безпосередньо на підставі Конституції України. Тим паче, що великий відсоток цивільних справ, які розглядаються судами України – це і є спори, що витікають із трудових правовідносин (про визнання звільнення незаконним та поновлення на роботі, про стягнення заборгованості із заробітної плати тощо).

Таким чином, ми переконані, що реалізація та захист соціально-економічних прав закріплених у вищезазначених актах повинні бути забезпечені державою незалежно від рівня економічного розвитку.

Окрім цього, спори викликає також питання дослідження економічних прав людини, як самостійної групи прав. Зокрема, у юридичній літературі часто зустрічаються погляди на економічні права як такі, що логічно та послідовно впливають із соціальних прав⁵². Прихильниками такої теорії є: Л.В. Богораза, Н.Є.

---

⁵¹ Права людини та громадянське суспільство : навч. посібн. для студ. вищих навч. закладів / Б. В. Бабін, А. В. Ковбан. – Одеса : Фенікс, 2014. – 320 с., С. 88

⁵² Богораз Л.И. Неотъемлемые права и свободы человека / Л.И. Богораз // Естественные права человека. Сборник семинара Московской Хельсинкской группы. – М., 1995. – Вып. 4. – С. 12–16.

Борисова, Н.В. Вітрук, Л.І. Глухарєва, О.А. Лукашева, Р.А. Мюллерсон, П.М.Рабінович та інші.

Натомість, ми погоджуємося із Ю. М. Рижук, О. Ф. Скакун, Ю. М. Фроловим, С. В. Шевчуком, Л. М. Ентіним, які розглядають економічні права людини як самостійну групу прав у структурі правового статусу людини.

Щодо аргументів на підтвердження обґрунтованості такої точки зору можна зазначити, що провідною сферою життя людини є економічна царина. Загалом економіку можна охарактеризувати, як систему економічних відносин, що складаються між людьми в процесі виробництва, розподілу, обміну та споживання матеріальних благ, спрямованих на економічне зростання в умовах обмежених ресурсів. Саме охоплення процесів матеріального виробництва, розподілу, обміну та використання благ, а також продуктивних сил і виробничих відносин визначає економічну сферу життя суспільства базовою, головною⁵³.

Вчений О.В. Боняк вважає, що економічні права людини і громадянина – це їх можливості щодо діяльності в економічній сфері суспільних відносин⁵⁴.

Призначенням цієї групи прав є сприяння розвитку ініціативи у реалізації здібностей людини, здобуванні засобів існування шляхом вільного вибору роботи та участі у виробництві матеріальних благ. Це – центральний різновид прав і свобод, що забезпечують можливість:

- створювати матеріальні цінності;
- мати власність та розпоряджатися нею;
- забезпечувати матеріальні умови для існування та розвитку людини;
- користуватися природними об'єктами, що належать до загальнодержавної та комунальної власності і власності українського народу;

---

53 Ковальський О. В. Економічні права людини як прояв взаємовпливу права та економіки / О. В. Ковальський // Актуальні проблеми держави і права. - 2014. - Вип. 72. - С. 90-97. - Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/apdr_2014_72_15.

54 Конституційне право України : навч. посібник [для підгот. до іспиту за кредитно-модульною сист. навчання]. – 2-е вид., перероб. і доп. / В. О. Боняк, В. А. Завгородній, А. В. Самотуга, Л. А. Філяніна. – Дніпро : Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2017. – 293 с., С. 78

- задовольняти свої інтереси у сфері інтелектуальної, науково-дослідної і творчої діяльності⁵⁵.

За своїм змістом економічні права та свободи людини – це певні економічні блага та права на ці блага, а саме право на їхнє одержання, захист, збереження, володіння, користування й розпорядження. Розгляд економічних прав та свобод людини за змістом, дозволяє відповісти на запитання, з приводу чого виникають ці права; не лише матеріалізувати, а й наочно відчуті в динаміці основні блага, які набувають свого юридичного оформлення в результаті визнання та закріплення економічних прав людини⁵⁶

Слід зазначити, що хоча Конституція України і не містить велику кількість основних економічних прав і свобод, при цьому такі конституційні права отримали комплексний розвиток у чинному цивільному та господарському законодавстві України.

Зокрема, Конституція України фіксує таку систему економічних прав і свобод, як:

- право власності і право громадян України користуватися об'єктами права державної та комунальної власності (ст. 41);

- право на підприємницьку діяльність (ст. 42);

- право на працю, на належні, безпечні і здорові умови праці, на заробітну плату, не нижчу від визначеної законом, право на захист від незаконного звільнення та на своєчасне одержання винагороди за працю (ст. 43);

- право тих, хто працює, на страйк для захисту своїх економічних і соціальних інтересів, (ст. 44), таким чином вони не можуть ставити політичні вимоги².

У сучасній науці конституційного права до економічних прав людини пропонується відносити значно ширший їх перелік, ніж той, що закріплений у

---

⁵⁵ Конституційне право України: Навчальний посібник. – Львів: ТОВ «Ліга-прес», 2014. – 402 с., С. 182

⁵⁶ Фролов Ю. М. Економічні права та свободи людини і громадянина в Україні : дис. канд. юрид. наук : спец. 12.00.02 «Конституційне право; муніципальне право» / Ю.М. Фролов; Одеська національна юридична академія. – О., 2004. – 212 с., С. 33

чинному Основному Законі. Так, окрім зазначених вище, до таких прав відносять також:

- право на користування об'єктами публічної власності;
- право на свободу економічної діяльності (у тому числі свобода вибору виду суспільно корисної діяльності, свобода вибору професії, свобода підприємництва, право на захист від недобросовісної конкуренції тощо);
- право на спадкування (у тому числі свобода прийняття спадку, право на таємницю заповіту тощо);
- право працівників на участь в управлінні своїм підприємством (у тому числі право на участь у приватизації, право на участь у розподілі прибутків свого підприємства тощо).

Отже, економічні права та свободи людини і громадянина – це самостійний вид прав та свобод у загальній системі конституційних прав та свобод людини і громадянина, під якими слід розуміти можливості людини і громадянина володіти, користуватися та розпоряджатися економічними благами, а також набувати та захищати їх у порядку, межах, формах і спосіб, передбачених Конституцією та законами України⁵⁷.

У свою чергу, держави повинні забезпечувати належні умови реалізації таких прав відповідно до міжнародно-правових зобов'язань.

Так, фундаментальним економічним правом має бути право власності (у суб'єктивному сенсі). Загальна декларація прав людини включила право приватної власності в число прав людини й встановила у статті 17, що «кожна людина має право володіти майном як особисто, так і разом з іншими»⁵⁸.

---

⁵⁷ Права людини та громадянське суспільство : навч. посібн. для студ. вищих навч. закладів / Б. В. Бабін, А. В. Ковбан. – Одеса: Фенікс, 2014. – 320 с., С. 93–95

⁵⁸ Ковальський О. В. Економічні права людини як прояв взаємовпливу права та економіки / О. В. Ковальський // Актуальні проблеми держави і права. - 2014. - Вип. 72. - С. 90-97. - Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/apdp_2014_72_15

Відповідно до статті 41 Конституції України, первинним, базисним економічним правом, що визначає економічні основи суспільного і державного ладу України, є право володіти, користуватися і розпоряджатися своєю власністю, результатами своєї інтелектуальної, творчої діяльності, що набувається в порядку, визначеному чинним законодавством України⁵⁹.

Право власності охоплює правові норми, які закріплюють і охороняють стан приналежності матеріальних благ конкретним особам. Власність характеризується наявністю такої влади особи над річчю, яка визнана суспільством і регламентована соціальними нормами. Оскільки влада над річчю неможлива без того, щоб інші особи, невластники речі, ставилися до неї як до чужої, власність означає відношення між людьми з приводу речей. Всі інші особи, невластники, зобов'язані утримуватися від будь-яких зазіхань на чужу річ і на волю власника мати цю річ. Таким чином, власність – це суспільні відносини, які характеризуються двома основними ознаками: вони виникають з приводу речей, мають вольовий зміст¹.

Як вбачається зі змісту Конституції України, похідним від права власності є право громадян України користуватися об'єктами права державної та комунальної власності для задоволення своїх потреб (ч. 3 ст. 41) та власністю Українського народу (ст. 13)⁶⁰, але це право є лише різновидом права власності та потребує свого законодавчого закріплення і належного теоретичного обґрунтування. Користування об'єктами права суспільної власності здійснюється на загальній або на індивідуальній основі. Користування об'єктами права суспільної власності на загальній основі здійснюється всіма особами, які постійно або тимчасово знаходяться на території України з урахуванням обмежень, встановлених законом.

---

⁵⁹ Конституція України [Електронний ресурс] / - // Відомості Верховної Ради України (ВВР), 1996, № 30, ст. 141 – Режим доступу до ресурсу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>.

⁶⁰ Конституція України [Електронний ресурс] / - // Відомості Верховної Ради України (ВВР), 1996, № 30, ст. 141 – Режим доступу до ресурсу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>.

Так, під володінням слід розуміти – юридично забезпечену можливість власника мати майно у своєму віданні.

Користування – це юридично закріплена можливість господарського використання майна та вилучення з нього корисних властивостей власником чи уповноваженими особами.

Розпорядження – юридично закріплена можливість власника самостійно вирішувати долю свого майна шляхом його відчуження іншим особам, зміни його стану та призначення.

Найпоширенішими способами набуття права власності є виробництво та виготовлення продукції і товарів, створення творів літератури і мистецтва, іншої продукції інтелектуальної діяльності, купівля, отримання в дар, у спадок, у порядку обміну, придбання за прибутки від підприємницької, трудової та інтелектуальної діяльності, за цінні папери, іншими способами, не забороненими законодавством. У процесі економічної реформи громадяни України безоплатно набувають права власності в результаті приватизації державного майна.

Існують такі форми власності:

Приватна – належить окремим громадянам та організаціям.

Колективна – належить об'єднанню громадян.

Державна (загальнодержавна та комунальна) – належить виключно державі та її органам.

Примусове позбавлення права приватної власності може бути застосоване у таких формах:

Реквізиція – оплатне вилучення у власність держави всього або частини майна, яке є приватною або колективною власністю осіб (наприклад, під час стихійного лиха).

Конфіскація – примусове безоплатне вилучення у власність держави всього або частини майна, яке є особистою власністю громадянина (наприклад, за вчинення злочину).

Націоналізація – примусове безоплатне вилучення об'єктів приватної та/або колективної власності на користь державної власності (в Україні не застосовується).⁶¹

Приватна власність – генетична основа економічної самоорганізації мешканців – членів територіальних громад. Найбільш фундаментальне право людини – право власності є не лише основоположним економічним правом, а й фундаментальним правовідношенням сучасного суспільства, у тому числі муніципального характеру. Лише володіючи тією чи іншою власністю, маючи можливість користуватись та розпоряджатися нею, людина – мешканець села, селища, міста може найповніше відчувати себе вільним членом своєї територіальної громади. Власність – це основа формування вільної особистості та територіальної громади, а звідси – утвердження місцевого самоврядування. Не випадково в юридичній літературі поняття «свобода» нерідко безпосередньо пов'язується з поняттям «власність». Власність утворює цивілізований ґрунт для свободи та права, без права індивідуальної власності усі інші права позбавляються необхідних гарантій. У свою чергу, саме з поняття людської свободи у протилежність несвободі зовнішнього світу виводиться основний інститут сучасного цивільного права – власність.⁶²

Отже, власність має і правовий аспект, виступаючи як юридична категорія. Юридичний аспект власності реалізується через право власності. У сучасній економічній науці й господарській практиці розвинутих країн Заходу застосовується ширша і більш деталізована система прав власності. Так, англійським юристом представником інституціоналізму А. Оноре запропонована система прав власності, яка складається з 10 елементів, а саме: 1. Право володіння. 2. Право користування. 3. Право управління. 4. Право на дохід (право на володіння результатами використання благ). 5. Право на капітальну вартість (право на

---

⁶¹ Бисага Ю.М., Палінчак М.М., Белов Д.М., Данканич М.М. Права людини. – Ужгород, 2003.-с. 189, С. 75-76

⁶² Правове регулювання та економічні свободи і права : монографія / за ред. проф. Михайла Савчина. Ужгород : Видавництво «РІК-У», 2020. 224 с., С. 169

використання, відчуження, зміну чи знищення блага). 6. Право на безпеку (право на захист від експропріації або від пошкодження в навколишньому середовищі). 7. Право на передачу благ у спадок. 8. Право на безстроковість володіння благом. 9. Заборона на використання шкідливим способом. 10. Право на відповідальність (можливість стягнення блага на сплату боргу).

Отже, між власністю як економічною і як юридичною категоріями є тісний взаємозв'язок. Власність як економічна категорія виражає відносини між людьми з приводу привласнення об'єктів власності й перш за все засобів виробництва та його результатів. Власність як юридична категорія відображає законодавче закріплення економічних відносин між фізичними і юридичними особами з приводу володіння, користування й розпорядження об'єктами власності через систему юридичних законів і норм. Таким чином, власність характеризує діалектичний взаємозв'язок економічних та юридичних відносин, у якому економічні відносини власності є первинними, базисними, а юридичні - вторинними, похідними, оскільки зумовлюються економічними відносинами⁶³.

Варто відзначити, що відносини власності визначають стосунки розподілу господарських і споживчих благ. Розподіл ресурсів (господарських благ) і споживчих благ відбувається насамперед за власністю. Тому відносини розподілу також включаються до соціально-економічних відносин, як і відносини стосовно відтворення (безперервного повторення) суспільного виробництва.

Стосунки між людьми з приводу поділу та кооперації праці, комбінування виробництва, його технології і організації, обміну ресурсами та благами є організаційно-економічними відносинами, до яких включають передусім відносини виробництва та обміну. Виходячи з цього, можна поглибити зміст організаційно-

---

⁶³ Артеменко Л. Б. Конспект лекцій з навчальної дисципліни «Економічна теорія» для здобувачів першого (бакалаврського) рівня вищої освіти усіх форм навчання за освітньо-професійними програмами економічних спеціальностей [Електронний ресурс] / Л. Б. Артеменко // Тернопіль:ТНТУ. – 2022. – 88с. - С. 25-26. Режим доступу до ресурсу: https://elartu.tntu.edu.ua/bitstream/lib/40723/3/Artemenko_Konspekt_lektsiy_Ekonomichna_teoriya.pdf.

економічних відносин, які, таким чином, є відносинами з приводу трудової діяльності, грошового та товарного обігу, ціноутворення, фінансів і кредиту, менеджменту та маркетингу, банківської, біржової, страхової справи тощо (у цьому переліку відображено елементи поділу і кооперації праці, організації виробництва і обміну і тощо).

Отже, уся система економічних відносин відіграє вирішальну роль у розвитку людини як господарюючого суб'єкта. Вони формують так звану людину економічну (за термінологією А. Сміта), поведінка якої у виробництві, розподілі та обміні благ визначається як природним, так і соціальним середовищем. «Економічна людина» – лише один з виразів суті людини розумної (*homo sapiens*) стосовно економічної сфери її життя і діяльності.

«Економічна людина» є водночас і носієм праці як виробничого ресурсу, і власником факторів виробництва, і виробником та споживачем життєвих благ. Її участь в економіці багатогранна. Людина як особистий фактор виробництва була і зостається головним та вирішальним елементом продуктивних сил суспільства, а як людський фактор включає не тільки виробничу, але й інші види діяльності людини, вказуючи на те, що вона є й суб'єктом економічних та інших соціальних відносин: працівником і власником, виробником і споживачем.

Життєві блага, створені у виробництві, проходять досить тривалий шлях до споживання через розподіл і обмін. Виробництво, розподіл, обмін і споживання життєвих благ утворюють тісно переплетені, взаємозумовлені, але усе ж відносно самостійні сектори економіки. У виробництві блага створюються, однак для споживання вони спочатку повинні розподілитися і обмінятися.

Отже, такі блага здійснюють свій рух, який можна назвати кругообігом благ, через усі сфери – від виробництва до споживання. При цьому створюються умови для повторення процесу виробництва, що називають його відтворенням. Постійне і безперервне відтворення включає не тільки повторення виробництва, але й

розподілу, обміну та споживання також. Це стає запорукою вічного та безупинного руху економіки, основою прогресу людської цивілізації⁶⁴.

2.2. Елементи економічної свободи: свобода економічної поведінки; свобода вибору сфери діяльності; свобода докладання своїх здібностей, знань, можливостей; свобода способу розподілу доходів і споживання матеріальних благ; економічна відповідальність

Економічна свобода – це найважливіша категорія ринкового господарства. Вона розкриває відносини між усіма господарюючими суб'єктами як автономними, незалежними у прийнятті будь-яких рішень, що є найважливішою умовою функціонування ринку. Ринкова економіка передбачає надання господарюючим суб'єктам економічної свободи, що тісно поєднується з економічною відповідальністю необхідністю адаптивності та гнучкості.

Держава регулює економічну свободу виступаючи як гарант забезпечення еквівалентно-відплатних ринкових відносин між суб'єктами через створення економічних, правових, організаційно-технічних та інших умов розвитку суб'єктів. Дієвість державного регулювання економіки і ступінь обмеження економічної свободи визначається дотриманням принципу верховенства права, надійністю захисту приватної власності, створенням системи мотивів і стимулів раціональної взаємодії суб'єктів ринку і дотримання ними прав один одного⁶⁵.

---

⁶⁴ Ковальчук В. М. Економічна теорія. Курс лекцій [Електронний ресурс] / В. М. Ковальчук // Тернопіль:ТНТУ. – 2012. – 326 с.- С. 3, 12. Режим доступу до ресурсу: <http://dspace.wunu.edu.ua/bitstream/316497/500/1/%D0%B5%D0%BA%D0%BE%D0%BD%D0%BE%D0%BC%D1%96%D1%87%D0%BD%D0%B0%20%D1%82%D0%B5%D0%BE%D1%80%D1%96%D1%8F.%D0%9A%D1%83%D1%80%D1%81%20%D0%BB%D0%B5%D0%BA%D1%86%D1%96%D0%B9.pdf>.

⁶⁵Гордуновський О. М. Сутність та форми економічної свободи та її особливості в Україні / О. М. Гордуновський // Фінансовий простір. - 2015. - № 4. - С. 151-156.- Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Fin_pr_2015_4_37.

Свобода ніколи не буває абсолютною, оскільки обмежується впливом свобод інших суб'єктів і має підпорядковуватися прямим нормативним обмеженням з боку держави. Експерти Міжнародних дослідницьких центрів визначають економічну свободу як відсутність урядового втручання або перешкоджання виробництву, розподілу і споживанню товарів і послуг, за винятком необхідного громадянам захисту та забезпечення прав приватної власності⁶⁶.

Серед вітчизняних вчених, які розглядали елементи економічної свободи, можна виділити наступних: Гордуновський О. М., М.І. Козюбра, В.М. Кампо, Р.О. Коваленко, М.В. Савчин, Ю.М. Фролов та інші.

М.В. Савчин вважає, що зміст економічної свободи слід тлумачити відповідно до доктрини верховенства права як межі втручання держави у вільне здійснення економічної діяльності.⁶⁷

М.І. Козюбра стверджує, що розширенню економічних свобод має бути відведене одне з провідних місць у забезпеченні соціально-економічних прав людей⁶⁸.

У своєму дисертаційному дослідженні Ю.М. Фролов обґрунтовує, що економічні права та свободи людини і громадянина є можливостями щодо володіння, користування та розпорядження економічними благами, а також право набувати та захищати їх у порядку, межах, формах та у спосіб, що передбачені Конституцією та законами України⁶⁹.

З позиції сутнісного розуміння економічної свободи, М.В. Савчин приходить до висновку про те, що людина володіє економічною свободою, що є складовою

---

⁶⁶ Economic Freedom of the World. Cato Institute [Електронний ресурс] / Режим доступу: <http://www.cato.org/economic-freedom-world>.

⁶⁷ Конституційні засади економічної системи України : монографія / В. А. Устименко, Р. А. Джабраїлов, В. М. Кампо, Р. О. Коваленко, М. В. Савчин / НАН України. Ін-т економіко-правових досліджень. – Донецьк : ТОВ «Юго-Восток», 2011. – 258 с.- С.16.

⁶⁸ Козюбра М. І. Верховенство права і соціалізація держав / Козюбра М.І. // Наукові записки НаУКМА. - 2010. - Т. 103 : Юридичні науки. - С. 3-8. – С. 6

⁶⁹ Фролов Ю. М. Економічні права і свободи людини і громадянина в Україні : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.02 / Ю. М. Фролов; кер. роботи В. Ф. Погорілко; Нац. ун.-т "Одеська юридична академія". – Одеса, 2005. – 20 с.- С. 6

частиною її особистісної свободи, і, як наслідок, вона реалізує такі економічні права як право на працю, зайняття підприємницькою діяльністю, право приватної власності та ін⁷⁰.

Зміст економічної свободи тлумачиться відповідно до доктрини верховенства права як межі втручання держави у вільне здійснення економічної діяльності. Однак стоїть питання щодо визначення допустимих правомірних меж такого втручання. Легітимність меж втручання публічної влади у сферу економічної свободи може бути обґрунтоване міркуваннями національних інтересів⁷¹.

Нормативність втручання в економічну свободу може бути реалізована шляхом забезпечення балансу інтересів, засобами якого є поділ влади, деліберативна демократія та гарантії належної правової процедури⁷².

Отже, економічна свобода ґрунтується на концепції самовласності. Через самовласність людина має право обирати – вирішувати, як використовувати свій час і таланти, щоб будувати своє життя. З іншого боку, вона не має права на час, таланти та ресурси інших. Таким чином, люди не мають права забирати речі в інших або вимагати, щоб інші забезпечували їх речима. Основними принципами економічної свободи є особистий вибір, добровільний обмін, відкриті ринки та чітко визначені права власності, які дотримуються. Люди є економічно вільними, коли їм дозволено самостійно обирати і брати участь у добровільних операціях, якщо вони не шкодять людям або їхньому майну. За умови існування економічної свободи, людський вибір вирішує, що і як виробляється. Іншими словами, економічно вільним людям дозволено самостійно ухвалювати рішення, замість

---

⁷⁰ Правове регулювання та економічні свободи і права : монографія / за ред. проф. Михайла Савчина. Ужгород : Видавництво «РІК-У», 2020. 224 с. – С. 175

⁷¹ Хиршман О. Альберт. Интересы / О.А. Хиршман // Экономическая теория ; под ред. Дж. Итуэлла, М. Милгейта, П. Ньюмена: пер. с англ. ; науч. ред. В.С. Автономов. – М. : ИНФРА-М, 2004. – с. 931. – С. 437

⁷² Конституційні засади економічної системи України : монографія / В. А. Устименко, Р. А.Джабраїлов, В. М.Кампо, Р. О. Коваленко, М. В. Савчин / НАН України. Ін-т економіко-правових досліджень. –Донецьк : ТОВ «Юго-Восток», 2011. – 258 с.- С.16.

того, щоб бути змушеними послуговуватися варіантами, нав'язаними політичним процесом чи застосуванням насильства, крадіжки чи шахрайства.

Концептуально, економічна свобода має місце, якщо економічна діяльність координується особистим вибором, добровільним обміном, відкритими ринками, а також чітко визначеними та дотриманими правами власності. Люди є економічно вільними, коли вони мають право обирати самі для себе, а також брати участь у добровільних транзакціях, якщо це не завдає шкоди будь-якій людині або майну інших осіб. Вимірювання економічної свободи у світі можна розглядати, як спробу визначити, наскільки інституції та державна політика певної країни відповідають ідеалу «обмеженого» уряду, коли уряд захищає права власності та налагоджує забезпечення вузького набору «суспільних благ», таких, як національна оборона та доступ до надійної валюти, практично не виходячи за межі цих основних функцій. Значною мірою, зведений рейтинг економічної свободи певної країни є показником того, наскільки її інститути та політики близькі до ідеалізованої системи, згідно зі стандартним мікроекономічним аналізом із підручників⁷³.

У сучасному глобальному світі є відповідні міжнародні організації, які визначають рівень економічної свободи у країні, а також ступінь їх несвободи (рівень порушення загальносвітових, економічних, правових та моральних умов ведення бізнесу). Одним з таких міжнародних показників є Індекс економічної свободи (Index of economic freedom- IEF), який розраховується Американським дослідницьким центром «Фонд спадщини» The Heritage Foundation та оприлюднюється виданням The Wall Street Journal, як щорічний рейтинг країн світу за рівнем економічної свободи. Своєрідним еталоном для цього індексу слугує досвід найбільш розвинутих країн, які своїм механізмом господарювання забезпечили високий рівень економічного розвитку, стале економічне зростання та гідний рівень життя людей.

---

⁷³ Економічна свобода у світі: звіт за 2016 рік / Джеймс Гвартні, Роберт Лоусон та Джошуа Хол; Інститут Фрейзера; Наук. ред. пер. з англ. О. Кілієвич. – К.: Bendukidze Free Market Center, 2017. – 320 с. – С. 11

Від рівня показників економічної свободи суб'єктів господарської діяльності залежить довіра або недовіра до неї іноземних партнерів, а значить - кращих чи гірших умов при проведенні торгових операцій, наданні кредитів чи здійсненні інших економічних зв'язків.

Індекс економічної свободи дає можливість оцінити рівень лібералізації взаємозв'язків органів публічного управління з бізнесом та є важливим показником. Проведені світові дослідження вказують на те, що економічна свобода позитивно впливає на економічну перебудову, адже міжнародний досвід останніх п'ятдесяти років підтверджує той факт, що країни, в яких більшою мірою розвинені ринкові інститути, сформована відкрита політика у сфері зовнішньої торгівлі й інвестицій, як правило, процвітають. І навпаки, ті держави, які орієнтовані винятково на внутрішні ринки в поєднанні зі значним ступенем державного регулювання економічних процесів, демонструють по-вільні темпи зростання.

Окрім цього, індекс економічної свободи є корисним інструментом для поглибленого аналізу економік у всьому світі та розраховується на підставі 12 кількісних і якісних факторів, згрупованих в чотири широкі категорії, або стовпи економічної свободи: верховенство права (захист прав власності, ефективність судової системи, урядова сумлінність); обмеження уряду (податковий тягар, державні витрати, фіскальне здоров'я); регуляторна ефективність (свобода бізнесу, свобода ринку праці, монетарна свобода); відкритість ринків (свобода торгівлі, свобода інвестицій, фінансова свобода)⁷⁴.

На початку 2022 року Україна опустилася на три позиції у рейтингу економічних свобод, посівши 130 місце серед 177 країн з показником 54,1 бала зі 100 можливих (максимально можлива свобода). Останні 30 років Україна тупцює у зоні з гострим дефіцитом економічної свободи. У порівнянні з Індексом-2021 Україна навіть погіршила свій показник із 56,2 бала до 54,1 бала. Про це свідчать

---

⁷⁴ Геращенко С. О. Взаємозв'язок економічної свободи, підприємництва та економічного розвитку у глобальній економіці / С. О. Геращенко, В. В. Чернобаєв. // Економічний вісник дніпровської політехніки. – 2019. – С. 36–43. – С. 36-37

дані щорічного дослідження Economic Freedom Index 2022 від американського Heritage Foundation⁷⁵. У 2023 році Індекс економічної свободи України не оцінювався у зв'язку із війною росії проти нашої держави⁷⁶.

Зважаючи на все вищевказане, вважаємо влучним думку, запропоновану Гватнеєм (Gwartney) у роботі «Економічна свобода у світі, 1975–1995» про те, що фізичні особи мають економічну свободу у разі, якщо: а) власність, яку вони придбали без використання сили, обману або крадіжки, захищена від фізичного вторгнення інших осіб; б) вони можуть вільно використовувати, обмінювати або передавати свою власність іншим особам до тих пір, доки їх дії не порушують ідентичних прав інших. Таким чином, центральними елементами економічної свободи є персональний вибір, захист прав власності та вільний обмін⁷⁷.

Крім цього, доповнимо, що вищевказане свідчить про широкий обсяг свободи економічної поведінки особи, свободу способу розподілу доходів, свободу споживання матеріальних благ, а також економічну відповідальність, що свідчить про формування економічної демократії.

До економічної демократії відносять такі засади: рівність видів власності та гарантії права приватної власності, свобода економічної діяльності, зокрема підприємницької діяльності та вибору професії або виду занять, свобода конкуренції та гарантії прав споживачів, гарантії участі працівників в управлінні справами підприємства. Дана класифікація видів демократії дає змогу прослідкувати реальний стан демократичних засад конституційного ладу, безпосередніх засобів прийняття народом владних рішень та засобів його впливу

---

⁷⁵ Україна втратила три позиції у рейтингу економічних свобод. Проблеми традиційні – корупція та суди [Електронний ресурс] // Forbes.ua. – 2022. – Режим доступу до ресурсу: <https://forbes.ua/news/ukraina-vtrabila-tri-pozitsii-u-reytingu-ekonomichnikh-svobod-vid-heritage-foundation-16022022-3695>.

⁷⁶ Country Rankings [Електронний ресурс] // Heritage Foundation. – 2023. – Режим доступу до ресурсу: <https://www.heritage.org/index/ranking>.

⁷⁷ Gwartney J. Economic Freedom of the World, 1975-1995 [Електронний ресурс] / J. Gwartney, R. Lawson, W. Block // Fraser Institute (Vancouver, B.C.). – 1995. – Режим доступу до ресурсу: <https://www.fraserinstitute.org/sites/default/files/EconomicFreedomoftheWorld1975-1995.pdf>.

на діяльність органів державної влади та місцевого самоврядування, їх посадових осіб⁷⁸.

На мікрорівні економічної системи економічна демократія полягає в управлінні корпоративними правами. На макрорівні ці відносини полягають у визначенні певної моделі корпоративних відносин та втручання держави у здійснення корпоративних прав з метою забезпечення соціального партнерства між роботодавцями і працівниками, підприємцями та споживачами.

Свобода економічної діяльності, на думку В. А. Устименко та Р. А. Джабраїлова, є антитезою адміністрування в економічній системі в виражає економічне самовизначення на засадах конкуренції⁷⁹.

Ми вважаємо, що свобода економічної поведінки є одним з основних елементів економічної свободи, який полягає у праві громадян на вільне проведення господарської діяльності. Це означає, що люди мають право вільно обирати, яку сферу господарської діяльності вони будуть розвивати, які товари та послуги вони будуть виробляти чи надавати, яку ціну вони будуть встановлювати на свої товари та послуги, які ресурси вони будуть використовувати тощо.

Одним із проявів свободи економічної поведінки є відсутність державної регуляції та втручання в господарську діяльність підприємств та громадян. Захист права на свободу економічної поведінки передбачає наявність ефективних механізмів захисту прав власності, підтримку підприємницької діяльності, зниження бюрократичних бар'єрів та ін.

Свобода економічної поведінки є важливим елементом ринкової економіки та взагалі економічного розвитку країни. Вона стимулює підприємницьку активність та інноваційність, збільшує конкуренцію на ринку, забезпечує

---

⁷⁸ Конституційні засади економічної системи України : монографія / В.А. Устименко, Р.А.Джабраїлов, В.М.Кампо, Р.О.Коваленко, М.В. Савчин / НАН України. Ін-т економіко-правових досліджень. –Донецьк : ТОВ «Юго-Восток», 2011. – 258 с. – С. 113

⁷⁹ Конституційні засади економічної системи України : монографія / В.А. Устименко, Р.А.Джабраїлов, В.М.Кампо, Р.О.Коваленко, М.В. Савчин / НАН України. Ін-т економіко-правових досліджень. –Донецьк : ТОВ «Юго-Восток», 2011. – 258 с. – С. 113

підвищення ефективності виробництва та зростання економічного добробуту населення.

Свобода способу розподілу доходів – це один з елементів економічної свободи, який передбачає право людей на вільний вибір способу розподілу своїх доходів. Наведене означає, що люди мають право вільно розпоряджатись своїми доходами, включаючи право на вільний вибір форми інвестування, споживання, збереження, передачі на спадщину тощо.

Свобода споживання матеріальних благ є ще одним елементом економічної свободи, який передбачає право громадян на вільний вибір способу споживання товарів та послуг, які вони необхідні для забезпечення своїх потреб і бажань. Люди можуть вільно вибирати, що купувати, які марки використовувати, які розміри та колір вибирати, якщо це не суперечить законодавству.

Економічна відповідальність, на наше переконання, полягає в тому, що громадяни та підприємства повинні нести відповідальність за наслідки своїх дій в економічній сфері. Отже, кожен громадянин та підприємство повинні діяти відповідально, не шкодити іншим учасникам економічної системи, дотримуватись правил та законодавства, платити податки та збори, які необхідні для забезпечення функціонування держави та її економіки. Забезпечення економічної відповідальності є важливим чинником створення стійкого та збалансованого економічного розвитку.

2.3. Проблеми здійснення економічних прав

Упродовж тривалого часу людство намагається побудувати модель, що стимулюватиме стабільний розвиток. Вочевидь, що це не буде можливим, якщо існуватимуть різні за економічними або соціальними показниками країни. Саме так історично і з'явилася тенденція до глобалізації світового ринку, яка була покликана сприяти вирівнюванню економічного розвитку країн. Натомість, як ми спостерігаємо, згадані процеси вирівнювання відбуваються вкрай нерівномірно. Зокрема, навіть не зважаючи на створення Міжнародного валютного Фонду,

Європейського Союзу, різноманітних державних та недержавних громадських організацій, проведення уніфікованої політики, жвавого переміщення робочої сили, різниця в рівні життя громадян різних країн залишається суттєвою.

На цьому тлі виглядає доречно згадати про цивілізаційну концепцію Е. Тоффлера, яка поширилася в 70 – х роках ХХ ст. і пов'язує «цивілізацію» насамперед із виробництвом, а не з соціальними або культурними системами та поняттями. Цивілізацію він розглядає як соціальну систему, що розвивається не на основі всієї культури, а лише її технічної складової. Е. Тоффлер розглядає історичний процес у вигляді трьох хвиль. Перша хвиля – сільськогосподарська, друга – індустріальна і третя – сучасна, що формується. Він показує, що сьогодні формується новий тип технологій і новий рівень потреб суспільства:

- забезпечення фізичного і культурного духовного комфорту, а саме: ключові галузі сучасної глобальної економіки – це постсервісна економіка, експериментальне виробництво, тобто, майбутнє – суперіндустріалізація;
- владу капіталу замінює влада знань;
- засобом обміну стають електронні гроші, тобто інформація, вкладена в кредитні картки;
- формується новий тип робочої сили;
- нова економічна система розвивається як на локальному рівні домогосподарств, так і на глобальному рівні світового ринку.

Виникає глобальний виробничий процес виготовлення суспільного багатства⁸⁰.

Хоча глобалізаційні процеси призвели до підвищення ефективності руху капіталу, міжнародної торгівлі, створення нових міжнародних корпорацій, що за своєю економічною потужністю не поступаються певним країнам. Однак, як засвідчує практика, глобалізацію не слід сприймати лише як позитивне явище, так

---

⁸⁰ Конспект лекцій з дисципліни «Глобальна економіка» для підготовки здобувачів вищої освіти другого (магістерського) рівня економічних спеціальностей / Укл.: д.е.н., проф. Плахотнік О. О., Кам'янське, ДДТУ, 2017. – 94 с. – С. 26 - 27

як у більшості країн світу суттєво зросло розшарування доходів населення, з'явилися нові соціальні ризики.

При цьому, слід зазначити, що в сучасному світі глобалізація справляє домінуючий вплив на розвиток будь-якої держави. З одного боку, через розповсюдження інновацій у сфері технологій і менеджменту, активний обмін товарами, послугами, інвестиціями вона сприяє підвищенню ефективності функціонування національних економік, а з іншого – посилює нерівномірність, асинхронність та диспропорційність розвитку. На одному полюсі сучасної світової економіки концентруються країни – глобальні лідери з домінуванням США. На основі вдалої багаторічної експансії у всіх сегментах світового ринку, накопиченого у безпрецедентних масштабах капіталу ключовими детермінантами їх успіху стають інтелектуалізація, соціалізація, екологізація, деіндустріалізація економіки, пріоритетність знань та інформації, розвиток «людського капіталу».

На іншому полюсі світової економіки – більшість країн, для котрих економічна глобалізація проявляється як якісно нові умови розвитку, на які практично неможливо впливати, але обов'язково треба враховувати. Особливо важливо враховувати масштаби і динаміку процесу становлення системи глобального управління ресурсами планети і перерозподілом світового доходу, який не є еквівалентним.

Глобалізація тісно пов'язана з регіоналізацією світового господарства. З одного боку, це дві суперечливі, різнонаправлені за характером дії та практичними наслідками тенденції, а з іншого - консолідація глобального ринку посилюється діяльністю потужних регіональних коаліцій країн, які, маючи, перш за все, спільні економічні інтереси, об'єднують свої зусилля з метою забезпечення найбільш сприятливих умов для реалізації міжнародного співробітництва в регіональному масштабі, що дозволяє їм досягати мультиплікативного ефекту від співробітництва з іншими членами угруповання та ефективно реалізовувати на міжнародній арені широкий спектр стратегічних інтересів. Регіоналізація виступає своєрідним

проявом і формою реалізації глобалізації, загострюючи суперечності глобального розвитку⁸¹.

Чимало відомих науковців підтримують ідею того, що глобалізаційні процеси призводять до втрати державами частини національного суверенітету. Так, Е. Гідденс заявляє: «Країни втратили більшу частину свого колишнього суверенітету, а політики – більшість можливостей впливати на події... Настав кінець епохи суверенних держав»⁸².

У свою чергу, американський соціолог, професор університету штату Айова Робін Страйкер стверджує, що відмінність цього типу економіки від попередніх міжнародних економічних режимів полягає в тому, що вона незрівнянно більшою мірою обмежує свободу національних органів влади під час розробки і здійснення ними економічної і соціальної політики»⁸³.

Отже, наслідком процесу глобалізації є послідовний перерозподіл влади на користь транснаціональних і наднаціональних зв'язків і суб'єктів над інтересами окремих країн.

Деякі дослідники навіть описують механізми таких змін: в рамках цієї економіки відбувається зростання могутності транснаціональних корпорацій, тоді як національна держава не лише втрачає свою могутність, а взагалі стає анахронізмом. Рей Кілі так пояснює економічний механізм впливу транснаціональних корпорацій на національні держави⁸⁴.

За таких обставин капітал транснаціональних корпорацій прагне в країни третього світу, щоб скористатися перевагами дешевої робочої сили, і сприяє

---

⁸¹ Конспект лекцій з дисципліни «Глобальна економіка» для підготовки здобувачів вищої освіти другого (магістерського) рівня економічних спеціальностей / Укл.: д.е.н., проф. Плахотнік О. О., Кам'янське, ДДТУ, 2017. – 94 с. – С. 33

⁸² Гідденс Э. Ускользающий мир : как глобализация меняет нашу жизнь [Текст] / Э. Гидденс ; пер. с англ. – М. : Весь Мир, 2004. – 120 с. – С. 26

⁸³ Страйкер Р. Глобализация и государство благосостояния [Текст] / Р. Страйкер // Глобализация : Контуры XXI века : Реф. сб. Ч. II. – М. : РАН ИНИОН, 2002. – с. 83-93. – С. 84.

⁸⁴ Кили Р. Глобализация, постфордизм и современный контекст развития [Текст] / Р. Кили // Глобализация : Контуры XXI века : Реф. сб. Ч. II. – М. : РАН ИНИОН, 2002. – . 132-141. – С.132-134.

індустріалізації цих країн. Однак такий промисловий розвиток заснований на надексплуатації робочої сили країн третього світу і вважати його благодворним навряд чи можна.

Для залучення іноземного капіталу національні держави вимушені знижувати певні стандарти, зокрема ті, що стосуються умов праці та її оплати. Щодо розвинених країн, то і для них наслідки глобалізації не є сприятливими. Переміщення капіталу в регіони з низькими витратами призводять до деіндустріалізації і безробіття в країнах-експортерах капіталу. Для успішної конкуренції на зовнішніх ринках розвиненим країнам також доводиться йти на зниження оплати і погіршення умов праці. Таким чином, вважають песимісти, експорт капіталу і вільна торгівля сприятимуть експлуатації країн третього світу і зростанню постійного безробіття в розвинених країнах⁸⁵.

З цього можна зробити висновок про те, що дотримання економічних прав громадян в країнах з нижчим рівнем економічного розвитку викликає більше складнощів, аніж у більш розвинутих країнах із високим рівнем демократії, громадянського суспільства та економіки.

До прикладу, у березні 2023 Європейський комітет із соціальних прав (надалі – ЄКСП) опублікував свої Висновки 2022 року стосовно 33 держав щодо статей Європейської соціальної хартії, які стосуються трудових прав. Зокрема, у рамках процедури звітування ЄКСП прийняв 611 висновків: 255 висновків про відповідність Хартії та 245 висновків про невідповідність. У 111 випадках ЄКСП не зміг оцінити ситуацію через недостатню інформацію («відтермінування»). За наслідками опрацювання наведених даних щодо забезпечення права на справедливі умови праці ЄКСП виявив, що в деяких країнах закон не гарантує право на розумну щотижневу тривалість робочого часу для певних категорій працівників, і зазначив, що на деяких роботах робочий день може перевищувати 16 годин і навіть тривати до 24 годин.

---

⁸⁵ Юськів Б. М. Глобалізація і трудова міграція в Європі [Текст] : монографія / Б. М. Юськів. – Рівне : видавець О. М. Зень, 2009. – 476 с. – С. 97-98.

У багатьох країнах ЄКСП дійшов висновку, що робота, виконана у святковий день, не оплачується належним чином і що право всіх працівників на оплачувані державні свята не гарантується. Також у деяких країнах працівники, які захворіли або отримали травму під час відпустки, не мають права використати втрачені дні в інший час.

Інформація, надана ЄКСП щодо справедливої винагороди, виявила, що в низці країн законодавчо встановлена мінімальна заробітна плата або найнижча заробітна плата, встановлена колективними договорами, була надто низькою, порівняно із середньою заробітною платою, і не забезпечувала гідний рівень життя. Стосовно зобов'язання держав сприяти спільним консультаціям між працівниками та роботодавцями, ЄКСП відзначив недостатнє сприяння колективним переговорам та обмеження права на ведення колективних переговорів від імені певної категорії працівників.

У деяких випадках ЄКСП встановив, що працівникам не надається ефективне право брати участь у процесі прийняття рішень на підприємстві щодо умов праці, організації праці та робочого середовища, а засоби правового захисту не доступні для працівників у разі порушення їх права на участь у визначенні та поліпшенні умов праці та виробничого середовища.

У кількох країнах ЄКСП зазначив відсутність належного та ефективного відшкодування (компенсації та поновлення на роботі) у випадках сексуальних домагань, а також відсутність адекватного запобігання сексуальним домаганням на робочому місці

Також, ЄКСП дійшов висновку, що в кількох країнах не існує превентивних заходів, спрямованих на те, щоб звільнення не набуло чинності до того, як роботодавці виконають зобов'язання щодо інформування та проведення консультацій (таких як звернення до адміністративного та судового розгляду), а також ефективні санкції, що застосовуються у випадках, коли роботодавці не

виконують своїх зобов'язань відповідно до Хартії щодо інформування та консультацій у процедурах колективного звільнення⁸⁶.

Разом із цим, досі актуальною залишається проблема гендерної нерівності в доступі до праці та оплаті за неї серед чоловіків та жінок. Зокрема, під час конференції «Від локального до глобального: сприяння лідерству жінок у світі, що змінюється», проведеної 14 березня 2023 року Європейським комітетом регіонів в місті Брюссель, європейські посадовці наголосили, що найбільші виклики сучасності – включаючи війну, кліматичну кризу, бідність, недоступне житло, нерівність в оплаті праці та доступі до охорони здоров'я – мають дуже великий гендерний вимір, і що разом з тим продовжує існувати тривожна тенденція недостатнього представництва жінок у регіональній, місцевій та національній політиці⁸⁷.

Так, відповідно до звіту про дотримання прав людини у 2021 році, розміщеному на сайті Посольства Сполучених Штатів Америки в Україні, хоча закон встановлює, що жінки користуються такими ж правами, як і чоловіки, жінки стикалися з дискримінацією у сфері працевлаштування. За даними Міністерства економіки, чоловіки заробляли в середньому на 18 відсотків більше, ніж жінки. Міністерство охорони здоров'я вело перелік з 50 професій, які залишалися забороненими для жінок. Жінки стикалися з дискримінацією в оплаті та доступі до пенсій і пенсійних пільг⁸⁸.

---

⁸⁶ Європейський комітет із соціальних прав публікує свої висновки щодо трудових прав [Електронний ресурс] // Офіс Ради Європи в Україні. – 2023. – Режим доступу до ресурсу: <https://www.coe.int/uk/web/kyiv/-/the-european-committee-of-social-rights-publishes-its-conclusions-on-labour-rights>.

⁸⁷ Час кризи має стимулювати зусилля щодо гендерної рівності Гендерний вплив війни, клімату і соціальних криз вимагає значного та стрімкого збільшення кількості жінок у політиці, - спікери конференції [Електронний ресурс] // Європейський комітет регіонів. – 2023. – Режим доступу до ресурсу: <https://cor.europa.eu/en/news/Documents/cor-2023-01386-00-01-cp-tra-uk.pdf>.

⁸⁸ Ukraine 2021 human rights report [Електронний ресурс] // <https://ua.usembassy.gov/>. – 2022. – Режим доступу до ресурсу: https://ua.usembassy.gov/wp-content/uploads/sites/151/UKRAINE-2021-HRR_Ukr.pdf.

Слід зазначити, що в умовах воєнного стану в Україні дещо змінилася ситуація із гендеруванням праці. Зокрема, в новому звіті структури ООН Жінки та організації CARE підкреслює непропорційний вплив війни на жінок. Так, оперативний гендерний аналіз, проведений структурою ООН Жінки та організацією CARE проведене в травні 2022 року засвідчив, що після більш ніж двох місяців війни в Україні, яка змусила мільйони біженців та переміщених осіб покинути свої домівки, жінки та представники різноманітних меншин зіштовхуються з величезними труднощами, коли йдеться про здоров'я та безпеку, а також про доступ до їжі. В таких умовах жінки в Україні все частіше очолюють домогосподарства і стають лідерками у своїх громадах, оскільки чоловіки йдуть на військову службу. Нажаль, при цьому жінки залишаються значною мірою виключеними з офіційних процесів прийняття рішень, пов'язаних з гуманітарними зусиллями, миротворчістю та іншими сферами, які безпосередньо впливають на їхнє життя⁸⁹.

Ще однією суттєвою загрозою економічним правам в процесі глобалізації є те, що фактично основну частину переваг одержують багаті країни або індивіди. Несправедливий розподіл благ від глобалізації породжує загрозу конфліктів на регіональному, національному та інтернаціональному рівнях. Питання розподілу переваг є одним із найважливіших у процесі глобалізації світової економіки. У короткостроковій перспективі зміни в обробній промисловості, сфері послуг

---

⁸⁹ Україна: Новий звіт структури ООН Жінки та організації CARE підкреслює непропорційний вплив війни на жінок та спільноти меншин (4 травня 2022 р.) [Електронний ресурс] // Організація Об'єднаних Націй. – 2022. – Режим доступу до ресурсу: <https://ukraine.un.org/uk/180993-%D1%83%D0%BA%D1%80%D0%B0%D1%97%D0%BD%D0%B0-%D0%BD%D0%BE%D0%B2%D0%B8%D0%B9-%D0%B7%D0%B2%D1%96%D1%82-%D1%81%D1%82%D1%80%D1%83%D0%BA%D1%82%D1%83%D1%80%D0%B8-%D0%BE%D0%BE%D0%BD-%D0%B6%D1%96%D0%BD%D0%BA%D0%B8-%D1%82%D0%B0-%D0%BE%D1%80%D0%B3%D0%B0%D0%BD%D1%96%D0%B7%D0%B0%D1%86%D1%96%D1%97-care-%D0%BF%D1%96%D0%B4%D0%BA%D1%80%D0%B5%D1%81%D0%BB%D1%8E%D1%94-%D0%BD%D0%B5%D0%BF%D1%80%D0%BE%D0%BF%D0%BE%D1%80%D1%86%D1%96%D0%B9%D0%BD%D0%B8%D0%B9-%D0%B2%D0%BF%D0%BB%D0%B8%D0%B2>

приводить до того, що галузі, які одержують вигоди від зовнішньої торгівлі, і галузі, пов'язані з експортом, одержують більший приплив капіталу і кваліфікованої робочої сили. У той же час ряд галузей значно програє від глобалізаційних процесів, втрачаючи свої конкурентні переваги через зростаючу відкритість ринку. Для країн необхідна розробка механізму пристосування до господарських умов, які змінилися не на їхню користь. Зокрема варто очікувати появи серйозних соціальних проблем, що пов'язані із втратою роботи, необхідністю пошуку нового робочого місця, перекваліфікацією.

Друге коло проблем пов'язане з потенційною регіональною або глобальною нестабільністю через глибоку взаємозалежність національних економік на світовому рівні. Локальні економічні коливання або кризи в одній країні можуть мати регіональні або навіть глобальні наслідки. Така можливість носить не тільки теоретичний характер, а є цілком реальною, підтверджує глобальна фінансова криза. Подібні явища свідчать про велику вразливість взаємозалежних економік. Світовий спад або депресія здатні розірвати взаємні зв'язки і залежності, створені в ході глобалізації, як це відбувалося в часи Великої депресії 30-х років у США. Результатом може стати економічний конфлікт з загрозою перетворення в економічну війну або навіть військову сутичку.

Наступне коло проблем пов'язане з помітним збільшенням розриву в рівнях заробітної плати кваліфікованих працівників, а також з ростом безробіття серед останніх. Проте слід відмітити, що підвищується попит на кваліфіковані кадри в ряді країн, галузей, підприємств. Це викликано тим, що конкуренція з боку трудомістких товарів, випущених у країнах із низьким рівнем заробітної плати і невисокою кваліфікацією працівників, тягне за собою зниження цін на аналогічну продукцію європейських фірм і скорочення їх прибутків. В цих умовах ряд компаній припиняють випуск збиткової продукції і переходять до виробництва товарів, що вимагають використання висококваліфікованого персоналу. У результаті робітники з більш низькою кваліфікацією залишаються незатребуваними, їхні прибутки падають.

Наступною проблемою глобалізації є деіндустріалізація економіки, оскільки глобальна відкритість асоціюється із зниженням зайнятості в обробних галузях як у Європі, так і в США. Насправді, цей процес не є наслідком глобалізації, хоча і розвивається паралельно з ним. Деіндустріалізація - нормальне явище, породжуване технологічним прогресом і економічним розвитком. Дійсно, частка обробних галузей в економіці промислово розвинутих країн різко знижується, але це зниження балансується швидким зростанням питомої ваги сфери послуг, включаючи фінансовий сектор. У зв'язку із зниженням зайнятості в обробних галузях у зіставленні з сферою послуг продуктивність праці буде в першу чергу залежати від сфери, яка традиційно відрізняється більш низьким рівнем⁹⁰.

Насамкінець, проблему також вбачають у мобільності робочої сили через глобалізаційні процеси. Сьогодні багато говориться про вільний обмін товарами, послугами і капіталом і значно менше - про свободу переміщення робочої сили. Негативні наслідки її вже давно визначалися як потенційна небезпека, а сьогодні в багатьох країнах вона стала реальністю. Тому майже всі держави ввели ті чи інші форми контролю над вільним переміщенням робочої сили, тим більш, що це здійснюється найрізноманітнішими різними способами.

Підсумовуючи усе вищевказане можна зазначити, що до загрозливих наслідків глобалізації слід віднести:

- нерівномірний розподіл зростання світового доходу між різними країнами, в якому значну перевагу мають високорозвинені країни;
- зростання залежності слаборозвинених країн від стратегічних партнерів;
- економічна, фінансова та політична експансія розвинених країн;
- зростання безробіття некваліфікованого персоналу;
- деіндустріалізація економіки;

---

⁹⁰ Конспект лекцій з дисципліни «Глобальна економіка» для підготовки здобувачів вищої освіти другого (магістерського) рівня економічних спеціальностей / Укл.: д.е.н., проф. Плахотнік О. О., Кам'янське, ДДТУ, 2017. – 94 с. – С. 86

- свобода переміщення робочої сили ⁹¹.

2.4.   Порушення   економічних   прав   людини, зокрема, права людини на працю

Деякі автори розглядають механізм держави як систему державних організацій і зазначають, що кожна держава для повноцінного здійснення своїх завдань і реалізації функцій повинна створювати різноманітні організації, які в юридичній науці називають механізмом держави. Схожий підхід до поняття механізму держави міститься в теорії, опрацьованій В. Копейчиковим ще у 1968 році. На його погляд, соціальне призначення держави здійснюється завдяки її механізму, що складається з органів держави, державних підприємств і державних установ, які в цілому називаються державними організаціями⁹².

А. Вагіна, вказуючи на особливий характер економічних прав і свобод людини і громадянина, відзначає у зв'язку з цим певні особливості механізму їхнього захисту. Економічні права, наголошує вона, це насамперед самостійна підгрупа основних прав людини, у конституційно-правовому аспекті, що являє собою взаємозалежні елементи реалізації прав індивідуумів, які забезпечують свободу підприємництва, визнання й захист приватної власності, умови для реалізації здібностей і спрямовані на задоволення матеріальних потреб життєдіяльності й одержання доходів. Вона приходить до висновку, що економічні права мають геть іншу природу та інші механізми захисту, ніж громадянські й політичні, й вирізняються особливим характером (способом) реалізації. Здійснення економічних прав припускає активну роль держави в забезпеченні громадянам гідного рівня життя. Тут необхідна всебічна послідовна діяльність держави з

---

⁹¹ Конспект лекцій з дисципліни «Глобальна економіка» для підготовки здобувачів вищої освіти другого (магістерського) рівня економічних спеціальностей / Укл.: д.е.н., проф. Плахотнік О. О., Кам'янське, ДДТУ, 2017. – 94 с. – С. 87-88.

⁹² Теорія держави і права: Навч. посібник / [А. М. Колодій, В. В. Копейчиков, С. Л. Лисенков та ін.]; за заг. ред. В. В. Копейчикова. – К.: Юрінформ, 1995. – 185 с. – С. 76.

розробки й реалізації програм, що дають змогу гарантувати проголошені права й перерозподіляти ті або інші блага.

Відповідно до міжнародного права стосовно прав людини кожна держава окремо є основним носієм зобов'язань, а всі держави в сукупності є гарантами міжнародного режиму дотримання прав людини. Якщо підприємство контролюється державою або його діяльність може асоціюватися з державою в інший спосіб, порушення прав людини з боку бізнесу може мати наслідком порушення власних зобов'язань держави за міжнародним правом. Більше того, чим тіснішим є зв'язок бізнесу та держави або чим більше бізнес спирається на державні органи чи підтримку від платників податків, тим більш вагомую стає підстава для проведення державою політики щодо забезпечення дотримання прав людини таким бізнесом⁹³.

Зважаючи на це ми погоджуємося із твердженням про те, що економіка повинна служити людям. Але одночасно і людина виступає засобом, або інструментом економіки, репрезентуючи собою певну виробничу діяльність (будучи виробничим фактором), а також є носієм певного економічного процесу. Тому у рамках соціальної ринкової економіки дуже важливо розглядати людину не тільки як виробничий фактор, тобто, як фактор праці та споживання продукції, але і з погляду забезпечення гуманних шансів для життя та розвитку. З огляду на обмеженість економічних ресурсів необхідно господарювати ощадно (економічний принцип), але одночасно і гуманно, тобто, зважати на свободу та рівну гідність всіх людей. Таким чином, постає завдання – сформулювати критерії рівності шансів, а також визначити відповідні цілі щодо їх досягнення та розробити методи і способи їх реалізації.

Першою точкою докладання зусиль у створенні рівних можливостей є ринок праці. Економічне існування більшості громадян будь-якої країни залежить як від

---

⁹³ Керівні принципи щодо бізнесу і прав людини: Реалізація Рамкової програми Організації Об'єднаних Націй «Захист, повага і засоби захисту» / Переклад: Катерина Буряковська, Юлія Разметаєва, Олена Уварова, Дмитро Філіпський. За заг. ред. Олени Уварової. Харків: Право, 2018. — 80 с.- С. 13-16.

можливостей застосування власної робочої сили, так і від умов зайнятості на конкретному робочому місці. Зважаючи на центральне значення становища на ринку праці для життя та розвитку окремої людини, необхідно створити відповідні захисні правила. Тому вплив на ринок праці належить до найважливіших функцій соціальної політики⁹⁴.

Саме праця, як об'єкт потреби пов'язана із соціальною сутністю людини. Праця є дійсно складним і багатограним процесом взаємодії людини з природою та довкіллям, вона забезпечує фізіологічний і духовний рівень життя людини та суспільства відповідно до досягнутого суспільного прогресу. Працею і тільки працею людини створюються матеріальні і духовні цінності, завдяки яким існує і може існувати суспільство⁹⁵, праця дає людині «можливість повністю реалізувати свій людський потенціал»⁹⁶.

Так, відповідно до статті 43 Конституції України, кожен має право на працю, що включає можливість заробляти собі на життя працею, яку він вільно обирає або на яку вільно погоджується. Кожен має право на належні, безпечні і здорові умови праці, на заробітну плату, не нижчу від визначеної законом.

Частиною 2 статті 43 Конституції України визначено, що держава створює умови для повного здійснення громадянами права на працю, гарантує рівні можливості у виборі професії та роду трудової діяльності, реалізовує програми професійно-технічного навчання, підготовки і перепідготовки кадрів відповідно до суспільних потреб⁹⁷.

---

⁹⁴ Соціальна ринкова економіка: основні орієнтири для України / Представництво Фонду ім. Конрада Аденауера в Україні; під ред. проф. Р. Клапгама. Київ : Ін-т Реформ, 2006. – 64 с.- С. 18-19.

⁹⁵ Процевський О.І. Методологічні засади трудового права: монографія. Х.: ХНАДУ, 2014. 260 с.- С.19, 27

⁹⁶ Гетьманцева Н.Д. Забезпечення реалізації права на працю і захисту громадян від безробіття. Підприємництво, господарство і право. 2016. № 6. с. 84-89.- С. 87

⁹⁷ Конституція України [Електронний ресурс] / - // Відомості Верховної Ради України (ВВР), 1996, № 30, ст. 141 – Режим доступу до ресурсу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>.

Відповідно до рішення Конституційного Суду України (далі – КСУ) № 8-рп/2007 від 16 жовтня 2007 року право на працю означає можливість кожного заробляти собі на життя працею, вільно вибирати професію чи спеціальність відповідно до своїх здібностей і бажань, реалізовувати свої бажання щодо зайняття працею за трудовим договором (контрактом) на підприємстві, в установі, організації незалежно від форм власності або самостійно забезпечувати себе роботою⁹⁸. А згідно з рішенням № 14-рп/2004 від 7 липня 2004 року, право на працю є невідчужуваним і по суті означає забезпечення саме рівних можливостей кожному для його реалізації. Стосовно ролі держави, яку вона відіграє у процесі реалізації права на працю, КСУ сформулював такий висновок: «Виходячи із зазначеної позиції, можна стверджувати, що право на працю означає не гарантування державою працевлаштування кожній особі, а забезпечення саме рівних можливостей для реалізації цього права⁹⁹».

І з урахуванням специфіки трудової діяльності як такої право на працю, на нашу думку, варто розглядати з позиції комплексного підходу, що охоплює такі структурні елементи: 1) право на працю – це законодавчо визначена та гарантована можливість реалізувати свою природну здатність до праці та потребу в ній; 2) це суб'єктивна можливість індивідуального вибору – працювати чи ні, а якщо так – свобода вибору професії та роду трудової діяльності; 3) право здійснювати працю в умовах, що є найбільш оптимальними для задоволення потреб та інтересів працівника, включаючи право на справедливую оплату праці, на належні, безпечні і здорові умови праці; 4) право на захист від зловживань та порушень у сфері праці. Таким чином, право на працю як суб'єктивне право людини – це законодавчо визначена та гарантована можливість індивідуального вибору у сфері праці, що реалізується шляхом вступу у трудові правовідносини, здійснення трудової

---

⁹⁸ Рішення Конституційного Суду України № 8-рп/2007 від 16 жовтня 2007 року [Електронний ресурс]. – 2007. – Режим доступу до ресурсу: <https://ccu.gov.ua/docs/555>.

⁹⁹ Рішення Конституційного Суду України від 7 липня 2004 року у справі № 14-рп/2004. [Електронний ресурс]. – 2004. – Режим доступу до ресурсу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/v014p710-04>.

діяльності, відмови від участі у такій, здійснення праці в умовах, що відповідають міжнародним стандартам у сфері праці та є оптимально сприятливими для задоволення потреб та інтересів найманих працівників¹⁰⁰.

Однак, незважаючи на законодавче закріплення права на працю, в Україні досі актуальним є такі види порушення трудових прав громадян, як:

- незаконне звільнення (звільнення, здійснене з порушенням установленого порядку або без законних підстав для цього);
- нелегальна зайнятість;
- порушення умов оплати праці за надурочні роботи,
- порушення умов оплати праці за роботу у святкові чи вихідні або неробочі дні;
- порушення умов та строків розрахунку з працівником при звільненні;
- порушення законодавства щодо обмеження розміру відрахувань із заробітної плати;
- незаконне встановлення матеріальної відповідальності працівника за порушення трудової дисципліни;
- порушення умов випробувального строку;
- не забезпечення роботодавцем безпечних умов праці для працівника;
- виплата заробітної плати продукцією в порушення вимог законодавства про працю тощо.

Ми переконані, що запобігти порушенням економічних прав людини, в тому числі права на працю, можливо лише виявивши причини того, чому не працюють механізми їх гарантування та захисту належним чином. Отже, слід більш детально зупинитися на причинах виникнення проблемних питань у вказаній сфері.

---

¹⁰⁰ Гостюк О. Право на працю як суб'єктивне право людини: теоретико-правовий погляд на проблему / Олена Гостюк. // Підприємництво, господарство і право. – 2018. – №7. – с. 92–96. – С. 95.

2.5. Причини порушення економічних прав

В організаційному аспекті економічна політика держави поєднує в собі юридичні закони і економічні програми, які доповнюють один одного своїми властивими їм методами керування та регулювання певних елементів економіки як єдиного комплексного інституту. Таким чином формується економічна політика як єдине ціле, що забезпечується добором цілей та інструментів їх досягнення. Характер і зміст цілей залежить від об'єктивних соціально-економічних умов існування держави.

Слід також зазначити, що в умовах незалежності України, становлення її як демократичної держави, прагнення вступити до євроатлантичних структур, бути повноправним членом Європейського Союзу загрозі різноманітних небезпек суттєво збільшується, саме тому проблема забезпечення національної безпеки є актуальною, а її розв'язання пов'язане з необхідністю мати єдину систему знань про національну безпеку, володіти ефективною методикою вивчення її структурних складників, а також методологічної бази для аналізу, оцінки і прогнозування, прийняття рішень у галузі управління національною економікою. Концепція економічної безпеки України базується на нормах Конституції України і визначає основні засади державної політики, спрямованої на захист національних інтересів та гарантування безпеки особи, суспільства, держави від внутрішніх та зовнішніх загроз¹⁰¹.

Так, у перші роки незалежності України (після 1991 року) пріоритетними висувались такі цілі – економічна свобода, насичення ринку товарами тощо. Ситуація погіршувалась тим, що ці цілі були просто продекларовані. Наслідком став різкий спад виробництва, приховане і реальне безробіття, невиправдана диференціація доходів, соціальна незахищеність, гіперінфляція, надзвичайний

---

¹⁰¹ Провідник реформ: шість досягнень й сім невдач України з часів перемоги Майдану [Електронний ресурс] // VoxUkraine — це незалежна та незаангажована аналітична платформа – Режим доступу до ресурсу: <https://voxukraine.org/longreads/three-years-of-reforms/index-ua.html#formhttp://>.

бюджетний дефіцит. Економічна політика займається знаходженням варіантів вирішення економічних проблем і приведенням у дію відповідних економічних механізмів. Водночас, політики, використовуючи положення макроекономічної теорії, повинні рахуватись також із соціальним, правовим, культурним і політичним аспектами вирішення певної економічної проблеми, якщо хочуть, щоб політика, яку вони проводять, була успішною. При цьому повинні враховуватись і специфічні особливості національної економіки. Зокрема, окрім загальних цілей, економічна політика в Україні повинна виходити із досягнення специфічних цілей:

- стабілізація економіки і подолання економічного спаду, інтенсифікація виробництва і підвищення його ефективності;
- подолання інфляції і зміцнення національної грошової одиниці;
- структурна перебудова економіки на ринкових принципах;
- формування ринкових економічних відносин, роздержавлення і приватизація власності;
- створення ринкового економічного середовища і системи ринків (ринку праці, ринку капіталів і цінних паперів, зміцнення і розширення товарного ринку);
- створення ринкової інфраструктури (відповідних інститутів кредитнобанківської системи, системи бірж, приватної торгівлі тощо);
- формування ринкової податкової системи і бездефіцитного державного бюджету;
- виховання ринкової психології населення на формування системи соціального захисту;
- подолання наслідків екстенсивного економічного розвитку і формування системи екологічної безпеки тощо¹⁰².

Однак, замість досягнення наведених цілей та обіцяних державою радикальних економічних реформ у другій половині 1990-х — на початку 2000-х

---

¹⁰² Восьний К. З. Держава як суб'єкт макроекономічного регулювання [Електронний ресурс] / Казимир Зіновійович Восьний // Навчальні матеріали. – 2016. – Режим доступу до ресурсу: <http://voz.wunu.edu.ua/wp-content/uploads/2016/03/script-48.pdf>.

років, які мали сформувати потужний середній клас — головного гаранта гідності та прав людини, верховенства права і конституційної демократії — Україна отримала індиверентний до національних інтересів олігархат, який за допомогою вічно «опозиційних» до нього лівих і правих популістів править країною. На це народ у 2004 році відповів Помаранчевою революцією¹⁰³.

Слід зазначити, що подальші 10 років характеризувалися стрімким розвитком економіки нашої країни та розширенням економічних прав і свобод громадян. Однак, політичний та економічний ландшафт України кардинально змінився з початку 2014 року. Росія анексувала Кримський півострів та організувала військовий конфлікт у східній частині країни – перший кривавий конфлікт у новітній історії України. Петро Порошенко виграв дострокові президентські вибори в травні 2014 року, а дві третини парламенту було оновлено за підсумками парламентських виборів у жовтні 2014 року. Війна, економічні диспропорції, що накопичилися за часів правління корумпованого президента Януковича та його попередників, і несприятливі тенденції на світових ринках для основних товарів українського експорту негативно позначилися на довірі споживачів та інвесторів, що спричинило тиск на гривню та масовий відтік депозитів з банківської системи. У результаті економіка України скоротилася на 6,6% у 2014 році і зазнала різкого падіння майже на 10% у 2015 році, а національна валюта втратила 62% своєї вартості, перш ніж стабілізуватися в середині 2015 року. Насамкінець, Україна жила в тіні пострадянської спадщини – з повсюдною корупцією, роздутим та недієздатним бюрократичним апаратом та репресивними правоохоронними органами¹⁰⁴.

---

¹⁰³ Кампо В. М. Конституція України та формування нації підприємців [Електронний ресурс] / Володимир Михайлович Кампо // Юридична газета online. Випуск №5 (711). – 2020. – Режим доступу до ресурсу: <https://jur-gazeta.com/publications/practice/konstytutsiine-pravo/konstituciya-ukrayini-ta-formuvannya-naciyi-pidpriemciv.html>.

¹⁰⁴ Провідник реформ: шість досягнень й сім невдач України з часів перемоги Майдану [Електронний ресурс] // VoxUkraine — це незалежна та незаангажована аналітична платформа – Режим доступу до ресурсу: <https://voxukraine.org/longreads/three-years-of-reforms/index-ua.html#formhttp://>.

Про це влучно висловився американський політолог, економіст, філософ, публіцист, професор Стенфордського університету Френсіс Фукуяма зазначивши, що перехід до демократії в Україні – найважливіша демократична трансформація, яка відбувається зараз у світі. І від того, як просуватимуться справи в Україні, залежатиме питання, чи може посткомуністична країна успішно подолати своє минуле. Він вважає, що: «модерна демократія базується на ефективній сучасній державі, яка, на відміну від феодальних моделей, не буде спиратися на родину і близьких друзів правителя. Сучасна держава має заохотити до державної служби професійних людей, відданих ідеї служіння громадянам, яких вони бачать саме як громадян, а не як людей, з якими вони ведуть справи індивідуально, як обмін послугами. І перехід до таково виду держави є надзвичайно складним». Також, вчений зазначив, слід добре продумати систему соціального захисту, бо успішні демократичні держави зараз – це соціальні держави, ті, які можуть захистити вразливі верстви населення¹⁰⁵.

Разом з цим, комплексної, стратегічно виваженої економічної та соціальної політики в Україні не визначено до цього часу. Більшість законодавчих рішень із суспільно-економічних питань носять фрагментарний характер, прийняті без бачення стратегії реформ в контексті загальноекономічних і суспільних перетворень, без серйозних обґрунтувань. Все це схиляє до висновку, що в державі до цього часу залишається недостатнім розуміння ролі економічної та соціальної політики у формуванні політичної та суспільної стабільності. Якщо говорити про регулювання конкуренції, то згадувати якусь ефективність чи успіхи взагалі недоречно. Йдучи до ринку ми не знали, або не хотіли знати, що «у вільному суспільстві держава не керує справами людей. Вона забезпечує справедливість

---

¹⁰⁵ Френсіс Фукуяма про українську демократію і помилкові очікування [Електронний ресурс] // Радіо Свобода. – 2021. – Режим доступу до ресурсу: <https://www.radiosvoboda.org/a/fukuyama-ukrayina-reformy-democratiya/31085269.html>.

поміж людьми, що керують власними справами» (Walter Lippmann). Це рівною мірою стосується і економічного життя¹⁰⁶.

Отже, з наведеного вбачається, що з проголошенням незалежності України в 1991 році почався сучасний процес розвитку інституту економічних прав людини, який проходив у рамках економічної політики держави, спрямованої на наближення до міжнародних стандартів.

При цьому, колишній заступник міністра культури України та суддя Конституційного Суду України у відставці Володимир Кампо переконаний, що в Україні глобалізація економіки відбувається достатньо повільно, через що тільки чотири її галузі (аграрний сектор, сектор ІТ-технологій, хімічне виробництво та фармацевтика) більш-менш інтегровані у світову економіку.

Так, вчений зазначає, що глобалізація економіки впливає на різні аспекти життя держав, в тому числі на їхнє конституційне життя. Зокрема, в США глобалізація призвела до того, що реалізація Конституції 1787 року, мабуть, найбільше зазнала її впливу, але при цьому формально майже не змінилася. Причина — на основі цієї Конституції були створені нові прецеденти, що змінювали моделі та механізми функціонування ринкової економіки. Цей американський приклад потрібно мати на увазі українським політикам і вченим, які через традиційне формально-догматичне праворозуміння Конституції України нерідко готові постійно її змінювати, замість того щоб забезпечувати формування на її основі нових прецедентів та практик (через Конституційний Суд України, загальні суди). Внаслідок панування цього типу праворозуміння роль Основного Закону держави фактично зводиться до звичайного законодавчого акта, який втратив конституційні функції. Зазначений американський приклад — велика наука для українських суддів різних судів та адвокатів, прокурорів і слідчих, яким варто пришвидшити перехід до інноваційної доктрини «живої конституції» з її

---

¹⁰⁶ Восьний К. З. Держава як суб'єкт макроекономічного регулювання [Електронний ресурс] / Казимир Зіновійович Восьний // Навчальні матеріали. – 2016. – Режим доступу до ресурсу: <http://voz.wunu.edu.ua/wp-content/uploads/2016/03/script-48.pdf>.

соціологічно-реалістичним праворозумінням, необхідним для створення прецедентів і нових практик. Інакше представники Феміди, якими професіоналами вони себе не вважали б, і надалі гальмуватимуть (як вони це роблять сьогодні), конституційний та правовий розвиток країни. Цим вони завдають їй значної фінансово-економічної, політичної та соціальної шкоди¹⁰⁷.

З наведеного можна зробити висновок про те, що основними перешкодами до запровадження ефективного державного управління в соціально-економічній сфері та забезпечення економічних прав стали: недостатньо виважена економічна політика країни, яка передбачала надмірне втручання держави у економічні процеси, невдалі реформи в економічній та соціальній сферах, які призвели до не виправданої диференціації доходів населення та його розшарування, соціальна незахищеність громадян, корупція, неефективний бюрократичний апарат та репресивні правоохоронні органи.

2.6. Конституційні гарантії економічних прав та їх ефективність

Відповідно до статті 1 Конституції України «людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні є найвищою соціальною цінністю. Права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Держава відповідає перед людиною за свою діяльність¹⁰⁸.

Важливими елементами конституційно-правового статусу людини є гарантії прав і свобод. Вони є системою норм, принципів і вимог, які забезпечують процес дотримання прав і законних інтересів людини. Призначенням гарантій є

---

¹⁰⁷ Кампо В. М. Конституція України та формування нації підприємців [Електронний ресурс] / Володимир Михайлович Кампо // Юридична газета online. Випуск №5 (711). – 2020. – Режим доступу до ресурсу: <https://jur-gazeta.com/publications/practice/konstytutsiine-pravo/konstituciya-ukrayini-ta-formuvannya-naciyi-pidpriemciv.html>.

¹⁰⁸ Конституція України [Електронний ресурс] / - // Відомості Верховної Ради України (ВВР), 1996, № 30, ст. 141 – Режим доступу до ресурсу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>.

забезпечення найсприятливіших умов для реалізації конституційно закріпленого статусу людини.

У свою чергу, питання гарантій економічних прав і свобод людини й досі залишається актуальним для юридичної науки, адже не має однозначного тлумачення, єдиного розуміння як у теорії, так і на практиці. Це питання знаходиться в полі постійної уваги, як органів держави, посідаючи чільне місце в їхній діяльності, так і вчених-теоретиків, практикуючих юристів, правозахисників та громадськості. У сучасному світі демократичність правової системи, до якої належить Україна, значною мірою зумовлена тим, яке місце посідає в ній особа, наскільки добре забезпечуються її економічні права і свободи.

Для правильного розуміння співвідношення означених понять варто з'ясувати сутність поняття «гарантії». Зокрема, у своїй науковій доповіді Ю.Шемшученко визначає гарантії прав і свобод людини та громадянина як зумовлені правовим статусом особистості, передбачені законодавством діяння або акти, які зобов'язані здійснювати або утримуватися від них суб'єкти гарантій для збереження наявних прав і свобод і забезпечення конкретної можливості їх реалізації суб'єктами цих прав і свобод¹⁰⁹.

На нашу думку, цікавим і найбільш прийнятними є визначення Т.Заворотченко, котра розкриває гарантії прав і свобод людини та громадянина, як передбачену Конституцією України й іншими законами спеціальну систему юридичних норм, принципів, умов, вимог і правових способів і засобів забезпечення, реалізації, охорони й захисту прав і свобод людини та громадянина з метою практичної їх реалізації¹¹⁰.

---

¹⁰⁹ Теоретико-методологічні проблеми визначення юридичних гарантій забезпечення прав та законних інтересів громадян : [наукова доповідь] / керівник автор. кол. Ю.С. Шемшученко. – К. : Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2010. – с. 56, С. 42

¹¹⁰ Заворотченко Т.М. Конституційно-правові гарантії прав і свобод людини і громадянина в Україні : дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.02 / Т.М. Заворотченко ; НАН України; Інститут держави і права ім. В.М. Корецького. – К., 2002. – 222 с., С. 29

Економічні гарантії конституційних прав і свобод полягають у способі виробництва, економічному устрої суспільства. Такі гарантії забезпечують неухильне зростання продуктивних сил на основі всіх форм власності.

До цих гарантій належать такі:

- право на приватну власність (індивідуальну і колективну);
- право на працю і вибір професії та роду трудової діяльності;
- можливість вибору роду занять і роботи за своїм покликанням;
- право на професійну підготовку і перепідготовку;
- право на справедливу оплату праці;
- право на страйк;
- право на відпочинок тощо¹¹¹.

В цьому контексті слушною є думка Ю. Разметаєвої, що права людини є фундаментальною цінністю громадянського суспільства. Вона обґрунтовує це тим, що, по-перше, вони в рівній мірі належать кожному члену суспільства та окреслюють йому певний простір свободи, якому можлива реалізація потреб людини, й межі, за якими розпочинається відповідний простір інших. По-друге, права людини містять ідею гідності, поваги і до інших, і до себе, передбачають ставлення до іншої людини як до такого ж носія прав, тобто як до рівного. По-третє, ступінь захищеності прав людини, можливості їх реалізації є показником ефективності громадянського суспільства, гарантією захисту індивідів від свавілля як з боку інших людей, так і держави. По-четверте, однією з властивостей прав людини є їх здатність вважатися універсальною цінністю, тобто, вони мають значення для будь-якого суспільства громадянського типу, незалежно від національно-культурного контексту¹¹².

У свою чергу, звертаємо увагу на тезу М. Савчина, яка корелює досліджуваній темі. Науковець вважає, що в основі політичного виміру

---

¹¹¹ Бесчастний В.М., Філонов О.В., Субботін В.М., Пашков С.М. Конституційне (державне) право зарубіжних країн : навч. посіб. / за ред. В.М. Бесчастного. Київ : Знання, 2007. -467 с.- С. 95.

¹¹² Прова людини як фундаментальна цінність громадянського суспільства: до постановки питання / Ю.С. Разметаєва // Юридичний вісник. – 2006. – № 1. – С. 110-111

громадянського суспільства насамперед знаходиться розвинуте місцеве самоврядування, а його (громадянського суспільства) економічна складова – це приватна власність, вільне підприємництво, стабільне конкурентне середовище¹¹³.

Захист осіб та їхнього, у законний спосіб здобутого, майна є центральним елементом економічної свободи і громадянського суспільства. Справді, це є найважливішою функцією уряду. Ключовими складовими правової системи, сумісної з економічною свободою є верховенство права, захист прав власності, незалежні та об'єктивні судові системи, а також неупереджене та результативне застосування закону. Недоторканність прав власності, захищених верховенством права, забезпечує основу, як для економічної свободи, так і для ефективного функціонування ринків. Свобода обміну, наприклад, не має сенсу, якщо люди не мають гарантованих майнових прав, у тому числі, права на плоди своєї праці. Коли людям та підприємствам не вистачає впевненості, що умови договорів будуть дотримані, а плоди їхніх продуктивних зусиль охоронятимуться законом, зникає стимул брати участь у виробничій діяльності. Цілком можливо, що ця область має більше значення для ефективного розміщення ресурсів, ніж будь-яка інша. Країни з основними проблемами саме в цій групі показників навряд зможуть процвітати, незалежно від їхньої політики в інших сферах¹¹⁴.

Свій внесок до розуміння гарантій економічних прав людини зробив також Конституційний Суд України розтлумачивши у своєму рішенні поняття «охоронюваного законом інтересу». Останнім зазначено, що соціальне життя із багатоманітністю інтересів, які знаходять свій прояв у суспільних відносинах, передбачають виявлення цих інтересів. Відповідно до юриспруденції Конституційного Суду охоронюваний законом інтерес у його вузькому значенні перебуває виключно у логічно-смісловому зв'язку із суб'єктивними правами, але

---

¹¹³ Правове регулювання та економічні свободи і права : монографія / за ред. проф. Михайла Савчина. Ужгород : Видавництво «РІК-У», 2020. 224 с., С. 166

¹¹⁴ Економічна свобода у світі: звіт за 2016 рік / Джеймс Гвартні, Роберт Лоусон та Джошуа Хол; Інститут Фрейзера; Наук. ред. пер. з англ. О. Кілієвич. – К.: Bendukidze Free Market Center, 2017. – 320 с. – С. 13

прямо ними не опосередковується, тобто виходить за межі останніх. Суд також зазначив, що у суспільстві може мати місце конфлікт інтересів, однак охоронюваний законний інтерес відбиває легітимне прагнення його носія до того, що не заборонено законом. Далі встановив, що охоронюваний законом інтерес є простим легітимним дозволом, що є самостійним об'єктом судового захисту та інших засобів правової охорони з метою задоволення індивідуальних та колективних потреб, які не суперечать Конституції і законам України, суспільним інтересам, справедливості, добросовісності, розумності та іншим загальним правовим засадам¹¹⁵.

Вважаємо, що Р. Максимович дуже вдало виділив низку ознак, притаманних нормативно-правовим гарантіям прав і свобод людини та громадянина, що розкривають повний їхній зміст:

1) загальність більшості гарантій прав і свобод людини та громадянина, тобто належність усім особам, незалежно від громадянства України;

2) нормативність – полягає в закріпленні гарантій у текстах нормативно-правових актів;

3) доцільність – характеризує можливість гарантій ефективно забезпечувати процес реалізації прав і свобод людини та громадянина;

4) еволюційність – виражається в можливості розширеного тлумачення правового змісту гарантій;

5) є втіленням справедливості – відповідають принципу «свобода одного не обмежує свободу іншого»;

6) системність – усі гарантії утворюють певну систему – організацію груп, що діють доцільно в певній послідовності, яка виявляється у правовій системі конкретної держави;

---

¹¹⁵ Рішення Конституційного Суду України від 01.12.2004 року № 18-рп/2004 у справі № 1-10/2004 за конституційним поданням 50 народних депутатів України щодо офіційного тлумачення окремих положень частини першої статті 4 Цивільного процесуального кодексу України (справа про охоронюваний законом інтерес). URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v018p710-04>.

7) фундаментальність – установлюють і захищають основні права й свободи людини, передбачені не лише Конституцією України, а й міжнародними договорами, ратифікованими Верховною Радою України;

8) безперервність дії – гарантії не припиняють свою дію, а існують постійно й застосовуються кожним учасником конкретних правовідносин;

9) значущість – гарантії прав і свобод особи пов'язують відносини між суб'єктами правовідносин (наприклад, між людиною та державою);

10) забезпеченість державою – держава створює загальні умови для реалізації гарантій і у випадку їх порушення можуть застосовуватись заходи державного примусу;

11) універсальність – гарантії поширюють свій вплив на всі сфери суспільного життя на всій території держави, незалежно від часу. Їх зміст і обсяг є однаковим для всіх осіб, котрі підпадають під юрисдикцію Основного Закону України;

12) пріоритетність – підкреслюється їх місцем розташування в другому розділі Конституції, а також відображенням у деяких міжнародних нормативних актах;

13) індивідуальність дії – поширення їх на конкретну особу за певних обставин ¹¹⁶.

А. Колодій та співавтори вбачають доцільним розподілити конституційно-правові гарантії на особисті, політичні, економічні, ідеологічні та юридичні. При цьому, науковці вважають, що юридичні гарантії у найбільшій мірі і складають механізм реалізації прав і свобод людини і громадянина. ¹¹⁷

---

¹¹⁶ Максимович Р. О. Нормативно-правові гарантії соціально-економічних прав і свобод людини та громадянина в Україні: теоретико-правовий аспект / Р. О. Максимович // Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія : Право. - 2015. - Вип. 35(2.1). - С. 108-112. – с. 114 - Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/nvuzhpr_2015_35%282.1%29__29

¹¹⁷ Колодій А. М. Мультимедійний навчальний посібник Конституційне право України [Електронний ресурс] / А. М. Колодій, Б. В. Калиновський // Національна академія внутрішніх справ. Офіційний веб-портал. – 2020. – Режим доступу до ресурсу: https://arm.naiu.kiev.ua/books/konst_pu/info/autors.html.

Отже, юридичні гарантії – це державно-правові засоби, які забезпечують здійснення та охорону прав, свобод і обов'язків людини і громадянина.

Важливим аспектом визначення сутності та змісту юридичних гарантій є їх класифікація. Н. Вітрук серед усіх юридичних гарантій прав та свобод особи виділяє дві групи:

- гарантії реалізації (конкретизація меж прав і свобод; юридичні факти, з якими пов'язується їх реалізація; процесуальні форми втілення прав і свобод; заходи заохочення та пільги для стимулювання правомірної ініціативної їх реалізації);
- гарантії охорони (захисту) (нагляд і контроль за правомірністю поведінки суб'єктів права з метою виявлення випадків правопорушень; правовий захист; юридична відповідальність; процесуальні форми охорони прав та обов'язків; профілактика та запобігання правопорушенням¹¹⁸.

З іншого боку, до першої групи слід віднести:

- закріплення прав і свобод у нормах права, наявність правового механізму їх реалізації;
- правозастосовну діяльність компетентних органів;
- процесуальні форми реалізації¹¹⁹.

В сучасний період об'єм правових засобів захисту прав людини значно розширено завдяки підключенню до національних, внутрішньо-державних механізмів механізму захисту прав та свобод людини міжнародної юрисдикції. Мова йде про міжнародно-правові гарантії прав людини, які закріплені в універсальних та регіональних міжнародних нормативно-правових актах. Конституція України та інші закони передбачають використання поряд з внутрішньо-державними гарантіями і міжнародно-правові гарантії прав і свобод людини і громадянина.

---

¹¹⁸ Вітрук Н.В. Общая теория правового положения личности / Н.В. Витрук. – М. : Норма, 2008. – 448 с.- С. 248.

¹¹⁹ Синюкова Т.В. Юридические гарантии реализации прав и обязанностей советских граждан (вопросы теории) : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Т.В. Синюкова. – Свердловск, 1986. – 223 с. – С. 41.

Таким чином, міжнародно-правові гарантії прав і свобод людини й громадянина – це передбачена міжнародними договорами, конвенціями, деклараціями та іншими міжнародними документами система міжнародних норм, принципів, правових і організаційних засобів, умов і вимог, за допомогою яких здійснюється дотримання, забезпечення, охорона і захист прав, свобод і законних інтересів людини¹²⁰.

За безпосередніми цілями гарантій можна виділити:

1. Міжнародно-правові засоби охорони прав людини, якими є усі юридичні засоби, що здатні виконувати превентивну функцію і спрямовані на запобігання можливим порушенням прав людини з боку держав. Прикладом може слугувати діяльність Ради ООН з прав людини з періодичного моніторингу виконання державами їхніх зобов'язань, а також виконання Радою свого обов'язку «сприяти шляхом діалогу і співробітництва запобігання порушень прав людини і швидко реагувати на надзвичайні ситуації у галузі прав людини» [6, n.n.f n.5]. Своєрідними правоохоронними засобами є санкції відповідних міжнародних організацій щодо держав-членів у разі серйозних порушень прав людини. Так, на підставі статті 8 Статуту Ради Європи є можливим призупинення або припинення членства державипорушниць у Раді Європи.

2. Міжнародно-правові засоби захисту прав людини. Йдеться про засоби, за допомогою яких припиняються порушення прав людини, усуваються перешкоди на шляху їх здійснення, відновлюються порушені права. Так, на підставі рішення Європейського суду з прав людини держава – порушниця повинна виконати низку дій: сплатити потерпілій стороні суму справедливої сатисфакції, вжити певні індивідуальні заходи, спрямовані на відновлення порушеного права, а також заходи загального характеру, спрямовані на усунення перешкод для їх реалізації тощо.

Відомо, що на міжнародному рівні створені та функціонують як судові органи, наприклад, Європейський суд з прав людини, так і контрольні, в тому числі

---

¹²⁰ Бисага Ю.М., Палінчак М.М., Белов Д.М., Данканич М.М. Міжнародні засоби захисту прав та свобод людини і громадянина – Ужгород, 2003.- 57 с. - С. 10.

квасісудові, органи, такі як, наприклад, Комітет з прав людини, Комітет проти катувань, створений на основі Конвенції про заборону катувань тощо.

Разом з тим багато аспектів захисту прав і свобод людини продовжують входити до внутрішньої компетенції держави, а порядок забезпечення навіть міжнародних стандартів з прав людини продовжує залишатись переважно внутрішньою справою держави, оскільки реальна можливість здійснення основних прав людини конкретною особою забезпечується насамперед юридичними механізмами держав.

З наведеного вбачається, що в системі гарантій економічних прав людини діють, як внутрішньо-державні механізми, так і міжнародно-правові. При цьому, ми погоджуємося із Ю. Бисагою, який стверджує що міжнародні контрольніта правозахисні механізми у галузі прав людини найефективніші там і тоді, де і коли держави самі готові виявляти турботу про права людини. З іншого боку, внутрішньодержавні суди все частіше самі застосовують норми міжнародного права, що позбавляє їхніх громадян необхідності звертатись до міжнародних правозахисних органів¹²¹.

---

¹²¹ Бисага Ю.М., Палінчак М.М., Белов Д.М., Данканич М.М. Міжнародні засоби захисту прав та свобод людини і громадянина – Ужгород, 2003.- 57 с. - С. 15.

РОЗДІЛ 3

КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВО СОЦІАЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ В СИСТЕМІ ПРАВ ЛЮДИНИ І ГРОМАДЯНИНА

Васильчук Лариса Богданівна,
кандидат юридичних наук, доцент, доцент
кафедри конституційного права та порівняльного правознавства.
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»

Гомогай Василь Васильович,
доктор юридичних наук, професор, професор
кафедри конституційного права та порівняльного правознавства.
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»

28 червня 1998 року було прийнято Конституцію України -основний Закон держави, яким було проголошено державу Україну соціальною державою . Така визначальна ознака держави розкривається через проголошення державного пріоритету у сфері забезпечення соціальних та економічних прав громадян України . Людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю, а права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави Основні принципи існуючої системи соціального захисту та соціального забезпечення впливають не лише із законодавчих актів України, але й із її міжнародно-правових зобов'язань, які витікають із ряду основоположних міжнародних договорів у сфері соціальних прав людини, учасником яких є Україна.

Україна визнає за своїми громадянами, а також іноземними громадянами та апатридами, які на законних підставах перебувають на її території , повний комплекс основних соціальних прав . Окремі статті Конституції України містять положення, які закріплюють цілий комплекс загальновизнаних соціальних прав людини та специфічних соціальних гарантій з боку держави, а саме:

- 1) право на соціальний захист (ст. 46);
- 2) право на житло (ст. 47);

3) право на достатній життєвий рівень для себе та своєї сім'ї (ст. 48);

4) право на охорону здоров'я, медичну допомогу та медичне страхування (ст. 49);

5) право дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, на державне утримання (ст. 52);

б) право на освіту.

Це, в свою чергу, зобов'язує державу до встановлення та гарантування законодавчих гарантій та запровадження механізмів реалізації основних соціальних прав людини, серед яких:

1) право на соціальне забезпечення та на здійснення необхідних для підтримання гідності і вільного розвитку особи прав у економічній, соціальній і культурній сферах;

2) право на достатній життєвий рівень, тобто такий життєвий рівень, включаючи їжу, одяг, житло, медичний догляд та необхідне соціальне обслуговування;

3) право на соціальне забезпечення, що поширюється на випадки безробіття, хвороби, інвалідності, вдовства, старості та інші випадки втрати засобів до існування через незалежні від особи обставини;

4) право на користування послугами соціальних служб,

5) право інвалідів на самостійність, соціальну інтеграцію та участь у житті суспільства;

б) право сім'ї на соціальний, правовий та економічний;

7) право дітей та підлітків на соціальний, правовий та економічний захист;

8) право осіб похилого віку на соціальний захист, зокрема надання особам похилого віку можливості якомога довше залишатися повноцінними членами суспільства, вільно обирати спосіб життя і незалежно жити у знайомому для них оточенні так довго, як вони забажають і зможуть;

9) право на захист від бідності та соціального відчуження, тобто надання соціально незахищеним особам ефективного доступу до роботи, житла,

професійної підготовки, освіти, культури, а також соціальної та медичної допомоги.

Як зазначають І М Белова, Н.В. Семенишена , в Україні конституційно закріплено поняття «соціальний захист», яке включає право на забезпечення громадян у разі повної, часткової або тимчасової втрати працездатності, втрати годувальника, безробіття з незалежних від них обставин, а також по старості та в інших випадках, передбачених законом. Це право гарантується загальнообов'язковим державним соціальним страхуванням, здійснюваним за рахунок страхових внесків громадян, підприємств, установ і організацій, а також бюджетних та інших джерел соціального забезпечення; створенням мережі державних, комунальних, приватних закладів для догляду за непрацездатними (Конституція України, стаття 46). Забезпечення гарантій соціальної захищеності населення можливе двома способами:

1) держава сама здійснює перерозподіл національного багатства у спосіб фінансування соціальних програм;

2) держава надає людям можливість забезпечити себе пенсією, коштами на випадок хвороби тощо, а також право вибору тієї чи іншої соціальної послуги на ринку.

Соціальне забезпечення завжди займало одне з ключових місць в житті держави і суспільства. Воно безпосередньо залежить від розвитку економіки і тісно пов'язане з політикою і соціальним благополуччям населення. Від стану соціальної сфери, ефективності проведеної державою політики у сфері соціальної підтримки громадян залежить стабільність суспільства, його стійкий розвиток, а в результаті його національна безпека. Переосмислення сутності соціального захисту населення відповідно до нових завдань, які покликана вирішувати ця система, та механізмів здійснення соціального захисту населення, що мають бути адекватні трансформаційним перетворенням у суспільстві¹²².

---

¹²² Белова І.М., Н.В., Семенишина Н.В. Суть, основні напрями та функції соціального захисту населення. *Подільський вісник: сільське господарство, техніка, економіка*. № 34.2021.

Берназюк Я Н відзначив, що у пункті 3.2 рішення Конституційного Суду України від 09 липня 2007 року № 6- рп/2007 вказано, що утверджуючи і забезпечуючи права і свободи громадян, держава окремими Законами України встановила певні соціальні пільги, компенсації і гарантії, що є складовою конституційного права на соціальний захист і юридичними засобами здійснення цього права, а тому вони є загальнообов'язковими, однаковою мірою мають додержуватися органами державної влади, місцевого самоврядування, їх посадовими особами. Невиконання державою своїх соціальних зобов'язань щодо окремих осіб ставить громадян у нерівні умови, підриває принцип довіри особи до держави, що закономірно призводить до порушення принципів соціальної, правової держави.

Згідно із зобов'язаннями, які взяті відповідно до статей 4, 6 та 14 Угоди про Асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони (ратифікована згідно із Законом України №1678-VII від 16 вересня 2014 року), Україна прагне зміцнення поваги до демократичних принципів, верховенства права та доброго врядування; забезпечує стабільність і дієвість демократичних інституцій; гарантує права людини і основоположні свободи, а також дбає про зміцнення судової влади та підвищення її ефективності. У статтях 420 та 424 Угоди також передбачено:

1. досягнення таких цілей як покращення якості людського життя, а також посилення рівня соціального захисту та модернізації систем соціального захисту, зокрема щодо якості, доступності та фінансової стабільності;

2. зобов'язання України забезпечувати поступове наближення до права, стандартів та практики ЄС у сфері соціальної політики.

Однак, не всі положення Конституції України гарантують безумовне застосування певних механізмів соціального захисту чи соціального забезпечення за рахунок держави. Правильно розглядати їх, поділяючи на безумовні

зобов'язання держави та можливості громадян. Під зобов'язаннями держави слід розглядати гарантії щодо реалізації базових соціальних прав людини ЇЇ, а під можливостями громадян – права громадян на те, щоб за власним бажанням скористатися пільгами чи іншими механізмами соціального захисту, встановленими державою, або мати доступ до спеціальних державних програм, які фінансуються за рахунок коштів державного чи місцевих бюджетів.¹²³

Однією із важливих конституційних гарантій прав та свобод людини і громадянина є недопущення їх скасування або звуження їх змісту та обсягу при прийнятті нових законів або внесенні змін до чинних законів. П. Рабінович і М. Хавронюк у своїй роботі наголошують на цьому принципі недопущення звуження змісту та обсягу наявних прав і свобод [3, с. 85], закріплений у ст. 22 Конституції, що не допускає звуження під час прийняття нових законів або внесення змін до чинних законів. Також визначають принцип заборони свавільного обмеження конституційних прав та свобод людини і громадянина.¹²⁴

Що стосується різних форм соціального захисту та категорій громадян, на які вони спрямовані, то вони швидше є предметом регулювання спеціальних законів, аніж безпосередньо Конституції України. В окремих випадках на зміст цих соціальних гарантій, які визначені окремим законом, впливають положення Конституції України (зокрема право на освіту, гарантування рівності чоловіків та жінок, встановлення особливого статусу військовослужбовців, ін). У той же час, нерідко запровадження певних заходів соціального захисту (т. я. пільги) виходить за рамки конституційних стандартів, оскільки на рівні законів України значно розширено перелік категорій осіб, які мають право на ті чи інші заходи соціального захисту.

---

¹²³ Беназюк Ян. Конституційне право на соціальний захист громадян України в світлі положень Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/bernaziuk_14_08_20.pdf

¹²⁴ Рабінович П.М.,Хавронюк М.І. Права людини і громадянина : навчальний посібник. Київ : Атіка, 2004. 464 с.

3.1. Конституційні соціально економічні права людини і громадянина.

3.1.1 Право на охорону і допомогу сім'ї, матерям і дітям.

Для громадян України, в сім'ях яких виховуються та проживають неповнолітні діти, державою гарантовано право на допомогу у випадках та на умовах, передбачених Законами України “Про державну допомогу сім'ям з дітьми”, “Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування у зв'язку з тимчасовою втратою працездатності та витратами, зумовленими народженням та похованням”, “Про державну соціальну допомогу малозабезпеченим сім'ям” та іншими законами України, в залежності від того, чи є особа, яка претендує на таку державну допомогу, застрахованою в системі загальнообов'язкового державного соціального страхування, та чи є її сім'я малозабезпеченою.

Порядок призначення та виплата гарантованої державою допомоги сім'ям з дітьми також регулюється: Постановою Кабінету Міністрів України від 27.12.2001 № 1751 «Про затвердження Порядку призначення і виплати державної допомоги сім'ям з дітьми»; Постановою Кабінету Міністрів України від 22.07.2020 № 632 «Деякі питання виплати державної соціальної допомоги»; Постановою Кабінету Міністрів України від 13.03.2019 № 250 «Деякі питання надання соціальної підтримки багатодітним сім'ям»; Постановою Кабінету Міністрів України від 22.02.2006 № 189 «Про затвердження Порядку призначення та виплати тимчасової державної допомоги дітям, батьки яких ухиляються від сплати аліментів, не мають можливості утримувати дитину або місце проживання їх невідоме.

Іноземці та особи без громадянства, які постійно проживають в Україні, а також особи, яким надано статус біженця в Україні, також мають право на державну допомогу нарівні з громадянами України на умовах, передбачених

наведеними вище законами або міжнародними договорами України, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України.

Закон України «Про державну допомогу сім'ям з дітьми» від 21.11.1992 № 2811-ХІІ; передбачає такі види державної допомоги:

- 1) допомога у зв'язку з вагітністю та пологами;
- 2) допомога при народженні дитини;
- 3) допомога при усиновленні дитини;
- 4) допомога по догляду за дитиною до досягнення нею трирічного віку;
- 5) допомога на дітей, над якими встановлено опіку чи піклування;
- 6) допомога на дітей одиницями матерям.¹²⁵

Покриття витрат на виплату державної допомоги сім'ям з дітьми здійснюється за рахунок коштів Державного бюджету України у вигляді субвенцій до місцевих бюджетів.

Право на державну допомогу у зв'язку з вагітністю та пологами мають всі жінки (у тому числі неповнолітні), які не застраховані в системі загальнообов'язкового державного соціального страхування. Допомога у зв'язку з вагітністю та пологами надається у розмірі 100 відсотків середньомісячного доходу (стипендії, грошового забезпечення, допомоги по безробіттю тощо) жінки, але не менше 25 відсотків від розміру встановленого законом прожиткового мінімуму для працездатної особи із розрахунку на місяць.

Допомога при народженні дитини надається одному з батьків дитини (опікуну), який постійно проживає разом з дитиною і призначається на підставі свідоцтва про народження дитини. Опікунам зазначена допомога призначається на підставі рішення про встановлення опіки.

Допомога при народженні дитини нараховується виходячи з розміру прожиткового мінімуму для дітей віком до шести років, установленого на день

---

¹²⁵ Закон України «Про державну допомогу сім'ям з дітьми» від 21.11.1992 № 2811-ХІІ; <https://zakon.rada.gov.ua/go/2811-12>

народження дитини. Наприклад, станом на 2023 рік допомога при народженні дитини надається у розмірі 41 280,00 гривень, з яких - одноразова виплата становить 10 320,00 гривень, щомісячна виплата (виплачується протягом наступних 36 місяців рівними частинами) рівна 860,00 гривням.

Жінки, які є громадянами України, постійно проживають (zareestrovani) на території України і народили дитину під час тимчасового перебування за межами України, не обмежені у гарантованому державою праві на допомогу. Це питання особливо актуальне в нинішніх умовах війни, коли тисячі українок вимушено виїхала за кордон. Така категорія жінок подають для отримання допомоги документи про народження дітей, які видані компетентними органами країни перебування і легалізовані в установленому порядку.

Призначається така допомога за умови, що звернення за її призначенням надійшло не пізніше ніж через 12 календарних місяців після народження дитини.

Також право на допомогу по догляду за дитиною до досягнення нею трирічного віку має як застрахована (мати), так і не застрахована особа (інший із батьків дитини, усиновитель, баба, дід, інший родич або опікун), яка фактично здійснює догляд за дитиною.

Така допомога виплачується застрахованій особі щомісяця з дня настання відпустки по догляду за дитиною по день її закінчення, але не пізніше ніж по день досягнення дитиною трирічного віку включно. Для не застрахованих - з дня звернення за її призначенням, але не раніше ніж з дня, що настає після закінчення відпустки у зв'язку з вагітністю та пологами.

Право на допомогу на дітей одиноким матерям мають: - одинокі матері (які не перебувають у шлюбі), -одинокі усиновителі, якщо у свідоцтві про народження дитини (рішенні про усиновлення дитини) відсутній запис про батька (матір) або запис про батька (матір) проведено в установленому порядку державним органом реєстрації актів цивільного стану за вказівкою матері (батька, усиновителя) дитини.

Допомога одиноким матерям розраховується як різниця між 100% прожиткового мінімуму для дитини відповідного віку. Для прикладу максимальний розмір допомоги на дітей одиноким матерям у 2023 році: на дітей до 6 років —

2 272 грн; на дітей від 6 до 18 років — 2 833 грн;- на студентів стаціонару віком від 18 до 23 років — 2 684 грн.

Право на таку допомогу також мають вдова та вдівець з дітьми, мати (батько) дітей у разі смерті одного з батьків, шлюб між якими було розірвано до дня смерті, які не одержують на них пенсію в разі втрати годувальника або соціальну пенсію.

Якщо одинока мати (вдова, вдівець), мати (батько) дітей у разі смерті одного з батьків, шлюб між якими було розірвано до дня смерті, уклала шлюб, за нею зберігається право на одержання допомоги на дітей, які народилися до шлюбу, за умови, якщо ці діти не були усиновлені чоловіком (дружиною).

Жінка, яка має дітей від особи, з якою вона не перебувала і не перебуває в зареєстрованому шлюбі, але з якою вона веде спільне господарство, разом проживає і виховує дітей, право на одержання допомоги, встановленої на дітей одиноким матерям, не має. При реєстрації цієї жінкою шлюбу з особою, яка є батьком її дітей, допомога на дітей, народжених від цієї особи, не призначається.

Допомога на дітей одиноким матерям не призначається також у разі перебування дитини на повному державному утриманні.

Держава також надає соціальну допомогу особам з інвалідністю з дитинства та дітям з інвалідністю. Також людям, які піклуються про них, передбачена надбавка на догляд.

Відповідно, діти з інвалідністю віком до 18 років мають право на виплату у розмірі 70% прожиткового мінімуму для осіб, які втратили працездатність

Держава виплачує таку допомогу опікунам дітей, які позбавлені батьківського піклування. Ці виплати визнаються власністю дитини.

Розмір допомоги теж залежить від прожиткового мінімуму та дорівнює 2,5 розміру прожиткового мінімуму для дитини відповідного вік.

В Україні під час повномасштабної війни сім'ї з дітьми можуть розраховувати на допомогу як від держави, так і від міжнародних організацій. Отримати матеріальну допомогу мають право переселенці та люди, які постраждали від війни. Їхній дохід повинен бути менший за 5,4 тис. гривень

на місяць та вони до цього не отримували допомогу від міжнародних організацій. Пріоритет надають найбільш незахищеним верствам населення.

Також держава гарантує допомогу опікунам чи піклувальникам на дітей, які набули статусу дитини-сироти, дитини, позбавленої батьківського піклування, і призначається з місяця звернення терміном на 12 місяців до досягнення дитиною 18-річного віку. Надається така допомога в розмірі, що становить 2,5 розміру прожиткового мінімуму для дитини відповідного віку, на дітей з інвалідністю, над якими встановлено опіку чи піклування, – 3,5 розміру прожиткового мінімуму для дитини відповідного віку.

3.1.2 Право на освіту

Держава, бере на себе зобов'язання щодо гарантування доступності та безоплатності дошкільної, повної загальної середньої, професійно-технічної, вищої освіти в державних і комунальних навчальних закладах; розвиток дошкільної, повної загальної середньої, позашкільної, професійно-технічної, вищої і післядипломної освіти, різних форм навчання; надання державних стипендій та пільг учням і студентам.

Конституція України, зокрема стаття 53, гарантує кожному право на освіту¹²⁶.

У різний історичний час погляди на мету і завдання освіти зазнавали значних змін, відповідно до релігійних й соціальних інтересів та потреб. Зокрема греки розглядали освіту як засіб всебічного фізичного та розумового розвитку людини. Ранні християни надавали особливого значення очищенню та спасінню душі, вбачаючи у цьому найголовніше завдання освіти. В епоху Відродження, усвідомлюючи біблійне вчення “дух справді виявляє волю, але плоть слабка”, надавали особливого значення освіти, як засобів позбутися страху. Керуючись Загальною декларацією прав людини, після Другої світової війни розроблено цілий

---

¹²⁶ Конституція України//<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80>

ряд міжнародно-правових документів щодо конкретних зобов'язань і гарантій, які забезпечують дотримання основних прав на освіту. Одним із таких документів є Конвенція про боротьбу з дискримінацією в галузі освіти 1960 року. Держави, згідно з цією конвенцією, зобов'язуються:

- 1) зробити початкову освіту обов'язковою і безоплатною;
- 2) зробити середню освіту загальним надбанням та забезпечити її загальнодоступність;
- 3) зробити вищу освіту доступною для всіх на основі повної рівності.

Крім того, в Конвенції про права дитини також проголошено право дитини на освіту, яка має бути безоплатною та доступною. Освіта повинна бути спрямована на:

- 1) розвиток особистості, талантів, розумових і фізичних здібностей дитини;
- 2) виховання поваги до прав людини і основних свобод;
- 3) виховання поваги до батьків дитини, її культурної самобутності, мови і цінностей країни, в якій живе дитина;
- 4) підготовку дитини до свідомого життя у вільному суспільстві у дусі розуміння світу, терпимості, рівноправності чоловіків та жінок, дружби між народами;
- 5) виховання поваги до навколишньої природи.

Законодавство України про освіту ґрунтується на Конституції України 1996 р., Законі України “Про освіту” 1991 р. та інших нормативно-правових актах. Право на освіту мають усі громадяни України. Це право забезпечується на підставі створення в державі відповідних умов. Громадяни інших держав та особи без громадянства здобувають освіту в закладах освіти України нарівні із громадянами України.

Основними принципами освіти в Україні є:

- доступність для кожного громадянина усіх форм і типів освітніх послуг, що надаються державою;
- рівність умов кожної людини для повної реалізації її здібностей, таланту, всебічного розвитку;

- органічний зв'язок зі світовою та національною історією, культурою, традиціями;
- незалежність освіти від політичних партій, громадських і релігійних організацій;
- науковий, світський характер освіти;
- взаємозв'язок з освітою інших країн;
- єдність і наступність системи освіти;
- безперервність і різноманітність освіти;
- поєднання державного управління і громадського самоврядування в освіті.

Однак, на даному етапі розвитку української незалежної держави система освіти проходить період реформування, намагаючись наблизитися до рівня розвинених європейських держав. Виникають нові навчальні заклади, змінюється статус учителів, збільшується кількість навчальних років – усе це впливає на рівень освіти, а це, у свою чергу, впливає на майбутній інтелектуальний потенціал нашої держави. Тому проблема якнайскорішого реформування освіти належить до тих, які потребують негайного вирішення органами державної влади в Україні.¹²⁷

Питання, які виникають в процесі реалізації цього конституційного права на освіту врегульовано спеціальним Законом України «Про освіту» від 5 вересня 2017 року № 2145-VIII.¹²⁸

Держава, з метою забезпечення конституційного права, створює рівні умови доступу до освіти: жодна особа не може бути обмеженою у праві на здобуття освіти. Право на освіту гарантується незалежно від віку, статі, раси, стану здоров'я, інвалідності, громадянства, національності, політичних, релігійних чи інших переконань, кольору шкіри, місця проживання, мови спілкування, походження, соціального і майнового стану, наявності судимості, а також інших обставин та

---

¹²⁷ Бисага Ю.М., Белов Д.М., Ленгер Я.І., Митровка Я.В. Основи правознавства. – Ужгород. – 2008.

¹²⁸ Закон України «Про освіту» від 5 вересня 2017 року № 2145-VIII// <https://zakon.rada.gov.ua/go/2145-19>

ознак. Держава одночасно бере на себе зобов'язання щодо соціального захисту здобувачів освіти, у випадках, визначених законодавством, а також забезпечує рівний доступ до освіти особам із соціально вразливих верств населення, створюючи умови для здобуття освіти особами з особливими освітніми потребами з урахуванням індивідуальних потреб, можливостей, здібностей та інтересів, а також забезпечує виявлення та усунення факторів, що перешкоджають реалізації прав і задоволенню потреб таких осіб у сфері освіти.

Зокрема, стаття 20 цього ж Закону гарантує інклюзивне навчання здобувачів освіти, що базується на принципах недискримінації, врахування багатоманітності людини, ефективного залучення та включення до освітнього процесу всіх його учасників.

Заклади освіти створюють умови для навчання осіб з особливими освітніми потребами відповідно до індивідуальної програми розвитку та з урахуванням їхніх індивідуальних потреб і можливостей.

Державні гарантії здобувачам освіти, до яких належать вихованці, учні, студенти, курсанти, слухачі, стажисти, аспіранти (ад'юнкти), інші особи, які здобувають освіту за будь-яким видом та формою здобуття освіти, визначені статтею 56 Закону. Зокрема, органи місцевого самоврядування забезпечують пільговий проїзд учнів, вихованців, студентів та педагогічних працівників до місця навчання і додому у визначених ними порядку та розмірах за рахунок видатків відповідних місцевих бюджетів.

Особи, які здобувають освіту в закладах професійної (професійно-технічної) освіти в закладах фахової передвищої та вищої освіти, на період навчання забезпечуються гуртожитками та мають право на отримання стипендії, за умов, визначених чинним законодавством.

Особам, які навчаються, держава гарантує право на додаткову відпустку за місцем роботи, скорочений робочий час та інші пільги, передбачені законом для осіб, які поєднують роботу з навчанням.

В умовах повномасштабного вторгнення РФ на територію України, держава визначила окрему категорію громадян, яким гарантує забезпечення додаткових

соціальних пільг. Зокрема , при реалізації конституційного права на освіту мова йтиме про:

-учасників бойових дій, особам з інвалідністю внаслідок війни, постраждалим учасникам Революції Гідності;

-дітей осіб учасників бойових дій, осіб з інвалідністю внаслідок війни та постраждалих учасників Революції Гідності;

-дітей, один із батьків яких загинув (пропав безвісти) у районі проведення АТО, здійснення заходів із забезпечення національної безпеки і оборони, відсічі і стримування збройної агресії РФ у Донецькій та Луганській областях, бойових дій чи збройних конфліктів або помер внаслідок поранення, контузії чи каліцтва, а також внаслідок захворювання, зазнаного в період участі в районі бойових дій;

-дітей осіб, які загинули або померли внаслідок поранень, каліцтва, контузії чи інших ушкоджень здоров'я, зазнаних під час участі в Революції Гідності, а також дітям осіб, яким посмертно присвоєно звання Герой України за громадянську мужність, патріотизм, героїчне відстоювання конституційних засад демократії, прав і свобод людини, самовіддане служіння Українському народові, виявлені під час Революції Гідності;

-дітей, зареєстрованим як внутрішньо переміщені особи;

-дітей, які проживають у населених пунктах на лінії зіткнення;

Така державна цільова підтримка надається у вигляді:

1) повної оплати навчання за рахунок коштів загального фонду державного або місцевих бюджетів у разі зарахування вступників на навчання за державним (регіональним) замовленням;

2) часткової оплати навчання за рахунок коштів державного або місцевих бюджетів шляхом надання особам, зарахованим на навчання за рахунок коштів фізичних і юридичних осіб, пільгових довгострокових кредитів для здобуття професійної (професійно-технічної), фахової передвищої та вищої освіти;

3) першочергового переведення здобувачів освіти, зарахованих відповідно до умов та правил прийому на навчання на підставі угод, укладених з фізичною або юридичною особою, на навчання на місцях державного

(регіонального) замовлення у державних або комунальних закладах професійної (професійно-технічної), фахової передвищої та вищої освіти, що одержані за рахунок перерозподілу самими освітніми закладами або відповідним державним замовником наявних обсягів державного (регіонального) замовлення;

4) соціальної стипендії — для осіб, які навчаються за державним або регіональним замовленням за денною формою навчання, згідно з Порядком використання коштів, передбачених у державному бюджеті для виплати соціальних стипендій студентам (курсантам) вищих навчальних закладів;

5) безоплатного забезпечення підручниками — за рахунок бібліотечного фонду відповідного закладу освіти;

6) безоплатного доступу до інтернету, систем баз даних у державних та комунальних закладах освіти;

7) безоплатного проживання в учнівських та студентських гуртожитках або проживання у студентських гуртожитках із пільговою оплатою — для осіб, які навчаються за денною формою навчання.

Також, відповідно до постанови Кабінету Міністрів України від 28.12.2016 року № 1045, право на отримання соціальних стипендій під час навчання мають:

- учасники бойових дій;
- особи з інвалідністю внаслідок війни;
- діти померлих учасників Революції Гідності, учасників бойових дій або осіб з інвалідністю внаслідок війни;
- діти, один із батьків яких загинув (пропав безвісти) в районі проведення АТО;
- діти з інвалідністю та особи з інвалідністю I-III групи;
- особи, визнані постраждалими учасниками Революції Гідності та їхні діти;
- діти, один із батьків яких загинув під час масових акцій громадянського протесту

3.1.3. Право на працю та соціальних захист

Конституція України гарантує кожному право на працю, зміст права на працю полягає у можливості кожної особи заробляти собі на життя працею, яку вона вільно обирає або ж на ту, на яку особа вільно погоджується (стаття 43 Конституції України). Це право забезпечується обов'язком держави створювати громадянам умови для повного його здійснення, гарантувати рівні можливості у виборі професії та роду трудової діяльності, реалізовувати програми професійно-технічного навчання, підготовки і перепідготовки кадрів відповідно до суспільних потреб. (*Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним зверненням Київської міської ради професійних спілок щодо офіційного тлумачення частини третьої статті 21 Кодексу законів про працю України (справа про тлумачення терміну "законодавство") від 9 липня 1998 року № 12-рп/1998*).

Як неодноразово наголошував Конституційний суд України у своїх рішеннях, право на працю означає не гарантування державою працевлаштування кожній особі, а забезпечення саме рівних можливостей для реалізації цього права. Зміст права на працю, закріпленого положеннями частин першої і другої статті 43 Конституції України, крім вільного вибору праці, включає також відповідні гарантії реалізації цього права. Вільний вибір передбачає різноманітність умов праці, проте сталими (обов'язковими) є гарантії захисту працівника від незаконного звільнення за будь-яких умов праці.

Конституційний Суд України констатує, що всі трудові відносини повинні ґрунтуватися на принципах соціального захисту та рівності для всіх підприємств, установ, організацій незалежно від форм власності, виду діяльності і галузевої належності, а також осіб, які працюють за трудовим договором, що, зокрема, має відображатись у встановленні вичерпного переліку умов та підстав припинення таких відносин.

(абзац п'ятий підпункту 2.1 пункту 2 мотивувальної частини Рішення Конституційного Суду України (Другий сенат) у справі за конституційною скаргою Жабо Тетяни Максимівни щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень частини третьої статті 40 Кодексу законів про працю України від 4 вересня 2019 року № 6-р(II)/2019).

У статті 46 Конституції України передбачено, що громадяни мають право на соціальний захист, зокрема у разі повної, часткової або тимчасової втрати працездатності, тому для забезпечення конституційного права кожного на працю, встановленого статтею 43 Основного Закону України, повинні бути закріплені певні гарантії, а саме заборона на звільнення працівника з ініціативи власника в період тимчасової непрацездатності такого працівника.

Закріплення в Основному Законі України права громадян на соціальний захист сприяє виконанню обов'язку держави зі створення умов для реалізації громадянами права на працю, що корелюється з вимогами приписів Основного Закону України (частина друга статті 43) та Міжнародного пакту про економічні, соціальні і культурні права 1966 року (статті 16, 17), а заборона звільнення працівника з ініціативи власника у період перебування такого працівника у відпустці є такою, що забезпечує реалізацію його конституційного права на відпочинок, закріпленого статтею 45 Конституції України.

(абзаци перший, третій, четвертий підпункту 2.2 пункту 2 мотивувальної частини Рішення Конституційного Суду України (Другий сенат) у справі за конституційною скаргою Жабо Тетяни Максимівни щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень частини третьої статті 40 Кодексу законів про працю України від 4 вересня 2019 року № 6-р(II)/2019).

Конституція України, зокрема, стаття 43, закріплює положення про те, що кожен має право на належні, безпечні і здорові умови праці.

Основний Закон держави гарантує кожному при реалізації права на працю також право на належні, безпечні і здорові умови праці, право на соціальний захист у разі безробіття з незалежних від них обставин. Це право забезпечується за рахунок загальнообов'язкового державного соціального страхуванням за рахунок

страхових внесків громадян, підприємств, установ і організацій, а також бюджетних та інших джерел соціального забезпечення.

Види соціальних виплат та допомоги, що є основним джерелом існування, мають забезпечувати рівень життя, не нижчий від прожиткового мінімуму, встановленого законом.

Правові, економічні та організаційні основи зайнятості населення України і його захисту від безробіття, а також соціальної гарантії з боку держави в реалізації громадянами права на працю окремо визначає Закон України «Про зайнятість населення»¹²⁹.

Відповідно до положень вищенаведеного Закону України гарантується державою працездатному населенню у працездатному віці в Україні наступні гарантії:

- добровільність праці та вільний вибір виду діяльності;

- захист від необґрунтованої відмови у прийнятті на роботу і незаконного звільнення;

- безплатне сприяння державними службами зайнятості у підборі підходящої роботи і працевлаштуванні відповідно до покликання, здібностей, професійної підготовки, освіти;

- безплатне навчання безробітних нових професій, перепідготовку в навчальних закладах або в системі державної служби зайнятості;

- виплату вихідної допомоги працівникам, які втратили постійну роботу;

- виплату безробітним в установленому порядку допомоги по безробіттю та інших видів допомоги.

Також держава забезпечує надання додаткових гарантій щодо працевлаштування для окремих категорій населення працездатним громадянам у працездатному віці, які потребують соціального захисту і не здатні на рівних конкурувати, а саме:

- а) жінкам, які мають дітей віком до шести років;

---

¹²⁹ Закон України „Про зайнятість населення” <https://zakon.rada.gov.ua/go/5067-17>

б) садиноким матерям, які мають дітей віком до чотирнадцяти років або дітей-інвалідів;

в) молоді, яка закінчила або припинила навчання у середніх загальноосвітніх школах, професійно-технічних або вищих навчальних закладах;

г) особам передпенсійного віку;

д) особам, звільненим після відбуття покарання або примусового лікування;

е) інвалідам, які не досягли пенсійного віку.

Умови надання матеріального забезпечення на випадок безробіття визначаються іншим Законом України – «Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування на випадок безробіття»¹³⁰.

Право на матеріальне забезпечення на випадок безробіття та соціальні послуги мають застраховані особи, інші особи, на користь яких здійснюється страхування на випадок безробіття. Особа набуває статусу застрахованої особи з дня укладання трудового договору, з цього дня починається сплата страхових внесків.

У середньомісячну заробітну плату для обчислення допомоги по безробіттю враховуються всі види виплат, на які нараховувалися страхові внески.

Допомога по безробіттю не може бути вищою за середню заробітну плату, що склалася в галузях національної економіки відповідної області, і не нижчою за прожитковий мінімум, встановлений законом.

Крім зазначених категорій право на забезпечення та соціальні послуги мають також:

а) незастраховані особи - військовослужбовці звільнені з військової служби у зв'язку із скороченням чисельності або штату без права на пенсію, та особи, які вперше шукають роботу, інші незастраховані особи у разі їх реєстрації в установленому порядку як безробітних;

---

¹³⁰ Закон України «Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування на випадок безробіття2» від 02.03.2000 № 1533-III// <https://zakon.rada.gov.ua/go/1533-14>

б) особи, які забезпечують себе роботою самостійно, фізичні особи - суб'єкти підприємницької діяльності, особи, які працюють за цивільно-правовими угодами - за умови сплати страховику страхових внесків;

в) громадяни України, які працюють за межами України та не застраховані в системі соціального страхування на випадок безробіття країни, в якій вони перебувають - за умови сплати страховику страхових внесків.

Страхуванню на випадок безробіття не підлягають працюючі пенсіонери та особи, в яких виникло право на пенсію; іноземці та особи без громадянства, які тимчасово працюють за наймом в Україні, якщо інше не передбачено міжнародними договорами України, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України.

Видами забезпечення є:

-допомога по безробіттю, у тому числі одноразова її виплата для організації безробітним підприємницької діяльності;

-допомога по частковому безробіттю;

-матеріальна допомога у період професійної підготовки, перепідготовки або підвищення кваліфікації безробітного;

-допомога на поховання у разі смерті безробітного або особи, яка перебувала на його утриманні.

Видами соціальних послуг є: професійна підготовка або перепідготовка, підвищення кваліфікації та профорієнтація; пошук підходящої роботи та сприяння у працевлаштуванні, у тому числі шляхом надання роботодавцю дотації на створення додаткових робочих місць для працевлаштування безробітних та фінансування організації оплачуваних громадських робіт для безробітних; інформаційні та консультаційні послуги, пов'язані з працевлаштуванням.

Особам, які шукають роботу вперше, та іншим незастрахованим особам, визнаним у встановленому порядку безробітними, допомога по безробіттю встановлюється у розмірі прожиткового мінімуму.

Право на допомогу по безробіттю зберігається у разі настання перерви страхового стажу з поважних причин, якщо особа протягом місяця після закінчення

цієї перерви зареєструвалась в установленому порядку в державній службі зайнятості як безробітна.

3.1.4. Право на достатній життєвий рівень

Конституційне право на працю нерозривно пов'язано із правом на достатній життєвий рівень.

Право на достатній життєвий рівень - це, безперечно, одне з найважливіших прав людини. Незважаючи на те, що кожна людина повинна особисто дбати про свій добробут, однак, мають бути створені умови для того, щоб вона мала можливість забезпечити собі мінімальний життєвий рівень. Коли йдеться про людину похилого віку або про інваліда, то така людина потребує якнайбільшої допомоги. Це обов'язок держави згідно з цим виразом: "...державою визнається право кожного на достатній життєвий рівень для нього самого та його родини" (Міжнародний пакт про економічні, соціальні та культурні права, ст. 11).

Поняття про достатній життєвий рівень — поняття невизначене. Тому кажуть, що воно оціночне: тобто кожна людина сама для себе визначає рівень, який відповідає її уявленням про достатній рівень життя. Однак навряд чи хто стане заперечувати, що достатній життєвий рівень - це насамперед:

- 1) висококалорійне харчування - щоб людина не відчувала голоду;
- 2) достатність одягу - щоб людина не була роздягненою;
- 3) достатність житла - щоб людина мала можливість задовольнити свої, хоча б мінімальні, потреби на житло;
- 4) потреба у предметах домашнього господарства, у послугах, в отриманні медичної допомоги та освіти.

Саме в такому розумінні треба розглядати положення міжнародних документів, в яких йдеться про "достатній життєвий рівень". Справа ж держави визначити і встановити мінімальні стандарти, нижче яких життєвий рівень громадян знижуватися не може. Безумовно, забезпечення достатнього життєвого рівня становить складну проблему навіть для заможних держав. Реалізація права

на достатній життєвий рівень, безумовно, лягає тягарем на внутрішні ресурси та можливості держави. Але ж обов'язок уряду— піклуватися про те, щоб це право було реалізоване. Право на достатній життєвий рівень включає в себе ще й такі можливості, як право на достатнє харчування, право на достатню кількість одягу та житло, на поліпшення умов життя. Право на достатнє харчування - це:

1. Свобода від голодомору.
2. Право на якість харчування.
3. Можливість мати кошти для отримання якісного харчування

Забезпечити їй відповідні для цього умови - завдання внутрішнього законодавства кожної держави, так само як і встановлення необхідних стандартів якості харчування.

Таким чином, право на достатній життєвий рівень - одне з найважливіших соціальних прав. На державі лежить обов'язок встановити за допомогою законодавства нижню межу цього рівня та забезпечити його для своїх громадян. Однак реальна здатність громадян реалізувати це право залежить від добробуту всього суспільства¹³¹ (ст. 115).

Згідно з Конституцією України ознаками України як соціальної держави є соціальна спрямованість економіки, закріплення та державні гарантії реалізації соціальних прав громадян, зокрема їх прав на соціальний захист і достатній життєвий рівень (ст. 46, 48) тощо.

Це зобов'язує державу відповідним чином регулювати економічні процеси, встановлювати і застосовувати справедливі та ефективні форми перерозподілу суспільного доходу з метою забезпечення добробуту всіх громадян.*(абзац третій підпункту 4.1 пункту 4 мотивувальної частини Рішення Конституційного суду України у справі за конституційним поданням 47 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень частин*

---

¹³¹ Бисага Ю.М., Белов Д.М., Ленгер Я.І., Митровка Я.В. Основи правознавства. – Ужгород. – 2008.

першої, другої статті 2 Закону України «Про розмір внесків на деякі види загальнообов'язкового державного соціального страхування» (справа про надання допомоги по тимчасовій непрацездатності) від 17 березня 2005 року № 1-рп/2005).

У державі, яку проголошено соціальною, визначений законодавцем розмір прожиткового мінімуму має реально забезпечувати гідний рівень життя людини (речення друге абзацу першого підпункту 2.3 пункту 2 мотивувальної частини Рішення Великої палати Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 49 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) пункту 12 розділу I Закону України „Про внесення змін та визнання такими, що втратили чинність, деяких законодавчих актів України“ від 28 грудня 2014 року № 76–VIII від 22 травня 2018 року № 5-р/2018).

Конституційний Суд України вважає, що зазначені положення Конституції України зобов'язують державу створити ефективну систему соціального захисту різних категорій осіб, яка сприяла б узгодженню рівня їхнього життя з реалізацією права на достатній життєвий рівень для них та їхніх сімей шляхом надання відповідного соціального забезпечення.

Заходи соціального захисту мають втілювати ідеї соціальної солідарності та справедливості, бути спрямовані на охорону і захист особи при настанні можливих соціальних ризиків.

На думку Конституційного Суду України, держава виходячи з існуючих фінансово-економічних можливостей має право вирішувати соціальні питання на власний розсуд. Тобто у разі значного погіршення фінансово-економічної ситуації, виникнення умов воєнного або надзвичайного стану, необхідності забезпечення національної безпеки України, модернізації системи соціального захисту тощо держава може здійснити відповідний перерозподіл своїх видатків з метою збереження справедливого балансу між інтересами особи та суспільства. Проте держава не може вдаватися до обмежень, що порушують сутність конституційних соціальних прав осіб, яка безпосередньо пов'язана з обов'язком держави за будь-яких обставин забезпечувати достатні умови життя, сумісні з людською гідністю

(абзаци четвертий, п'ятий підпункту 2.3 пункту 2 мотивувальної частини Рішення Великої палати Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 49 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) пункту 12 розділу I Закону України „Про внесення змін та визнання такими, що втратили чинність, деяких законодавчих актів України“ від 28 грудня 2014 року № 76–VIII від 22 травня 2018 року № 5-р/2018).

Аналіз приписів статей 1, 48 Основного Закону України та раніше сформульованими Конституційним Судом України юридичними позиціями дає змогу дійти висновку про те, що конституційне право на достатній життєвий рівень для себе і своєї сім'ї має кожна людина, що не передбачає як обов'язкову передумову для реалізації цього конституційного права фізичної, інтелектуальної чи іншої спроможності людини до виконання трудової функції, а тим більше фактичного виконання такої функції.

Отже, мінімальним розміром виплат, що їх має отримувати кожен як основне джерело існування для гарантування реалізації конституційного права на достатній життєвий рівень, є прожитковий мінімум, розмір якого з урахуванням його суті та призначення визначає Верховна Рада України у відповідному законі *(абзаци перший, другий підпункту 6.4 пункту 6 мотивувальної частини*

Рішення Конституційного Суду України від 15 липня 2021 року № 2-р/2021 у справі за конституційним поданням 47 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) частини шостої статті 6 Закону України „Про оплату праці“ від 24 березня 1995 року № 108/95–ВР у редакції Закону України „Про внесення змін до деяких законодавчих актів України“ від 6 грудня 2016 року № 1774–VIII, частини шостої статті 96 Кодексу законів про працю України в редакції Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України» від 6 грудня 2016 року № 1774–VIII (про мінімальний посадовий оклад (тарифну ставку).

Виходячи із практики Конституційного суду України можна однозначно стверджувати, що, у державі, яку проголошено соціальною, визначений

законодавцем розмір прожиткового мінімуму має реально забезпечувати гідний рівень життя людини“ (друге речення абзацу першого підпункту 2.3 пункту 2 мотивувальної частини Рішення від 22 травня 2018 року № 5-р/2018).

У соціальній державі людська гідність є стрижнем формування державою соціальної політики, яка має здійснюватися задля убезпечення людини від бідності та гарантування їй у зв'язку з цим базового соціального захисту, мінімальним стандартом якого є прожитковий мінімум, що має реально забезпечувати людині достатній і гідний рівень життя.

Конституційний Суд України наголошував, що **«обов'язковою складовою людської гідності є доступ людини до мінімальних соціальних благ, здатних забезпечити їй достатній і гідний життєвий рівень. Верховна Рада України, формуючи соціальну політику держави, повинна гарантувати ефективну реалізацію права на повагу до людської гідності, зокрема, шляхом забезпечення пенсій, інших видів соціальних виплат та допомоги для осіб, які потребують соціального захисту»** (друге, третє речення абзацу четвертого пункту 4 мотивувальної частини Рішення від 7 листопада 2018 року № 9-р/2018).

«Людську гідність необхідно трактувати як право, гарантоване статтею 28 Конституції України, і як конституційну цінність, яка наповнює сенсом людське буття, є фундаментом для усіх інших конституційних прав, мірилом визначення їх сутності та критерієм допустимості можливих обмежень таких прав» (перше речення абзацу шостого підпункту 2.3 пункту 2 мотивувальної частини Рішення від 22 травня 2018 року № 5-р/2018).

З огляду на наведене Конституційний Суд України вважає, що відповідно до приписів статей 1, 3, 8, 21, 28, 46, 48, пункту 6 частини першої статті 92 Конституції України у їх взаємозв'язку соціальна держава відповідальна за захист людської гідності, забезпечення достатнього і гідного рівня життя людини та задля цього зобов'язана створювати належні та дієві національні юридичні механізми реалізації конституційних прав на соціальний захист і достатній життєвий рівень для неї і її сім'ї, зокрема, гарантувати в повному обсязі на законодавчому рівні прожитковий мінімум як мінімальний стандарт базового соціального захисту людини від

бідності, який є непорушним і належить до складників сутнісного змісту вказаних конституційних прав у соціальній державі, оскільки спрямований на задоволення ключових потреб людини для гідного і достатнього рівня її життя. (абзаци перший, другий, четвертий, п'ятий, шостий підпункту 2.2 пункту 2 мотивувальної частини Рішення Конституційного Суду України від 22 березня 2023 року № 3-р(II)/2023 у справі за конституційною скаргою Лазуренка Ігоря Олександровича щодо відповідності Конституції України (конституційності) приписів абзаців четвертого, п'ятого частини другої статті 70 Закону України «Про виконавче провадження», абзаців третього, четвертого частини другої статті 50 Закону України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування» (щодо гарантованості пенсії, що є основним джерелом існування, не нижче прожиткового мінімуму).

3.1.5. Право на житло

Людську гідність буде заперечено, якщо держава не забезпечить людині принаймні мінімальних соціальних вигод. Сюди слід включити і створення механізму забезпечення конституційного права на житло. Як вказує на те Конституція України, стаття 47, кожен має право на житло. У разі, якщо громадяни потребують соціального захисту з боку держави, житло надається безкоштовно. Правові, організаційні та соціальні засади державної політики щодо забезпечення конституційного права соціально незахищених верств населення України на отримання житла визначаються Законом України «**Про житловий фонд соціального призначення**» від 2006 року № 3334-IV.

Соціальне житло надається органами місцевого самоврядування. Правом взяття на соціальний квартирний облік користуються громадяни України:

а) для яких таке житло є єдиним місцем проживання або які мають право на поліпшення житлових умов;

б) середньомісячний сукупний дохід яких за попередній рік з розрахунку на одну особу в сумі менший від величини опосередкованої вартості найму житла в даному населеному пункті та прожиткового мінімуму, встановленого законодавством;

в) внутрішньо переміщені особи, які не мають іншого житла для проживання на підконтрольній українській владі території або житло яких зруйновано (знищене) або пошкоджене до стану, непридатного для проживання, внаслідок проведення антитерористичної операції та здійснення заходів із забезпечення національної безпеки і оборони, відсічі і стримування збройної агресії Російської Федерації у Донецькій та Луганській областях.

г) діти-сироти, діти, позбавлених батьківського піклування.

Також правом взяття на соціальний квартирний облік також користуються мешканці тимчасових притулків для дорослих, громадяни, які мають право на соціальний захист у разі повної, часткової або тимчасової втрати працездатності, втрати годувальника, безробіття з незалежних від них обставин, а також у старості та в інших випадках, передбачених законом.

Основні організаційні та правові засади надання соціальних послуг, спрямованих на профілактику складних життєвих обставин, подолання або мінімізацію їх негативних наслідків, особам чи сім'ям, які перебувають у складних життєвих обставинах визначені Законом України «Про соціальні послуги» від 2019 року.

Вказаний Закон України вказує на те, що держава вибудовує свою політику у сфері соціального захисту на основних конституційних принципах, серед яких провідне місце займають : принцип дотримання прав людини, прав дитини та прав осіб з інвалідністю; гуманізму; забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків; поваги до честі та гідності; законності; соціальної справедливості; комплексності та універсальності і доступності.

Україна як демократична і правова держава закріпила принцип поваги і непорушності прав та свобод людини, утвердження і забезпечення яких є головним обов'язком держави. Конституційний принцип правової держави вимагає від неї

утримуватися від обмеження загально визнаних прав і свобод людини і громадянина, в тому числі майнових прав (стаття 1, частина друга статті 3, статті 21, 22, 64 Конституції України) (абзац перший підпункту 5.3 пункту 5 мотивувальної частини) Рішення Конституційного суду України у справі за конституційним поданням 51 народного депутата України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень статті 92, пункту 6 розділу X “Перехідні положення” Земельного кодексу України (справа про постійне користування земельними ділянками) від 22 вересня 2005 року № 5-рп/2005.

3.2. Система принципів законодавства, що забезпечує реалізацію права на соціальне забезпечення

Законність розглядається як «принцип, метод та режим суворого, неухильного дотримання, виконання норм права всіма учасниками суспільних відносин»¹³². Як зазначено в Конституції України правовий порядок в Україні ґрунтується на засадах, відповідно до яких ніхто не може бути примушений робити те, що не передбачено законодавством. Тобто, людина, будучи учасником правовідносин під час реалізації своїх конституційних соціально-економічних прав, повинна діяти тільки так, як на те вказує чинний закон. Поведінка кожного не може визначатись і залежати від особистої волі суб'єкта чи органу державної влади чи її посадової особи.

Більше того, органи державної влади та органи місцевого самоврядування, їх посадові особи зобов'язані діяти лише на підставі, в межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією та законами України (ст 19 Конституції України).

А Закон завжди має відповідати якісним вимогам, насамперед, вимогам «доступності» та «передбачуваності» (див. рішення у справі «Толстой-

---

¹³² Застосування практики Європейського суду з прав людини при здійсненні правосуддя. Науково методичний посібник для суддів. Фулей Т.І. 2015.

Милославський проти Сполученого Королівства» (Tolstoy Miloslavsky v. the United Kingdom), заява № 18139/91, рішення від 23 червня 1995 року, п. 37).

Суд зазначає, що «закон» повинен бути належним чином доступним: громадянин повинен мати змогу отримати адекватну інформацію за обставин застосування правових норм у конкретному випадку.

Крім того, норма не може розглядатися як «закон», якщо вона не сформульована з достатньою чіткістю, щоб громадянин міг регулювати свою поведінку. Громадянин повинен мати можливість – у разі необхідності за належної правової допомоги – передбачити, наскільки це розумно за конкретних обставин, наслідки, до яких може призвести певна дія (див. рішення у справі «Толстой-Мілославський проти Сполученого Королівства»).

Утверджуючи і забезпечуючи права і свободи громадян, держава окремими законами України встановила певні соціальні пільги, компенсації і гарантії, що є складовою конституційного права на соціальний захист і юридичними засобами здійснення цього права, а тому відповідно до частини другої статті 6, частини другої статті 19, частини першої статті 68 Конституції України вони є загальнообов'язковими, однаковою мірою мають додержуватися органами державної влади, місцевого самоврядування, їх посадовими особами. Невиконання державою своїх соціальних зобов'язань щодо окремих осіб ставить громадян у нерівні умови, підриває принцип довіри особи до держави, що закономірно призводить до порушення принципів соціальної, правової держави (*абзац перший підпункту 3.2 пункту 3 мотивувальної частини*).

Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 46 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень статей 29, 36, частини другої статті 56, частини другої статті 62, частини першої статті 66, пунктів 7, 9, 12, 13, 14, 23, 29, 30, 39, 41, 43, 44, 45, 46 статті 71, статей 98, 101, 103, 111 Закону України «Про Державний бюджет України на 2007 рік» (справа про соціальні гарантії громадян) від 9 липня 2007 року № 6-рп/2007.

Принцип поваги до людської гідності та прав людини в першу чергу переслідує мету окреслення меж державної влади, обмежити дискрецію її органів і посадових осіб. Права людини є саме тим обмежувальним бар'єром, який заборонено переходити будь-яким державним органам і посадовим особам.

Принцип поваги до людської гідності й прав людини передбачає також підпорядкованість організації державної влади утвердженню людини як найвищої цінності й забезпеченню та захисту її прав, як на то вказує Конституція України : « права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Держава відповідає перед людиною за свою діяльність. Утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави» (ст 3 Конституції України).

Забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків означає відсутність будь яких обмежень чи привілей при реалізації конституційних прав залежно від статі . Держава в особі державних органів та її посадових осіб чи органів місцевого самоврядування повинні забезпечити рівні умови для реалізації прав як жінки , так і чоловіка.

Принцип гуманізму є вихідним, основоположним принципом. Гуманізм – наскрізний і найбільш фундаментальний принцип права, що означає визнання цінності людини, повагу до його гідності, забезпечення необхідних умов і можливості дотримання її прав і свобод, прагнення до її блага як до мети суспільного прогресу.¹³³

Розглядаючи принцип соціальної справедливості , ми можемо опиратися на позицію Конституційного Суду України у справі *у справі за конституційним поданням 49 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) пункту 12 розділу I Закону України «Про внесення змін та визнання такими, що втратили чинність, деяких законодавчих актів*

---

¹³³ Громовчук М.В Белов Д.М. Принцип гуманізму, як основоположний принцип побудови сучасної правової держави. Науковий вісник Ужгородського Національного Університету, 2021 Випуск 65 с. 59

України» від 28 грудня 2014 року № 76–VIII від 22 травня 2018 року № 5-р/2018, яким визначено, що положення Основного Закону України зобов'язують державу створити ефективну систему соціального захисту різних категорій осіб, яка сприяла б узгодженню рівня їхнього життя з реалізацією права на достатній життєвий рівень для них та їхніх сімей шляхом надання відповідного соціального забезпечення. Заходи соціального захисту мають втілювати ідеї соціальної солідарності та справедливості, бути спрямовані на охорону і захист особи при настанні можливих соціальних ризиків.

І звичайно, принцип комплексності, який передбачає різні види державної матеріальної підтримки для усіх категорій населення держави у разі втрати останніми будь – яких засобів до життя чи їх недостатності. А всебічність видів і форм соціального захисту означає, що в разі втрати засобів до існування, їх відсутності, людині держава гарантує різні види соціального забезпечення в певних формах при наявності чітких умов, при наявності яких особа може претендувати та отримати соціальну допомогу від держави, яка гарантована Основним Законом.

РОЗДІЛ 4

ТРУДОВІ ПРАВА. КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВО ЛЮДИНИ НА ЗАРОБІТНУ ПЛАТУ: ЗАГАЛЬНОТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ

Фрідманська Вікторія Іванівна,

кандидат юридичних наук,
доцент кафедри адміністративного, фінансового та інформаційного права
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»,

Фрідманський Роман Михайлович,

кандидат юридичних наук,
професор кафедри конституційного права та порівняльного правознавства
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»,

Черевко Павло Павлович,

кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри цивільного права та процесу
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»

4.1. Місце та роль права на заробітну плату в системі конституційних прав та свобод

Через відсутність єдиного підходу теоретиків та практиків до інтерпретації права на заробітну плату, що призводить до ускладнень при його реалізації, виникає гостра необхідність у визначенні місця конституційного права на заробітну плату у класифікації прав людини та особливих ознак, притаманних саме цьому праву.

Значущість прав людини полягає в тому, що вони є її природним здобутком незалежним від неї. Примат прав людини над іншими нормами, правами, законами в суспільстві розглядається саме через призму загальності та незаперечності прав людської природи. Людина не може їх заперечити, так само, як не може заперечити власну сутність. Тому основу прав людини становить не легітимоване волею

законодавця право, а природне право. І саме з такої позиції слід виводити весь комплекс прав людини..

Т.М. Слінько у своєму науковому дослідженні доходить висновків, що природні і невід'ємні права людини і громадянина існують об'єктивно і незалежно від того, чи закріплені вони в законодавстві чи ні, проте забезпечення їх реалізації та захисту в повному обсязі здійснюється лише тоді, коли вони закріплені в Основному законі держави. Хоч чинна Конституція України не використовує термін «природні права і свободи», проте проголошує людину найвищою соціальною цінністю, закріплює право на свободу, рівність, гідність людини, принцип невідчужуваності та непорушності прав. Саме у випадку закріплення природних та невід'ємних прав і свобод у Конституції України та інших нормативних актах держава їх гарантує, враховуючи при цьому суспільну думку, що склалася у світі, загальновизнані норми та принципи міжнародних актів. Серед особливостей таких прав можна виділити те, що вони надані людині природою, а тому мають природний і невідчужуваний характер, виступають найвищою соціальною цінністю та безпосередньо діючим правом, захищаються державою та відповідають міжнародним стандартам.

Провідним аспектом є те, що основними визнаються гарантовані законом міри свободи (можливості) особистості, здатні забезпечити її існування та розвиток відповідно до досягнутого рівня розвитку суспільства, а також закріплені як загальні та рівні для всіх у якості міжнародного стандарту. Серед характерних ознак основних прав людини виділяють такі: - можливості (свободи) людини на певні дії або утримання від них, спрямовані на задоволення потреб, необхідних для нормального існування та розвитку; - можливості, які належать людині від народження, обумовлені біологічною та соціальною сутністю людини, і не потребують «дозволу» з боку кого-небудь, навіть держави (це так звані природні права та невідчужувані); - можливості не обмежені територією держави і такі, що не залежать від національної приналежності людини; - можливості правового характеру, бо закріплені в правових актах на державному та міжнародному рівнях.

Основоположною частиною нашої Конституції є права і свободи людини та громадянина, що розглядаються з позиції належності людині від народження, що існують незалежно від діяльності держави та мають невідчужуваний і непорушний характер, а також основою яких є загальнолюдські цінності.

Привертають увагу обґрунтування Конституційного Суду України, за якими одним із засадничих принципів Основного закону є пріоритет природних прав. Наголошується на виробленій у міжнародному праві системі прав людини, яка визначає основні засади правового статусу фізичної особи. До цієї системи відносять ряд міжнародних актів. Сукупність прав, закріплених в цих актах, знайшла відображення і в Конституції України. Зі змісту цих документів випливає винятковість природних прав людини, невід'ємність, невідчужуваність і непорушність будь-ким, зокрема державою. Право заробляти собі на життя, розгляд якого є актуальним у контексті нашого дослідження, визначається невід'ємним від права на життя, оскільки право на саме життя є реальним тоді, коли забезпечене матеріально. Визначене конституційно право на працю розглядається як природна потреба людини своїми здібностями, як фізичними, так і розумовими, забезпечувати своє життя.

О.Є. Костюченко, досліджуючи питання природних прав та законних інтересів у трудовому праві (тісно пов'язаному з конституційним правом) звернув увагу, окрім іншого, на основну ознаку праці – необхідність та обумовленість процесу об'єктивністю та біологічними основами людини, через які вона змушена їсти, пити, мати одяг, житло та інше. Саме тому право на працю розглядає як природне, бо для задоволення вищезазначене потреб людині потрібно працювати, а для забезпечення гідного життя потрібно, щоб це право реалізовувалося. Баланс інтересів у трудових правовідносинах, на його думку, досягається лише шляхом задоволення потреб працівника як матеріальних так і нематеріальних.

Слушною є позиція, за якою людина має право на результативну працю, а не просто право на працю, тобто на таке використання її робочої сили, яке дало б можливість задовольнити не лише фізичні вимоги, а й інші. Одночасно з розвитком особистості повинно розвиватися таке право на працю, оплата якої б збільшувалася

разом з промисловим прогресом і яка була б постійно такою високою, наскільки це може бути природно обґрунтовано на будь-якому етапі розвитку суспільства.

Характер розвитку всього чинного законодавства у сфері праці, на думку В.В. Хромея, визначило проголошення в Конституції України права на працю, від реалізації якого залежить реалізація інших конституційних прав людини і громадянина, а саме права на життя, здоров'я, безпеку, освіту, а отже, і на заробітну плату.

Важливе значення мають трудові права в системі основних прав людини і громадянина, що визнаються сукупністю природних, невідчужуваних прав людини як члена суспільства, певного суспільного об'єднання, держави з приводу законодавчого закріплення на рівні міжнародних, державних, локальних нормативних актів можливостей використовувати свої природні та набуті знання і навички у сфері трудової діяльності.

Поширеною є класифікація трудових прав на конституційні, основні, похідні, проте всі вони мають різне співвідношення, зміст та елементи ототожнення. Основні трудові права є ширшим поняттям, що включає критерії вагомості, а конституційні трудові права є вужчим поняттям через важливість не лише за змістом, а й за формою закріплення.

Конституційні трудові права визнаються природними правами людини і закріплені в Основному Законі нашої держави як такі, що дають можливості особі застосовувати свою здатність до праці, як мінімально необхідні для її гідного існування, розвитку, забезпечення якості життя та які реалізуються в межах трудових правовідносин.

Таким чином, природне право на працю набуває свого юридичного оформлення на підставі здатності до праці, як природної здатності людини, а тому її реалізація є природним правом, у яке держава не може втручатися, а може лише встановлювати юридичні гарантії реалізації.

У рамках теми дисертаційного дослідження розрізняємо змістовне навантаження понять: «право працівника на отримання заробітної плати як гарантія

її отримання» і «право на заробітну плату як гарантія існування працівника та членів його сім'ї», оскільки останнє в широкому змісті означає право на життя.

Вищенаведені тези можна підвести під існування наукової думки з приводу того, що найбільш поширено розмір заробітної плати встановлюється на мінімальному рівні, необхідному для збереження життя як такого та на мінімальному рівні, що забезпечують фізичні, соціальні та культурні потреби. Для розв'язання цієї проблеми необхідно виробити концепцію порогового рівня заробітної плати, який забезпечував би гідну заробітну плату, при цьому будь-який інший розмір заробітної плати, встановлений із значним заниженням, повинен вважатися таким, що не забезпечує гідний рівень життя.

У сучасній зарубіжній практиці склалися два підходи до розгляду цієї проблеми:

- перший базується на визначенні мінімальних потреб, необхідних задовільнити збереження життя;

- за другим, задоволенню підлягають не тільки основні фізичні потреби в продуктах харчування та житлі (на гарантованому мінімальному рівні), тобто потреби для збереження життя, а й соціальні потреби, які впливають із соціально-культурного розвитку суспільства.

Зародження і розвиток мінімального розміру оплати праці, як свідчить практика, відбувалось у рамках учень про права людини, визнання за нею невід'ємних, пов'язаних з особистістю, природних прав та їх захисту. Саме природними правами особи-працівника починає визначатися межа господарської влади роботодавця і обов'язок останнього по відношенню до працівника [83, с. 60].

Основним засобом для формування благополуччя і забезпечення необхідних для життя матеріальних благ є оплата праці, тому надзвичайно вагомим є її рівень і недопустимість встановлення розміру нижче від мінімального.

Однією з ключових проблем по відношенню до низької заробітної плати згідно з констатованою позицією Міжнародної організації праці, особливо з точки зору її значення для соціально-побутових умов працівника, є небезпека того, що

низька заробітна плата призведе до бідності, незалежно від наявності зайнятості і роботи у працівника.

Для повноцінного існування та розвитку особистості недостатньо реалізації тільки права на життя. Необхідним елементом повинна бути повага до інших прав та свобод та забезпечення їх дотримання, в тому числі права людини і громадянина на заробітну плату. В іншому ж випадку, право на життя перетвориться у право на існування.

Право на життя, володіння власністю, свободу та рівність людина не може відчужувати нікому і ні за будь-яких обставин. Ці невідчужувані цінності – кінцеві межі, переступати які заборонено державі, оскільки не держава створює і надає права особі, вона їх має від народження, а обов'язком держави є визнання та захист цих прав.

У рамках нашого дослідження та обґрунтування місця права на заробітну плату в системі прав і свобод людини і громадянина така позиція є основною.

З правом на заробітну плату тісно пов'язані право на життя і право на працю, є необхідними умовами життєдіяльності людини в цивілізованому суспільстві й мають бути визнані й охоронювані державою.

Проте порівняння права на життя з правом на працю та правом на заробітну плату є недоречним через велику значимість самого права на життя, яке є особистим, природним, невідчужуваним.

На думку С.Х. Барегамян, підхід до визначення права на працю природним існував в радянські часи. Звідси випливає заперечення природного характеру права на працю і в обґрунтування наводяться тези про те, що воно не виникає від народження, а настає з певного моменту; без реалізації права на працю існування людини є неможливим; людина самостійно вирішує чи працювати чи обрати пасивний спосіб отримання доходів. Проте, на нашу думку, автор не наводить обґрунтування механізму реалізації пасивного способу отримання доходів, який замінив би нарівні реалізацію права на працю.

А.М. Хурматулліна, враховуючи судову практику та висновки В.В. Чепуріна і Г.Б. Романовського аргументувала, що у взаємодії права на працю з особистими

правами можна виявити те, що в міжнародних актах право на винагороду за працю закріплюється в якості гарантії гідного існування працівника та його сім'ї, а в судовій практиці – можливість власною працею забезпечити собі і своїм близьким засоби для існування розглядається в якості природного блага, без якого всі інші блага і цінності втрачають своє значення. Враховуючи той факт, що в наукових дослідженнях у зміст права на життя включається елемент права на гідне існування (право на гідне життя), можна відзначити, що отримання винагороди за працю є проявом реалізації конституційного права на життя та гарантією його реалізації.

Отже, простежується постійний нерозривний зв'язок права на життя, достатній життєвий рівень, працю, заробітну плату та права власності.

Доречною є суперечність між достатнім життєвим рівнем та мінімальною заробітною платою, оскільки за наповненням останнє менше, ніж перше. А відхилення від визначальних положень міжнародно-правових актів щодо заробітної плати в подальшому може негативно вплинути на соціально-економічну сферу та процес євроінтеграції України.

Необхідно погодитися з тим, що з економічної точки зору інститут власності є ключовим по відношенню до праці, але не первинним. Другорядність власності випливає з тези, що вона похідна від праці і, відповідно, є матеріальною винагородою за працю. Тому, якщо мова йде про винагороду за працю у сфері ринкових економічних відносин, то це категорія не тільки кореспондуюча праву власності, але і така, яка наповнює її істинним змістом.

Верховний Суд у складі колегії Касаційного господарського суду постановою по справі № 916/1572/19, виходячи з приписів Конвенції про захист заробітної плати та Першого протоколу до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод дійшов висновку, що заробітна плата в розумінні «власності» є майном та підпадає під охорону від арештів і передачі в тій мірі, в якій для утримання працівника і його сім'ї це буде вважатися за потрібне.

Щодо природи права на заробітну плату, то О.В. Валецька, поділяючи думку О. Процевського, обґрунтовує його як природне право працівника за

законодавством незалежної України (на відміну від СРСР), якраз що через призму відповідності всім ознакам приватної власності.

Зі змісту ч. 4 ст. 43 Основного Закону України [47] випливає визначення суб'єкта права на заробітну плату, не нижче визначеної законом – людини, яка позначається безособовим терміном «кожен». У цьому випадку кваліфікаційною ознакою виступає носій тих чи інших прав і свобод, а відтак більшість науковців розглядає з цієї позиції права людини та громадянина [14; 15; 36]. У нашому випадку, мова йде про права людини, пов'язані з існуванням та розвитком самої людської особистості. Таке визначення випливає і зі змісту інших статей Конституції нашої держави, оскільки більшість з них, які розміщені в Розділі II починаються саме словами «кожен має право ...». Зазначене підкреслює необхідність поваги будь-якої держави до невід'ємних прав і свобод кожної людини, що безумовно узгоджується з нормами актів міжнародного співтовариства.

Суб'єкт досліджуваного нами права по-різному визначається в Конституціях інших держав, зокрема, у Основному законі Угорщини, Литовської Республіки закріплено термін «кожен», Конституція Іспанії визначає суб'єктом права на заробітну плату осіб, що належать до певної нації – «усі іспанці» . У деяких державах суб'єкт права на заробітну плату не визначений взагалі (Конституція Бельгії). Проте, Конституції Португалії, Республіки Білорусь, Чехії, Румунії позначають суб'єктів права на заробітну плату терміном «трудящі або працюючі».

Права, які визначають статус особи в трудових відносинах, а саме право на винагороду, яке забезпечувало б як мінімум усім працівникам справедливу заробітну плату, рівну винагороду за рівноцінну працю без будь-якої дискримінації відносять до основних індивідуальних трудових прав.

Індивідуальність заробітної плати повинна бути покладена в залежність тільки від фактичних кінцевих результатів роботи і повинна представляти собою частку працівника в заробленому всім колективом фонді оплати праці.

Деякі автори право на заробітну плату в контексті прав, які належать людині, відносять за суб'єктом до індивідуальних, а не колективних, обґрунтовуючи тим,

що утримання із заробітної плати здійснюються з кожного конкретного працівника, тобто індивідуально.

Необхідно зауважити, що актуальним є питання не тільки утримань із заробітної плати, а й відрахувань. З цієї позиції найбільшої дискримінації в податковому навантаженні зазнають особи, основним доходом яких є заробітна плата. Наведене твердження впливає з того, що такі особи не можуть ухилитися від сплати податків, зборів, єдиного соціального внеску із заробітної плати та не можуть вирахувати з суми свого доходу базові життєві потреби (оплата харчування, одягу, житла, тощо), які становлять «собівартість» праці і які у справедливій правовій системі не могли б бути предметом оподаткування. Особи, основним доходом яких є заробітна плата, змушені віддавати до державного бюджету практично половину своїх доходів.

Отже, враховуючи полеміку наукових думок щодо належності того чи іншого права до природних або позитивних, вважаємо за доцільне розглядати право на заробітну плату як природне, за допомогою якого повинно забезпечуватися гідне життя людини.

В Основному Законі нашої держави передбачена можливість обмежень прав і свобод в окремих випадках, тобто в умовах воєнного та надзвичайного стану, на певний строк і тільки з метою забезпечення безпеки громадян, а також визначений виключний перелік прав і свобод, які не можуть бути обмежені (стаття 64 Конституції України). Звідси впливає, що право на заробітну плату, не нижче від визначеного законом розміру не відноситься до цього виключного переліку і може бути обмежене в умовах надзвичайного або воєнного стану.

Конкретизація цієї норми відображається в одному з рішень Конституційного суду України у вигляді обґрунтованих положень. На думку КСУ, не можуть бути свавільними та несправедливими обмеження в реалізації конституційних прав і свобод. Такі обмеження повинні встановлюватися виключно Конституцією та законами України, повинні переслідувати тільки легітимну мету, повинні обумовлюватися суспільною необхідністю досягнення мети, мають бути пропорційними та обґрунтованими. Законодавець зобов'язаний запровадити

правове регулювання з можливістю оптимального досягнення легітимної мети та з мінімальним втручанням у реалізацію цього права або свободи, при цьому не порушуючи сутнісний зміст такого права, у випадку обмеження конституційного права або свободи.

Варто зазначити про дію Указу Президента України «Про введення воєнного стану в Україні», пунктом 3 якого передбачалася можливість обмеження, зауважених статтями 30-34, 38, 39, 41-44, 53 Конституції України конституційних прав і свобод людини і громадянина, тимчасово, на період дії такого правового режиму як воєнний стан. Однак слід відзначити, що незважаючи на таку задекларовану можливість щодо обмеження права на заробітну плату, не нижчу від визначеної законом, відповідні обмеження не застосовувалися. Це свідчить так само про те, що права і свободи, передбачені ст. 43 Конституції України, в тому числі частиною четвертою, можуть (проте не обов'язково) обмежуватися в умовах воєнного або надзвичайного стану. Інший приклад знаходимо в Законі України «Про внесення змін до Закону України «Про Державний бюджет України на 2020 рік», яким на період до завершення карантину встановлювалися обмеження щодо заробітної плати та грошового забезпечення працівників, службових і посадових осіб бюджетних установ, народних депутатів України, суддів, прокурорів та інших, незважаючи на те, що оплата їх праці регулюється спеціальними законами. Таким чином було здійснено непропорційне втручання в майнові права цих осіб та встановлено обмеження при відсутності надзвичайного, воєнного стану в Україні.

Існують права і свободи, які через значення своєї пріоритетності ні в якому разі не повинні обмежуватись, – це природні права і свободи людини. Вони не створені державою і не можуть нею обмежуватися, належать людині від народження в силу її природи та підлягають першочерговому захисту.

З позицій Конституційного Суду України, закріплені в законах соціально-економічні права не є абсолютними. Задля збереження балансу інтересів усього суспільства механізм реалізації таких прав може змінюватися самою державою через неможливість їх фінансового забезпечення за допомогою пропорційного перерозподілу коштів.

Характерно, що право на заробітну плату, не нижче визначеної законом, статтею 64 Основного Закону України не віднесено до переліку абсолютних прав, тим самим віднесено до відносних. Звідси випливає, що це право може зазнавати певних обмежень у порядку та з підстав, визначених Конституцією України.

У той же час, існують й інші суспільно важливі ситуації, якими можуть обумовлюватися вимушені обмеження деяких конституційних прав і свобод, з метою захисту або відновлення інших найбільш важливих конституційних прав і свобод та при умові дотримання державою оптимального співвідношення між сферою управління та конституційно-правовим статусом людини та громадянина. З наведеної концепції виводяться такі види станів залежно від їх поширеності: 1) загальні, запровадження яких допускається світовим співтовариством і регламентація яких закладена в міжнародно-правових нормах та Основному законі України (воєнний та надзвичайний стани, стан надзвичайної природної ситуації); 2) спеціальні – не унормовані міжнародно-правовими нормами та Основним законом України, запровадження яких здійснюється для вирішення особливих завдань (стан на тимчасово окупованій території та антитерористичні заходи).

Проте ч. 5 ст. 14 Закону України «Про боротьбу з тероризмом» передбачено часткове або повне припинення роботи підприємств, установ, організацій, розташованих у районі проведення антитерористичної операції. Тому право на працю та вільний її вибір може бути обмежене, а як наслідок може бути обмежене і право на заробітну плату. Цим законом не визначено підстав припинення роботи, що може призвести до відповідних зловживань. Щоб уникнути такої ситуації, необхідно передбачити часткове припинення роботи, а у випадках, коли воно не здатне буде захистити відповідні інтереси, у виняткових випадках передбачити повне припинення за умови, коли інтереси антитерористичної операції будуть перевищувати необхідність захисту права на працю. Цією гарантією буде надана можливість мінімізації впливу обмежувального механізму на конституційне право на працю, а відтак і на заробітну плату.

У контексті нашого дослідження актуальним є стан дотримання прав людини в період пандемії COVID-19, адже карантин або обмежувальні заходи, пов'язані з

поширенням захворювань можуть призвести і до обмеження конституційного права на працю та заробітну плату, а неможливість працювати в період «самоізоляції» може призвести до втрати роботи або заробітної плати, що може створити негативні наслідки у вигляді неотримання або недоотримання засобів до існування і життя людей.

Актуальним було б забезпечити ефективне та якісне правове регулювання відносин з оплати праці в період надзвичайного стану в державі. З цією метою необхідно створити чіткі механізми забезпечення соціальних та економічних гарантій, мінімального рівня захисту для задоволення потреб та інтересів людини (в нашому випадку у вигляді мінімальної заробітної плати), згідно з якими встановлення обмежувальних заходів повинно відбуватись (окрім інших критеріїв виправданості втручання у права людини і громадянина) на основі принципу верховенства права, справедливості, рівності та заборони дискримінації, пропорційності, необхідних в демократичному суспільстві, з дотриманням балансу між інтересами осіб та суспільства, із врахуванням економічної ситуації в державі та гарантувати повагу до гідності людини.

Для більш повної характеристики права на заробітну плату звернемося до теорії конституційного права, яка, як правило, розглядала право на заробітну плату в загальній системі конституційних прав і свобод, а також найчастіше відносила його до соціальних, економічних, або, не розмежовуючи їх, до єдиної групи соціально-економічних прав.

При цьому О. Гончаренко зауважує, що соціальні права можуть бути формою захисту економічних прав. Наприклад, сутність права на страйк авторка вбачає у захисті соціальних і економічних прав, інтересів, благ; наголошує на необхідності врахування того, якщо отримання заробітної плати при реалізації права на працю є підставою набуття права приватної власності, то неотримання заробітної плати зумовлює порушення права приватної власності й вимагає захисту відповідно до закону. Тобто працівники, не отримавши належної оплати за здійснену роботу, можуть реалізовувати право на страйк.

Окремі наукові праці свідчать про аргументацію належності права на заробітну плату до соціальних прав і свобод людини і громадянина, проте такі висновки зроблені в контексті аналізу досліджуваного права як елемента права на працю та комплексного розгляду статті 43 Основного Закону України. Таких висновків дійшли:

- О.В. Епель, яка до видів соціальних прав відносить право на заробітну плату через складову права на працю, оскільки право на працю вважає основою всіх соціальних прав, до якого входить і досліджуване право;

- колектив авторів (Ю.М. Бисага, Н.І. Петрецька, Д.М. Бєлов) також відносить право на працю до соціальних (комплексно у розумінні всієї статті 43 Конституції України), без виокремлення права на заробітну плату;

Соціальні елементи права на заробітну плату проглядаються через різноманітні наукові висновки про:

- провідний фактор соціального захисту працівників – мінімальний розмір заробітної плати;

- юридичний інструментарій соціальної галузі, якою є трудове право, що включається в механізм правового регулювання праці;

- аліментарний характер заробітної плати, тобто єдиного джерела матеріального існування людини. П.Б. Цехмістер, поділяв погляди Л.С. Таля, який знаходив багато спільного між законодавством про заробітну плату та аліментарними виплатами, що складали єдине джерело матеріального змісту людини. Для працівників, які не мали і, як правило, не мають у власності капіталу, винагорода за працю служить єдиним джерелом для існування;

- необхідність приведення правового регулювання заробітної плати у відповідність до принципів соціальної справедливості;

- існування наукового визначення поняття соціальної заробітної плати, до якої входять різні види допомоги, виплати соціального забезпечення, виплата заробітної плати за весь час щорічної відпустки і навіть так звана «відкладена заробітна плата», тобто пенсії та виплати, які згідно з чинним законодавством до заробітної плати не відносяться взагалі.

Економічні елементи права на заробітну плату обумовлені, серед іншого, й можливістю людини здобувати засоби на достатній життєвий рівень для себе та членів своєї сім'ї.

На думку А. Алпатова, серед економічних особливостей права на заробітну плату можна визначити такі:

- економічний характер права, яке займає провідне місце в цій групі прав;
- дуалістичну природу, яка відображає двосторонній характер виробничих відносин – взаємодію трудових зусиль працівників і власників (роботодавців), що породжує їх право на винагороду;
- своєрідний «центр ваги» змісту цього права складає не тільки міра можливої (дозволеної) поведінки суб'єкта, але і міра володіння створеним ним в процесі господарської діяльності економічним (матеріальним) благом, що виражає головну мету існування права на винагороду за працю.

Ю.О. Сульженко розглядає можливість володіти, користуватися та розпоряджатися економічними благами, що визначають поняття економічних прав і свобод людини і громадянина. В такому контексті статтю 43 Конституції України (право на працю), не виокремлюючи право на заробітну плату відносить до економічних прав і свобод .

Юридичний зміст соціально-економічних прав визначається не однаково. Безперечними правами прямої дії можна назвати деякі з них. Зокрема право приватної власності дехто досліджує з точки зору суб'єктивних прав (право на відпочинок та право на соціальний захист), зміст яких впливає з галузевого законодавства, і в окрему ж групу можна виокремити такі, що зумовлюють для держави загальний обов'язок у сприянні їх реалізації (право на працю, житло).

Ю.І. Марченко поділяє погляди А. Менгера, який обґрунтував три можливості (працювати – отримувати справедливу винагороду – забезпечувати гідний рівень існування) як права одного цілого. Звідси впливає, що при аналізі внутрішньої побудови соціально-економічних прав до них відносяться взаємопов'язані права – на працю, на її результати, на гідне людське існування.

Крім усього іншого, дослідники доходять висновку, за яким право на заробітну плату виступає індикатором соціальної держави. Його закріплення свідчить про бажання соціальної держави їх реально забезпечувати. Звідси констатується, що соціальна держава є юридичним вираженням відповідальності й обов'язків держави перед суспільством щодо реалізації соціальної програми, що ґрунтується на економічних, соціальних і культурних правах.

І.Г. Іванян погоджуючись з позицією Є.Б. Хохлова, зауважує, що визначення державою мінімального розміру заробітної плати переслідує одразу декілька соціально-економічних цілей: - гарантує мінімально необхідні умови для відтворення робочої сили, соціального розвитку працівників та членів їх сімей; - сприяє дії принципу соціальної справедливості; - забезпечує рівень зайнятості; - покращує функціонування первинних ринків і підвищує ефективність товарного виробництва. Адже найманий працівник, який отримує заробітну плату, одночасно є покупцем на товарних ринках

Тим часом В.В. Хромей право людини на працю розглядає через наявність економічної та соціальної складових частин. Економічний фактор зазначеного права дає людині можливість забезпечувати себе та членів сім'ї засобами для існування. Соціальний фактор обумовлює надання державою через систему відповідних гарантій сукупності інших соціальних прав працівникам та їх сім'ям. Наведені фактори також можна застосувати і до права на заробітну плату.

Важливе значення при визначенні місця права на заробітну плату в системі соціально-економічних прав має його розгляд як одного з трудових прав.

З цієї позиції С.Х. Барегамян акцентує увагу на тому, що захист соціальних та економічних прав залежить від рівня конкретизації їх змісту у галузевому законодавстві.

За висновками Д.А. Сабліна, віднесення трудових прав до соціально-економічних обумовлюється постійною потребою людини, необхідною для створення елементарних матеріальних передумов людського існування та забезпечення всебічного розвитку особистості.

Є.В. Краснов до числа трудових відносить, серед інших, право на справедливі та сприятливі умови праці, до яких включається право на справедливу заробітну плату без дискримінації. Досліджуване право як одне з трудових прав автор відносить до соціальних та економічних шляхом виключення належності до культурних.

Отже, на нашу думку, чільне місце в системі соціально-економічних прав людини і громадянина займає право на заробітну плату, за допомогою якого людина забезпечує існування себе та членів своєї сім'ї.

Доречним є аналіз поняття заробітної плати в контексті поняття «майна» згідно зі ст. 1 Протоколу 1 до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. Зазначена Конвенція не гарантує права на заробітну плату, але захищає її, якщо особа могла справедливо очікувати належні їй за законом виплати (пенсію, соціальну допомогу, заробітну плату тощо), де навіть держава не вправі посилатися на відсутність грошових коштів у бюджеті як приводу для невиконання своїх обов'язків щодо такої оплати (справа «Кечко проти України»).

Можна уявити особу, яка працює в державному секторі, і отримує 50% від середньої заробітної плати в країні без можливості працевлаштуватися на публічну службу в іншому органі. В результаті нестачі коштів для оплати лікування страждає здоров'я працівника. Він має можливість звернутися до міжнародного судового органу про порушення щодо нього ст. 3 Конвенції з приводу поводження, що принижує гідність особи [150, с. 21]. У цій гіпотетичній ситуації майже неможливо довести незаперечний зв'язок між його втратами та тим фактом, що низька заробітна плата напряду викликала нездатність отримати необхідне лікування. Чи повинен ЄСПЛ за такої ситуації встановлювати порушення ст. 3 Конвенції, чи він повинен залишити державам широку свободу розсуду при встановленні в країні мінімальної заробітної плати особам, які працюють у державному секторі?

Положення, які прямо гарантують особі справедливу винагороду, яка б забезпечувала рівне існування особі та її сім'ї вже міститься в ст. 7 Міжнародного пакту про економічні, соціальні та культурні права та ст. 4 Європейської соціальної хартії. Згідно з підходом, прийнятим Європейським комітетом з соціальних прав,

чиста мінімальна заробітна плата (заробітна плата після відрахування всіх податків, зборів тощо) повинна складати не менше 60% чистої середньої заробітної плати по країні [130, с. 226]. Однак таке чітке тлумачення права на мінімальну заробітну плату має дуже обмежене практичне значення, оскільки захист соціальних прав через вищезгаданий комітет уже довів свою неефективність, враховуючи особливості системи колективних скарг і необов'язковий правовий статус його висновків. Те ж саме можна сказати і про Комітет з економічних, соціальних та культурних прав, до якого після прийняття Факультативного протоколу не було подано скарги щодо справедливої винагороди.

У справі «Нерва та інші проти Сполученого Королівства» ЄСПЛ визнав законним на справедливе очікування особи щодо виплати їй мінімальної заробітної плати, залишивши, при цьому, її розрахунок на розсуд держави (справа «Нерва та інші проти Сполученого Королівства»). Таким чином він залишив без уваги саму природу мінімальної заробітної плати, нагадавши, що Конвенція не гарантує права на отримання заробітної плати у більш високому розмірі. Така позиція міжнародного судового органу показала небажання останнього втручатися у відносини між приватними сторонами трудових правовідносин та розміру мінімальної заробітної плати, визначеної законом (хоча позитивні зобов'язання держави можуть включати прийняття заходів навіть в сфері взаємовідносин окремих осіб між собою (справа «М.С. проти Болгарії»)).

У той же час ЄСПЛ використовує поняття «недостатні кошти для життя» (англ. – *insufficient means to live*).

Таким чином, беручи до уваги загальну тенденцію поширення Конвенції на розв'язання соціальних питань і соціальної політики держав, ЄСПЛ міг би розвинути концепцію достатності коштів для подальшого життя. За умови розширеного тлумачення наведена концепція може бути використана для захисту права на справедливу винагороду, забезпечуючи гідне існування людини.

Проте на сьогодні суд дотримується позиції, коли соціальні виплати в державі дорівнюють встановленому національним законодавством мінімуму, то це

не є підставою вважати, що такі виплати є недостатніми засобами для існування (справа «Мокіен проти Литви»).

За таких обставин, за можливої розробки ЄСПЛ концепції «недостатніх коштів для життя» існуватиме практична можливість розгляду відповідних справ за ст. 3 Конвенції, яка, серед іншого, забороняє нелюдське і таке, що принижує гідність поводження, що, в свою чергу, може надати співробітникам нові можливості для захисту свого права на одержання справедливої винагороди на міжнародному рівні.

Заборона катування, нелюдського або такого, що принижує гідність, поводження чи покарання є цінністю цивілізації, тісно пов'язаної з повагою людської гідності (справа «Буїд проти Бельгії»). Жорстоке поводження, що досягає мінімального рівня жорстокості, зазвичай пов'язане з нанесенням тілесних ушкоджень або сильними фізичними або моральними стражданнями. Однак навіть при їх відсутності, коли звернення принижує людину, демонструючи неповагу до її людської гідності або применшуючи її, чи викликає почуття страху, болю або неповноцінності, здатні зломити моральний і фізичний опір людини, таке поводження можна охарактеризувати як таке, що принижує гідність, а також підпадає під заборону ст. 3 Конвенції (справа «Муршич проти Хорватії»).

Хоча в Конвенції не згадується концепція гідності, тим не менш, повага до людської гідності є частиною самої суті Конвенції (справа «Буїд проти Бельгії»). Крім того, ЄСПЛ визнає, що існує особливо сильний зв'язок між поняттями що «принижує гідність» поводження, чи покарання за змістом ст. 3 Конвенції, та повагою «гідності».

Так, доцільно звернути увагу на вже розглянуті заяви ЄСПЛ про порушення ст. 3 Конвенції (заборону поводження, що принижує гідність людини) і стосувалися низького розміру пенсії в державі.

У справі «Ларіюшина проти Росії» заявниця серед інших претензій вказувала на недостатній розмір її пенсії для підтримання достатнього рівня життя. Суд зазначив, що він не може замінити собою національну владу при оцінці або перегляді рівня фінансових допомог, доступних у рамках соціальної політики.

Втручання можливе у разі, коли мали місце затримка у виплаті цієї допомоги або за будь-якого іншого втручання в «майно» заявника у відношенні за змістом ст. 1 Протоколу 1 до Конвенції. При цьому ЄСПЛ зазначив, що скарга на повністю недостатній розмір пенсії та інших соціальних допомог може, в принципі, викликати питання за ст. 3 Конвенції, яка забороняє нелюдське або таке, що принижує гідність, поводження. В такому разі заявнику потрібно довести, що розмір таких соціальних виплат заподіяв таку шкоду його фізичному чи психічному здоров'ю, яка може досягти мінімального рівня жорстокості, що підпадає під дію ст. 3 Конвенції.

У справі «Будіна проти Росії», хоча заявниця і посилалась на порушення ст. 2 Конвенції (право на життя), оскільки її пенсія була занадто малого розміру для виживання, ЄСПЛ визнав справу допустимою відповідно до ст. 3 Конвенції. Суд зазначив, що ст. 3 Конвенції в загальних рисах можна охарактеризувати як таку, що накладає переважно негативні зобов'язання на держави утримуватися від заподіяння серйозної шкоди особам, які перебувають під їх юрисдикцією. Однак зобов'язання договірних держав відповідно до ст. 1 Конвенції забезпечувати кожній людині, яка перебуває під їхньою юрисдикцією, права і свободи, передбачені Конвенцією, взяті разом зі ст. 3 Конвенції, може зажадати від держав вжиття заходів, спрямованих на забезпечення того, щоб окремі особи в межах їх юрисдикції не піддавалися катуванню або нелюдському чи такому, що принижує гідність, поводженню чи покаранню, наприклад, шляхом надання захисту вразливих від жорстокого поводження з боку приватних осіб. При розгляді питання про те, чи є поводження таким, що «принижує гідність» за змістом ст. 3 Конвенції, Суд буде враховувати, чи є метою такого поводження принизити відповідну особу і чи не завдало воно негативних наслідків на її особистість способом, несумісним зі ст. 3 Конвенції (хоча навіть відсутність такої мети не може остаточно виключити визнання порушення ст. 3 Конвенції).

У вищезгаданій справі суть скарги полягала в тому, що пенсія, від якої залежить заявниця, є недостатньою для існування та задоволення її основних людських потреб. Суд зазначив, що не може виключити того факту, що

відповідальність держави могла виникнути, коли заявниця в обставинах, повністю залежних від державної підтримки, зіткнулася з байдужістю, коли опинилася в ситуації серйозних незручностей або бажання несумісного з людською гідністю, в даному випадку, – недостатності коштів для лікування. Проте заявниця не змогла обґрунтувати своє твердження про те, що брак коштів вилився в конкретні страждання. Навпаки, у своїх спостереженнях заявниця пояснила, що в 2008 році її пенсії вистачило на утримання квартири, харчування і предмети гігієни, але не вистачило на одяг, непродовольчі товари, санітарні та культурні послуги, здоров'я та санаторно-курортне лікування. ЄСПЛ відмовив у задоволенні вимог особи, оскільки доводи заявниці були недостатніми, щоб перейти поріг мінімальної жорстокості за ст. 3 Конвенції.

Можна констатувати, що не існує чистого поділу, що відокремлює соціально-економічну сферу від галузі цивільних і політичних прав, охоплених Конвенцією (справа «Ейрі проти Ірландії»), а недостатній розмір пенсійних виплат може допускати розгляд скарги згідно зі ст.3 Конвенції. І незважаючи на те, що досить сумнівно, чи може ЄСПЛ дійти такого ж висновку щодо недостатньої для існування заробітної плати, вищезгадані рішення накладають на державу нове позитивне соціальне зобов'язання в контексті ст. 3 Конвенції, яке при подальшому розвитку могло б мати більш глибокий вплив на поріг мінімальної заробітної плати та трудове законодавство в країні.

Конвенція як така не гарантує соціально-економічні права, включаючи право на безкоштовне житло, право на роботу, на безкоштовну медичну допомогу або право вимагати фінансову допомогу від держави для підтримки певного рівня життя (справа «Панченко проти Латвії»). В той же час, трудові спори потребують належного та оперативного вирішення, зважаючи на те, що поставлено на карту для особи, яка в результаті свого звільнення втрачає засоби до існування (справа «Фрідлендер проти Франції», «Вокатуро проти Італії»). Адже не гарантуючи особі культурне дозвілля та естетичні бажання, держава повинна виконати зобов'язання в тому плані, щоб особі не було відмовлено у наданні належної медичної допомоги

через відсутність коштів, та особа в повному обсязі змогла використовувати заробітну плату як власність.

І таким чином, за сукупністю основних принципів ЄСПЛ необхідно виділити нове розуміння гідних умов життя та обов'язків держави у забезпеченні гарантій для таких умов, а саме, що стосується визначення рівня мінімальної заробітної плати.

4.2. Право на заробітну плату як суб'єктивне право людини

Саме право представляє собою багатогранне явище, що включає в себе право природне та позитивне, об'єктивне та суб'єктивне. Одним з найактуальніших питань для юридичної науки та практики, яке викликає значний інтерес, є дослідження питань суб'єктивних юридичних прав і обов'язків та їх реалізації, оскільки саме таким чином розкривається їх призначення.

На дослідження проблематики права на заробітну плату як суб'єктивного права істотний вплив має аналіз наукових підходів до його поняття (визначення), змісту (елементів, зв'язків, що наповнюють таке явище) та структури (внутрішньої побудови та впорядкованості), оскільки на сьогодні відсутні єдині погляди у їх визначенні.

Основні права людини розглядаються як комплекс можливостей, закріплених основним законом держави, документами на міжнародному рівні та складають нормативну основу суб'єктивних прав. Права людини мають певні ознаки, зокрема: - людські можливості щодо задоволення власних інтересів та забезпечення нормального існування і розвитку через учинення дій або утримання від них; - можливості природного характеру, належні людині від народження та залежні від рівня розвитку суспільства як соціального так і економічного; - можливості індивіда, незалежні від його громадянства та належності до конкретної території; - можливості, гарантовані державою з моменту їх правового закріплення (в цьому контексті розрізняють «права людини – природні можливості особи, за допомогою яких забезпечуються необхідні умови життя, її гідність, свобода» та «права

громадянина – сукупність можливостей, закріплених у міжнародно-правових актах, з яких випливає міра свободи при постійному політичному та правовому зв'язку суб'єкта з певною державою»). Науковці О. Зайчук та Н. Оніщенко соціальні права розглядають через можливості громадянина (повноцінного суб'єкта суспільних відносин) і забезпечення йому необхідних умов для розвитку та існування, а право на працю та відпочинок, соціальний захист та страйк, достатній життєвий рівень та охорону здоров'я (окрім інших) визначають обов'язки держави щодо забезпечення кожному мінімуму засобів до існування, соціального забезпечення та екологічної безпеки.

Варто звернути увагу на особливості конституційних правовідносин, що виокремлюються при дослідженні їх теоретичних засад: - виникають, як правило, у процесі здійснення державної влади та у всіх найважливіших сферах суспільного та державного життя; - пов'язані з визначенням правового статусу людини та громадянина, а також з іншими правовідносинами, що виникають у процесі реалізації норм інших галузей права; - мають політичний потенціал; - характеризуються специфічним колом суб'єктів, наділених спеціальною конституційною правоздатністю, що відрізняється від правоздатності суб'єктів інших правовідносин; - їм притаманні коло об'єктів (переважно вищі соціальні цінності), юридичні факти як підстави їх виникнення, зміни, припинення та поновлення; - визначаються особливим характером юридичного зв'язку між суб'єктами, суб'єктивні права та юридичні обов'язки яких закріплені конституційним законодавством та характеризуються багатоманіттям.

На думку В. Бабаєва, суб'єктивне право і юридичний обов'язок є юридичним змістом правовідносин, оскільки аналізуючи ці правовідносини, можна зробити висновок про його характер і мету. В суб'єктивному праві завжди закладений якийсь інтерес уповноваженої особи (матеріальний чи інший). Суб'єктивне право автор визначає як можливу поведінку, а його реалізацію розглядає як таку, що залежить від волі та бажання уповноваженої особи. При цьому вживає термін «міра» можливої поведінки для її означеного права. Однак межі можливої поведінки та інтересу, який реалізовується, окреслені нормами об'єктивного права.

Будь-яке суб'єктивне право, на думку вченого, ілюструє положення, за яким громадянин отримує заробітну плату в установленому розмірі, має чітко визначену тривалість відпустки тощо. Окрім цього, суб'єктивне право цілком вірно пов'язується з свободою, оскільки виступає її мірою, а до його складу може входити не одна, а декілька можливостей, і тоді кожна з них називається правомочністю.

В. Протасов зауважує на використанні в юридичній науці терміна «право» для означення двох взаємопов'язаних, але різних явищ – об'єктивного та суб'єктивного юридичного права. Об'єктивне право визначає як різновид соціальних норм, тобто регулятор. При цьому наголошує на випадку, коли воно розглядається поза зв'язком з суб'єктивним юридичним правом і називається просто «правом». Аналізуючи це питання, автор зауважує на проблемах об'єктивного та суб'єктивного в праві та об'єктивного і суб'єктивного юридичного права.

Іноді можна зустріти і визначення суб'єктивного права як права суб'єкта. Окрім неповноти і тавтології, такий випадок зумовлює хибний висновок про суб'єктивне юридичне право як систему норм, які чомусь належать окремому суб'єкту.

У визначенні суб'єктивного юридичного права повинно надаватись тлумачення кожному з трьох слів: чому «суб'єктивне», що означає «юридичне» та який зміст у цьому випадку вкладається в слово «право».

Суб'єктивне юридичне право, на думку В. Протасова, є надана суб'єкту права юридичними нормами міра можливої поведінки в правовідносинах з метою задоволення його інтересів, забезпечена кореспондуючим обов'язком іншого суб'єкта правовідносин і гарантована державою.. Таке визначення, на наш погляд, базується на наступному: - можливості визначеної поведінки, яка надається не будь-кому, а саме суб'єкту права (особі правоздатній) з метою задоволення інтересів; - існуванні в правовідносинах та неможливості існування поза зв'язком з юридичним обов'язком, оскільки без такої реалізації неможливо реалізувати саме право; - наявності міри, порушення якої вважається зловживанням правом; -

гарантії можливості державного примусу по відношенню до носія кореспондуючого юридичного обов'язку або іншими способами правового захисту; - існуванні юридичної природи.

Характеризуючи суб'єктивне право, що виникає на основі юридичних норм, дослідник пропонує не виключати з терміна «суб'єктивне юридичне право» слово «юридичне». Хоча часто вживаються терміни «суб'єктивні права і юридичні обов'язки». При цьому випускається з поля зору, що суб'єктивні права можуть бути і неюридичними.

М. Вітрук досліджуючи проблематику правового статусу людини, також акцентує увагу на існуванні крім суб'єктивних прав, інших видів соціальних прав, які впливають із звичаїв та норм, передбачених, наприклад, у статутах громадських організацій. Також науковець обґрунтовує співвідношення об'єктивного та суб'єктивного права та розуміє під останнім все, що впливає з правових норм і характеризує особу як суб'єкта. Суб'єктивні права визначає як юридичні, передбачені нормами права. Одночасно доводить, що «суб'єктивні права» і «юридичні права» як синоніми вживаються при аргументації відмінності від інших прав, які не є юридичними відповідно до своєї природи.

Т. Солодовніченко вважає, що для отримання істинних знань про суб'єктивні права і обов'язки необхідно враховувати усі їх основні аспекти, взяті в єдності та взаємодії одного з іншим та виходити з діалектико-матеріалістичної уяви про право і форми його прояву. Суб'єктивне юридичне право – це надана конкретному суб'єкту гарантована державою міра можливої поведінки, забезпечена кореспондуючим юридичним обов'язком іншої особи. Юридичний обов'язок – це покладена на персоніфікованого суб'єкта міра належної поведінки, що забезпечується можливістю настання негативних юридичних наслідків. Реалізація наведених прав та обов'язків, на його думку, можлива тільки у правовідносинах, сторони яких завжди строго індивідуалізовані, зовнішньо відокремлені, мають свідомість і волю, а також визнаються суб'єктами у відповідній правовій системі.

Суб'єктивне право – це міра можливої поведінки уповноваженої особи, яка встановлена нормами права з метою задоволення її інтересів та потреб, а також

забезпечена відповідними правовими обов'язками інших осіб, а його структура виглядає наступним чином: - праводія – право на власні дії (поводити себе відповідним чином); - правовикористання - можливість користуватись соціальним благом; - правовимога – право на чужі дії (право вимагати від інших суб'єктів відповідної поведінки, які мають юридичні обов'язки); - праводомогання – звертатися до держави за захистом свого юридичного права та до міжнародного захисту конвенційних прав і свобод.

Серед видів суб'єктивних прав виділяють соціально-економічні, реальність яких робить державу соціальною, що забезпечує належний життєвий рівень та вільний розвиток людини.

На думку А.Шерієва, суб'єктивне право – це міра і основа активності особи. Ефективність функціонування механізму правового регулювання в цілому усуває перешкоди до реалізації прав суб'єкта. Виходячи з цього, суб'єктивному праву дає визначення дозвільного засобу правового регулювання, що гарантує уповноваженому суб'єкту користування конкретним соціальним благом з метою задоволення його інтересів, забезпечується юридичними обов'язками інших учасників правовідносин і можливістю захисту з боку компетентних органів.

О. Скакун, виділяє три елементи змісту суб'єктивного права, що проявляються в наступних правомочностях: 1) правовикористання, тобто правомочність на власні позитивні дії (можливість вчиняти суб'єктом фактично та юридично значущі дії); 2) правовиконання, тобто правомочність на чужі дії (можливість зацікавленої особи вимагати від зобов'язаної сторони виконання покладених на неї обов'язків); 3) правозахист, тобто правомочність домагання (можливість звернутись за підтримкою та захистом держави при порушенні суб'єктивного права правозобов'язаною особою).

Т. Солодовніченко притримується точки зору, за якою найпоширенішою зараз є тричленна структура суб'єктивного права. Окрім цього, аналізуючи наукові позиції інших науковців, відзначає розгляд суб'єктивного права з позиції чотиричленної структури або навіть через невичерпний перелік його правомочностей. Але узагальнивши різні погляди, сам автор погоджується із

прибічниками двохелементної побудови суб'єктивного юридичного права та юридичного обов'язку. Відповідно до цього суб'єктивне юридичне право включає правомочності на власні дії уповноваженої особи та правомочності зобов'язаної особи. А кожній з цих правомочностей кореспондується повинність як елемент юридичного обов'язку. Всі інші моделі елементного складу цих систем вважає лише модифікаціями та конкретними варіантами їх прояву, обумовлених специфікою різних видів правовідносин.

На думку А. Алпатова право на винагороду за працю (одне з суб'єктивних прав особи) – це вид і міра можливої (вільної) поведінки суб'єкта, забезпечена обов'язком протилежної сторони і гарантована державою. Зміст права на винагороду за працю цей автор розглядає з точки зору найпоширенішої тричленної структури:

- *право власної поведінки* означає можливість особи претендувати на отримання винагороди за працю, яка відповідає її кількості та якості. Право такої поведінки може бути реалізоване за допомогою активної участі в соціальному партнерстві, з метою перерозподілу результатів економічної діяльності господарюючого суб'єкта і отримання необхідного розміру заробітної плати та інших благ, тобто винагороди за працю;

- *правомочність вимоги* кореспондує з обов'язком іншої сторони економічних відносин. Особа вправі вимагати від своїх контрагентів виплати винагороди у відповідності до зобов'язань, визначених індивідуальним трудовим договором або передбачених колективним договором, що не може бути нижчою від стандарту, встановленого державою;

- *правомочність захисту* гарантує виконання роботодавцями своїх обов'язків з оплати праці і полягає в можливості особи отримати сприяння від держави та громадських організацій у поновленні порушеного права на винагороду за працю. Ця можливість може бути реалізована шляхом звернення в профспілкові органи, комісію з трудових спорів у відповідну інспекцію праці та судові органи.

К. Москальчук в своїх наукових поглядах обґрунтовує наявність описового та інтегративного підходів до визначення змісту суб'єктивних прав. За описовим

підходом науковці просто перераховують можливості, надані тим чи іншим суб'єктивним правом. За інтегративним підходом науковці системно та послідовно узагальнюють можливості, надані людині чи громадянину України тим чи іншим суб'єктивним правом, у чотиричленну структуру. Науковець також наголошує на зв'язках таких двох підходів і відзначає, що перший – описовий підхід завжди є початковим етапом в будь-якому дослідженні, після якого використовується другий – інтегративний підхід. Для того, щоб узагальнити результати за допомогою інтегративного підходу, необхідним є завжди описовий підхід.

Також вищезазначений автор при дослідженні змісту суб'єктивного права особистості доходить висновків про викладення чотиричленної структури в іншому порядку черговості, ніж інші дослідники: на перше місце виводить право-користування, а вже після нього право-поведінку, право-вимогу, право-претензію. Розташування права-користування першим у такому переліку елементів суб'єктивного права пояснює тим, що саме за його допомогою передбачається можливість користуватися тим чи іншим соціальним благом. Саме така правомочність вказує на можливість реалізації суб'єктом суб'єктивного права за його бажанням інших трьох правомочностей. Друге місце у запропонованому переліку надається праву-поведінці, оскільки суб'єкт суб'єктивного права приймає рішення реалізувати його після усвідомлення наявності у себе права-користування. Отже, для суб'єктів суб'єктивного права з наявністю права-користування та бажання реалізувати право-поведінку при невиконанні належних обов'язків зобов'язаною стороною, виникає право-вимоги відповідної належної поведінки від зобов'язаної сторони (у випадку виникнення проблем у процесі реалізації права-користування). Право-претензія виникає у випадку неотримання бажаного результату від права-вимоги. Право-претензію, як правило, використовує вужче коло осіб, яким не вдалося реалізувати своє суб'єктивне право.

Як бачимо, серед дослідників немає єдиного підходу щодо такого елемента в структурі як права користування, деякі з них вважають його сумнівним, у той час, як інші пропонують виокремити ще й додатковий п'ятий елемент у вигляді

можливості використання при необхідності захисту прав і свобод на міжнародному рівні.

Водночас О. Селіванова наголошує на можливості існування суб'єктивного права без відповідних дій уповноваженої особи. Однак його зміст і цінність виражається в тому, що така можливість реалізується в конкретних юридичних діях сторін, і за допомогою визначених засобів та способів уповноважений суб'єкт задовольняє свої потреби. Авторка також визначає структуру суб'єктивного права як стохастичну, що дає можливість виявити її необхідні та нетипові, змінні властивості. На думку науковиці, структура суб'єктивного права складається з однієї, двох або більше правомочностей, які мають свою побудову, тобто складаються з субправомочностей.

П. Анісімов зауважує, що такий підхід не йде в розріз із традиційним розумінням структури суб'єктивного права, водночас розширює його. Сам учений при дослідженні суб'єктивного права особи на звернення за захистом своїх прав розширює його та виокремлює такі складові: право звернення до суду; право на судовий захист; право міжнародного захисту; право розгляду справи судом та суддею за відповідною підсудністю тощо. Водночас зауважує, що цей перелік може доповнюватися іншими елементами, закріпленими у галузевому законодавстві та є невичерпним.

О. Боняк та Ю. Коломоєць, поділяючи погляди М. Матузова, вважають, що право користування як матеріальне включає в себе три попередні елементи, що надає повноти та завершеності поняттю суб'єктивного права.

З досліджень В. Корельського та В. Перевалова випливають три етапи реалізації права в романо-германській правовій системі: на першому етапі природні права людини зводяться в закон (встановлюються гарантовані правом можливості); на другому етапі працює механізм реалізації закону, тобто приписи закону переводяться в конкретний зміст суб'єктивних прав і обов'язків; на третьому етапі здійснюється реалізація суб'єктивного права, тобто правові можливості матеріалізуються у фактичній поведінці суб'єктів.

За науковою думкою А. Алпатова, реалізація права становить собою достатньо широкий процес, який включає в себе юридичне закріплення природних прав людини, їх конкретизацію і безпосередню реалізацію. З цього випливає, що процес правореалізації за своїм змістом фактично збігається з процесом правового регулювання, в рамках якого природні права людини проходять всі етапи свого існування.

Деякі вчені задаються питанням, чи є природні права людини суб'єктивними чи ні. А. Алпатов доводить, що право людини є суб'єктивним завжди, бо воно прив'язане до суб'єкта. В правовій науці всі носії прав іменуються «суб'єктами права», незалежно від того закріплені їх права законом чи випливають з людської природи та суспільства. Суб'єктивне право суб'єктивним є в тому змісті, в якому зв'язано з суб'єктом і обумовлене його потребами, інтересами, волею та свідомістю. Однак природне право не випливає із об'єктивного права. Природні права людини залежать від держави, служать обмеженням для самої влади через їх існування та реалізацію при підтримці та сприянні держави, визначають сутність та зміст діяльності самої держави. Визнання та законодавче закріплення природних прав людини подає нове значення в розмежуванні права на об'єктивне та суб'єктивне. Виходячи з цього, під суб'єктивними правами розуміються не тільки права безпосередньо регламентовані нормативними актами, але й природні права. Таким чином, на його думку, право людини визнається суб'єктивним незалежно від того, чи воно надане юридичним документом чи випливає з природно-правових вимог особи, тобто є її природним правом.

Ефективність усього процесу реалізації прав людини залежить від того, наскільки адекватно потреби та інтереси суб'єктів права об'єктивувались в правовій природі. В такому аспекті, на думку А. Алпатова, важливу роль відіграє не стільки безпосередня реалізація нормативно закріпленого права людини, скільки процес формування, виявлення справедливої міри, масштабу можливої поведінки, тобто змісту і меж природного суб'єктивного права. З метою повноцінної реалізації права на винагороду за працю необхідно спочатку закріпити в нормах права обґрунтоване економічне домагання (тобто справедливому домаганням надати

оптимальної форми), а після цього забезпечити виконання, використання, дотримання і застосування формалізованого права. В економічному домаганні концентруються інтереси і потреби людини, які за допомогою її вольових дій реалізуються в конкретних вчинках. У зв'язку з цим особливу увагу необхідно приділити дослідженню характеру взаємодії потреб, інтересів, волі між собою як факторів формування і реалізації суб'єктивного права.

Враховуючи вищезазначені положення, науковець подає авторську схему здійснення суб'єктивного права, методологічно обґрунтовану новими підходами: об'єктивні потреби => соціальні інтереси => природно-правові (економічні) домагання => владно-вольова діяльність законодавця => позитивне право => суб'єктивне право => безпосереднє користування економічним благом.

Така схема доводить, що потреби, інтереси, владна воля впливають на право людини на справедливу винагороду за працю. В юридичному змісті міра суб'єктивного права, наданого державою, повинна відповідати об'єктивно (економічно) обґрунтованому обсягу домагань індивіда на заслужені матеріальні і духовні блага. Тому належна реалізація права на справедливу винагороду за працю вимагає врахування як юридичних, так і економічних факторів у їх взаємодії.

Актуальними є висновки Л. Баранник з приводу визначення блага як загального поняття при позначенні цінностей предметів або явищ. На думку автора, соціальним благом часто виступають власне здоров'я і робота, що добре оплачується. А, отже, блага повинні відповідати потребам людей і мати позитивне не тимчасове значення. Велика увага під час дослідження приділена ототожненню соціального блага з матеріальним достатком, оскільки на це впливає буття людини, що визначає її свідомість. За допомогою матеріальної забезпеченості виникає можливість задоволення інших, наприклад, духовних потреб. На думку автора, соціальним благом є комфортні умови життя, за яких людина має можливість нормально працювати і заробляти на рівні, достатньому для того, щоб не відчувати потребу у нестачі життєвих необхідних речей, відпочивати і мати доступ до медичного лікування. Водночас багато людей ототожнюють соціальне благо з державними соціальними гарантіями та пільгами, хоча під гарантіями можна

розглядати поруку чи зобов'язання. Проте наявність гарантій ще не є достатньою для створення нормальних умов життя та праці, а є лише фундаментом для цього, а тому необхідною передумовою має стати діяльність держави з реалізації таких гарантій. Окрім цього, необхідно врахувати і інші інструменти соціальної політики, наприклад, у сфері оплати праці та охорони здоров'я. Що ж стосується соціальних гарантій, то їх можна вважати соціальним благом, але не будь-яке соціальне благо можна вважати гарантією. Звідси випливає, що людина чи окрема група людей може задовольнятися звичайними стандартними потребами, а у інших потреби можуть бути значно вищими. Життєвий стандарт, встановлений державою задовольняє не всіх, а тому сприйняття таких потреб є досить суб'єктивним.

Доречним, на наш погляд, є звернення до висновків А. Алпатова, який відзначає, що юридичний зміст права на винагороду за працю складають наступні види правомочностей: 1) право-поведінки з отримання винагороди за витрачені трудові зусилля; 2) право-вимоги до зобов'язаних осіб щодо виплати винагороди, обумовленої законом і договором; 3) право-домагання по відношенню до забезпечення охорони права на винагороду з боку держави. Виходячи з фактичного змісту права на винагороду за працю, всі перераховані правомочності в кінцевому висновку забезпечують володіння економічним благом (винагородою), створеним у результаті трудової діяльності (у вигляді заробітної плати або іншого доходу), за допомогою користування яких задовольняються матеріальні, духовні та інші потреби людини. Таким чином, право на винагороду за працю – це юридично зафіксована і гарантована державою можливість людини володіти певною частиною економічного блага, створеного його трудовими зусиллями в процесі господарської діяльності, з метою задоволення своїх потреб.

На думку Р. Демків, соціальні права людини і громадянина виступають певними можливостями людини щодо користування соціальними благами у сфері трудової діяльності та матеріального виробництва, освіти, охорони здоров'я та відпочинку, передбаченими відповідними положеннями Конституції.

Ю. Коломоєць при дослідженні змісту конституційного права на страйк зробив акцент на основі цивілізаційної держави – можливості користуватись

соціальним благом та на одному із заходів усунення несправедливості та нерівності – конституційному та законодавчому закріпленні такої можливості для кожного, хто працює. Таку потребу вважає за необхідне розглядати в якості забезпечення гідного життєвого рівня та відповідних умов праці, що повинні забезпечуватись власником або уповноваженим ним органом.

У цьому аспекті варто звернути увагу на позицію Верховного Суду щодо накладення арешту на рахунок у банку, на який надходять виключно кошти із виплати заробітної плати.

Законом України «Про виконавче провадження» передбачено загальний порядок звернення стягнення на кошти/майно особи шляхом накладення арешту на рахунок особи.

Спеціальний порядок звернення стягнення заробітної плати за зобов'язаннями боржника здійснюється за визначеною процедурою у Законі України «Про виконавче провадження» (ст. 68-70). Загальний розмір відрахувань із заробітної плати особи, що здійснюється за постановою виконавця роботодавцем у будь-якому разі не може перевищувати 50% з урахування усіх податків і зборів (70 % – у разі виконання покарання у вигляді виправних робіт та в разі стягнення аліментів на неповнолітніх дітей).

Статтею 18 цього ж Закону передбачено, що виконавець не має права накладати арешт на рахунки у банках зі спеціальним режимом використання. Однак, зарплатний рахунок не є захищеним від таких стягнень, вчинюваних шляхом накладення на нього арешту.

Рахунками зі спеціальним режимом, на які відповідно до законодавства не може бути накладений арешт виконавчою службою, є рахунки, передбачені для виплати заробітної плати, сплати податків і зборів, а також обов'язкових платежів до Державного бюджету України, а їх виокремлення віднесені до повноважень виконавчої служби.

Проте, існує й протилежна практика вітчизняних судів, яка зводиться до того, що «зарплатний» рахунок не відноситься до таких рахунків, накладення арешту на

кошти якого заборонено, тобто до рахунків зі спеціальним чи обмеженим режимом використання.

Так, Верховний Суд у своєму рішенні зазначив, що кошти, переказані платником отримувачу з моменту їх зарахування на банківський рахунок переходять у власність останнього, який має виключне право розпоряджатися ними, а банк, у свою чергу, в межах договору та відповідно до вимог законодавства виконує функції з обслуговування банківського рахунка клієнта (здійснює зберігання коштів, за розпорядженням клієнта проводить розрахунково-касові операції за допомогою платіжних інструментів тощо) і не є набувачем цих коштів. Кошти після зарахування на рахунок отримувача є його власністю, втратили свій цільовий статус (пенсії, соціальних виплат), та набули статус вкладу.

Крім того, суд зазначив, що статтею 24 Закону України «Про оплату праці» передбачено, що виплата заробітної плати здійснюється за місцем роботи. За особистою письмовою згодою працівника виплата заробітної плати може здійснюватися через установи банків, поштовими переказами на вказаний ними рахунок (адресу) з обов'язковою оплатою цих послуг за рахунок роботодавця.

Таким чином, висновок судів про те, що накладення арешту на грошові кошти порушує право боржника на отримання заробітної плати, є необґрунтованим, оскільки арешт на рахунок боржника не унеможливорює отримання ним заробітної плати за його бажанням готівкою через касу роботодавця або поштовими переказами на вказаний ним рахунок (адресу).

З наукової позиції О. Валецької випливає, що право на заробітну плату виступає базовим правом працівника, що формує його правосуб'єктність та виступає одним з головних обов'язків роботодавця, що є складовою частиною його правосуб'єктності.

О. Процевський з цього приводу акцентує на можливості і дійсності (між якими є норми праці) у питанні співвідношення оплати праці та заробітної плати і вказує на те, що працівник, виконавши умови перетворення оплати праці у заробітну плату (можливості у дійсність) реально набув суб'єктивного права на винагороду за роботу.

В. Прокопенко відзначає роль обов'язку роботодавця з виплати працівникові винагороди за працю у правовому визначенні заробітної плати та наявності у працівника суб'єктивного права на отримання такої винагороди відповідно до попередньо встановлених норм.

Таким чином, слід відзначити відсутність у єдності поглядів щодо кількості елементів (правомочностей) суб'єктивного права. Ряд учених виділяє лише два елементи, що розкриваються через правомочності на здійснення власних дій та вимоги. Інші притримуються традиційної тричленної структури, до якої входять право на активні дії, право вимоги та захисту. Окремі з них притримуються точки зору, згідно з якою досліджувана структура повинна містити чотири елементи – право на власні та чужі дії, на захист та користування. І звісно ж, не виключаємо існування наукових поглядів щодо розширення правомочностей та їх деталізації, що додає до структури окремі елементи суб'єктивного права.

Структурними елементами змісту суб'єктивного права на заробітну плату у вигляді тричленної структури можуть виступати по відношенню до досліджуваного нами права на заробітну плату такі:

1) правомочності на власні дії – уповноважена особа може поводити себе за своїм розсудом в рамках наданого їй суб'єктивного права за свою трудову діяльність отримувати винагороду;

2) право на чужі дії – правомочності на певну поведінку зобов'язаної особи, де уповноважена особа може розраховувати на те, що зобов'язана особа повинна поводити себе відповідним чином, виплачувати належну їй заробітну плату;

3) право на захист – можливість звертатись за захистом до держави, а в разі необхідності, і до міжнародних правозахисних інституцій (право на забезпечення, захист та охорону можливості отримання конституційного права заробляти собі на життя).

До укладення трудового договору право на заробітну плату існує як елемент трудової правосуб'єктності, а після – як суб'єктивне право, якому кореспондують відповідні обов'язки роботодавця.

На нашу думку, зміст суб'єктивного права найбільш повно та цілісно охоплює структура з чотирьох елементів (правомочностей), що в сукупності складають одне ціле. Виходячи саме з такої структури змісту суб'єктивного права на заробітну плату, проаналізуємо його наступні структурні елементи:

- право поведінки (право на власні дії) – визначена нормами об'єктивного права міра можливої поведінки уповноваженого суб'єкта – працівника щодо отримання у строк та в повному обсязі заробітної плати за працю, обумовлена об'єктивними потребами, соціальними інтересами, природно-правовими та економічними вимогами, яка залежить від особистого бажання та вільного вибору;

- право вимоги (право на чужі дії) – можливість вимагати відповідної поведінки від зобов'язаного суб'єкта – роботодавця;

- право на захист – гарантована можливість звернутися за захистом у разі порушення зобов'язань щодо забезпечення права на заробітну плату;

- право користування – можливість користуватися соціально-економічним благом у вигляді заробітної плати за працю для задоволення матеріальних, духовних, культурних та інших потреб, необхідних для забезпечення гідного рівня життя для себе та членів сім'ї.

Як відзначає Т. Солодовніченко суб'єктивне право складається з двох елементів – правомочностей: правомочності на власні дії та правомочності на дії зобов'язаної особи. У правовідносинах кожному суб'єктивному юридичному праву кореспондує юридичний обов'язок, що забезпечує його реалізацію і також складається з двох повинностей – діяти певним чином або утримуватися від здійснення певних дій. Конкретні варіанти взаємодії елементів суб'єктивних юридичних прав та обов'язків визначаються специфікою відповідних правовідносин, чільне місце в яких займає належність до приватного або публічного права.

Отже, досліджуваному суб'єктивному праву на заробітну плату кореспондує юридичний обов'язок держави створити належні умови та надати можливість для реалізації права людини і громадянина на заробітну плату.

Враховуючи вищенаведені аргументи, можемо стверджувати, що право на справедливу заробітну плату як суб'єктивне право – це забезпечена державою можливість особи своєю працею отримувати заробітну плату, яка забезпечить гідні умови життя особі, чому кореспондує обов'язок держави гарантувати такий мінімальний рівень заробітної плати.

Право на заробітну плату як суб'єктивне право означає гарантовану державою можливість конкретної особи реалізовувати свої трудові здібності та отримувати винагороду за таку діяльність, що здійснюється внаслідок вступу особи у трудові правовідносини та здійснення трудової діяльності.

4.3. Особливості конституційно-правового регулювання права на заробітну плату

Аналізуючи питання правового закріплення права на заробітну плату на національному рівні, вважаємо за необхідне здійснити аналіз еволюції підходів та змін у визначенні права на заробітну плату з урахуванням особливостей конституційного закріплення такого права на різних етапах становлення нашої держави, починаючи від часів Радянської влади до проголошення незалежності України. Такий підхід дасть можливість вивчити минуле для кращого сприйняття реалій сьогодення.

У добу радянської влади в Україні було прийнято ряд Конституцій: 1919, 1929, 1937, 1978 рр., у яких знайшли відображення окремі аспекти правового закріплення права на працю та заробітну плату.

Статтею 28 Конституції УСРР 1919 року праця визнавалася обов'язком усіх громадян Республіки й проголошувалося гасло: «Хто не працює, той не їсть».Цією статтею фактично було запроваджено загальну трудову повинність та обов'язок кожного працювати і таким чином визнано відсутність права на працю. Розміщення зазначеної статті в розділі III (Декларації....) якраз засвідчує права та обов'язки саме працюючого і експлуатованого народу. Як зазначає В.В. Китайгородська, в

цьому Основному Законі взагалі мова не йшла про «людину», лише про працюючих, громадян та робітничий клас.

Статтею 14 (Поділу 1 Засади) Конституції УСРР 1929 року праця знову проголошувалась як обов'язок для всіх громадян Республіки, тобто зберігався обов'язок працювати.

Нова Конституція УСРР 1937 року статтею 12 (розділу 1 Суспільний устрій) проголосила працю обов'язком і справою честі кожного громадянина, здатного до праці та принцип «хто не працює, той не їсть». В УСРР здійснюється принцип соціалізму «від кожного за здібностями, кожному – за його працю».

Як вважає В.В. Хромей у своєму дисертаційному дослідженні, положення Конституцій УСРР 1919 р., 1929 р. й 1937 р., зауважували на настаннях відповідальності у випадку ухилення від обов'язку працювати, тобто мали не просто декларативний характер.

На зміну зазначеним Конституціям прийшла набагато демократичніша з усіх раніше прийнятих – Конституція УРСР 1978 року. Обсяг усіх закріплених у ній прав і свобод значно відрізнявся від попередніх.

Стаття 38 (розділу 6 Основні права, свободи і обов'язки громадян УРСР) Конституції 1978 року визначила право на одержання гарантованої роботи; оплату праці залежно від кількості, якості та з гарантованим мінімальним розміром, встановленим державою. Зацікавлення викликає норма, що вперше закріплює на конституційному рівні гарантовану роботу з оплатою праці.

Розвиток незалежної України, існування різноманітних форм власності, перехід до ринкової економіки призвели до зміни змісту права на працю і нового етапу його розвитку та розвитку права на заробітну плату.

Таким чином, Конституцією України 1996 року сформульоване право на працю на основі історичної традиції, узагальнень наукової практики та міжнародних правових актів, підписаних та ратифікованих Україною. Відтак, стаття 43 проголошує право кожного на працю через можливість заробляти собі на життя працею, яку особа вільно обирає та на яку вільно погоджується (ч. 1 ст. 43), а також право кожного на заробітну плату не нижчу, від визначеної законом (ч. 4

ст. 43). Отож, як бачимо, право на працю тісно пов'язується з оплатою праці, хоча при цьому право на заробітну плату не знайшло окремого закріплення ні на конституційному рівні, ні на рівні окремих законів.

На думку О.І. Процевського, зміст права на працю включає складові, які знаходяться за його межами, хоча зовні характеризують це явище.. Це стосується і права на заробітну плату. На те що це різні категорії, хоча і сильно по'язані між собою, зауважує також А.В. Тіпа у своїй праці. Таких висновків О.І. Процевський доходить, покликаючись на В.І. Даля, який в свою чергу визначав працю як будь-яке напруження тілесних або розумових здібностей людини та К. Маркса, який дав визначення праці як доцільної діяльності людини, яка нею використовується для задоволення власних потреб. Сам автор вважає працю людською суттю, тому держава визнала і в Основному Законі закріпила саме право на виявлення цієї людської суті і на вільну можливість її виявлення. З огляду на зазначене, право на працю може включати лише такі складові, які характеризують саму працю. Все що стосується інших прав, свобод людини і громадянина, обов'язків держави і громадянина, спрямованих на стимулювання реалізації права на працю, на розвиток здібностей людини, на створення умов з їх удосконалення, на належну і справедливую їх оцінку знаходиться за межами права на працю, хоча, безумовно, впливає на волю володільця праці. При цьому науковець приходиться і до такого висновку, що порівняно з Конституцією УРСР 1978 року, звуження змісту права на працю не простежується, хіба що візуально за кількістю слів. Таким чином, гарантії одержання роботи та гідну її оплату він вважає складовими не права на працю, а обов'язком держави, яка визнає права, свободи та їх гарантії змістом і спрямованістю своєї діяльності та розкриває цей обов'язок у положеннях Конституції України 1996 року (статті 43, 45, 46, 48, 53 та інші).

Сьогодні в Україні законодавче визначення мінімальної заробітної плати наведено в частині 1 статті 94 Кодексу законів про працю України (1971 р.), де термін «заробітна плата» визначається винагородою, обчисленою, як правило, у грошовому виразі, яку власник або уповноважений ним орган виплачує працівникові за виконану ним роботу. Аналогічне визначення заробітної плати

міститься в статті 1 Закону України «Про заробітну плату», за винятком словосполучення «за трудовим договором». У проекті Трудового кодексу поняття заробітної плати має дещо інше визначення, а саме: заробітна плата – це обчислена у грошовому виразі оплата, встановлена трудовим договором, яку роботодавець виплачує працівникові за виконану ним роботу. Серед основних принципів правового регулювання трудових відносин у статті 2 проекту Трудового кодексу України виділено гарантування працівникам своєчасної та у повному розмірі виплати заробітної плати, мінімальної заробітної плати на рівні, необхідному для забезпечення достатнього життєвого рівня для них та їхніх сімей, а у ст. 20 з-поміж числа основних прав працівника передбачено право на справедливую винагороду за працю, не нижчу від визначеної законом мінімальної заробітної плати та своєчасну її виплату в повному обсязі.

На думку О.В. Валецької, суперечність між поняттями «гарантування мінімальної заробітної плати» та «забезпечення достатнього життєвого рівня» в Україні набувають якісно нового наповнення в міру того, останнє поняття виступає меншим від першого і відхилення від основних положень міжнародно-правових актів у сфері заробітної плати, на її думку, в подальшому може негативно вплинути на розвиток економічної та соціальної сфери, а також на процес інтеграції України до міжнародної співдружності.

Верховна Рада визначила і закріпила у нормах Основного Закону як головний обов'язок держави утвердження і забезпечення прав і свобод людини, включаючи і ті, які належать до соціально-економічної сфери, одним з яких є право працівника на заробітну плату. Відповідно до прийнятої у 1996 році Конституції Україна проголошується соціальною і правовою державою.

Варто зазначити, що правовою передумовою формування соціальної держави має бути розвинена система соціального законодавства, зокрема й чинних міжнародно-правових актів, імплементованих в національне законодавство. Система цих актів, які проголошують і гарантують політичні, соціально-економічні та культурні права особистості, утворюють надійне правове підґрунтя для

створення соціальної правової держави, закріплює певні соціальні стандарти, забезпечення яких становить конституційний обов'язок держави.

Адаптація українського законодавства до норм і стандартів Європейського Союзу, на нашу думку, сприятиме поступовому зростанню добробуту громадян до рівня європейських країн. Як слушно зазначає О.Л. Бигич, вивчення міжнародних норм надає можливості для з'ясування світових тенденцій правового регулювання та встановлення відповідності національного права міжнародним стандартам, забезпеченню процесу подолання колізій, взаємодії і взаємовпливу норм національного й міжнародного права та можливі тенденції розвитку законодавства, яке збагачує сучасну юридичну науку новими висновками й доктринами.

Отже, складовою соціально-економічного обов'язку держави є забезпечення органами державної влади соціальної спрямованості вітчизняної економіки для створення умов та гарантування передбачених міжнародними актами та конституцією можливостей для людини і громадянина заробляти собі на життя працею і отримувати за виконану роботу винагороду.

Верховна Рада України від імені Українського народу – громадян України всіх національностей, прагнучи розвивати і зміцнювати демократичну, соціальну, правову державу, у преамбулі Конституції України закріпила положення про незворотність європейського курсу України. Однією з основних умов інтеграції України до міжнародного співтовариства як рівноправного суб'єкта є відповідність її національного законодавства загальноприйнятим міжнародним вимогам і стандартам. С.П. Добрянський на якого покликається у своєму дослідженні В.М. Вагера вважає, що норми міжнародного права з питань прав людини виступають міжнародними стандартами, які слід вважати критерієм, взірцем, якому має відповідати законодавство й відповідна юридична практика всіх держав міжнародного співтовариства. Їх дотримання є обов'язковим навіть для держав, які не виступають стороною найважливіших міжнародних договорів з питань прав людини.

Отже, розвиток міжнародно-правового регулювання праці відбувався паралельно з розвитком міжнародного захисту прав людини. Згідно з філософією

міжнародного права, стверджувалося, що міжнародне право – це право виключно для держав, які зобов'язані захищати інтереси своїх громадян від зловживань інших держав. Як вважають окремі дослідники, саме рішення Нюрнберзького трибуналу і прийняття Загальної декларації прав людини стало найбільш радикальною подією за всю історію міжнародного права, оскільки його суб'єктами визнали кількох осіб і це започаткувало формування міжнародно-правових норм із прав людини.

Але найбільшого розвитку у сфері правового регулювання праці та оплати праці стали міжнародні трудові стандарти, які були створені зусиллями міжнародних організацій, зокрема, Міжнародною організацією праці (далі – МОП), Організацією Об'єднаних Націй (далі – ООН), а також регіональними організаціями держав, наприклад, Радою Європи та Європейським Союзом. Основною метою міжнародно-правового регулювання праці, на думку С.А. Іванова, на якого покликається О.В. Гаєвая, – це сприяння покращенню умов праці широких верств населення. Вони вважають, що головна мета такого регулювання – це уніфікація трудового законодавства, тобто, прийняття в різних державах законів про працю, які утворять однакові або схожі умови для працівників.

І.Я. Кісельов вважає, що міжнародно-правові акти про працю становлять собою об'єкт уважного вивчення, запозичення, практичного використання в якості визнаного в цивілізованому світі еталона – свого роду міжнародного кодексу праці. Більше того, у своїх наукових дослідженнях він звертає увагу на те, що міжнародні стандарти у сфері праці частіше повинні використовуватися як міра оцінки національного трудового законодавства, і як мінімум соціальних прав і гарантій, визнаних міжнародним співтовариством. У своєму дослідженні він зазначав, що у трудовому праві багатьох країн з'явилися зовнішні запозичення, на підставі трансплантації фрагментів або навіть цілих інститутів права іноземних держав, імплементації у національне право міжнародних конвенцій.

Окремі аспекти впровадження міжнародних договорів і рішень розглядалися українськими та зарубіжними науковцями та практиками: П.М. Рабіновичем,

Н.Б. Раданович, В.Г. Буткевичем, С. Шевчуком, В.П. Паліюком, Г.Г. Куцом. Одні фахівці тлумачать імплементацію як напрям діяльності держави, інші дають більш вузьке визначення інституту національної імплементації як сукупності засобів забезпечення реалізації міжнародно-правових норм, що створюються державою.

На думку О.В. Валецької, більш точним визначенням імплементації як органічної взаємодії та взаємозв'язку всіх засобів для реалізації міжнародно-правових норм на національному та міжнародному рівнях є створення міжнародними організаціями та державою юридичних засобів реалізації захисту прав і свобод людини.

Міжнародно-правове регулювання праці становить собою регламентацію за допомогою міжнародних угод відносин щодо застосування національної праці, поліпшення її умов, охорони праці, захисту індивідуальних і колективних інтересів працівників. В.В. Жернаков наполягає, що міжнародних трудових відносин не існує, оскільки трудові відносини завжди реальні, виникають із приводу виконання роботи на території певної країни, і законодавство, що їх регулює, визначається за колізійним принципом. О.В. Валецька у монографічному дослідженні підтримує точку зору Р.З. Лівшиця, який під міжнародним регулюванням праці розумів регулювання трудових відносин за допомогою міжнародно-правових актів.

Як зазначає у своїй статті С.Е. Нелюхіна міжнародно-правовими стандартами у відповідній сфері є впорядкована система вимог щодо оплати праці, формування якої стало результатом нормотворчої діяльності міжнародних організацій.

Важливе місце у системі міжнародно-правових актів з прав людини слід відвести актам ООН, у яких містяться положення, що стосуються права на гідну оплату праці та гідну винагороду за працю.

Отже, серед основних міжнародно-правових актів особливе місце займає Загальна декларація прав людини, проголошена резолюцією 217 А (III) на урочистому засіданні Генеральної Асамблеї ООН 10 грудня 1948 року, що стала першим документом, який на міжнародному рівні закріпив основні громадянські, політичні, соціальні, економічні та культурні права і таким чином встановила їх

стандарти. Обсяг прав людини в подальшому був закріплений і в інших міжнародних документах про права людини, що виконує роль взірця, до якого повинні прагнути всі народи й держави. Міжнародні стандарти з прав людини стали підставою для міждержавного співробітництва з питань їх забезпечення, для діяльності спеціальних міжнародних органів зі спостереження за дотриманням і захистом прав людини.

Так, стаття 23 наведеної Декларації закріпила право кожної людини без будь-якої дискримінації право на рівну оплату за рівну працю, де кожний працюючий має право на справедливу і задовільну винагороду, яка забезпечує гідне людини існування, її самої та її сім'ї. Її логічне продовження відобразилося у ч. 1 ст. 25 Декларації, яка закріпила у своїх нормах право кожної людини на такий життєвий рівень, включаючи їжу, одяг, житло, медичний догляд та необхідне соціальне обслуговування, який потрібний для підтримки здоров'я та добробуту його сім'ї. Отже, норми Декларації зауважують не тільки на матеріальних благах людини – їжі, житлі, одязі, медичному догляді і соціальному обслуговуванні, заробітній платі, а й на не матеріальних благах, зокрема здоров'ї. Стаття 3 Закону України «Основи законодавства України про охорону здоров'я» дає визначення терміна «здоров'я» як стану повного фізичного, психічного і соціального благополуччя, а не тільки відсутність хвороби і фізичних вад. Отже, приписи Декларації констатують на тому, що неналежна заробітна плата працюючого безпосередньо впливає не лише на матеріальне забезпечення, а й на стан його здоров'я і на здоров'я всієї його сім'ї.

На думку А. Алпатова, поєднання у тексті формулювання «справедлива і задовільна винагорода» передбачає те, що одна доповнює іншу, але, водночас, звертає увагу на те, що «справедливість», будучи більш ширшим поняттям, поглинає термін «задовільна», оскільки незадовільна винагорода виключає її справедливість. Аналізуючи статтю 23 Декларації, автор також звертає увагу і на інші колізії, пов'язані з цим правом. Зокрема, дослідник стверджує, що незаслужена винагорода, зокрема завищена, в кінцевому результаті може бути розцінена як задовільна, але навряд чи таке завищення буде справедливим. Тому

поєднання подібних термінів було б виправдано у випадку настання обставин, що не залежать від людини (інвалідність, хвороба).

Існує наукова точка зору з приводу того, що право на оплату праці, закріплене в цьому міжнародному акті визначається окремо від права на працю, проте за своєю природою не протиставляється йому, а полягає в реалізації основоположних принципів права – заборони дискримінації, рівності, справедливості.

Відповідно до статті 9 Конституції України (1996 р.) «чинні міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, є частиною національного законодавства України».

Із ратифікацією Загальної декларації прав людини (1948 р.) Україна взяла на себе обов'язок соціальної спрямованості економіки з метою забезпечення належних умов для громадян заробляти собі на життя працею і отримувати заробітну плату за свій труд.

Стаття 43 Конституції України у ч. 1 визначає, що: «кожен має право на працю, що включає можливість заробляти собі на життя працею, яку він вільно обирає або на яку він вільно погоджується», а у ч. 7 гарантується та захищається нормами закону право на своєчасне одержання винагороди за працю. Норми статей Основного закону, в першу чергу, покладають на Україну, як державу, обов'язок забезпечувати умови для гідного рівня життя громадян, створення умов через належні умови праці та достойний рівень їх оплати.

На думку В.Л. Костюк, наведена стаття 43 Конституції України у контексті права особи на працю, декларує його соціальну та охоронну сутність. І тому визначає як основну рису права на працю можливість реалізації у трудових відносинах виключно за належних, здорових і безпечних умов, а також оплатності. Оплатність права на працю він розуміє у контексті властивості трудових відносин, у межах яких здатне втілюватися. А під оплатним характером його реалізації розглядає наявність системи гарантій працюючих через дотримання норм про застосування мінімальної заробітної плати.

Отже, частина 1 статті 43 визначила право кожного на працю....., частина 4 зазначеної статті визначила право кожного на заробітну плату....., а от в останній

частині цієї ж статті законодавець вживає зовсім інший термін оплатності праці і визначає його як право на одержання винагороди за працю.

Структурне розміщення законодавцем права на працю та заробітну плату у різних частинах однієї й тієї ж статті дає змогу говорити про те, що право на працю виступає передумовою права на заробітну плату.

Здавалося б можна погодитися з відповідністю наведеної конституційної норми міжнародно-правовим стандартам. Проте, проаналізувавши норми міжнародного права, ситуація не здається такою ствердною. Зокрема, статтею 23 Загальної декларації прав людини від 1948 р. право на працю та право на оплату праці теж закріплене в різних частинах однієї статті, причому наступні дві частини статті, що стосуються права на рівну оплату за рівну працю та на справедливу і задовільну винагороду обумовлюються правом на працю, яке закріплене на початку статті.

На думку А.В. Тіпи, зазначена норма Конституції України не перейняла положення основного міжнародного трудово-правового стандарту права на заробітну плату і законодавчо не закріпила значущість норм ратифікованої Україною Декларації, яка, поміж іншим, визначає винагороду через якості справедливої, задовільної та такої винагороди, дає можливість працюючій особі забезпечити, окрім себе, й членів сім'ї. Автор доходить висновку, що в процесі імплементації соціальна основа цієї норми значно мінімізувалась, оскільки не відображає справедливості як фундаментального положення.

Науковець зауважує на необхідності:

- правильного закріплення на законодавчому рівні права на заробітну плату, яке дуже змістовно відображало б його сутність та правову природу;
- уникнення дубляжу міжнародних норм права;
- забезпечення спрямованості діяльності держави у напрямку визнання людини, її прав та законних інтересів вищою соціальною цінністю.

Деякі іншими є міжнародні стандарти щодо регулювання права на заробітну плату в ратифікованому Україною Міжнародному пакті про економічні, соціальні і культурні права 1966 року. Відповідно до статті 6 цього Пакту держави визнають

право на працю, що включає право кожної людини на одержання можливості заробляти собі на життя працею, на яку вона вільно погоджується. У статті 7 закріпленій обов'язок держав, які беруть участь у цьому Пакті, де визнають право кожного на справедливі і сприятливі умови праці, включаючи, зокрема:

а) винагороду, що забезпечувала б як мінімум усім трудящим:

i) справедливу зарплату і рівну винагороду за працю рівної цінності без будь-якої різниці....;

ii) задовільне існування для них самих та їхніх сімей відповідно до постанов цього Пакту (стаття 7).

Нормами наведеного Пакту також конкретизується поняття «гідне життя» для кожної людини. У статті 11 закріплене правове визначення поняття «гідного життя», під яким розуміється «держави, які беруть участь у цьому Пакті, визначають право кожного на достатній життєвий рівень для нього самого і його сім'ї, що включає достатнє харчування, одяг і житло, і безперервне поліпшення умов життя». Отже, невід'ємною частиною гідного життя людини і громадянина є право кожного на справедливі і сприятливі умови праці, включаючи, зокрема: винагороду, що забезпечувала б як мінімум усім трудящим справедливу заробітну плату і рівну винагороду за працю рівної цінності без будь-якої різниці що включає достатнє харчування, одяг і житло, і безперервне поліпшення умов життя.

Грунтовний аналіз норм вищезазначених міжнародних актів у сфері оплати праці доводить, що не зважаючи на те, що ключові фундаментальні положення Декларації та Пакту стали складовими частинами Конституції та Кодексу законів про працю, наявна істотна диференціація при визначенні справедливої та достойної винагороди у міжнародних актах та вітчизняному законодавстві. Як слушно зазначає О.В. Валецька, і Конституція України, і Кодекс законів про працю наголошують на тому, що оплата праці не повинна бути нижчою від встановленого в державі мінімального розміру, однак, така правова позиція, на її думку, не сприяє зростанню рівня заробітної плати, оскільки її орієнтиром виступає не гідне існування та розвиток не тільки самого працівника, але і його родини, а межа виживання.

Зважаючи на зміст викладених норм, право на працю та право на заробітну плату виступають у взаємозв'язку і розглядаються крізь призму принципу справедливості, а винагорода і справедлива заробітна плата розглядаються як складові справедливих і сприятливих умов праці.

Серед головних джерел міжнародно-правового регулювання у сфері праці, оплати праці та соціальних відносин є акти МОП. Ця міжнародна організація була заснована відповідно до Версальського мирного договору рішенням Паризької конференції 11 квітня 1919 р., членом якої у 1954 році стала і Україна. Конвенції та рекомендації МОП містять норми, що регламентують основні права людини у сфері праці (заборона примусової праці, свобода об'єднання, рівність можливостей, сприяння зайнятості та професійна підготовка, захист заробітної плати, встановлення мінімальної заробітної плати, тривалість робочого часу і щорічні відпустки, умови праці, техніка безпеки та гігієна праці, охорона праці жінок та підлітків, інспекція праці, мінімальний вік прийому на роботу та ін.). З огляду на велику продуктивність роботи МОП у прийнятті норм, які торкнулися практично всього спектру сучасних правових відносин у сфері праці, оплати праці, науковці у своїх дослідженнях звертають увагу на основоположні Конвенції, до яких відносять: Конвенцію № 105 «Про скасування примусової праці» 1957 р. (ратифікована Україною 05.10.2000 р.); Конвенцію № 158 «Про припинення трудових відносин з ініціативи роботодавця» 1982 р. (ратифікована Україною 04.02.1994 р.); Конвенцію № 131 «Про встановлення мінімальної заробітної плати з особливим урахуванням країн, що розвиваються» 1970 р. (ратифікована Україною 19.05.2005 р.); Конвенцію № 140 «Про оплачувані учбові відпустки» 1974 р. (ратифікована Україною 26.09.2002 р.); Конвенцію №100 «Про рівну оплату чоловіків і жінок за рівноцінну працю» 1951 р. (ратифікована Україною 30.06.1961 р.), Конвенцію № 95 «Про охорону заробітної плати» 1949 р. (ратифікована Україною 30.06.1961 р.) та ряд інших.

Як слушно відзначає у своїй науковій праці О.В. Гаєвая, що норми конвенцій МОП мають велике значення для розв'язання проблем з уніфікації трудового права різних країн. Проте зауважує, що найбільшою проблемою є небажання окремих

країн ратифікувати ці міжнародні акти (в тому числі з політичних причин), оскільки останні вважають, що норми, які закріплені в міжнародних актах, сповільнюють їх економічний розвиток.

Першим міжнародним актом, який запровадив процедуру з оплати праці, стала Конвенція МОП № 26 «Про запровадження процедури встановлення мінімальної заробітної плати» (1928 р.). Згідно з нею кожен член цієї організації зобов'язується запровадити чи зберегти процедуру, шляхом якої можуть установлюватися мінімальні ставки заробітної плати працівників, зайнятих у певних галузях чи секторах промисловості, в яких не існує ефективної системи регулювання зарплати через колективні договори, чи будь-яким іншим шляхом, у яких заробітна плата дуже низька.

Приписи та положення, що містяться у Конвенції МОП № 26, знайшли своє відображення у змісті положень Рекомендації МОП № 30 «Щодо застосування процедури встановлення мінімальної заробітної плати» 1928 р., відповідно до якої для того, щоб держава мала у своєму розпорядженні відомості, необхідні для прийняття нею рішення про втілення в життя процедури встановлення мінімальної заробітної плати, наголошується на проведенні обстеження зарплати реальної й системи її регламентації в кожній галузі промисловості. Ця процедура повинна передбачати дослідження умов, що існують у цих галузях, а також проведення консультацій з головними й найбільш зацікавленими сторонами, іншими словами, консультацію з роботодавцями і працівниками відповідних галузей промисловості.

Наприклад, Конвенція № 99 «Про процедуру встановлення мінімальної заробітної плати в сільському господарстві» (1951 р.) зобов'язує кожного члена МОП, який ратифікував цю Конвенцію, розробити відповідну процедуру, за якою можуть установлюватися мінімальні розміри заробітної плати працівників, зайнятих на сільськогосподарських підприємствах, і працівників суміжних професій. При цьому державне законодавство, колективні договори або арбітражні рішення можуть дозволяти часткову її виплату натурою у випадках, коли така виплата є звичайною чи бажаною. Проте у Конвенції визначаються випадки, за яких умов часткова виплата мінімальної заробітної плати працівникові дозволена у

натуральній формі, а саме: а) така допомога видавалася для особистого використання та особистої вигоди працівника і його сім'ї; б) вартість такої допомоги була обґрунтованою та розумною.

У Рекомендації № 89 «Щодо процедури встановлення мінімальної заробітної плати у сільському господарстві» (1951 р.) міститься побажання, щоб під час визначення мінімальних ставок заробітку компетентні органи враховували потребу забезпечення працівникам належного рівня життя із врахуванням наступних чинників: вартість життя, розумна і справедлива вартість надаваних послуг, рівень оплати праці, що передбачається в сільськогосподарських колективних договорах за аналогічний або прирівняний вид праці, загальний рівень зарплати за якісно прирівнювану працю в інших галузях діяльності відповідного району. А також вказується на необхідність перегляду мінімальних ставок заробітної плати по закінченню певних проміжків часу.

З метою захисту найманих працівників від не виправдано низької заробітної плати Міжнародною організацією праці була прийнята Конвенція № 131 «Про встановлення мінімальної заробітної плати з особливим урахуванням країн, що розвиваються» 1970 р. (ратифікована Україною 19.05.2005 р.). Норми цієї Конвенції зобов'язують держави створити таку систему встановлення мінімальної заробітної плати, яка охоплювала б усі групи працівників, умови праці яких зумовлюють доцільність існування цієї системи. Групи таких працівників визначає компетентний орган влади в кожній країні за погодженням або після широких консультацій з представницькими організаціями роботодавців і працівників. Відповідно до частини 1 статті 2 мінімальна заробітна плата має силу закону і не підлягає зниженню, а нехтування цією нормою спричиняє застосування негативних наслідків до відповідальних осіб (особи) у вигляді кримінальних або інших санкцій. Для належного визначення рівня мінімальної заробітної плати члени організації МОП зобов'язані враховувати фактори з урахуванням, наскільки це можливо і прийнятно стосовно національної практики та умов. До таких факторів належать: потреби працівників та їхніх сімей з урахуванням загального рівня заробітної плати в країні, прожиткового мінімуму, допомоги з соціального забезпечення та

порівняльного життєвого рівня інших соціальних груп; економічні фактори, у тому числі необхідні умови економічного розвитку, рівень продуктивності й бажаність досягнення та підтримання високого рівня зайнятості. Зазначена Конвенція також передбачає необхідність створення і функціонування особливої процедури, що направлена на систематичний контроль стану оплати праці і на перегляд мінімальної заробітної плати, яка не повинна знижуватися ні за яких умов.

У Рекомендації від 22.06.1970 р. «Щодо встановлення мінімальної заробітної плати з особливим урахуванням країн, що розвиваються» № 135, а саме в статтях 1 і 2 МОП визначила мету мінімальної заробітної плати. Прийняття цієї рекомендації було спрямоване на роз'яснення та деталізацію положень, викладених у Конвенції № 131 «Про встановлення мінімальної заробітної плати з особливим урахуванням країн, що розвиваються» 1970 р. У відповідності до положень вищезазначених статей встановлення мінімальної заробітної плати повинно бути одним з елементів політики, спрямованої на боротьбу з убогістю та на забезпечення задоволення потреб усіх працівників та їхніх сімей. Основною метою встановлення мінімальної заробітної плати – це надання особам, які працюють, необхідного соціального захисту відносно мінімально-припустимих рівнів заробітної плати. У зв'язку з вищенаведеним були розроблені критерії для визначення рівня мінімальної заробітної плати, а саме при її визначенні необхідно враховувати: потреби працівників та їх сімей; загальний рівень заробітної плати в країні; вартість життя та її зміни; соціальні виплати; порівняльний рівень життя інших соціальних груп; економічні фактори, включаючи потреби економічного розвитку, рівень продуктивності праці та бажаність досягнення та підтримання високого рівня зайнятості. Незважаючи на те, що цю Конвенцію Верховна Рада України ратифікувала 19.10.2005 р., частина її положень носить лише декларативний характер.

Прийняття Генеральною конференцією МОП ряду пропозицій щодо процедури встановлення мінімальної заробітної плати та пов'язаних із нею проблем з особливим урахуванням країн, що розвиваються, мало на меті визначення (встановлення) системи мінімальної заробітної плати, включаючи

прийняття критеріїв, завдяки яким системи мінімальної заробітної плати стануть ефективним засобом соціального захисту та складовою частиною економічного та соціального розвитку.

Отже, у вищезазначених міжнародних рекомендаціях були розроблені зміст і форма процедури встановлення мінімальної заробітної плати, а також методи її здійснення. Цей важливий процес повинен бути одним із елементів політики будь-якої країни, який, в першу чергу, направлений на боротьбу із бідністю, забезпеченні задоволення потреб усіх працюючих та їх сімей, де основною метою встановлення мінімальної заробітної плати є соціальний захист відносно мінімально допустимих меж оплати за їх працю.

На думку В.М. Вегера, ефективне втілення в життя положень стосовно мінімальної заробітної плати повинно охоплювати: заходи щодо публікування положень щодо мінімальної зарплати мовами чи діалектами, зрозумілими працівникам, які потребують захисту; залучення достатньої чисельності інспекторів, які мають відповідну підготовку й необхідні повноваження та належні засоби для виконання своїх обов'язків; відповідні санкції за порушення положень, що стосуються мінімальної зарплати; спрощення законодавчих положень та процедур і вжиття інших відповідних заходів, що надають працюючим змогу ефективно реалізовувати свої права, які впливають з положень міжнародних актів стосовно мінімальної зарплати, включаючи право отримання не повністю сплачених сум; участь організацій роботодавців і працівників у зусиллях, спрямованих на захист працівників від зловживань; захист працівників від будь-яких гонінь.

Відповідно до статті 5 Конвенції МОП № 95 «Про захист заробітної плати» (1949 р.) заробітна плата виплачується безпосередньо зацікавленому працівнику, якщо національне законодавство, колективний договір або рішення арбітражного органу не передбачають протилежного і якщо зацікавлений працівник не погоджується на інший метод. Частина 1 статті 12 Конвенції засвідчує, що заробітна плата буде виплачуватися через регулярні проміжки часу. Якщо немає інших відповідних урегулювань, які забезпечують виплату заробітної плати через

регулярні проміжки часу, то періоди виплати заробітної плати має бути продиктовано національним законодавством або визначено колективним договором чи рішенням арбітражного органу.

Для деталізації положень згаданої Конвенції 01.07.1949 р. було прийнято Рекомендацію МОП № 85 «Щодо захисту заробітної плати», в якій конкретизується питання, що стосується захисту заробітної плати працівника від надмірних відрахувань. Так, положеннями цієї Рекомендації передбачено, що відрахування з заробітної плати порядком відшкодування втрат або шкоди, завданої продуктам, товарам чи обладнанню, які належать роботодавцеві, повинні дозволятися лише в тих випадках, коли може бути ясно доведено, що за спричинені втрати або завдану шкоду несе відповідальність саме той працівник, а сума таких відрахувань має бути помірною і не повинна перевищувати справжньої вартості втрат або шкоди. Окрім питання захисту заробітної плати від надмірних відрахувань, у змісті Рекомендації також знайшли відображення питання, що стосуються періодичності виплати заробітної плати, порядку повідомлення працівників про умови одержання заробітної плати.

У тексті Конвенції МОП № 100 «Про рівне винагородження чоловіків і жінок за працю рівної цінності» (1951 р.), метою якої була протидія та ліквідація дискримінації у питанні виплати винагороди за гендерною складовою, міститься визначення терміна «винагорода», який включає в себе звичайну основну чи мінімальну заробітну плату або звичайну, основну чи мінімальну платню та всяку іншу винагороду, надану прямо чи не прямо, в грошах або в натурі підприємцем працівникові внаслідок виконання останнім якоїсь роботи. А термін «рівна винагорода чоловіків та жінок» у статтях 1 та 2 Конвенції стосується ставок винагороди, визначеної без дискримінації за ознаками статі, а держави члени зобов'язалися забезпечити застосування щодо всіх працюючих принципу рівної винагороди чоловіків та жінок за працю рівної цінності. У цьому визначенні, як бачимо, вживається термін «заробітна плата», який також застосовується і в Конвенції МОП № 95 «Про захист заробітної плати» (1949 р.).

Прагнення нашої держави до євроінтеграції зобов'язує до запровадження європейських соціальних цінностей в Україні, у тому числі щодо оцінювання праці та оплати праці. Адаптація законодавства України до законодавства ЄС – це процес приведення законів України та інших нормативно-правових актів у відповідність з *acquis communautaire*. Проте адаптація законодавства – це не тільки вдосконалення чинного законодавства, а й розробка проектів нормативно-правових актів з урахуванням *acquis communautaire* – це правова система Європейського Союзу, яка включає акти законодавства, прийняті в рамках трьох стовпів ЄС, але не обмежується ними. До трьох стовпів ЄС належать Європейське співтовариство, Спільна зовнішня політика та політика безпеки і Співробітництво в сфері юстиції та внутрішніх справ. Європейське співтовариство, в свою чергу, було утворено з Європейського Економічного Співтовариства, Європейського об'єднання вугілля та сталі та Європейського співтовариства з атомної енергії.

Для реалізації забезпечення проведення адаптації законодавства України до законодавства ЄС необхідно було створити відповідний інституційний механізм. Створення такого інституційного механізму було фактично розпочато після набуття чинності Угодою про партнерство та співробітництво між Україною та ЄС, статтею 51 якої передбачено зобов'язання України щодо поступового приведення національного законодавства у відповідність до законодавства Співтовариства у визначених сферах. Цю Угоду було ратифіковано 10 листопада 1994 р., вона набрала чинності 1 січня 1998 р. Також Указом Президента від 11 червня 1998 р. було затверджено Стратегію інтеграції до Європейського Союзу, яка мала на меті забезпечення всебічного входження України до європейського політичного, економічного та правового простору. Ця Стратегія, яка визначила трудове законодавство однією з важливих галузей у плані необхідності проведення інтеграційної роботи. Серед інших важливих нормативних актів, що закріплюють процес адаптації. – Закони України «Про Концепцію Загальнодержавної програми адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу» від 21 листопада 2002 р. та «Про Загальнодержавну програму адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу» від 18 березня 2004 р.

Серед основних документів Ради Європи в галузі захисту прав людини, слід виділити Європейську конвенцію про захист прав і основоположних свобод людини (1950 р.), норми якої спрямовані на захист цивільних та політичних прав, а також Європейську соціальну хартію (підписана 18 жовтня 1961 р.) і Європейську соціальну хартію (переглянуту) (підписана 3 травня 1996 р.), прийняті Радою Європи для захисту соціальних й економічних прав з метою реалізації універсальних міжнародно-правових норм ООН та МОП у галузі праці та оплати праці на регіональному рівні.

У ст. 4 Європейської соціальної хартії (переглянутої) зазначається, що на держави-учасниці Ради Європи з метою забезпечення ефективного здійснення та забезпечення права працівників на справедливую винагороду покладається обов'язок визнати на внутрішньодержавному рівні право працівників на: винагороду, яка забезпечує їм та їхнім сім'ям достатній життєвий рівень; право підвищеної ставки винагороди за роботу в надурочний час з урахуванням винятків, передбачених для окремих випадків; рівну винагороду за працю рівної цінності працюючих чоловіків і жінок; розумний строк попередження про звільнення з роботи, а також дозволити відрахування із заробітної плати тільки на умовах і в розмірах, передбачених національними законами або правилами чи встановлених колективними договорами або арбітражними рішеннями. Також у цій статті зазначається, що здійснення цих прав досягається шляхом вільного укладання колективних договорів, запровадження встановленого законодавством механізму визначення заробітної плати або вжиття інших заходів, що відповідають національним умовам.

Аналізуючи це положення Хартії у своїй праці, А. Алпатов зазначає, що право на винагороду, яка забезпечує гідний рівень життя у Хартії доповнюється правом на підвищену оплату за понаднормову роботу та заборонаю на здійснення необґрунтованих відрахувань із заробітної плати. Водночас зазначає, що право на отримання попередження про звільнення з роботи в розумний строк можна було б вважати таким, що впливає з права на справедливую винагороду тільки, коли мова йтиме про компенсацію в разі звільнення з роботи у вигляді капіталізації живої

праці. В іншому випадку це положення ст. 4 Хартії, виходячи з його смислового навантаження, є ближчим до права на справедливі умови праці.

Законом України від 14 вересня 2006 року № 137-V Україна ратифікувала Європейську соціальну хартію (переглянуту) від 3 травня 1996 року. Слід зазначити, що хоч Верховною Радою України і була проведена процедура ратифікації Європейської соціальної хартії (переглянутої), у п. 1 Закону України «Про ратифікацію Європейської соціальної хартії (переглянутої)», Україною взято на себе зобов'язання вважати частину I Хартії тільки декларацією цілей, до здійснення яких вона прагнучиме всіма відповідними засобами. А статті та пункти частини II Хартії Україна взяла на себе зобов'язання вважати обов'язковими вибірково. Відповідно до статті 4 Хартії право на справедливую винагороду Україною визнано обов'язковими до виконання тільки пункти 2, 3, 4 та 5, проте пункт 1, у якому визнається право працівників на таку винагороду, яка забезпечує їм і їхнім сім'ям достатній життєвий рівень, нашою державою згоду на обов'язкове застосування не надано.

З огляду на вищенаведене вважаємо, що Українська держава, яка проголошує себе у Конституції демократичною, соціальною і правовою, а людину найвищою соціальною цінністю та підтверджує європейську ідентичність українського народу і незворотність європейського курсу, свідомо уникає визнання права працівників на винагороду, яка забезпечила б їм та їхнім сім'ям достатній життєвий рівень, а визнає за гарантію тільки мінімальний розмір заробітної плати передбачений Кодексом законів про працю України та Законом України «Про оплату праці» (який не здатний забезпечити достатній життєвий рівень для працівників та їх сімей, де майже 45 % громадян України перебувають у категорії бідності у 2020 р., що на 6,5 відсотків більше ніж у 2019 р.). З цього слід зробити висновок, що Україна як суб'єкт міжнародного права не виконує взяті на себе обов'язки, які проголосила із прийняттям Конституції України 1996 року перед українським народом та здійснює на рівні найвищих органів державної влади перепони в імплементації міжнародних стандартів з оплати праці, які надали б громадянам України правові механізми у захисті їх порушених прав.

Положення про оплату праці, що містяться в міжнародних актах не знайшли свого відображення у частині 4 статті 43 Конституції України. Ця норма гарантує кожному право на заробітну плату, не нижчу від визначеної законом. Реалізація конституційної гарантії на заробітну плату, в першу чергу, покладена на Кодекс законів про працю України та Закон України «Про оплату праці». У відповідності до ст. 95 Кодексу законів про працю України (1971 р.) зазначається, що мінімальна заробітна плата є державною соціальною гарантією, обов'язковою на всій території України і включається в систему основних державних гарантій з оплати праці працівників. У свою чергу, розмір мінімальної заробітної плати встановлюється і переглядається у відповідності до статей 9 і 10 Закону України «Про оплату праці» та не може бути нижчим від розміру прожиткового мінімуму для працездатних осіб. Гарантії забезпечення заробітної плати працівника законодавець закріпив у статті 3¹ Закону України «Про оплату праці» (1995 р.), у якій зазначається, що розмір заробітної плати працівника за повністю виконану місячну (годинну) норму праці не може бути нижчим від розміру мінімальної заробітної плати.

Варто відмітити, що Кодекс законів про працю України та Закон України «Про оплату праці» закріплює мінімальну заробітну плату як державну соціальну гарантію з оплати праці працівників без акценту на її справедливості і забезпечення гідного людини існування для її самої і членів її сім'ї, а саме визначення мінімальної заробітної плати не є ідентичним праву на задовільну винагороду. Таким чином, слід зробити висновок, що мінімальний рівень заробітної плати гарантований державою не є гідним, а лише мінімально допустимий. Тобто норми Основного закону, в яких констатується, що Україна є соціальною державою і кожен має право на достатній життєвий рівень для себе і своєї сім'ї, що включає достатнє харчування, одяг, житло (Конституція України статті 1 і 48), носять декларативний й малоефективний характер, оскільки правова їх цінність не може бути застосована на практиці у зв'язку з їх невизначеністю і захист в суді, не зважаючи на те, що «норми Конституції є нормами прямої дії», реально є неможливим.

Оскільки міжнародне законодавство є джерелом права національного законодавства, то визнання державами прав людини шляхом закріплення їх у конституціях розглядається лише як перший крок до їх утвердження і реалізації.

Більшість конституцій країн світу у своїх нормах, що покликані гарантувати соціально-економічні права людини і громадянина, в тій чи іншій мірі намагалися врахувати у своїх національних конституціях статтю 23 Загальної декларації прав людини.

Варто зацентувати увагу на відсутності в зарубіжних країнах загальноприйнятих та законодавчо регламентованих понять «мінімальної заробітної плати» або «оплати праці», універсальних та загальноприйнятих підходів до визначення розмірів мінімальної заробітної плати.

Водночас, неабияке значення відіграє питання правового закріплення у тексті конституції категорій «заробітна плата», «оплата праці», «винагорода», «мінімальна заробітна плата», «справедлива винагорода», «гідний життєвий рівень», механізми встановлення мінімальних розмірів оплати праці тощо.

Визнане на міжнародному рівні право на винагороду за працю знайшло своє відображення та закріплення у внутрішньому законодавстві багатьох країн. Причому явно простежується тенденція нормотворчості до встановлення права на справедливу винагороду за працю.

Досліджуючи питання конституційно-правового закріплення прав людини, в тому числі і права на заробітну плату, А. Алпатов за результатами аналізу офіційних документів, що містять положення про забезпечення права людини на винагороду за працю, виділяє три підходи до визначення розміру такої винагороди. На його думку, перший підхід орієнтований на закріплення мінімального рівня оплати праці відповідно до встановленого державою стандартом, виходячи з можливостей економічного розвитку країни (Конституція Латвійської республіки, ст. 107). Другий підхід вказує на задовільну, таку що відповідає людській гідності, винагороду за працю (Конституція Князівства Андорра, ст. 29; Конституція Італійської Республіки, ст. 36; Конституція Іспанії, ст. 35). Третій підхід

ґрунтується на справедливій винагороді (Конституція Республіки Білорусь. Ст. 42, Конституція Угорщини, §70/В (3), Конституція Чеської Республіки, ст. 28).

І.А. Стародубцева, у своїй статті конституції зарубіжних країн розділила на 3 групи: 1) Конституції, в яких встановлюються гарантії оплати праці не нижче прожиткового мінімуму; 2) Конституції, в яких встановлюються в якості загальних принципів державного управління справедливість і соціальна солідарність; 3) Конституції, в яких відсутні норми, що регулюють мінімальний розмір оплати праці не менше величини прожиткового мінімуму.

Здійснивши комплексний аналіз конституцій зарубіжних держав на предмет наявності у них положень, що стосуються права на заробітну плату та оплату праці, міри та ступеня їх конкретизації, у цілому визначено ряд характерних відмінностей у підходах до визначення поняття оплати праці та механізмів їх встановлення.

Виходячи з цього проаналізовані конституції можна об'єднати у декілька груп за такими критеріями:

1. Конституції, в яких взагалі відсутні положення, що стосуються права на заробітну плату.

До цієї категорії можна віднести Основний закон Федеративної республіки Німеччина (1949 р.), Конституцію США, Конституційні акти Великобританії, Конституцію Республіки Корея, Конституції Австрії, Данії, Куби, Японії, КНР.

2. Конституції, в яких закріплено (визначено) рівень заробітної плати не нижче від встановленого державою мінімального розміру заробітної плати / не нижче від мінімального прожиткового мінімуму / не нижче від розміру, встановленого законом.

Стаття 35 Конституції Республіки Таджикистан (1994 р.) встановлює, що заробітна плата не повинна бути нижчою за мінімальну оплату праці. Будь-які обмеження в трудових відносинах забороняються. За рівну працю видається рівна оплата.

У статті 31 Конституції Туркменістану (1992 р.) зазначено, що особам, які працюють за наймом, надається право на винагороду, що відповідає кількості та

якості праці і ця винагорода не може бути меншою за встановлений державою прожитковий мінімум.

Конституція Польської Республіки (1997 р.) статтею 65 гарантує тільки мінімальний розмір винагороди за працю, але спосіб встановлення цього розміру визначається законом.

Конституція Республіки Болгарія (1991 р.) у статті 48 закріплює норму, відповідно до якої працівники мають право на мінімальний розмір винагороди за роботу та на оплату, відповідно виконаній роботі.

Конституція Республіки Казахстан у ст. 24 закріплює право кожного на винагороду за працю без будь-якої дискримінації. Ч. 1 ст. 28 Конституції Республіки Казахстан гарантує громадянину Республіки Казахстан мінімальний розмір заробітної плати. Слід звернути увагу на наявність у положенні Конституції конкретизуючого формулювання – «громадянину Республіки Казахстан», що свідчить про дискримінаційний характер встановлення та гарантування мінімальної заробітної плати на внутрішньодержавному рівні.

Конституція Федеративної Республіки Бразилії (1988 р.) у статті 7 визначає щодо прав працюючих, на додаток до тих, що мають на меті покращити їх соціальні умови, належать:

- право на мінімальну заробітну плату, встановлену законом і уніфіковану на національному рівні, достатню для того, щоб працюючі мали можливість покрити елементарні життєві потреби своєї сім'ї та свої власні в плані житла, харчування, освіти, охорони здоров'я, дозвілля, одягу, гігієни, транспорту та соціального страхування; ця мінімальна заробітна плата підлягає періодичному перегляду з метою гарантувати купівельну спроможність; забороняється використовувати мінімальну заробітну плату як підставу для розрахунку інших виплат;
- гранична межа заробітної плати, пропорційна вагомості та складності праці;
- гарантія заробітної плати ні в якому разі не нижче мінімальної оплати по відношенню до тих, хто отримує змінювану по сумі заробітну плату.

Конституція Боліваріанської Республіки Венесуела (1999 р.) у статті 91 закріплює право працюючого на заробітну плату, достатню для забезпечення гідного життя і для задоволення основних матеріальних, соціальних, суспільних та інтелектуальних потреб працюючого та його сім'ї; гарантується рівний розмір заробітної плати за рівну працю, водночас, гарантує працівникам державного та приватного секторів заробітну плату, що відповідає прожитковому мінімуму, розмір якого встановлюється щороку залежно від споживчого кошика. Закон встановлює її форму та процедуру прийняття.

У статті 107 Конституції Латвійської Республіки (1922 р.) зазначається, що кожному працівнику гарантується право на отримання відповідної виконаній роботі оплати не менше встановленого державою мінімального розміру. Але у цій статті міститься положення, яке вказує на регулювання праці іноземців законом.

У Конституції Мексиканських Сполучених Штатів (1917 р.) дається визначення «найменша заробітна плата». Відповідно до ст. 123 Конституції найменшою вважається заробітна плата працівника, яка з розрахунком умов кожного району є достатньою для задоволення його нормальних життєвих потреб, його навчання та передбачених законом розваг, якщо розглядати його як главу сім'ї. За різну роботу виплачується рівна заробітна плата незалежно від статі та національності. Також відповідно до змісту цієї статті обов'язок з встановлення найменшої заробітної плати покладається на спеціальні комісії, які створюються у кожній громаді і є підзвітними Центральній раді з питань примирення та арбітражу, яка діє у кожному штаті.

3. Конституції, в яких містяться положення про задовільний (достатній) рівень оплати праці.

Стаття 35 Конституції Королівства Іспанії (1978 р.) гарантує іспанцям право на винагороду, достатню для задоволення своїх потреб і потреб своєї сім'ї, і за умов, що не може мати місця дискримінація за ознаками статі. Знову ж таки, слід звернути увагу на той факт, що в змісті статті міститься положення про неможливість дискримінації права на винагороду за ознаками статі, але наявність

у тексті формулювання «гарантує іспанцям право на винагороду» свідчить про дискримінаційний характер даної норми, але за приналежність до національності.

У Конституції Угорщини (Art. 70/B, 1949 р.) закріплено норму, в якій мова йде про те, що за рівну працю без будь-якої різниці кожен має право на рівну заробітну плату. Кожен громадянин має право на такий дохід, який відповідає кількості і якості виконаної ним роботи.

Конституція Греції (Art. 22, 1975 р.) визначає, що всі працівники, незалежно від статі чи інших відмінностей, мають право на рівну оплату за рівноцінну виконувану роботу.

Конституція Нікарагуа гарантує працюючим рівну винагороду або рівну заробітну плату за рівноцінну роботу; мінімальну заробітну плату, що забезпечує працюючому мінімальний добробут, що сумісний з людською гідністю.

Конституція Болгарії у статті 47 гарантує право на мінімальний розмір винагороди за працю і на оплату відповідно до виконаної роботи.

4. Конституції, в яких містяться положення про справедливу та гідну оплату праці.

В статті 36 Конституції Італійської Республіки (1947 р.), зазначено, що працівник має право на винагороду, що відповідає кількості і якості його праці і достатню в усякому разі для забезпечення йому і його родині вільного і гідного існування.

Конституція Чеської Республіки (1992 р.) гарантує кожному працюючому право на справедливу винагороду за працю і на задовільні умови праці.

У Конституції Португальської Республіки (1974 р.), а саме в частині 1 статті 59 мова йде про право всіх працівників незалежно від віку, статі, раси, громадянства, місця походження, віросповідання, політичних або ідеологічних переконань на винагороду, що відповідає кількості, характеру і якості праці, при цьому дотримується принцип рівної оплати за рівну працю, з тим щоб забезпечити кожному працівникові гідне існування. Але відповідно до ч. 2 цієї статті, на державу покладається обов'язок зі встановлення та індексації єдиної для всієї

держави мінімальної заробітної плати з урахуванням таких факторів як: потреби працюючих, зростання рівня вартості життя.

Конституція Словацької Республіки (1992 р.) у статті 36 визначає, що працівники мають право на справедливі та задовільні умови праці. Закон, зокрема, гарантує: а) право на винагороду за виконану роботу, достатню для забезпечення гідного життєвого рівня.

У статті 14 bis Конституції Аргентинської республіки (1994 р.) зазначено, що праця у будь-якій формі захищається законом, який гарантує працюючому гідну та справедливу винагороду, гнучкий прожитковий мінімум, рівну винагороду за рівну роботу.

У ст. 24 Політичної Конституції Перу (1993 р.) зазначено, що працівник має право на справедливу компенсацію, що забезпечує йому і його сім'ї матеріальний та духовний добробут. Цікавим є той факт, що мінімальні заробітні плати регулюються державою за участі представницьких організацій працівників та роботодавці.

Стаття 57 Конституції Коста-Рики (1949 р.) гарантує кожному працюючому право на мінімальну заробітну плату, що встановлюється періодично за нормальний робочий день і забезпечує йому добробут та гідне існування. Всі питання, які стосуються порядку встановлення мінімальної заробітної плати, покладаються на спеціальні органи, які утворюються відповідно до норм законодавства.

Стаття 60 Конституції Республіки Сербія гарантує кожному право на працю та справедливу винагороду за виконану роботу. Право на справедливу оплату праці зазначено і в ст. 48 Конституції Литовської Республіки.

Отже, за результатами вищенаведеного, співавтори дійшли наступних висновків:

Узагальнено наукові підходи до природної сутності права на заробітну плату. Встановлено, що право на заробітну плату є універсальним правом, оскільки за своїм характером належить одночасно до природних та соціально-економічних прав. Визначено його місце в системі конституційних прав і свобод людини і

громадянина: 1) природний характер права на заробітну плату проявляється в його загальності, невід'ємності, невідчужуваності, беззаперечному взаємозв'язку та співвідношенні з правом на життя, повагу до гідності та достатній життєвий рівень; 2) належність права на заробітну плату до соціально-економічних у системі конституційних прав людини і громадянина характеризує його як узагальнююче, що одночасно є дотичним до всієї системи соціально-економічних прав та є критерієм соціально-економічного характеру держави; як нормативно визначене на міжнародному та національному рівнях; як взаємопов'язане з цінностями, що мають вирішальне значення у визначенні правового статусу людини і громадянина (зокрема, соціальна та правова держава; унітарність; політична, економічна, ідеологічна багатоманітність; громадянство; рівність усіх суб'єктів права власності тощо); як таке, що надає можливість своєчасно та у повному обсязі отримувати заробітну плату, не нижчу від визначеної законодавством; як таке, що може бути реалізоване у трудових відносинах; як відносне за можливістю його обмеження в законному порядку; яке реалізовується за допомогою конституційних принципів та гарантоване державою кожному.

Уточнено умови правомірності та допустимі межі обмеження конституційного права людини і громадянина на заробітну плату. Обґрунтовано положення, згідно з яким встановлення обмежувальних заходів щодо права на заробітну плату в період надзвичайного стану в державі повинно відбуватись на основі принципу верховенства права, справедливості, рівності та заборони дискримінації, пропорційності, необхідних в демократичному суспільстві, з дотриманням балансу між інтересами осіб та суспільства, із врахуванням економічної ситуації в державі та гарантувати повагу до гідності людини (окрім інших критеріїв виправданості втручання у права людини і громадянина).

Виділено елементи змісту права на заробітну плату як суб'єктивного права людини:

- право поведінки (право на власні дії) – визначена нормами об'єктивного права міра можливої поведінки уповноваженого суб'єкта – працівника щодо отримання у строк та в повному обсязі заробітної плати за працю, обумовлена

об'єктивними потребами, соціальними інтересами, природно-правовими та економічними вимогами, яка залежить від особистого бажання та вільного вибору;

- право вимоги (право на чужі дії) – можливість вимагати відповідної поведінки від зобов'язаного суб'єкта – роботодавця;

- право на захист – гарантована можливість звернутися за захистом у разі порушення зобов'язань щодо забезпечення права на заробітну плату;

- право-користування – можливість користуватися соціально-економічним благом у вигляді заробітної плати за працю для задоволення матеріальних, духовних, культурних та інших потреб, необхідних для забезпечення гідного рівня життя для себе та членів сім'ї.

Зазначеному суб'єктивному праву кореспондує юридичний обов'язок держави створити належні умови та надати можливість для реалізації права людини і громадянина на заробітну плату.

Охарактеризовано міжнародні стандарти права на заробітну плату та виявлено їх вплив на національне законодавство. Враховуючи задекларований намір входження України в європейський правовий простір, виникає потреба приведення вітчизняної законодавчої бази про права людини в тому числі і права на заробітну плату у відповідність з міжнародними правовими документами.

Аргументовано, що важливим є не тільки конституційне та подальше законодавче врегулювання досліджуваного права, а також неодмінне наповнення його конкретним змістом, викладення доступною і зрозумілою мовою, встановлення гарантій неухильного дотримання оптимального балансу між інтересами працівників та роботодавців, що надасть упевненості працівникові у непорушенні роботодавцем права на заробітну плату за працю та впевненості у своєму фінансовому становищі на випадок неможливості реалізувати право заробляти на життя з підстав, незалежних від працівника.

На основі аналізу конституційних норм низки зарубіжних країн узагальнено найпоширеніші підходи до нормативного визначення положень про забезпечення права на заробітну плату з урахуванням такого критерію як її розмір, а саме:

- відсутність закріплення права на заробітну плату у нормах Конституцій (Німеччина, Сполучені Штати Америки, Великобританія, Корея, Австрія, Данія, Куба, Японія, Китай);

- визначення нормами Конституцій рівня заробітної плати не нижче від встановленого державою мінімального розміру заробітної плати / не нижче від мінімального прожиткового мінімуму / не нижче від розміру, встановленого законом (Україна, Таджикистан, Туркменістан, Польща, Болгарія, Казахстан, Бразилія, Венесуела, Латвія, Мексиканські Сполучені Штати);

- визначення нормами Конституцій положень про задовільний (достатній) рівень заробітної плати (Іспанія, Угорщина, Греція, Нікарагуа, Болгарія);

- визначення нормами Конституцій положень про справедливу та гідну оплату праці (Італія, Чехія, Португалія, Словаччина, Аргентина, Перу, Коста-Рика, Сербія, Литва).

РОЗДІЛ 5

ПОЛІТИЧНІ ПРАВА В СИСТЕМІ КОНСТИТУЦІЙНИХ ПРАВ І СВОБОД ЛЮДИНИ І ГРОМАДЯНИНА

Пирога Ігор Степанович,
доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри конституційного права та
порівняльного правознавства,
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»,

Пирога Сергій Степанович,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри правознавства та канонічного права,
Карпатський університет імені Августина Волошина,

Кадебська Елеонора Володимирівна
кандидат економічних наук, заступник директора
з науково-методичної роботи Волинського інституту імені
В'ячеслава Липинського ПрАТ «ВНЗ «МАУП»

Правове забезпечення демократичних інститутів є однією з умов розвитку суспільства. Складність і гострота суспільних відносин, пов'язаних з негативними соціальними наслідками перехідного періоду вимагає від органів державної влади нових підходів у взаємодії з особистістю в процесі реалізації своїх функцій. Головне завдання держави – забезпечити можливості реалізації особистістю владних повноважень. Участь в управлінні справами держави в різних організаційно-правових формах вимагає від громадян не тільки знань своїх правових можливостей і обмежень, а й уміння використовувати ту чи іншу організаційно-правову форму. Різні форми участі особистості в управлінні справами держави повинні мати під собою правову основу, бути орієнтованими на конституційні принципи демократії і принципи організації громадянського суспільства в Україні.

Усі інноваційні підходи неможливі без ініціативної і зацікавленої участі особистості, яка ставить за мету забезпечити своє благополуччя, використовуючи свої інтелектуальні здібності, соціальні навички, можливості реалізувати своє конституційне право в управлінні справами держави.

Виходячи зі змісту політики як сфери діяльності, пов'язаної з відносинами між класами, націями та іншими соціальними групами, метою якої є проблема завоювання, утримання і використання державної влади, представляється можливим зробити кілька висновків щодо змісту політичних прав:

1) Громадяни, які реалізують свої політичні права, взаємодіють з державою і її органами безпосередньо;

2) Предметом відносин стає реалізація влади: носієм суверенітету і єдиним джерелом влади в Україні є народ. Політичні права є конституційним інструментарієм для реалізації народом свого статусу.

Всі політичні права діляться на права і свободи. До політичних прав слід віднести: право на інформацію, право громадян на участь в управлінні справами держави, виборчі права, право вносити в державні органи пропозиції, заяви, скарги та звернення, право на рівний доступ громадян до державної служби, право на об'єднання. До політичних свобод – свободу думки і слова, свободу зібрань, мітингів, демонстрацій, ходів і пікетування.

Прийняття Конституції України послужило становленню нового етапу в розвитку конституційного законодавства, який регулював права людини і громадянина, особливо це торкнулося правової регламентації особистих і політичних прав.

5.1 Місце політичних прав і свобод людини і громадянина в системі конституційних прав

У Конституції України терміни «права і свобода людини» вживаються разом у нерозривній єдності, що вказує на їхню близькість. Загальноприйнятий термін «свобода» слід розуміти як можливість для особистості вчиняти або не вчиняти

певні дії, вчинки, дотримуючись встановлених заборон. Термін «права» надає можливості здійснювати конкретні дії, спрямовані на реалізацію того чи іншого права. Наприклад, право на об'єднання – це одночасно і право і свобода. Право на об'єднання визначає наявність можливості здійснювати конкретні дії для реалізації цього права та забезпечує свободу його практичної реалізації користуватися цим правом чи ні. Інакше: право на об'єднання як свобода означає об'єктивне право, а право на об'єднання як право являє собою суб'єктивне право особистості.

Розподіл прав і свобод на цивільні, політичні, економічні, соціальні і культурні проводиться за сферами життєдіяльності, відповідно до предмету правового регулювання, тобто характером регульованих правом суспільних відносин, реальним змістом основних прав і свобод. Так, цивільні права індивідуалізують особистість людини, сприяють найкращому прояву духовних інтересів, нахилів, особистих здібностей. Вони гарантують можливість безперешкодного вибору різних варіантів поведінки у сфері індивідуальної свободи. Економічні права забезпечують людині вільне розпорядження основними факторами господарської діяльності. Соціальні права гарантують людині гідний рівень життя і соціальну захищеність. Культурні права забезпечують духовний розвиток людини. Політичні права і свободи діють у сфері політичного життя суспільства і спрямовані на активне включення людини в політичні процеси, на участь у суспільно-політичній діяльності держави. Реалізація цих прав породжує контакт громадян зі світом політики.

Політичні права і свободи характеризуються низкою ознак, притаманних і всім іншим конституційним правам і свободам:

- а) є предметом конституційно-правового регулювання;
- б) є невідчужуваними;
- в) визнаються, гарантуються і захищаються відповідно до загальноприйнятих принципів і норм міжнародного права;
- г) визначають зміст і застосування законів, функціонування всіх гілок влади і забезпечуються правосуддям;
- д) мають специфічний механізм безпосередньої реалізації;

е) їх обмеження строго регламентовано на рівні Конституції України і Законів України.

Політичні права і свободи безпосереднім чином пов'язані з організацією та здійсненням політичної влади в державі, характеризують стан особистості в політичних відносинах; є способом залучення кожного громадянина до реалізації народовладдя (участь у здійсненні державної влади та місцевого самоврядування). Особливістю системи політичних прав і свобод людини і громадянина є те, що кожне право має одночасно різні характеристики, параметри і функції, проявляється в різних формах, несе відбиток не тільки своєю субстанціональністю, але і місцем у загальній системі.

Свою політичну функцію джерела влади народ виконує, реалізуючи установчу і конституційну владу в державі; вибираючи своїх представників в органи влади і змінюючи їх; безпосередньо беручи участь у розробці і прийнятті законів шляхом народних ініціатив і референдумів; і навіть, чинячи опір спробам захоплення влади або неконституційного присвоєння владних повноважень (у крайньому випадку). Суверенітет народу нерозривно пов'язаний з політичними правами людини і громадянина, як і всі політичні процеси, що відбуваються в державі.

На відміну від інших прав людини, де особистість виступає як індивідуальність, що володіє унікальними і своєрідними особливостями (цивільні права), трудівника і власника (економічні права), учасника соціального і культурного життя (соціальні та культурні права), в політичних правах втілюються інтереси людини як політичного діяча, як учасника політичних процесів, що протікають у суспільстві. Вектор політичних прав спрямований не на забезпечення автономії людини, а на її активне включення в державну сферу, управління справами держави. Політичні права і свободи забезпечують необхідну базу формування стійких зв'язків між людиною і суспільством, громадянином і державою. Від гарантованості політичних прав і свобод багато в чому залежить міцність підвалин конституційного ладу, його демократизм, рівень політичної

культури широких верств населення, їх зацікавленість в участі в політичному процесі.

Характерною рисою сутності політичних прав є їх тісний зв'язок з особистими правами, оскільки особисті права де-факто наповнюють і конкретизують їхній зміст. Так, наприклад, право на свободу публічних заходів – маніфестацій неможливо без права кожної людини на свободу пересування та особисту недоторканність. З іншого боку, політичні права виступають гарантією і умовою реалізації практично всіх особистих прав і громадянських свобод. Політичні права відрізняються від особистих прав тим, що належать не кожній людині як біосоціальній істоті і члену суспільства, а належать виключно особам, які мають цивільний (громадянський) статус.

Політичні права людини не можуть здійснюватися в повній мірі без належного забезпечення громадянських, економічних і соціальних прав, оскільки в такому випадку вони не супроводжуються відповідними матеріальними, економічними і соціальними благами. З іншого боку, політичні права громадян виступають умовою функціонування інших видів прав, оскільки вони є органічною основою системи демократії і виступають як цінності, якими влада повинна обмежувати себе і на які повинна орієнтуватися. Під взаємопроникненням окремих прав і свобод людини закладений важливий функціональний механізм їх здійсненності. Політичні права дозволяють громадянам впливати на діяльність суб'єктів політичної системи, брати участь в політичному житті.

Група політичних прав і свобод орієнтована на взаємозв'язок особистості і держави з допомогою використання форм безпосередньої і представницької демократії, інститутів громадянського суспільства. У зв'язку з цим в літературі вказується, що політичні права і свободи утворюють систему, елементами якої виступають права, що забезпечують безпосередню участь в управлінні державними і громадськими справами, а також права, що опосередковано забезпечують таку участь. Політичні права і свободи визначають правове становище громадянина в системі суспільних відносин, що виникають у процесі здійснення державної влади.

Політичні права і свободи забезпечують участь громадян у політичному житті, в управлінні державою. Реалізуючи їх, громадяни беруть участь у здійсненні державної і муніципальної влади, у вирішенні державних і суспільних питань на різних рівнях публічної влади, використовуючи форми безпосередньої та представницької демократії, інститути громадянського суспільства. Е. В. Гулін дає наступне визначення: «політичні свободи як політичні відносини між громадянином і народом у зв'язку із здійсненням влади, яке неминуче має класовий зміст, з одного боку, або ж як спосіб залучення народу до управління державою, тобто форму прояву і здійснення демократії на ділі, з іншого боку»¹³⁴.

Сучасні визначення політичних прав людини зводяться, в основному, до можливостей активної участі громадян в управлінні державним і громадським життям. Тому можна розділити їх на дві відповідні групи:

- 1) правомочності щодо участі у формуванні та функціонуванні публічно-владного механізму;
- 2) правомочності щодо участі в житті суспільства (право на асоціації, свобода слова, свобода демонстрацій).

Політичні права охоплюють сферу публічних інтересів громадянина і тісно пов'язані з поняттям політичної свободи. Аналізовані права і свободи, зумовлювані як найважливіша категорія суб'єктивних прав і свобод громадянина, також розглядаються як забезпечена людиною законом і публічною владою можливість участі (як індивідуально, так і колективно) у суспільно-політичному житті держави і здійсненні державної влади. Це означає, що політичні права можуть бути як індивідуальними, так і колективними. Політичні права і свободи – це основоположні права і свободи, закріплені в Конституції України, що належать громадянам держави, головним чином, пов'язані з реалізацією громадянами своєї участі в управлінні справами держави, взаємодії з державною владою. Завдяки політичним правам громадяни і громадянське суспільство в цілому реалізують свої інтереси у здійсненні народовладдя, визначають положення (статус) особистості в

---

¹³⁴ Гулін Е.В. Права человека. М.: ИНФРА-М, 2016.

політичних відносинах. Політичні права і свободи формують умови для зміцнення зв'язку між людиною і суспільством, громадянином і державою.

Непорушність засад конституційного ладу, його демократизм, рівень політичної культури громадян багато в чому залежать від того, в якому стані знаходяться політичні права і свободи. При цьому політичні права і свободи функціонують на тлі особистих прав і свобод, взаємодіють з ними з опорою на повагу до людини. Серед основних ознак політичних прав необхідно виокремити наступні:

загальність, оскільки можливість їх втілення в життя повинна бути у кожного представника людства;

суб'єктивність, так як поряд з іншими вони гарантуються державою і закріплюються в правових нормах;

відносяться до природних прав у зв'язку з тим, що належать людині від народження, невід'ємні і незалежні від чияї-небудь волі;

мають тісний зв'язок з громадянством держави, так як зазвичай визнаються за громадянами конкретної держави;

визначаються можливістю участі в суспільно-політичному житті держави, її управлінні і свободою розвитку особистості;

можуть мати колективний характер реалізації;

не належать до числа абсолютних прав;

забезпечують блага політичної волі.

Політичні права є невід'ємними, природними правами, які визначають правовий статус людини як громадянина, члена політичної спільноти і учасника політичних процесів, що відбуваються в державі. Це гарантована нормами міжнародного та внутрішньодержавного права можливість особистості індивідуально і колективно брати участь у здійсненні державної влади, в політичних процесах, в діяльності держави і всієї політичної системи суспільства.

Виходячи зі змісту політики як сфери діяльності, пов'язаної з відносинами між класами, націями та іншими соціальними групами, ядром якої є проблема завоювання, утримання і використання державної влади, можна зробити кілька

висновків відносно змісту політичних прав. Виокремлюючи їхні характерні риси, відзначимо, перш за все, такі суттєві обставини.

Громадяни, які реалізують свої політичні права, взаємодіють з державою і її органами безпосередньо. Використовуючи право на звернення, вони надсилають свої пропозиції, заяви, скарги в державні і муніципальні органи влади різного рівня; реалізуючи право збиратися мирно, зобов'язуються в належному порядку повідомити про це відповідні органи влади і несуть відповідальність перед державою за представлену інформацію і ті дії, про які не було сказано в повідомленні; реалізуючи право на участь в управлінні справами держави, обирають вищі органи влади, які, в свою чергу, формують всю вертикаль влади в країні.

Звідси випливає, що реалізація права на свободу думки включає в себе сукупність відносин, які можуть і не носити політичного характеру, а тому якоюсь мірою не відносяться до політичних прав. Аналогічна ситуація з правом на об'єднання: в повному обсязі об'єднання ставлять собі за мету участь в політичному житті країни. З вузького, легального, розуміння відповідних норм можна зробити висновок, що до категорії політичних об'єднань відносяться лише політичні партії. Інші об'єднання, поза залежності від організаційно-правової форми, безумовно, можуть мати політичну мету, проте це не обов'язково буде співвідноситися з цілями їх діяльності¹³⁵.

Предметом відносин між державою і громадянином стає реалізація влади. Відповідно до ст. 5 Конституції України: «Носієм суверенітету і єдиним джерелом влади в Україні є народ. Народ здійснює владу безпосередньо і через органи державної влади та органи місцевого самоврядування». Тому норми, що закріплюють політичні права, є конституційним інструментарієм для реалізації народом свого статусу. Це підтверджує і той факт, що ст. 38 Конституції України,

---

¹³⁵ Конституционное право России: учебник / Эбзеев Б.С., Хазов Е.Н, Белоновский В.Н., Прудников А.С., Эриашвили Н.Д., Багмет А.М., Освелюк А.М., Опалева А.А., Саудаханов М.В., Егоров С.А., Миронов А.Л. Зинченко Е.Ю. 8-издание М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2017.

яка закріплює політичні права громадянина, за своїм змістом близька до зазначеної вище ст. 5 Основного Закону.

Використовуючи політичні права, громадяни висловлюють свою думку щодо подій, які відбуваються в державі, впливають на їх розвиток. Чим більше думка населення розходиться з думкою діючої влади, тим більш актуальними стають ці права. І навпаки, чим більше органи державної влади ігнорують дії і позицію своїх громадян, тим вища ймовірність того, що влада зміниться вже найближчим часом.

Політичні права поряд з цивільними є основоположними для реалізації всіх інших прав. Політичні права є інструментом боротьби за всі інші права і свободи людини і громадянина. Вони є необхідною умовою для реалізації решти прав. Безробітний або бездомний, для яких політичні права відходять на другий план, ніколи не зможуть скористатися правом на працю або правом на житло, якщо не будуть мати у своєму розпорядженні необхідні політичні права. Протести населення з приводу завищених тарифів на газ у січня 2021 р. спонукали владу до обмеження тарифів до кінця опалювального сезону. Політичні права українців забезпечили можливість спонукати владу до поступок у багатьох питаннях, зокрема: нові правила розмитнення авто на євро номерах; відтермінування впровадження реєстраторів розрахункових операцій (РРО) платниками єдиного податку.

До регулювання і реалізації основних (конституційних) політичних прав і свобод відносяться ті ж конституційні принципи, що діють відносно інших груп конституційних прав. Конституція України встановлює принцип рівності. Стаття 21 говорить: «Усі люди є вільні і рівні у своїй гідності та правах. Права і свободи людини є невідчужуваними та непорушними». Водночас це не означає абстрактної рівності, особливо при реалізації політичних прав, які можуть бути використані в різних цілях, в тому числі проти народу і держави. Зловживання правами неприпустимо.

Є й недержавні причини: наприклад, виборчі права мають не всі громадяни, діти до 18 років (в деяких країнах, наприклад на Кубі або в Бразилії, до 16 років) ними не володіють. Будь-яка доросла людина може бути ініціатором зібрання,

виступати у пресі з критикою уряду, з 21 року бути обраним до парламенту в Україні тощо. Тут йдеться про юридичну рівність. Що ж стосується фактичної і соціальної рівності, то це інше питання. Фактична рівність неможлива, оскільки люди з природних причин неоднакові, а тому не рівні за фізичними та іншими даними. Соціальна рівність теж не існує (хоча держава, використовуючи ресурси суспільства, вживає заходів для вирівнювання рівня життя, забезпечення пенсією, надає допомогу найменш забезпеченим особам і т. д.).

Різниця в рівні життя 10% найбідніших і 10% найбагатших у Європі становить 7–9 разів, в США – 13–15, в Україні – понад 20 разів. Соціальна держава, цілі створення якої декларуються в ст. 1 Конституції України, згладжує таку нерівність, але подолати її в доступному для огляду майбутньому не передбачає. А це позначається і на здійсненні політичних прав. У багатого і бідного тільки один голос на виборах, однакові права партій при висуванні кандидатів, всім надають однаковий безкоштовний час для виступів (за рахунок держави) на каналах телебачення, а також однакові друковані площі в періодичних виданнях. Але ж можна купити додатковий час за рахунок виборчих фондів, а вони неоднакові. Вартість однієї хвилини виступу на центральних каналах телебачення в найкращий час може коштувати десятки тисяч доларів. За організацію великих додаткових зборів у закритому приміщенні теж потрібно платити. Свобода слова в засобах масової інформації (ЗМІ) теж може коштувати великих грошей і т. д. Юридично можливості у всіх однакові, а фактично – зовсім різні. Щось частково можна виправити, коригувати (цьому і слугує закон), поки існує «влада грошей», змінити ситуацію в цілому неможливо.

Конституція України визначає, що права і свободи, в тому числі і політичні, є прямо діючими. Це означає, що норми Конституції України про права і свободи повинні застосовуватися прямо органами держави та іншими суб'єктами правовідносин без будь-яких додаткових циркулярів та інструкцій. Це ж стосується і судів.

В Україні активно діє Конституційний Суд України, який розглянув багато скарг громадян про порушення їхніх конституційних прав і прийняв відповідні

постанови. Суд розглянув також і поодинокі скарги юридичних осіб, бо вважається, що права і свободи, записані в конституціях, можуть бути поширені і на юридичних осіб (об'єднання та ін.), якщо вони можуть бути застосовані до них за своєю суттю (складно, наприклад, застосувати право про недоторканність особистості, громадську організацію неможливо незаконно ув'язнити, але можна застосувати до неї конституційне право про таємницю листування та інших повідомлень електронними засобами зв'язку).

Конституція України гарантує рівність прав і свобод людини і громадянина. Це не означає, що у людини і громадянина рівні права і свободи. Людина (особливо іноземець або особа без громадянства) може не мати багатьох політичних прав, які має громадянин, але в своїй групі (негромадяни, з одного боку, громадяни – з іншого) усі особи мають рівні права. Конституція України встановлює рівність прав незалежно від статі (жінки і чоловіки рівноправні), раси, національності, мови, походження, майнового і посадового положення, місця проживання, ставлення до релігії, переконань, належності до громадських об'єднань, а також незалежно від інших обставин. Цим формулюванням скасовано привілеї, якими володіла КПРС за радянської влади. Забороняються будь-які обмеження прав громадян за ознаками соціальної, расової, національної, мовної чи релігійної приналежності.

Конституція України стосовно до основних прав і свобод вживає терміни – «права людини» і «права громадянина». Зі змістовної точки зору ці поняття розрізняються обсягом прав. Права людини ставляться як до громадян України, так і до іноземних громадян, осіб без громадянства. Права громадян стосуються тільки громадян України. При цьому права громадян включають в себе і права людини. Отже, обсяг прав громадян більший, ніж обсяг прав людини. Відповідно до статті 38 Конституції України тільки громадяни України мають право брати участь в управлінні справами держави як безпосередньо, так і через своїх представників, тільки громадяни України мають право обирати і бути обраними до органів державної влади та органів місцевого самоврядування, а також брати участь у референдумі. Численність прав і свобод людини і громадянина виступає підставою для їх поділу за видовим змістом. Градація конституційних прав і свобод має

доктринальні засади, спираються на порядок закріплення відповідних норм у Конституції України.

Група політичних прав і свобод орієнтована на взаємозв'язок особистості і держави з допомогою використання форм безпосередньої і представницької демократії, інститутів громадянського суспільства. У зв'язку з цим в літературі вказується, що політичні права і свободи утворюють систему, елементами якої виступають права, що забезпечують безпосередню участь в управлінні державними і громадськими справами, а також права, що забезпечують таку участь опосередковано. Політичні права і свободи визначають правове становище громадянина в системі суспільних відносин, що виникають в процесі здійснення державної влади. Реалізуючи їх, громадяни беруть участь в здійсненні державної і муніципальної влади, в рішенні державних і суспільних питань на різних рівнях публічної влади, використовуючи форми безпосередньої та представницької демократії, інститути громадянського суспільства.

Стаття 22 Конституції України визначає «Права і свободи людини і громадянина, закріплені цією Конституцією, не є вичерпними.

Конституційні права і свободи гарантуються і не можуть бути скасовані.

При прийнятті нових законів або внесенні змін до чинних законів не допускається звуження змісту та обсягу існуючих прав і свобод».

«Права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Держава відповідає перед людиною за свою діяльність. Утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави» (ч.2 ст. 3).

«Норми Конституції України є нормами прямої дії. Звернення до суду для захисту конституційних прав і свобод людини і громадянина безпосередньо на підставі Конституції України гарантується» (ч. 2 ст. 8).

Межі застосування політичних прав визначаються правами і законними інтересами інших осіб. Політичні права не є абсолютними. Їх здійснення не повинно порушувати права інших осіб. «Права і свободи людини і громадянина,

закріплені цією Конституцією, не є вичерпними» (ч.1 ст. 22). Держава гарантує дотримання інших прав, які можуть виникнути у правовідносинах держави і особи.

Характерною ознакою політичних прав є можливість участі в суспільно-політичній сфері діяльності держави. Сутність політичних прав і свобод залежить від специфіки взаємовідносин між людиною і державою: по-перше, право брати участь в управлінні державою; по-друге, право впливати на політичні відносини. Політичні права надають «народу» реальну значимість як первинного джерела влади, «становлять органічну основу демократії і виступають як цінності, якими влада повинна обмежувати себе і на які повинна орієнтуватися. Саме з допомогою політичних прав громадянин стає учасником політичного процесу, отримує можливість впливати на політичне життя суспільства, брати участь у формуванні та здійсненні державної влади. Політичні права забезпечують активну самореалізацію людини в суспільстві.

Політичні права, на відміну від інших прав, найбільшим чином пов'язані з державою і націлені на активне включення кожного індивідуума в життя країни і в управління її справами. Вони безпосередньо впливають на міцність підвалин конституційного ладу, реальність його демократизму і рівень політичної культури населення. Головна змістовна своєрідність політичних прав і свобод полягає у сфері їх здійснення, в можливостях, які вони надають індивідам у суспільстві. Політичні права і свободи відокремлює від інших прав і свобод обмеження числа носіїв (суб'єктів) цих прав. Більшість політичних прав і свобод визнаються за громадянами. Однак, право на об'єднання, свобода думки і слова гарантуються кожній людині. Загальна декларація прав людини, Міжнародний пакт про громадянські і політичні права закріплюють окремі політичні права за кожною людиною.

Розглядаючи політичні права і свободи в рамках суб'єктивного права, визначаючи їх через категорію «можливості», А. А. Златопольский вважав, що у всіх елементів, що складають систему основних прав і свобод громадян, можна відзначити такі загальні: можливість деякої дії (бездіяльності); легітимація такої можливості в правовій системі; наявність мети реалізації суб'єктивного права;

завжди є вказівка на межі реалізації цього права¹³⁶. Особливість політичних прав і свобод зумовлена специфікою взаємовідносин між державою і громадянином – спрямована не на забезпечення автономії людини, а на її прояв як активного учасника політичного процесу.

Сфера дії політичних прав і свобод більш універсальна і характеризується більшим ступенем визначеності, чіткості і жорсткості формулювань, ніж інші основні права і свободи. Фундаментом безлічі провідних прав і свобод служать гранично загальні і широкі поняття, такі як «справедливий», «гідний», «розумний» і т. д. Політичні права людини і громадянина мають вищий ступінь публічності, оскільки в їх захисті зацікавлений не тільки конкретний громадянин, але і суспільство в цілому. Реалізація політичних прав і свобод може здійснюватися як окремим індивідом (індивідуальне звернення в державні органи і органи місцевого самоврядування, право обиратися в органи державної влади), так і групою осіб (право на збори, демонстрації та мітинги, право створення громадських об'єднань).

За загальним правилом окремі категорії громадян можуть бути правомірно обмежені в своїх правах і свободах: якщо умови правомірного обмеження встановлені законом; якщо вони забезпечують належне визнання і повагу прав інших осіб; якщо вони спрямовані до задоволення справедливих вимог моралі, громадського порядку і загального добробуту в демократичному суспільстві (стаття 29 Загальної декларації прав людини). Не мають права обирати і бути обраними громадяни, визнані судом недієздатними (стаття 70 Конституції України), що не дозволяє відносити політичні права і свободи до числа абсолютних.

Політичні права і свободи володіють наступними ознаками, що відрізняють їх від інших видів прав: переважно пов'язані з належністю до громадянства конкретної держави; визначають можливість участі особистості в політичному житті суспільства, в управлінні державою; реалізуються як індивідуально, так і

---

¹³⁶ Златопольский А.А. Политические права и свободы граждан и механизм их реализации в РФ. Дис... канд. юрид. наук. М., 1993. 250 с.

колективно; не належать до числа абсолютних прав; реалізація політичних прав громадян безпосередньо залежить від ступеня демократизму держави, міцності підвалин конституційного ладу і рівня політичної культури населення; забезпечують блага політичної волі.

Права людини є інтерпретацією ідеалів гуманізму: свободи, рівноправності, солідарності, справедливості, яка є цілісним явищем щодо тих завдань, заради вирішення яких вони і з'явилися. Усі права взаємно пов'язані і обумовлені, комплекс прав і свобод універсальний, об'єктивний, не вибірковий і неподільний, як єдині і пов'язані всі сторони людського буття. «Ідеал вільної людської особистості, вільної від страху і потреби, може бути здійснений, тільки якщо будуть створені такі умови, при яких кожен може користуватися своїми економічними, соціальними і культурними правами, так само як і своїми громадянськими і політичними правами», – зазначено в Міжнародному пакті про економічні, соціальні і культурні права 1966 р.

Єдність і взаємозалежність всієї системи прав людини – умова справжньої і всебічної реалізації кожного з них. Нарівні з цивільними, економічними, соціальними і культурними правами політичні права і свободи фіксуються в нормах міжнародного і внутрішньодержавного права як найбільш важливі, з точки зору суспільства, з точки зору індивіда права і свободи, визначаються як основні, фундаментальні. Конституційні права складають основу прав і свобод і носять загальний характер, тому що вони рівні і єдині для всіх без винятку, закріплюються за кожною людиною і громадянином і можливість їх здійснення повинна забезпечуватися підвищеним захистом з боку держави.

В контексті політичних прав слід відзначити такий державний інститут як громадянське суспільство, який представляє собою ще один невід'ємний для більшості демократичних держав важливий елемент суспільно-політичного життя країни. На думку ряду дослідників в галузі теорії держави і права, приватна власність і підприємництво є важливими елементами і умовами розвитку інституту громадянського суспільства. В Україні цей інститут сьогодні розвивається досить успішно. Відповідний аналіз, проведений в ряді європейських держав, показав, що

в тих країнах, де в цілому рівень освіченості, рівень правої, фінансової та політичної грамотності вищий, там вища і готовність громадян активно боротися за свої права, свободи і законні інтереси.

Зацікавлене в успіху своєї батьківщини громадянське суспільство буде сприяти розвитку держави, виступаючи з пропозиціями та ініціативами, стимулюватиме владу до проведення ефективної людино-центристської політики. Там, де держава випускає з уваги ті чи інші проблеми, саме громадянське суспільство буде сигналізувати про те, що відбувається.

Закріплені у Конституції України права і свободи становлять зміст конституційно-правового статусу особистості як члена громадянського суспільства. Громадянське суспільство як єдине джерело влади засновує державу, наділяє її повноваженнями і залишає за собою право контролю над тим, наскільки держава (по суті, виконавча влада) здійснює свої функції від імені та в інтересах громадянського суспільства, яке її утворило. «Носієм суверенітету і єдиним джерелом влади в Україні є народ. Народ здійснює владу безпосередньо і через органи державної влади та органи місцевого самоврядування» (ч. 1 ст. 5). Держава є інститутом громадянського суспільства.

Методи контролю і впливу громадянського суспільства на державу визначають політичні права людини і громадянина у цьому суспільстві. Відповідальність за порушення прав людини чи відсутність умов для їх реалізації повинен нести не тільки той або інший державний орган, але і держава в цілому. Права і свободи людини і громадянина підлягають захисту. Захист прав і свобод покладається на суд, включаючи конституційно-судовий захист; адміністративні дії органів державної влади та органів місцевого самоврядування; самозахист людиною своїх прав; міжнародно-правовий механізм захисту прав і свобод.

5.2 Класифікація політичних прав і свобод людини і громадянина

Усі основні права і свободи людини і громадянина утворюють певну систему відповідно до сфер діяльності (цивільні (громадянські), політичні, економічні,

соціальні і культурні), елементи якої не мають чітких меж. Існуюча класифікація не завжди є строгою, оскільки одне і те ж право або свобода може включатися одночасно до декількох класифікаційних груп.

За характером утворення права і свободи діляться на основні (конституційні) і додаткові (галузеві). Юридичним фактом вступу особистості і держави в ті або інші правовідносини в першому випадку є факт закріплення права в Конституції України, а в другому – юридичним фактом може бути та чи інша подія в реальному житті, яка не впливає зі змісту нормативного правового акта. Отже, основні права і свободи породжують постійні правовідносини, а неосновні права і свободи – тимчасові правовідносини.

Загальні права закріплюються в Конституції та поширюються на всіх людей, що живуть на території України, а спеціальні права людини залежать від її службового чи соціального становища, від віку чи статі людини та інших обставин.

Залежно від суб'єктів виділяють права і свободи людини та права і свободи громадянина. За змістом ці поняття різняться обсягом прав. Права людини стосуються як громадян України, так і іноземних громадян та осіб без громадянства. Права громадянина стосуються виключно громадян України і включають в себе і права людини. Обсяг прав громадян більший, ніж обсяг прав людини. Причому ця різниця стосується в основному політичних прав громадян, іноземців або осіб без громадянства. Відповідно до статті 38 Конституції України «Громадяни мають право брати участь в управлінні державними справами, у всеукраїнському та місцевих референдумах, вільно обирати і бути обраними до органів державної влади та органів місцевого самоврядування». В Україні більшість прав і свобод належить тільки її громадянам. Але відповідно до статті 34 Конституції України, кожному, незалежно від приналежності до певної держави і наявності громадянства в принципі гарантується такі політичні права і свободи: «Кожному гарантується право на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань. Кожен має право вільно збирати, зберігати, використовувати і поширювати інформацію усно, письмово або в інший спосіб – на свій вибір».

В залежності від виду суб'єкта виділяють індивідуальні та колективні (групові) права і свободи. Під індивідуальними прийнято розуміти права окремо взятої людини, такі як право на життя або право на ділову репутацію. Колективні права належать якійсь конкретній спільноті людей або народів і реалізуються спільними діями зазначених груп. Політичні права і свободи можуть бути здійснені людиною як індивідуально, так і через об'єднання з іншими людьми. Індивідуальний (особистий) характер носять, наприклад, право звертатися до державних органів або право доступу до державної служби. Але такі права, як право на зібрання, демонстрації та мітинги, створення політичних партій або організацій, мають сенс тільки як колективні, і закон регламентує їх саме в такій якості. Не можна, наприклад, створити і зареєструвати політичну партію або організацію з однієї людини. У той же час не забороняється хода і пікетування поодинці з транспарантом в руках (якщо, звичайно, така «хода» не порушуватиме громадський порядок).

За походженням (генезисом) можна виділити природні (природжені) і похідні від них (закріплені нормативними актами). Основні права людини є природними, невідчужуваними і належать кожному від народження. Підтвердження цьому знаходимо не тільки в більшості теоретичних розробок сучасності, але і безпосередньо в тексті Конституції України, конституціях багатьох зарубіжних країн, практиці українського конституційного правосуддя. Вони є загальнообов'язковими з огляду на те, що визначають саму сутність гуманізму, рівність індивідів в їх особистій гідності, сенс індивідуальної свободи, юридичний зміст конституційного інституту прав і свобод людини і громадянина.

За змістом виділяють особисті, політичні, економічні, соціальні та культурні права і свободи. Відомі й інші класифікації прав і свобод людини і громадянина. Зокрема, перший генеральний секретар Міжнародного інституту прав людини у Страсбурзі («International Institute of Human Rights») чеський юрист Карел Васак запропонував класифікацію, яка визначає три покоління прав людини. До першого покоління («first-generation human rights», «blue» rights) відносяться права, які забезпечують особисту свободу і участь громадян у політичному житті, тобто

особисті (цивільні) і політичні права. Права другого покоління («Second-generation human rights», «red» rights) – це фундаментальні економічні, соціальні і культурні права, які були визнані урядами після Другої світової війни. Права третього покоління («third-generation human rights», «green» rights) на сьогодні лише формуються, остаточно не визнані світовим співтовариством, урядами і конституціями держав. Їх остаточна інституалізація – питання майбутнього.

Значна частина прав третього покоління пов'язана з «колективними правами» («collective» rights, «group» rights), які передбачають право певних суспільних груп на соціальний контроль, що виправдовує легалізацію колоніалізму і расизму. Решта населення відносяться до так званих «subalterns» (буквально – «другорядних», «нижчих»), до яких відносять: етнічні меншини («Ethnic minorities»), робітничий клас («the working class»), корінне населення («indigenous peoples»), інваліди («the disabled»), гомосексуалісти («Homosexuals») і т. д. Висловлюються пропозиції щодо необхідності інституалізації прав «subalterns».

Права людини третього покоління стосуються загального визнання права на самовизначення («right to self-determination»), права на соціально-економічний розвиток («right to economic and social development»), права на сприятливе навколишнє середовище («right to a healthy environment»), права на природні ресурси («right to natural resources»), права на доступ до культурних цінностей («right to participation in cultural heritage»), права на справедливість у відносинах між поколіннями і сталий розвиток («right to intergenerational equity and sustainability»).

Будь-яка класифікація прав і свобод є умовною і залежить від тих критеріїв, які покладено в її основу. Нерідко важко визначити, до якої групи віднести те чи інше право. Це означає, що між групами прав і свобод немає чітко визначеної межі. Традиційно критерієм такого поділу є основні сфери суспільного життя: економічна, соціальна, політична, екологічна та духовна. Слід зазначити, що незалежно від обраних критеріїв класифікації прав людини і громадянина, вони є взаємозалежними і взаємообумовленими іншими можливими критеріями і дозволяють зробити акцент на вивченні окремого аспекту, зупинитися на аналізі

однієї зі сторін цілісного змісту прав людини і громадянина. Однак при будь-якому підході вивчення прав і свобод всі автори виділяють політичні права.

Класифікувати політичні права і свободи можна за різними підставами. Загалом можна виділити дві групи політичних прав:

політичні права, які дозволяють брати участь громадянину у формуванні та здійсненні державної влади. Сюди відносяться виборчі права, право на участь у референдумі, право на рівний доступ до державної служби, на здійснення правосуддя.

політичні права, які сприяють вираженню громадянами своїх політичних поглядів, переконань, дозволяють впливати на діяльність органів публічної влади, прийняття і вироблення ними тих чи інших рішень. Вони врегульовані українським законодавством набагато менш детально, ніж перша група політичних прав. У деяких випадках законодавче регулювання може бути відсутнім упродовж тривалого часу. Для їх захисту, як правило, не створюється спеціальних органів виконавчої влади і не закріплюється спеціальних процедур.

В юридичній науці існують різні підстави класифікації прав і свобод людини і громадянина:

класифікація за джерелом закріплення – конституційні, міжнародно-правові, галузеві, корпоративні (членські);

класифікація за часом появи;

класифікація за колом осіб, на які вони поширюються – людина, громадянин, загальні, спеціальні;

класифікація за громадянською належністю їх суб'єкта – права людини і права громадянина;

класифікація за суб'єктами їх реалізації – індивідуальні, колективні права, права народів, етнічних груп;

класифікацію за сферою їх дії – особисті (цивільні), політичні, економічні, соціальні, культурні, правозахисні.

Система і зміст політичних прав і свобод людини у вітчизняній і зарубіжній літературі залишаються дискусійними. Відсутній не тільки їх чіткий перелік, але й

критерії, за яким можна було б класифікувати політичні права і свободи. Слід враховувати, що права людини утворюють впорядковану систему з певною структурою, первинними елементами якої є окремі права, кожне з яких має свою структуру. Політичні права і свободи громадянина входять у загальну систему суб'єктивних прав. Конституційне право виступає як провідна галузь в системі права в цілому і тому суб'єктивні права, регульовані нормами цієї галузі, в тому числі і політичні права і свободи громадян, займають аналогічне місце. Політичні права людини і громадянина утворюють самостійну систему, в якій кожне право безпосередньо пов'язано і впливає з іншого [137, с. 38]. Наприклад, свобода друку є логічним продовженням права на інформацію.

Політичні права і свободи як елемент правового статусу особистості представляють собою групу прав, які надають громадянину можливість участі в громадському і політичному житті країни. Цей перелік в науці конституційного права не є загально визнаним. Зазвичай до них відносять:

- 1) свободу думки і слова;
- 2) право на об'єднання;
- 3) право збиратися мирно, без зброї;
- 4) право на участь в управлінні справами держави;
- 5) право на звернення до державних органів і органів місцевого самоврядування.

З наведеного списку іноземцям в Україні належать тільки два види прав: свобода думки і слова (ст. 34 Конституції України¹³⁸) та право направляти індивідуальні чи колективні письмові звернення або особисто звертатися до органів державної влади, органів місцевого самоврядування та посадових і службових осіб цих органів, що зобов'язані розглянути звернення і дати

---

¹³⁷ Афанасьєва С.А. Классификация политических прав и свобод человека и гражданина. *Вестник Московского городского университета. Серия: Юридические науки.* 2008. №2. 149 с.

¹³⁸ <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>

обґрунтовану відповідь у встановлений законом строк (ст. 40 Конституції України). Решта ж права і свободи людини в Україні закріплені виключно за її громадянами.

Класифікація конституційних прав і свобод людини і громадянина завжди умовна і можлива лише на основі певних критеріїв. У науковій літературі виділяють дві класифікації політичних прав людини. Перша ґрунтується на сфері діяльності людини і розглядає політичні права як юридичні можливості, що реалізуються в політиці. Друга – використовує особливості взаємовідносин людини і держави, а саме: участь людини в організації та діяльності держави [139, с. 25-26]. Відповідно до цієї класифікації є дві взаємопов'язані підсистеми, одна з яких визначає права, інша – свободи.

Права, іноді звані позитивними правами, – це активні обов'язки влади по відношенню до кожного громадянина. Наприклад, право на суд передбачає обов'язок побудувати мережу судових установ, у які може звернутися кожна людина для вирішення важливої для неї справи.

Свободи, іноді звані негативними правами, – це заборони втручатися в ті чи інші сфери життя людини, які накладаються на владу. Свобода слова чи свобода совісті – це заборона втручання державної влади в життєві питання людини. Інакше кажучи, якщо я маю на щось право, то влада зобов'язана щось для мене зробити. Якщо мені належить свобода, то держава зобов'язана утриматися від будь-яких дій.

До політичних прав слід віднести право на інформацію, право громадян на участь в управлінні справами держави, виборчі права, право вносити в державні органи пропозиції, заяви, скарги та звернення, право на рівний доступ громадян до державної служби, право на об'єднання. До політичних свобод – свободу думки і слова, свободу зібрань, мітингів, демонстрацій, ходів і пікетування.

Право на референдум Л. Д. Воєводін розглядає як самостійне політичне право, а в групу прав на участь в управлінні державними і громадськими справами

---

¹³⁹ Дмитриев Ю.А., Златопольский А.А. Гражданин и власть. М.: Манускрипт, 1994. 161 с.

включає активне і пасивне виборче право [¹⁴⁰, с. 278–279]. Н. В. Вітрук спочатку поділяв всі політичні права на три групи: група прав участі в суспільно-політичному і державному житті країни; група прав на участь в управлінні виробництвом; група прав, що забезпечують свободу думок. Надалі до політичних прав він відносить права, що відображають приналежність особи до держави (право на громадянство, його зміна, право притулку); права і законні інтереси, що впливають з принципу рівності громадян перед законом (право на проведення публічних заходів, право на рівний доступ до державної служби та ін.); права, спрямовані на здійснення принципів народовладдя (виборчі права, право на референдум і т. д.); політичні свободи (свободу друку і думок, висловлювань; свободу об'єднань) [¹⁴¹, с. 167].

Стаття 1 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права закріплює право народів на самовизначення, під яким розуміється право народів вільно встановлювати свій політичний статус і вільно визначати свій економічний, соціальний і культурний розвиток. Зазначена свобода, з одного боку, є політичною, але з іншого – вона універсальна і розвивається через всю сукупність цивільних прав і свобод. Право на самовизначення включає в себе і неполітичні права і волі, наприклад, право власності, свободу праці та інші [¹⁴², с. 25–26]. Права на громадянство В. В. Полянський визначає так: «... фізична особа (громадянин, іноземний громадянин, апатрид) має суб'єктивні права, які реалізуються в конкретних правовідносинах з приводу виникнення або припинення громадянства (право подання клопотання про прийняття до громадянства, про вихід з нього і т. п.), але це не суб'єктивне право громадянства, а суб'єктивне право з приводу

---

¹⁴⁰ Воеводин Л. Д. Конституционные права и обязанности советских граждан. М.: Изд-во Моск. ун-та, 1972. 300 с.

¹⁴¹ Вітрук Н. В. Статус личности в политической системе общества. *Политология. Курс лекций*. М., 1993. 255 с.

¹⁴² Лебедев А. В. Политические права и свободы граждан РФ (конституционно-правовое исследование). Дис.: канд. юрид. наук. 12.00.02. Челябинск, 2003. 223 с.

громадянства»^[143], с.124]. Громадянство як політико-правовий стан людини, і тому доцільно не включати його в систему політичних прав і свобод.

Аналізуючи інститут політичних прав і свобод Е. А. Лукашева в першу чергу виокремлює право на участь в управлінні державними і громадськими справами, яке юридично забезпечує включення громадян у сферу прийняття і здійснення державних рішень, у сферу політики. На думку авторки, це право є «стрижневим» політичним правом, гарантіями і формами реалізації якого виступає ряд інших прав: право обирати і бути обраним, право брати участь у референдумі, право на рівний доступ до публічних функцій і посад, а також на участь у здійсненні правосуддя^[144], с. 153].

Як особливу групу політичних прав і свобод, Е. А. Лукашева виділяє свободу слова, свободу думки, ідеї та судження, право їх поширення, свободу друку, свободу доступу до джерел інформації. У число інших політичних прав і свобод вона включає свободу зібрань, мітингів, демонстрацій; право на об'єднання (свобода спілок та асоціацій); право на звернення (право петицій). Особливістю системи політичних прав і свобод людини і громадянина є те, що «кожне право має одночасно різні характеристики, параметри і функції, проявляється у різних формах, несе відбиток не тільки своєю субстанціональністю, але і місцем у загальній системі»^[145], с. 33].

У сфері політики людська діяльність дуже різноманітна і, відповідно, різна сукупність політичних прав і свобод. Вичерпна їх класифікація також не можлива. Наприклад, свободу думки і совісті можна інтерпретувати і як особисту, і як політичну свободу. Різноманіття видів політичних прав залежить від певних

---

¹⁴³ Полянский В. В. Принципы советского гражданства. *Советское государство и право*. 1980. № 5. 152 с.

¹⁴⁴ Права человека: учебник для вузов /Отв. ред. Е. А. Лукашева. М.: Издательство НОРМА, 2004. 573 с.

¹⁴⁵ Глухарева Л. И. Права человека в современном мире (социально-философские основы и государственно-правовое регулирование). М.: Юристъ, 2003. 304 с.

властивостей діючого суб'єкта (стать, вік, рід занять, освіта і т. д.), режиму правління, а також конкретної політичної ситуації [¹⁴⁶, с. 371].

Система політичних прав і свобод залежить і від законодавства, в якому ці права закріплені. Вітчизняні дослідники приділяють особливу увагу таким політичним правам: виборам, референдумам та іншим формам волевиявлення громадян. Особливий інтерес вчених викликають права на участь в діяльності органів місцевого самоврядування. Наведений перелік не можна вважати вичерпним, тому що розвиток суспільних відносин веде до появи нових можливостей для громадян, а вивчення міжнародного досвіду дозволяє їх доповнити.

При всій своїй самостійності і автономності національна система прав людини має щось спільне – мінімальний перелік політичних прав і свобод людини, закріплений в міжнародно-правових документах: право на інформацію, право на вільне вираження своєї думки, свободу мирних зборів і асоціацій, право на об'єднання, право участі в управлінні держави. З огляду на викладені підходи до класифікацій політичних прав і свобод людини і громадянина, визнаючи цінність кожної з них, можна зробити висновок про те, що найбільш обґрунтованою є звична «галузева» класифікація, елементи якої слід поділяти відповідно до специфіки взаємовідносин між громадянином, суспільством і державою. Цінність класифікації, обраної для дослідження будь-яких предметів і явищ, визначається, виходячи з того, наскільки вона дозволяє охопити найбільшу кількість складових даного предмета (явища), з одного боку, і наскільки істотні відмінності елементів всередині передбачуваної класифікації – з іншого [¹⁴⁷, с.51–52].

У певних сферах життєдіяльності держава має бути обмежена в своїх повноваженнях по відношенню до людини. Однією з таких сфер виступає політика незалежно від специфіки взаємовідносин між людиною і державою.

---

¹⁴⁶ Пугачев В. П., Соловьев А. И. Введение в политологию: учеб. 4-е изд., перераб. и доп. М.: Аспект-Пресс, 2002. 479 с.

¹⁴⁷ Златопольский А.А. Политические права и свободы граждан и механизм их реализации в РФ. Дис.: канд. юрид. наук. 12.00.02. М., 1993. 250 с.

Представляється необхідним в системі політичних прав і свобод людини і громадянина виділити: право на участь в управлінні справами держави, право на інформацію, виборчі права, право на звернення, право на рівний доступ до державної служби, право на об'єднання, свободу думки і слова, свободу зібрань, мітингів, демонстрацій, ходів і пікетування.

Залежно від форм, способів реалізації політичні права і свободи можна поділити на дві групи. Права, що реалізуються безпосередньо (шляхом прямого волевиявлення громадянина) – право обирати на виборах і на референдумі; право бути обраним до органів державної влади; право на звернення; право на інформацію; свобода думки і слова; право на об'єднання; свобода зібрань, мітингів, демонстрацій, ходів і пікетування.

Права, що реалізуються через представників (які діють від імені громадянина і приймають рішення, які виражають їх волю) – право на участь в управлінні справами держави через виборних посадових осіб.

Залежно від кількості суб'єктів, що реалізують політичні права і свободи, вони поділяються на три групи: права, які можуть бути реалізовані тільки колективно; права, що реалізуються індивідуально; права, які можуть бути реалізовані як колективно, так і індивідуально.

Колективно реалізуються такі політичні права і свободи: право на об'єднання; свободу зібрань, мітингів, демонстрацій; активне виборче право. Індивідуально реалізуються політичні права: пасивне виборче право; право вносити в державні органи пропозиції, заяви, скарги та звернення; право на рівний доступ громадян до державної служби. Політичні права, які можуть бути реалізовані як колективно, так і індивідуально – свобода думки і слова; право на інформацію.

Серед політичних прав і свобод людини і громадянина особливе місце займають свобода думки і слова. Свобода думки і слова забезпечує вільне вираження людиною своїх політичних поглядів і переконань. Свобода слова як одна з фундаментальних політичних свобод забезпечує можливість публічно висловлювати свої думки з проблем соціального характеру у пресі, по радіо і

телебаченню і т. д., може виражатися в пропаганді та агітації, даючи можливість людині цілеспрямовано проповідувати свої погляди, в тому числі і політичні.

Свобода думки і слова невіддільна від права шукати, одержувати, використовувати, передавати, поширювати інформацію будь-яким законним способом. Наслідком і розвитком свободи слова є право на інформацію щодо подій суспільного життя, діяльності органів влади і прийнятих ними рішень. Демократичне суспільство має гарантувати свободу доступу громадян до політичної, правової та інших видів інформації. Засоби масової інформації позиціонують як «четверту гілку влади», яка формує громадську думку і здійснює політичну освіту населення.

В системі політичних прав і свобод громадян одним із основоположних є право громадян на участь в управлінні справами держави. На думку багатьох дослідників, це право виступає як основне стрижневе політичне право. Воно юридично забезпечує реалізацію народовладдя, включення громадян у сферу прийняття і здійснення державних рішень. Неможливо уявити сучасну демократичну державу, де б громадяни не брали участі в управлінні державними справами. Це право здійснюється або безпосередньо при ухваленні рішень на референдумі, або опосередковано через своїх представників у органах влади. Право громадян на участь в управлінні справами держави реалізується через забезпечення виборчих прав громадян; права на рівний доступ до державної служби; права на звернення.

Політичні права і свободи громадян тісно пов'язані з їхнім правом на вільне створення спілок і асоціацій. Для здійснення своєї влади в державі, вираження та представлення колективних інтересів громадяни можуть використовувати передбачене законодавством право на об'єднання і спільні дії для реалізації і захисту своїх політичних прав. Громадські начала закладені в самій сутності людини, і тому спільна діяльність не обмежує свободу людини, а в окремих випадках саме через спільну діяльність людина реалізує свою особисту свободу, свої окремі права та законні інтереси.

Запропонована система політичних прав і свобод є відносною, тому що входить в іншу систему, більш високого порядку, яка в свою чергу включає елементи систем нижчого рівня. Політичні права і свободи потрібно розглядати як елемент системи основних прав і обов'язків, а цю останню – як частину ширшої системи суб'єктивних прав і юридичних обов'язків людини. Політичні права і свободи громадян утворюють самостійну систему, яка складається з окремих прав, кожне з яких є ядром комплексного правового інституту.

Класифікація політичних прав і свобод людини і громадянина повинна проводитися в залежності від специфіки взаємовідносин між громадянином, суспільством і державою, а також від способів їх реалізації. Необхідно також враховувати роль людини і громадянина як безпосереднього учасника всіх політичних процесів, що відбуваються в державі.

Політичні права і свободи – необхідний атрибут сучасного цивілізованого демократичного суспільства. У своїй основі вони належать громадянам – членам політичного співтовариства, держави. Вони дають можливість кожному громадянину брати участь в управлінні державою, розвивають його активність, почуття громадянськості.

Основні політичні права громадян України закріплені в Конституції України в розділах «Права, свободи та обов'язки людини і громадянина» в ст. 21–25; 34–40; «Вибори. Референдум» в ст. 69–73. Водночас в інших статтях Конституції теж говориться про деякі політичні права. Стаття 76 говорить про право бути обраним депутатом Верховної Ради України; ст. 103 передбачає право бути обраним Президентом України. Інші політичні права, що не належать до основних, закріплені в багатьох законах: Про засоби масової інформації, Про політичні партії, Про публічні заходи (мітинги, демонстрації і т. д.). Ці закони по суті представляють собою розвиток і деталізацію тих основних прав, які закріплені в Конституції України.

Регулювання прав людини і громадянина, у тому числі політичних прав і свобод, належить до відання держави. Вони можуть бути встановлені або в особливих умовах обмежені (наприклад, при офіційному оголошенні

надзвичайного стану) тільки законом. При цьому основні права закріплюються Конституцією, а обмеження можливі тільки тих прав, які Конституція дозволяє обмежувати за певних визначених умов. Не можуть бути обмежені права людини і громадянина, передбачені статтями 24, 25, 27, 28, 29, 40, 47, 51, 52, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 63 Конституції України. Обмеження можливі лише в тих межах, які дозволені законом (наприклад, такі обмеження передбачені Законом України «Про правовий режим воєнного стану»).

5.3 Право на управління справами держави

Людина, як правило, неминуче є громадянином конкретної держави, членом суспільства і учасником політичного процесу. Тому кожен громадянин тією чи іншою мірою чинить вплив на державу і політичне життя суспільства різними способами і методами, виробленими людською практикою. Щоб сучасна держава забезпечувала дотримання інтересів усього суспільства, безумовно, необхідне включення кожного його члена в діяльність держави. Громадяни повинні бути наділені системою прав, що дозволяють їм брати участь як в організації, так і в діяльності держави.

«Громадяни мають право брати участь в управлінні державними справами, у всеукраїнському та місцевих референдумах, вільно обирати і бути обраними до органів державної влади та органів місцевого самоврядування» (ст.38 Конституція України). Це право реалізується як безпосередньо, так і через своїх представників. Існує багато форм вирішальної і дорадчої (консультативної) участі громадян в управлінні справами держави. Найбільш значущими формами є вибори і референдум. Безпосередня участь в управлінні справами держави здійснюється з допомогою волевиявлення громадян на виборах, референдумах, а також особистої участі в роботі органів законодавчої, виконавчої чи судової влади. На відміну від названої, закріплена інша, опосередкована форма участі в управлінні справами держави, через своїх представників, які обираються в законодавчі органи державної влади.

Існує безліч дорадчих форм участі громадян в управлінні справами держави, муніципального утворення, починаючи від запропонованих пропозицій громадянами органам держави або місцевого самоврядування до більш радикальних заходів (загальнодержавні слухання в парламенті, оголошені народного обговорення важливих питань державного життя, пропозиції громадських об'єднань уряду, підготовка спільних документів органів держави і профспілок, правотворча ініціатива громадян, опитування громадян (свого роду вибіркоче анкетування, що проводиться органами держави або місцевого самоврядування), обов'язкові муніципальні слухання на зборах громадян про проєкт муніципального бюджету та ін.).

Отже, участь в управлінні справами держави може здійснюватися як безпосередньо, шляхом волевиявлення на виборах, референдумах, участі в роботі органів, судової, виконавчої і законодавчої влади, так і опосередковано, тобто через представників. Суть цього права розкриває ціла система конкретних прав, сформульованих в Конституції України:

брати участь у референдумі;

обирати і бути обраним в органи державної влади та органи місцевого самоврядування;

рівний доступ до державної служби;

брати участь у здійсненні правосуддя.

Повна реалізація політичних прав і свобод може бути здійснена за умови дотримання іншими особами заборони посягань щодо наданого права. У переважній більшості випадків така реалізація залежить від самої людини, тобто громадянин самостійно приймає організаційні заходи для здійснення таких прав, наприклад, при обранні в органи державної влади або органи місцевого самоврядування. Існує й інший, процедурно-правовий порядок, при якому законодавчо закріплені процедури реалізації політичних прав і свобод, послідовність дій суб'єкта, який передбачає реалізувати право і зобов'язаних суб'єктів, а також безпосередній зміст таких дій.

У певних випадках забезпечення реалізації прав і свобод досягається з допомогою такої форми як правозастосування. Наприклад, у разі, коли державні органи захищають політичні права і свободи громадян, прийнявши відповідний владний індивідуальний акт. Політичні права і свободи реалізуються в процесі виконання спеціально уповноваженою особою дій, спрямованих на захист цих прав і свобод, які є його посадовим (професійним) обов'язком.

Політичні права захищаються низкою інших статей Конституції України. Наприклад, ст. 55 встановлює судовий захист прав і свобод: «Кожному гарантується право на оскарження в суді рішень, дій чи бездіяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування, посадових і службових осіб». За захистом прав громадяни можуть звертатися до Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини (наприклад, при проведенні виборів або розгляді скарги на порушення політичних прав і свобод тощо). Кожному гарантується право звернення до Конституційного суду України, а після використання всіх національних засобів юридичного захисту кожен має право звертатися за захистом своїх прав і свобод до відповідних міжнародних судових установ чи до відповідних органів міжнародних організацій, членом або учасником яких є Україна. Стаття 56 закріплює обов'язок держави забезпечити доступ до правосуддя і «... право на відшкодування за рахунок держави чи органів місцевого самоврядування матеріальної та моральної шкоди, завданої незаконними рішеннями, діями чи бездіяльністю органів державної влади, органів місцевого самоврядування, їх посадових і службових осіб при здійсненні ними своїх повноважень».

Усі громадяни України на рівних підставах здійснюють свої права. Ст. 24 Конституції України надає громадянам України рівні конституційні права і свободи та забезпечує рівність перед законом: «Не може бути привілеїв чи обмежень за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовними або іншими ознаками».

Громадяни України мають політичні права на рівні міжнародних стандартів. Однак їх фактичне використання залежить від багатьох обставин: від рівня життя

значної частини населення, яка стурбована не стільки використанням прав, скільки виживанням, від розмаху корупції в українському суспільстві, від неясності впродовж уже трьох десятиліть політики влади з питань моделі подальшого розвитку суспільства, домінування олігархічного капіталу в житті країни, від засилля бюрократії, слабкості середнього класу і від авторитарних елементів в молодій українській демократії. Слід визнати, що держава вже неодноразово не виправдовувала очікування громадян, а то і вводила їх в оману. Звідси – зневіра громадян, певна пасивність значної частини населення. Правовий нігілізм, неповага до права, закону існує не тільки у певної частини населення: він поширений в різних структурах апарату управління, причому не тільки низових ланок.

5.3.1 Право на участь в референдумі

Носієм суверенітету і єдиним джерелом влади в Україні є народ. Громадяни України здійснюють владу безпосередньо, через органи державної влади та органи місцевого самоврядування. Ці легітимні (утворені народом і наділені певними повноваженнями) органи та їх посадові особи зобов'язані діяти лише на підставі, в межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією та Законами України.

Референдум як політико-правовий інститут займає особливе місце в системі сучасної демократії як спосіб забезпечення народовладдя. Використання інституту референдуму дозволяє забезпечити залучення громадян до вирішення найбільш важливих питань державного життя, а також захист інтересів народу від свавілля державної влади. Інститут референдуму забезпечує найвищу ступінь легітимності політичних рішень. Пряме голосування гарантує збереження суверенітету народу у найважливіших сферах політичного життя, наближує політичне рішення до народу. Воля народу, виражена без посередництва (без партій і представницьких установ), – найбільш адекватна потребам і бажанням народу.

Народ, маючи суверенну прерогативу щодо здійснення установчої влади, здійснює її у порядку, визначеному Конституцією України. Будучи результатом здійснення установчої влади народу, Конституція України встановлює процедурні межі здійснення влади самим народом, визначаючи порядок внесення змін до Основного Закону України, установленого нормами розділу XIII «Внесення змін до Конституції України».

Конституюювавши основне право на референдум, народ офіційно закріплює свій статус абсолютного суб'єкта установчої влади і єдиного її суверенного носія. Народ (суверен), здійснюючи установчу владу, може передати окремі владні функції і повноваження конституційно визначеним особам, у тому числі щодо здійснення або скасування основного установчого акта (Конституції). Однак внаслідок такого делегування повноважень суверен не перестає бути засновником і не втрачає своєї установчої влади.

А уповноважена влада діє від імені (або ім'ям) народу в межах і порядку, встановленому самим народом. Ця влада не є установчою (навіть вторинною), однак вона безпосередньо здійснює відповідні повноваження. Визнання деякими вченими «вторинної» установчої влади загрожує порушенням Конституції. Так, нерідко орган державної влади наділяється повноваженнями установчої влади не безпосередньо засновником, а за замовчуванням. Йдеться про такі повноваження, за якими «первинний» засновник не висловив своєї безпосередньої думки і не прийняв відповідного рішення. Звісно ж, передача установчих повноважень за замовчуванням не може здійснюватися ні парламентським законом, ні актом органу конституційного контролю. В іншому випадку матиме місце привласнення законодавцем і / або контрольною інстанцією статусу засновника, що призведе до порушення Конституції. Оскільки «замовчування» не дає однозначної відповіді на конституційно-правове питання, що виникає, остільки останнє може бути вирішене тільки засновником, яким виступає безпосередньо народ (суверен).

Повноваження установчої влади можуть здійснюватися органом державної влади з волі суверена, якщо це прямо передбачено Конституцією і якщо склад уповноваженого органу в основі визначено самою Конституцією або

безпосередньо народом. Це обумовлено тим, що засновник не може передати повноваження щодо здійснення функцій установчої влади конституційно не визначеним особам – суб'єктам права, в тому числі державним органам, статус і склад яких самим засновником не встановлений.

В Україні установчі повноваження – право внесення змін до Конституції передано Верховній Раді України (ст. 154–156 Конституції України). Однак, законопроект про внесення змін до розділу I «Загальні засади», розділу III «Вибори. Референдум» і розділу XIII «Внесення змін до Конституції України» затверджується всеукраїнським референдумом, який призначається Президентом України (ст. 156 Конституції України).

Умовно виділяють наступні види референдумів: за предметом, за обов'язковістю рішення референдуму, за суб'єктами ініціювання та призначення; за імперативністю проведення. Предметом референдуму може бути будь-яке важливе питання загальнонаціонального значення, у тому числі і за міжнародними договорами. «Референдум не допускається щодо законопроектів з питань податків, бюджету та амністії» (ст. 74 Конституції України).

За правовими наслідками виділяють два види референдумів: імперативні і консультативні. Незважаючи на формально необов'язковий характер, консультативний референдум має морально зобов'язуючу силу. Влада в демократичній державі зазвичай зважає на думку виборців, виражену на референдумі.

Рішення референдуму слід розглядати як конституційно-правову форму безпосереднього вираження загальної волі народу, що мають основні ознаки юридичного акта: виходять безпосередньо від народу як суб'єкта влади і суб'єкта правотворчої діяльності, регулюють суспільні відносини, приймаються в установленому порядку, мають вищу юридичну силу в системі правових актів органів влади, можуть бути скасовані або змінені шляхом прийняття нового рішення на референдумі, якщо інше не передбачено в самому рішенні.

Рішення з питань референдуму приймаються шляхом голосування учасників референдуму. Учасники референдуму – це ті особи, які володіють суб'єктивним

правом голосу. Згідно зі статтями 5–13 Закону про референдум, громадяни України беруть участь у голосуванні на референдумі на основі принципів:

- 1) загального права голосу;
- 2) рівного права голосу;
- 3) прямого волевиявлення;
- 4) вільної участі у всеукраїнському референдумі;
- 5) добровільної участі у всеукраїнському референдумі;
- 6) таємного голосування;
- 7) особистого голосування;
- 8) однократного голосування;
- 9) публічності та відкритості процесу всеукраїнського референдуму.

Виходячи із вчення про конституційний лад і його основи, законодавчо визначені принципи референдуму включаються у сферу більш загальних вимог – вимог демократичної правової держави і основного правопорядку з організації і проведення референдуму відповідно. Принципи загальної і рівної участі громадян у референдумі, на відміну від принципів прямого і таємного голосування, застосовуються не тільки на стадії голосування, а й на всіх інших стадіях референдумного процесу.

Принципи загальної і рівної участі в референдумі забезпечують регулювання статусу учасників референдуму (громадян України), а також інших суб'єктів референдумного процесу – комісії референдуму, ініціативної групи, органів громадських об'єднань та ін.

Системний зв'язок принципів референдуму визначається тим, що застосування одного принципу повинно посилювати дію іншого (інших) принципів. І навпаки, обмеження дії того чи іншого принципу негативного позначається на дії інших принципів. У системній єдності принципи референдуму, як і принципи виборчого права (процесу), знаходяться в ієрархічному зв'язку. У цьому сенсі універсальним є принцип рівного права громадян на участь у референдумі, який є різновидом конституційно-правового принципу рівності

кожного у своїй гідності та правах і видом загально правового (родового) принципу формальної рівності.

Основна відмінність процедури виборів від процедури референдуму полягає в об'єкті волевиявлення виборців. При референдумі об'єктом волевиявлення є не людина (кандидат), а певне питання, з якого проводиться референдум, – закон, законопроект, конституція, поправка до конституції, будь-яка проблема, що стосується міжнародного статусу країни, внутрішньополітична проблема. Результати референдуму можуть бути визначені тільки на основі принципів мажоритаризму (простої більшості).

Будучи самостійною формою реалізації права громадян на участь в управлінні державою і здійсненні місцевого самоврядування, референдум може бути призначений як з ініціативи представників громадян (органів державної влади і місцевого самоврядування, виборних посадових осіб), так і за ініціативою самих громадян, вираженою в установленому порядку.

В об'єктивному сенсі референдум необхідно розглядати як: а) основне право народу, б) конституційно-правову форму безпосереднього правління народу і в) як одну зі складових конституційного правопорядку. Визнання цих обставин породжує конкретні юридичні наслідки. Вони полягають у тому, що, з одного боку, народ вправі вимагати від держави заходів щодо створення умов реалізації права на референдум, а, з іншого боку, на державу покладається обов'язок забезпечити врегулювання права народу на референдум, його охорону і захист.

У суб'єктивному сенсі референдум належить розглядати як систему юридичних гарантій права кожного правосуб'єктного громадянина на участь у референдумі – ініціювання, підготовку, голосування та інші дії, пов'язані з його проведенням. Право на участь у референдумі є однією з наданих Конституцією України суб'єктивних можливостей громадян в управлінні справами держави. Ця конституційна можливість, як суб'єктивне право, обмежує державну владу і зобов'язує її.

Закон України «Про народовладдя через всеукраїнський референдум» (далі Закон про референдум), ухвалений Верховною Радою 26 січня 2021 року, визначає

умови ухвалення публічно-владних рішень на референдумі: обмежує коло питань, які можуть бути винесені на всеукраїнський референдум; встановлює особливий порядок висування ініціативи проведення референдуму; визначає часові рамки для його проведення і можливості повторного винесення на референдум відкинутих пропозицій та ін.

Правові умови, які обмежують можливість ініціювання, призначення і проведення референдумів, можуть бути такі:

1) обмеження предмета референдуму (встановлення кола питань, які можуть бути винесені на референдум, і вимог до них, а також переліку питань, що не підлягають винесенню на референдум);

2) обмеження відведеного часу ініціювання, призначення і проведення референдумів, у тому числі повторних (встановлення часових періодів, протягом яких застосування референдуму не допускається);

3) встановлення порядку реалізації права громадян на ініціювання референдуму, а також обмеження цього права.

Виявлені обмеження характеризуються такими ознаками: виступають важливим елементом інституту референдуму; встановлюються законодавством про референдуми; виражаються у формі певних вимог, що пред'являються до питань референдуму, термінів його ініціювання, призначення і проведення, а також порядку реалізації права громадян на ініціювання референдуму; мають на меті стримати необґрунтоване використання референдуму (зокрема в популістських цілях).

Спільними обмеженнями предмета референдуму є вимога на відповідність питань, що виносяться на референдум, Конституції і законодавству країни:

референдум не може бути використаний в цілях прийняття рішень, що суперечать Конституції України;

питання референдуму не повинні обмежувати або скасовувати загальноновизнані права і свободи людини і громадянина, конституційні гарантії реалізації таких прав і свобод;

питання референдуму має бути сформульовано так, щоб виключалася можливість його множинного тлумачення, тобто на питання референдуму можна було б дати тільки однозначну відповідь;

виключена невизначеність правових наслідків прийнятого на референдумі рішення.

Предметом всеукраїнського референдуму можуть бути питання, визначені п. 1 ст. 3, а зміст питань референдуму визначено ст. 19 Закону про референдум. На місцевий референдум виносяться тільки ті питання, що знаходяться у віданні суб'єкта. На всеукраїнський референдум не можуть бути винесені питання, визначені п. 2 ст. 3 Закону про референдум, зокрема щодо законопроектів з питань податків, бюджету та амністії тощо. Пунктом 5 ст. 19 визначено: «питання загальнодержавного значення – це питання, вирішення якого впливає на долю всього українського народу та має загальносуспільний інтерес».

Спільними для всіх рівнів референдуму обмеженнями щодо часу ініціювання, призначення і проведення референдумів є:

воєнний або надзвичайний стан, введений на території держави або на території, на якій передбачається проводити референдум, або на частині цієї території, а також період протягом певного часу після його скасування;

часовий період, протягом якого не допускається проведення повторного референдуму з того ж питання.

Право громадян на ініціювання референдуму також характеризується певними обмеженнями. Суб'єкти призначення (проголошення) всеукраїнського референдуму визначені ст. 15, 16 Закону про референдум. Пунктом 2 ст. 16 Закону про референдум визначено умови призначення референдуму: «Всеукраїнський референдум проголошується за народною ініціативою на вимогу не менш як 3 мільйонів громадян України, які мають право голосу, за умови, що підписи щодо призначення всеукраїнського референдуму зібрано не менш як у двох третинах областей і не менш як по 100 тисяч підписів у кожній області».

З числа загальних обмежень слід виділити загальноприйняті цензи. За своєю правовою природою ценз – це встановлені правовими нормами умови допуску

людини до реалізації прав на участь у виборах і референдумах. Виходячи з теорії правоздатності, права, у тому числі виборчі, належать людині від народження, але реалізувати їх вона може з набуттям дієздатності, у цьому випадку – електорально-правової дієздатності, яка пов'язана з категорією виборчих цензів, різних для активного і пасивного виборчого права. Цензи визначають умови, з наявністю яких закон допускає реалізацію виборчих прав: не мають право голосувати на референдумі, брати участь в діях з підготовки і проведення референдуму громадяни, які не досягли віку 18 років, а також громадяни, визнані судом недієздатними (п.1 ст. 6 Закону про референдум).

Предмет референдуму визначений ст. 16, ст. 17 Закону про референдум, які передбачають обов'язкове затвердження всеукраїнським референдумом законопроекту, який передбачає внесення змін до розділів I, III, XIII Конституції України та Закону про ратифікацію міжнародного договору про зміну території України, ухваленого Верховною Радою України в порядку, встановленому Конституцією України і Регламентом Верховної Ради України. На відміну від європейських конституційних актів, Конституція України не передбачає обов'язкового винесення на референдум проекту нової Конституції.

Обмеження предмета референдуму передбачено п. 2 ст. 3 Закону про референдум. На всеукраїнський референдум не можуть виноситися питання:

«1) що суперечать положенням Конституції України, загально визнаним принципам і нормам міжнародного права, закріпленим насамперед Загальною декларацією прав людини, Конвенцією про захист прав людини і основоположних свобод, протоколами до неї;

2) що скасовують чи обмежують конституційні права і свободи людини і громадянина та гарантії їх реалізації;

3) спрямовані на ліквідацію незалежності України, порушення державного суверенітету, територіальної цілісності України, створення загрози національній безпеці України, розпалювання міжетнічної, расової, релігійної ворожнечі;

4) щодо питань податків, бюджету, амністії;

5) віднесені Конституцією України і законами України до відання органів правопорядку, прокуратури чи суду».

Законодавство України містить заборону на проведення всеукраїнського референдуму – всеукраїнський референдум не може проводитися одночасно з черговими та позачерговими загальнодержавними виборами, черговими місцевими виборами (п. 2 ст. 5 Закону про референдум).

Надання та гарантування права громадян ініціювати референдум має величезне значення для демократизації суспільства і держави, оскільки в результаті його реалізації народ набуває можливість в імперативній формі забезпечити свої інтереси. Крім цього, саме народна ініціатива проведення референдуму є найбільш демократичною, з точки зору сутності та цілей останнього.

Вітчизняне законодавство наділяє правом участі у висуванні ініціативи проведення референдуму збори громадян України, в яких беруть участь не менш як триста виборців. Організаторами зборів можуть бути виключно виборці (п.1, 2 ст. 30). Виборці – це громадяни України, які досягли віку 18 років і які не визнані у встановленому законом порядку недієздатними. На зборах виборців створюється ініціативна група всеукраїнського референдуму за народною ініціативою з числа учасників зборів виборців. Ініціативна група складається не менше як із шістдесяти громадян України, які на день її утворення мають право голосу. Центральна виборча комісія може зареєструвати тільки одну ініціативну групу. З моменту реєстрації в Центральній виборчій комісії ініціативна група розпочинає збір підписів, який триває 90 днів.

Центральна виборча комісія здійснює перевірку і підрахунок підписів на підтримку ініціативи проведення всеукраїнського референдуму упродовж чотирнадцяти днів із дня закінчення встановленого Законом про референдум строку для збирання підписів. За підсумками перевірки Центральна виборча комісія приймає постанову про підсумки збору підписів під ініціативою проведення всеукраїнського референдуму (п. 6 ст. 35). Якщо підписів достатньо, Центральна виборча комісія зазначає це у своєму рішенні про підсумки збору підписів під ініціативою проведення всеукраїнського референдуму за народною

ініціативою з такого питання, яке не пізніше наступного дня після прийняття рішення передає його Президенту України (п. 1 ст. 36). Відповідно до п. 3 ст. 21 Закону про референдум, Президент України не пізніше як на п'ятнадцятий день після отримання рішення Центральної виборчої комісії про підсумки збирання підписів громадян України під ініціативою про проведення всеукраїнського референдуму видає указ про проголошення всеукраїнського референдуму за народною ініціативою.

Конституційний Суд України зобов'язаний надати висновки про відповідність Конституції України (конституційності) питання, яке пропонується для винесення на всеукраїнський референдум за народною ініціативою не пізніше як на тридцятий день з моменту отримання Конституційним Судом України відповідного звернення.

Визнання державою права громадян на участь у референдумі, як форми реалізації влади народом, покладає на державу обов'язок зі створення правових, фінансових та інших умов для здійснення підготовки і проведення референдуму. Гарантії права громадян на участь у референдумі можна розділити на дві групи: до першої відносяться економічні, політичні, соціальні; до другої – правові, міжнародно-правові.

Важливою гарантією прав громадян є виконання рішень, прийнятих на референдумі, що передбачає контроль і відповідальність за невиконання чи неналежне їх виконання.

5.3.2 Активне і пасивне виборче право

Вибори – один із найважливіших інструментів легітимізації влади. Вони забезпечують відбір політичної еліти, зумовлюють курс суспільно-політичного життя країни. В абсолютній більшості держав виборчий процес розглядається як одна з найвагоміших ознак демократії. Вибори, в ідеалі, є найефективнішим інструментом впливу народу на державу та її службовців. Через недосконалість

виборчої системи вибори в Україні не реалізують цієї своєї функції в повному обсязі.

Сьогодні питання оптимізації виборчої системи України залишається відкритим. Зважаючи на значущість цієї проблематики, з точки зору перспектив розвитку країни, підходи до її вирішення мають бути максимально виваженими, наслідки – прорахованими, а процес – публічним.

До числа політичних прав відносяться виборчі права – право обирати депутатів парламенту, обласних, районних і місцевих рад, виборних посадових осіб (Президента України, мерів муніципальних утворень, інших осіб) та бути вибраними в ці органи або на такі посади. В Україні на різних рівнях застосовуються кілька виборчих систем (пропорційна, мажоритарна система абсолютної більшості, мажоритарна система відносної більшості, змішана система).

Загальне виборче право і право на участь у референдумі – це самостійні, але взаємопов'язані конституційні права. Загальне виборче право включає активний і пасивний елементи – право обирати і бути обраними, а право на участь у референдумі носить цілком активний характер. Що стосується активного виборчого права і права брати участь у референдумі, то юридично (за характером правомочності, типу гарантій, форм захисту і т. д.) вони тотожні: суб'єкт активного виборчого права є водночас суб'єктом права на участь в референдумі, і в обох випадках здійснюється пряме волевиявлення шляхом таємного голосування, діє принцип «один виборець – один голос», не допускаються будь-які спеціальні вікові, статеві або інші обмеження, крім тих, які встановлені як для виборців, так і для учасників референдуму. Право на участь у референдумі, як і активне виборче право, є рівним і прямим для всіх громадян. Громадянин держави бере участь у референдумі на основі принципу свободи та добровільності.

Стаття 1 Виборчого кодексу України (ВКУ)¹⁴⁸ визначає: «1. Вибори в Україні є основною формою народного волевиявлення, способом безпосереднього

---

¹⁴⁸ <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/396-20#Text>

здійснення влади Українським народом. 2. Вибори є вільними і відбуваються на основі загального, рівного і прямого виборчого права шляхом таємного голосування». Принцип загальності означає, що у виборах можуть обирати і бути обраними всі особи, які досягли встановленого віку і задовольняють вимогам виборчого кодексу. Вибори – рівні, всі громадяни беруть участь у них на рівних підставах (у деяких країнах іноді встановлюються фіксовані норми для представництва різних категорій населення, наприклад, на Фіджі – для фіджійців та індійців, в Індії – для жінок, в Єгипті – для робітників і селян, в Китаї – для армії).

Відповідно до Конституції України в Україні проводяться такі типи виборів:

1) вибори Президента України;

2) вибори народних депутатів України;

3) місцеві вибори:

а) вибори депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим;

б) вибори депутатів сільської, селищної, міської ради;

в) вибори сільського, селищного, міського голови;

г) вибори депутатів районної ради;

ґ) вибори депутатів обласної ради;

д) вибори депутатів районної у місті ради (у містах, де утворені районні у місті ради).

Вибори Президента України та вибори народних депутатів України є загальнодержавними виборами. Активне виборче право – «Право голосу мають громадяни України, яким на день голосування виповнилося 18 років. Не має права голосу громадянин, визнаний судом недієздатним» (ч.1, 2 ст. 7 ВКУ). Пасивне виборче право (право бути обраним) у представницькі органи мають особи, які досягли 21 року, на посаду Президента України – 35 років. Не мають права голосу громадяни, яких визнано судом недієздатними. На підставі судового рішення такі особи не вносяться у списки виборців або виборчий бюлетень. Граничний вік для обрання в Україні не існує (у виняткових випадках у деяких країнах такий вік для деяких посад встановлено 65 або 70 років). В Україні також немає цензу осілості

(терміну проживання, для того щоб бути внесеним до списку виборців, наприклад, в Японії це 3 місяці, в різних штатах США – від одного до 30 днів).

«Військовослужбовці строкової служби, громадяни України, які проживають за кордоном, а також особи, визнані судом недієздатними, та громадяни України, які за вироком суду перебувають у місцях позбавлення волі, вважаються такими, що не належать до жодної територіальної громади, та не мають права голосу на місцевих виборах (ч. 7 ст. 7 ВКУ).

Вибори проводяться на основі рівного виборчого права. Громадяни України беруть участь у виборах на рівних засадах. В Україні вибори прямі – громадяни голосують безпосередньо за кандидатів. Громадянам України забезпечуються умови для вільного формування своєї волі та її вільного виявлення при голосуванні. Участь громадян України у виборах є добровільною. Кожен виборець голосує на виборах особисто. Голосування на виборах в Україні є таємним. Виборчі права громадян України захищаються законом (ст. 19 ВКУ).

Голосують в Україні бюлетенями. «Використання інноваційних технологій у виборчому процесі» передбачено ст. 18 ВКУ. Технічні і програмні засоби можуть використовуватися для голосування; проведення підрахунку голосів виборців; складання протоколів про підрахунок голосів, підсумки та результати голосування.

В українському законодавстві встановлено також принципи: свободи виборів (заборонені незаконні способи впливу на виборців), добровільності виборів (у деяких країнах, наприклад, в Бельгії, Бразилії виборець за неявку на голосування може бути покараний, зокрема, штрафом), альтернативності виборів (при одному кандидатові на одне місце або при одному списку кандидатів вибори відкладаються до появи суперників). «Громадяни України мають право вільно агітувати за або проти кандидатів, партій (організацій партій) – суб'єктів відповідного виборчого процесу, вільно і всебічно обговорювати передвиборні програми кандидатів, партій (організацій партій), політичні, ділові та особисті якості кандидатів. Кандидати, партії (організації партій) – суб'єкти відповідного процесу можуть вільно вести передвиборну агітацію з дотриманням вимог Виборчого кодексу» (ст. 14 ВКУ). Вибори в Україні визнаються такими, що відбулися, при будь-якій явці виборців.

Для права бути обраним українське законодавство встановлює цілий ряд вимог (за кордоном такі вимоги називаються виборчими кваліфікаціями або цензами). Від кандидатів вимагається подання багатьох документів (відомостей про майно, підписів виборців на підтримку кандидата, якщо він висувався не від партій, представлених у Верховній Раді України і ін.). Положення законодавства, що відносяться до виборчих прав громадян, з відповідними змінами поширюються і на участь в референдумі – голосуванні за будь-який проєкт рішення, запропонований органами державної влади, місцевого самоврядування, громадянами.

Найвідоміша система виборів, яка тривало застосовується в Україні в одномандатних виборчих округах, – мажоритарна. Перевага її в тому, що обрані за цією системою депутати найбільш наближені до своїх виборців. Основний же недолік такої виборчої системи – відсутність у сформованого на її основі представницького органу єдиного проєкту розвитку держави, оскільки кожен депутат прагне в першу чергу до вирішення проблем виборців свого округу. «Президент України обирається громадянами України на основі загального, рівного і прямого виборчого права шляхом таємного голосування за мажоритарною системою абсолютної більшості» (ст. 74 ВКУ). «Президентом України може бути обраний громадянин України, який на день виборів досяг тридцяти п'яти років, має право голосу, володіє державною мовою і проживає в Україні протягом десяти останніх перед днем виборів років» (ст. 75 ВКУ). «Вибори Президента України проводяться в загальнодержавному окрузі» (ст. 80 ВКУ).

Пропорційна виборча система, заснована на виборі списків виборчих об'єднань, послаблює особисті зв'язки і персональну відповідальність депутатів перед своїми виборцями, але найбільш пристосована для вирішення головного завдання представницького органу – вираження загального інтересу виборців. Вибори народних депутатів України здійснюються на засадах пропорційної системи за єдиними списками кандидатів у депутати в загальнодержавному виборчому окрузі, з яких формуються регіональні виборчі списки кандидатів у депутати. Існує три різновиди пропорційної виборчої системи:

- з використанням жорстких списків (виборець ніяк не може вплинути на персональний склад партійної парламентської групи – фракції). За такої системи громадянам пропонується обирати не особистостей, а політичні платформи партій);
- списків з преференціями (громадяни мають право не тільки проголосувати за конкретну партію чи коаліцію, а й позначати у списку номери тих кандидатів, яких вони особисто хотіли би бачити в парламенті);
- напівжорстких списків (виборцеві надається можливість за його бажанням проголосувати або за партійний список загалом, або віддаючи перевагу (преференцію) комусь із кандидатів у списку).

Пропорційна система з закритими списками теж має істотні недоліки: *по-перше*, вона передбачає неперсоніфіковані вибори – виборчі списки партій формуються партійним керівництвом келійно, і виборці фактично голосують за кандидатів, про яких їм нічого не відомо; *по-друге*, пропорційна система вимагає сталої багатопартійності, яка характеризувалася би досить чіткою поляризацією політичних сил, що дозволяє після виборів сформувати стабільну парламентську більшість; *по-третє*, в умовах України за такої виборчої системи обираються не представники народу в парламенті, а один диригент (депутати взагалі можуть не брати участі в роботі парламенту – натиснути кнопку можуть і помічники диригента); *по-четверте*, народ не має жодного впливу на депутатів у проміжку між виборами (за винятком Майдану); *по-п'яте*, найбільші політичні партії втратили довіру виборців і, здається, безповоротно.

Сприяття підвищенню авторитету політичних партій будуть відкриті партійні списки, тоді виборці зможуть впливати на черговість розподілу депутатських мандатів серед кандидатів у партійних списках. Все це також вплине і на активну участь виборців у виборчих кампаніях. А загалом по країні зміцниться вертикаль влади.

Змішана виборча система побудована на поєднанні елементів мажоритарної і пропорційної виборчих систем. Суть змішаної системи полягає в тому, що частина депутатського корпусу обирається за мажоритарною системою, а частина – за пропорційною. Іншим різновидом змішаної системи є структурне змішування:

парламент має дві палати, одна з яких обирається за мажоритарним принципом, інша – за пропорційним. Типовими прикладами застосування такої системи виборів є Австралія та Польща.

Перевага змішаної виборчої системи у тому, що вона дає можливість в умовах багатопартійності не зводити вибори тільки до боротьби політичних партій (за партійними списками), а поєднувати партійність виборів з боротьбою окремих кандидатів, в тому числі і незалежних (індивідуальне балотування). Крім цього, це позбавляє політичні партії монополії на право висунення кандидатів. Один голос виборець віддає за конкретного кандидата, який балотується в цьому виборчому окрузі, інший – за політичну партію.

Аналізуючи можливі напрямки оптимізації виборчої системи в Україні, автори [149] запропонували найбільш оптимальну для України виборчу систему, яка поєднує переваги пропорційної і мажоритарної систем. Така система передбачає одномандатні виборчі округи, на яких кожна партія, яка бере участь у виборах, висуває одного свого кандидата, тобто у виборчому бюлетені фігурує не партія, а конкретний представник партії. Кожен виборець здійснює вибір одного депутата з-поміж кандидатів усіх партій, які балотуються в окрузі.

Одномандатні округи і запропонований порядок висунення кандидатів від політичних партій дозволяє реалізувати переваги мажоритарної виборчої системи. Процедура розподілу мандатів пропонується здійснювати так, щоб реалізувати переваги пропорційної системи виборів. Отже, на кожному виборчому окрузі визначається рейтинг кожного кандидата за кількістю голосів, поданих за нього. Переможець у кожному окрузі визначається за мажоритарною системою відносної більшості. Якщо відсоток виборчих округів, у яких перемогли кандидати партії, перевищує прохідний бар'єр (сьогодні 5%), то всі переможці автоматично стають депутатами. Кандидати від партій, які не подолали прохідний бар'єр, вибувають, незалежно від індивідуального рейтингу конкретного кандидата, а депутатами

---

¹⁴⁹ Пирого І. С., Пирого С. С. Пропорційна виборча система в одномандатних округах. *Вісник центральної виборчої комісії*. 2014. №3 (30). С. 66–71.

стають представники партій, які подолали прохідний бар'єр і набрали відносну більшість голосів серед кандидатів прохідних партій.

Запропонований спосіб дозволяє сформувати парламент за пропорційним принципом, але партії подають лише пропозиції до списку своїх кандидатів. Остаточний список партії врешті-решт формуватимуть виборці. Зникає поняття «прохідний номер у списку» і все, що з цим пов'язано. Визначальним для перемоги стає особистий рейтинг кандидата (як і в мажоритарній системі), що, звичайно, сприятиме ротации кадрів у парламенті. Запропонована система оптимально поєднує пропорційну і мажоритарну виборчу системи і може стати ключовим елементом виборчої системи України. Для її реалізації пропонується доповнити ст. 77 Конституції України абзацом такого змісту: «Верховна Рада України обирається на пропорційній основі в одномандатних округах. Депутатами стають кандидати, які набрали відносну більшість голосів виборців і висунуті партіями, що здобули перемогу в округах, відносна кількість яких перевищує прохідний бар'єр». Прохідний бар'єр краще визначати абсолютною кількістю округів. При прохідному бар'єрі 4 % це становить $450 * 0,04 = 18$ округів. Гіршою нам видається система, в якій прохідний бар'єр визначається за кількістю голосів усіх кандидатів від партії, яку вони набрали у всіх одномандатних округах.

Таким чином, список депутатів формується за мажоритарним принципом із числа кандидатів, висунутих партіями, які подолали прохідний бар'єр. Такий принцип розподілу депутатських мандатів дозволяє усунути з парламенту партії, які мають лише регіональну підтримку, а головним інструментом боротьби за голоси виборців (депутатські мандати) для них є спекуляції відносно другої державної мови, сепаратизму, федералізму, популізму тощо.

Незалежно від виборчої системи (мажоритарна, пропорційна з відкритими чи закритими списками, змішана і навіть пропорційна система в одномандатних округах) не гарантує відповідальне відношення обраних депутатів до своїх обов'язків. За українською традицією одержання мандата народного депутата розглядається обранцями народу як звільнення на п'ятирічний період від обов'язків перед виборцями і долучення до особливо прибуткового бізнесу з розподілу

Державного бюджету, забезпечення «даху» для власного бізнесу, преференцій щодо державних закупівель та ін. Додатково винагороджуються потрібні голосування: наприклад, захист від кримінального переслідування, одержання певної суми готівкою, застосовується квотний принцип розподілу доходних місць у виконавчій владі. Наслідком таких підходів є відсутнє зацікавлення у законотворчій роботі, що призводить до вільного відвідування сесійної зали, засідань у комітетах; відсутність в округах; ігнорування неприбуткових голосувань з різних причин; очікування винагороди за потрібні голосування (у будь-якій формі) тощо.

Наївно думати, що пропорційна система сприятиме чіткому розмежуванню сил, що входять до коаліції та опозиції, стимулюватиме політичну конкуренцію в період між виборами та сприятиме зростанню політичної відповідальності партій за наслідки ухвалених законодавчих актів та діяльність уряду. Більш імовірно посилення міжпартійної міграції та створення нових партійних проектів. Значна частина депутатів готова перейти до будь-якої партії, яка має шанси на успіх на чергових чи позачергових виборах.

В Україні практично відсутні політичні партії. Сучасне партійне поле України складається з акторів, які не є повною мірою політичними партіями, а скоріше партійними субститутами¹⁵⁰, оскільки не виконують завдання, характерні для інституту політичних партій у демократичних країнах. Такі квазіпартійні об'єднання не здатні виробити та реалізувати політичний курс, привабливий на всеукраїнському електоральному полі.

Слід мати на увазі, що спиратися на впливовість партійних субститутів вигідно як окремим політичним лідерам, так і великому бізнесу. Бізнес не мотивований фінансувати розвиток партійної системи, оскільки ефект фінансування проявляється лише через 1–2 або більше електоральних циклів, тоді

---

¹⁵⁰ Під партійними субститутами розуміються організації партійного типу, що не виконують приналежні їм функції представництва електорату, реалізуючи вузькогосподарські інтереси власної організації.

як фінансування партійних субститутів, завдяки їх інкорпорованості в неформальну мережу розподілу владних ресурсів, дозволяє отримати вигоду в тому ж самому електоральному циклі. Українські партії у своїй основі не відповідають головному критерію – не мають ідеологічної платформи і, по суті, є структурами, що лобіюють вузькокорпоративні інтереси.

Для посилення політичної відповідальності партій і депутатів доцільно законодавчо закріпити права виборців на дострокове припинення повноважень депутата (відкликання депутата). Механізм відкликання простий: висловлення недовіри депутату в окрузі. Пропорційна виборча система в одномандатних округах надає таку можливість. Висловлення недовіри має наслідком позбавлення депутатського мандата. Одночасно з позбавленням мандата відкликаною депутата центральна виборча комісія видає мандат кандидату, який зайняв друге місце в цьому окрузі, враховуючи лише кандидатів, які висувалися партіями, що подолали прохідний бар'єр. Оскільки партія може представити тільки одного кандидата в одномандатному окрузі, відкликання діючого депутата зменшує представництво в парламенті для однієї партії, і збільшує – для іншої партії, яка здолала прохідний бар'єр. Такий механізм позбавляє необхідності проведення додаткових виборів, довиборів тощо. Відкликання може здійснюватися доти, доки не будуть вичерпані усі кандидати від партій, які здолали прохідний бар'єр.

Така ротація депутатів може змінити конфігурацію більшості в парламенті, а, відповідно, Кабінет Міністрів України і політику уряду. У цьому разі імперативний мандат відповідатиме більш демократичній процедурі – втрати несе не тільки вибулий депутат, але й партія, яка його висувала. Сподіваємось, що це дозволить підвищити персональну і партійну відповідальність за ухвалені рішення та спонукатиме до зміни пріоритетів в діяльності партій на користь інтересів суспільства, а не вузько партійних інтересів керівництва.

Доцільно на законодавчому рівні закріпити обов'язок депутата подавати звіт про свою роботу принаймні після завершення сесії. Ст. 107 Конституції СРСР 1977 року встановлювала обов'язок депутата звітувати про свою роботу перед виборцями і право відкликання депутата виборцями у зв'язку з втратою довіри.

Зазначені норми конституційного права СРСР безумовно сприяли підвищенню якості контролю суспільства над державою. Однак, у зв'язку з тоталітарним характером Радянської держави і слабким рівнем розвитку інститутів громадянського суспільства, вибори в СРСР відбувалися «формально» на безальтернативній основі.

На сьогоднішній день право відкликання депутатів чи обов'язок звітування депутата перед виборцями не передбачено вітчизняним законодавством. А свої передвиборчі обіцянки кандидати в депутати забувають у день отримання депутатського мандата. Запровадження механізмів громадянського контролю – інституту відкликання депутатів та встановлення обов'язку депутата звітувати про свою роботу перед виборцями сприятиме підвищенню відповідальності депутатського корпусу України.

5.3.3 Право на рівний доступ до державної служби

Міжнародні стандарти у сфері забезпечення політичних прав громадян закріплюють ідейні основи для внутрішньодержавного законодавства, які отримують належний розвиток у конституційній галузі та інших галузях права держав, що стали на шлях демократичного розвитку. Стаття 25 Міжнародного пакту «Про громадянські та політичні права»¹⁵¹ від 19 грудня 1966 року декларує право на участь громадян в управлінні справами держави: «Кожен громадянин повинен мати без будь-якої дискримінації ... і без необґрунтованих обмежень право і можливість: а) брати участь у веденні державних справ як безпосередньо, так і за посередництвом обраних представників; б) голосувати і бути обраним на справжніх періодичних виборах, що проводяться на основі загального і рівного виборчого права при таємному голосуванні і забезпечують свободу волевиявлення

---

¹⁵¹ Міжнародний пакт про громадянські і політичні права (Міжнародний пакт ратифіковано Указом Президії Верховної Ради Української РСР N 2148-VIII (2148-08) від 19.10.73) https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043#Text

виборців; с) допускатися в своїй країні на загальних умовах рівності до державної служби».

Ці найважливіші настанови було використано в Конституції України і конкретизовано в законах, що забезпечують правову основу механізму реалізації права на участь в управлінні справами держави. Важливим компонентом цього права є право на рівний доступ до державної служби (п. 2 ст. 38 Конституції України). Це право деталізовано в Законі України «Про державну службу України» [152]. Стаття 4 гарантує «7) забезпечення рівного доступу до державної служби – заборона всіх форм та проявів дискримінації, відсутність необґрунтованих обмежень або надання необґрунтованих переваг певним категоріям громадян під час вступу на державну службу та її проходження».

Право вступу на державну службу мають громадяни України, не молодші 18 років, які володіють державною мовою і достатніми професійними навичками і кваліфікацією, відповідну стандартам про прийом на державну службу. З метою забезпечення рівного доступу громадян до державної служби проводиться конкурсний відбір. Незважаючи на це, існує ряд обмежень для доступу до державної служби у випадках, передбачених законодавством, а саме: визнання судом громадянина обмежено дієздатним або недієздатним; позбавлення за рішенням суду цього права на певний термін; наявність захворювання, підтвердженого медичною установою; наявність громадянства іншої держави; відмова від проходження процедури оформлення допуску до відомостей, що становлять державну таємницю.

Закон України «Про державну службу України» регулює відносини, що виникають у зв'язку зі вступом на державну службу, її проходженням та припиненням, визначає правовий статус державного службовця. Стаття 3 визначає коло осіб, діяльність яких регулюється цим Законом.

---

¹⁵² Закон України «Про державну службу» №889-VIII від 10 грудня 2015 року. *Відомості Верховної Ради (ВВР)*, 2016. № 4. Ст.43. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/889-19#Text>

Право на рівний доступ до муніципальної служби має таке ж принципове значення в системі конституційних прав громадян, як і право на рівний доступ до державної служби. Було б нелогічним з точки зору встановлення гарантій прав особистості, що закріплюють можливість доступу громадян до державної служби, без надання вільного доступу до муніципальної служби. Проте у вітчизняному законодавстві поняття «державна служба» і «муніципальна служба» відокремлені одне від одного. Водночас частина 2 статті 38 Конституції України закріплює це право: «Громадяни користуються рівним правом доступу до державної служби, а також до служби в органах місцевого самоврядування». Така позиція видається послідовною. Місцеве самоврядування є публічною владою, найбільш тісно пов'язаною з населенням. Публічна влада є інститутом, з допомогою якого народ здійснює свою волю і забезпечує суверенітет України.

Нормативне ядро п. 1 ст. 38 Конституції України становить конституційне поняття «управління справами держави», значення якого поширюється на всі частини статті 38 і виходить навіть за рамки цієї статті. Управління справами держави включає всі форми суб'єктивно-публічного владарювання в державі, в тому числі на рівні місцевого самоврядування з допомогою прямого волевиявлення громадян і в межах повноважень виборних та інших органів самоврядування Народовладдя, будучи однією з основ конституційного ладу України, здійснюється і через визнане і гарантоване державою місцеве самоврядування (ст. 7 Конституції України). Народ не тільки конститує органи місцевого самоврядування і легітимізує їхні повноваження, а й контролює в передбачених законом формах їх діяльність.

Місцеве самоврядування – невід'ємний елемент громадянського суспільства і держави, яке зацікавлене в нормальному його функціонуванні. Зі свого боку благополуччя існування суспільства є метою як державного, так і місцевого управління. Право на рівний доступ до муніципальної служби є самостійним компонентом конституційного права на участь в управлінні справами держави. На законодавчому рівні легальне визначення гарантій права на здійснення місцевого самоврядування, вичерпний список механізмів реалізації, охорони, захисту і

відновлення права на здійснення місцевого самоврядування визначено в Законі України «Про службу в органах місцевого самоврядування»¹⁵³.

Стаття 7 Конституції України гарантує місцеве самоврядування. Органи місцевого самоврядування не входять у систему органів державної влади і здійснюють свої функції незалежно від органів державної влади. З цього випливає, що муніципальна служба також є самостійним видом службової діяльності і відділена від державної служби. Але служба в органах місцевого самоуправління має управлінський характер. Одним із принципів служби в органах місцевого самоуправління є «поєднання місцевих і державних інтересів». Управління справами держави на місцевому рівні характеризує інший масштаб розв'язуваних управлінських завдань. Муніципальне управління забезпечує вирішення завдань на мікрорівні. Управління справами держави на макрорівні поєднується управлінням мікрорівня. Тому право на рівний доступ до муніципальної служби забезпечує доступ громадянам до управління справами держави на цьому рівні. Пункт 2 ст. 38 Конституції України передбачає: «Громадяни користуються рівним правом доступу до державної служби, а також до служби в органах місцевого самоврядування».

Аналіз змісту конституційних норм у частині закріплення компонентів конституційного права на участь в управлінні справами держави показує, що в конституційних нормах не знайшлося місця і такому важливому праву, як право на рівний доступ до державних посад. Тим часом за «ефектом впливу» на управлінські процеси в державі особа, яка заміщає державну посаду, має більші можливості впливати на справи держави. Термін «державна посада» означає посаду, що встановлюється Конституцією України, Законами України для безпосереднього виконання повноважень державних органів. У статті 2 Закону України «Про державну службу України» визначено поняття «посада державної служби – визначена структурою і штатним розписом первинна структурна одиниця

---

¹⁵³ Закон України «Про службу в органах місцевого самоврядування». *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*. 2001. № 33. Ст. 175. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2493-14#Text>

державного органу з установленими відповідно до законодавства посадовими обов'язками у межах повноважень, визначених частиною першою статті 1 цього Закону» Законом встановлюються такі категорії посад державної служби:

- 1) категорія "А" (вищий корпус державної служби);
- 2) категорія "Б" – посади;
- 3) категорія "В" – інші посади державної служби, не віднесені до категорій "А" і "Б".

Посади категорії А і Б державної служби в державних органах є керівниками I, II, III рівнів (для категорії А) і IV, V, VI рівнів (для категорії Б). Посади категорії В визначають VII, VIII, IX фаховий рівень.

Перелік посад державної служби визначено наказом № 246-20 від 18 грудня 2020 року Національного агентства України з питань державної служби «Про затвердження Каталогу типових посад державної служби і критеріїв віднесення до таких посад»¹⁵⁴. Каталогом визначено 28 сімейств посад державної служби.

Участь громадян в управлінні справами держави у сфері виконавчої влади здійснюється як шляхом заміщення державних посад, так і шляхом заміщення посад державної служби. Практика показує, що державна служба і служба на державних посадах можуть тісно перетинатися одна з одною, в тому числі в ситуаціях, коли одна і та сама особа здійснює їх одночасно. Так, особа, що заміщає державну посаду, згідно з частиною 3 статті 3 Закону України від 10 грудня 2015 року № 889-VIII «Про державну службу України», як представник наймача організаційно регулює різні питання проходження державної служби громадянином на посадах державної служби. У будь-якому випадку право заміщати державну посаду в системі суб'єктивних політичних прав має не менш важливе значення для реалізації принципу забезпечення права на участь громадян в управлінні справами держави. Тим паче, що ступінь впливу на державну політику

---

¹⁵⁴ <https://nads.gov.ua/npas/pro-zatverdzhennya-katalogu-tipovih-posad-derzhavnoyi-sluzhbi-i-kriteriyiv-vidnesennya-do-takih-posad>

в особи, що заміщує державну посаду (особливо на рівні України), набагато вищий, ніж в особи, яка заміщає посаду державної служби.

З урахуванням вищевикладеного вважаємо, що Конституційна регламентація права громадян на рівний доступ до державної служби не забезпечує всієї повноти регулювання відповідних відносин, оскільки обмежує можливості рівного доступу лише до посад державної служби. Буквальне тлумачення частини 2 статті 38 Конституції України не дозволяє інакше інтерпретувати ці конституційні положення. У правовій демократичній державі має бути гарантовано право громадянам, які відповідають встановленим законом вимогам обіймати державні посади.

Отже, навіть при першому наближенні можна констатувати, що конституційні положення про право громадян брати участь в управлінні справами держави не повною мірою встановлювали компоненти цього права, яке реалізується в тому числі на різних рівнях шляхом заміщення державних посад, посад державної служби. Для вичерпної регламентації права на участь в управлінні справами держави частину 2 статті 38 Конституції України слід доповнити положенням щодо рівного доступу до державних посад.

5.3.4 Право на участь у здійсненні правосуддя

Право на участь у здійсненні правосуддя полягає в залученні громадян у судовий процес з допомогою інститутів арбітражних засідателів і судів присяжних. Є також інші форми реалізації права громадян на участь у здійсненні правосуддя. Наприклад, громадянин України може стати мировим суддею, якщо буде відповідати певним вимогам. Мирові судді є найближчою до простого народу судовою інстанцією. Вони розглядають деякі категорії справ про адміністративні порушення із земельних, майнових, трудових, сімейних правовідносин, і навіть частину кримінальних справ, які не становлять суттєвої небезпеки для суспільства.

Участь народу у здійсненні правосуддя визначена ст. 124 Конституції України: «Народ безпосередньо бере участь у здійсненні правосуддя через

присяжних». «Правосуддя здійснюють судді. У визначених законом випадках правосуддя здійснюється за участю присяжних» (ст. 127 Конституції України). Порядок здійснення судочинства визначено статтею 129 Конституції України: «Судочинство провадиться суддею одноособово, колегією суддів чи судом присяжних». Законодавчі основи діяльності суду присяжних містяться в Законі України «Про судоустрій і статус суддів»¹⁵⁵ (далі Закон про судоустрій) та «Кримінальному процесуальному кодексі України»¹⁵⁶.

Суд присяжних може розглядати найскладніші кримінальні справи щодо злочинів, за вчинення яких українським законодавством передбачено найвищу міру покарання. За клопотанням обвинуваченого судом присяжних у складі двох професійних суддів та трьох присяжних здійснюється кримінальне провадження в суді першої інстанції щодо злочинів, за вчинення яких передбачено довічне позбавлення волі. Кримінальне провадження стосовно кількох обвинувачених розглядається судом присяжних щодо всіх обвинувачених, якщо хоча б один із них заявив клопотання про такий розгляд. Підсудних мають попередити про право на присяжних – це обов'язок прокурора і суду.

Судом присяжних у складі двох професійних суддів та трьох присяжних здійснюється також кримінальне провадження щодо злочинів, за вчинення яких передбачено довічне позбавлення волі, стосовно службових осіб, які займають особливо відповідальне становище відповідно до частини першої статті 9 Закону України «Про державну службу», та осіб, посади яких віднесено до першої категорії посад державних службовців.

Представники народу можуть брати участь і в цивільних справах, які стосуються недієздатності особи, її статусу безвісно відсутньої чи померлої,

---

¹⁵⁵ Закон України «Про судоустрій і статус суддів» від 2 червня 2016 року № 1402-VIII. *Відомості Верховної Ради (ВВР)*. 2016. № 31. Ст.545. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1402-19#Text>

¹⁵⁶ Кримінальний процесуальний кодекс України від 13 квітня 2012 року № 4651-VI. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*. 2013. № 9-10. № 11-12. № 13. Ст.88. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text>

усиновлення, надання психіатричної допомоги чи примусової госпіталізації до протитуберкульозного закладу.

Народним засідателем, присяжним може бути громадянин України, який досяг тридцятирічного віку і постійно проживає на території, на яку поширюється юрисдикція відповідного суду, і дав згоду бути присяжними (ст. 65 Закону про судоустрій). Не включаються до списків присяжних громадяни:

«1) визнані судом обмежено дієздатними або недієздатними;

2) які мають хронічні психічні чи інші захворювання, що перешкоджають виконанню обов'язків присяжного;

3) які мають незняту чи непогашену судимість;

4) народні депутати України, члени Кабінету Міністрів України, судді, прокурори, працівники правоохоронних органів (органів правопорядку), військовослужбовці, працівники апаратів судів, інші державні службовці, посадові особи органів місцевого самоврядування, адвокати, нотаріуси, члени Вищої кваліфікаційної комісії суддів України, Вищої ради правосуддя;

5) особи, на яких протягом останнього року накладалося адміністративне стягнення за вчинення корупційного правопорушення;

6) громадяни, які досягли шістдесяти п'яти років;

7) особи, які не володіють державною мовою».

Пункт 3 ст. 65 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» покладає на присяжних обов'язок щодо повідомлення про обставини, що унеможливають участь у здійсненні правосуддя, у випадку їх наявності. Усунення присяжного можливе і під час процесу (ст. 390 КПКУ). Таке рішення може бути ухвалено, якщо присяжний не виконує своїх обов'язків чи є обґрунтовані причини щодо неупередженості присяжного, що вирішуються ухвалою суду у складі двох професійних суддів. Рішення виноситься після проведення наради на місці без виходу до нарадчої кімнати, крім випадків, коли вихід до нарадчої кімнати буде визнаний судом необхідним. У випадку усунення присяжного, до складу суду включають запасного присяжного, після чого судовий розгляд продовжується. За

відсутності запасного присяжного вибирають нового, і судовий розгляд починається з початку.

Гарантії прав присяжних визначені ст. 68 Закону України «Про судоустрій і статус суддів». На час виконання обов'язків у суді присяжним виплачується винагорода за фактично відпрацьований час, виходячи з посадового окладу судді місцевого суду. Присяжним відшкодовуються витрати на проїзд і наймання житла, а також виплачуються добові. За присяжними на час виконання ними обов'язків у суді за місцем основної роботи зберігаються всі гарантії та пільги, визначені законом. «На присяжних поширюються гарантії незалежності і недоторканності суддів, установлені законом, на час виконання ними обов'язків із здійснення правосуддя. За обґрунтованим клопотанням присяжного заходи безпеки щодо нього можуть уживатися і після закінчення виконання цих обов'язків» (п. 3 ст. 68 закону про судоустрій).

Процедура залучення присяжних до участі в суді наступна. Автоматизована система вибирає зі списку можливих присяжних 7 осіб (ст. 385 КПКУ). Їх викликають у засідання, на якому вирішують, чи немає перешкод для роботи цих кандидатів. Присяжний, як і суддя, не може брати участь у справі, якщо він причетний до неї в іншому статусі, наприклад, як заявник, потерпілий, свідок, експерт, перекладач, захисник тощо. Заборона поширюється на родичів слідчих, прокурорів, обвинувачених – вони теж не можуть розсуджувати сторони. Не може бути родичів і всередині самого складу суду, тобто серед присяжних та їхніх професійних колег. Присяжний не має долучатись до справи, якщо він або його родичі зацікавлені в результаті, а також якщо є "інші обставини, які викликають сумнів у його неупередженості".

Якщо якийсь із перелічених принципів порушений, присяжний має взяти самовідвід, тобто попросити виключити себе зі списку присяжних. Відвід може заявити і будь-хто з учасників процесу, якщо вони вважатимуть, що присяжний не може вершити правосуддя. Якщо хтось матиме сумніви в об'єктивності того чи іншого кандидата і попросить не долучати його до справи, це питання вирішує двох професійних суддів.

Список кандидатів, які пройшли відбір, знову відправляють автоматизованій системі. Вона вибирає 3 основних присяжних і ще двох запасних. Останні теж постійно присутні у суді і за потреби замінять когось із основних присяжних.

Кожен із них складає присягу. Її текст прописаний у ст. 388 КПКУ: "Я, (прізвище, ім'я, по батькові), присягаю виконувати свої обов'язки чесно і неупереджено, брати до уваги лише досліджені в суді докази, при вирішенні питань керуватися законом, своїм внутрішнім переконанням і совістю, як личить вільному громадянину і справедливій людині".

Під час суду присяжний може робити нотатки і просити головуючого пояснити юридичні тонкощі і зміст документів, оголошених у засіданні. Суддя з народу також разом із іншими може займатись дослідженням усіх матеріалів і доказів, з дозволу головуючого судді – ставити запитання обвинуваченому, потерпілому, свідкам, експертам та іншим особам, яких допитують у процесі.

Діяльність суду з участю присяжних засідателів побудовано так, що на сьогоднішній день не всі громадяни України мають можливість реалізовувати своє конституційне право на участь у здійсненні правосуддя. На відміну від США, списки присяжних формують лише з тих громадян, хто попередньо погодився на цю роль. Відповідно до ст. 64 Закону України «Про судоустрій і статус суддів»: «Для затвердження списку присяжних територіальне управління Державної судової адміністрації України звертається з поданням до відповідних місцевих рад, які формують і затверджують у кількості, зазначеній у поданні, список громадян, які постійно проживають на територіях, на які поширюється юрисдикція відповідного окружного суду, відповідають вимогам статті 65 цього Закону і дали згоду бути присяжними». Цей список затверджується на три роки та може бути переглянутий знову ж таки за поданням Державної судової адміністрації України (ДСАУ).

У законодавстві не розкривається, які конкретно посадові особи місцевого самоврядування, колегіально або одноособово, за якими критеріями і під чий контроль здійснюють відбір присяжних. Відсутність критеріїв відбору присяжних ставить у залежність від чиновників конституційне право громадян на участь у

здійсненні правосуддя. За такого порядку відбору присяжних порушуються конституційні принципи рівності всіх перед законом і судом і право громадян брати участь у здійсненні правосуддя. Можливі три варіанти, які дозволяють удосконалити систему правосуддя із залученням судів присяжних.

Перший варіант передбачає забезпечити кожному громадянину України можливість реалізувати право на участь як присяжного чи народного засідателя. Такий підхід передбачає включення до списку всіх жителів регіону, які мають право бути присяжними засідателями з подальшою випадковою вибіркою. Цей порядок дозволяє реалізовувати такий конституційний принцип, як участь громадян у здійсненні правосуддя. Важливо забезпечити громадський контроль за складанням списку присяжних, адже за відсутності такого контролю випадковий відбір може виявитися запрограмованим.

Другий варіант – присяжні обираються громадянами України на основі загального, рівного і прямого виборчого права шляхом таємного голосування. У цьому випадку повноваження присяжних становлять п'ять років, відповідно до періодичності проведення місцевих виборів.

Третій варіант – розширення підсудності кримінальних справ, які розглядаються судом присяжних, і введення його в районні (міські) суди. Зараз право на суд присяжних мають лише ті, хто скоїв тяжкий або особливо тяжкий злочин. Розширюючи підсудність справ, які можуть розглядатися цим кримінально-процесуальним інститутом, і введення його в районні суди, дозволить реалізувати принцип рівності громадян перед законом і судом. Тоді більше обвинувачених зможуть звернутися до присяжних для розгляду їхніх справ. Цей варіант є досить складним і витратним, але саме він є більш перспективним. Адже якщо подивитися на досвід зарубіжних країн, то, відповідно до англо-американської моделі, підсудні мають право на суд присяжних у всіх справах, за які вони можуть отримати покарання понад шість місяців позбавлення волі.

Беручи участь у кримінальному судочинстві як присяжний, громадянин не тільки бере участь у здійсненні державної діяльності, але й опосередковано здійснює контроль за діяльністю правоохоронних органів у боротьбі зі

злочинністю. Присяжні засідателі – це представники суспільства, і їхні рішення у конкретних справах відображає відношення суспільства до проблем злочинності, правопорядку і правосуддя. З цієї точки зору, суд присяжних допоможе «налаштувати» терези правосуддя.

До основних переваг суду за участю присяжних відносять і те, що він (присяжний), діючи від імені суспільства, не тільки засуджує або виправдовує підсудного, але ще й несе в собі виховне начало, впливаючи на членів суспільства, які проживають на території району (міста).

Відповідно до законодавства України суд присяжних передбачений у першій інстанції. Рішення суду першої інстанції може бути оскаржене в апеляційному суді, де розгляд справи відбувається у складі колегії професійних суддів. З одного боку, такий порядок судочинства можна трактувати як страхівка обвинуваченого від непрофесійності присяжних, а з іншого – як нівелювання функціонування суду присяжних. Для утвердження суду присяжних доцільно запровадити розгляд справи за участю суду присяжних і в апеляційній інстанції, але обов'язково лише у певних категоріях справ (довічне позбавлення волі) та за участю вже нового складу присяжних. Доцільно також забезпечити підвищення професійної підготовки присяжних, зважаючи на тривалий термін їхніх повноважень. З цією метою бажано організувати теоретичну і практичну підготовку присяжних. Програму, навчальний план та порядок проходження спеціальної підготовки присяжних розробляє і затверджує Вища кваліфікаційна комісія суддів України за рекомендацією Національної школи суддів України.

Суд присяжних має важливе значення у здійсненні правосуддя. Однак цей кримінально-процесуальний інститут потребує удосконалення. Для підвищення ефективності суду присяжних потрібні зміни системи відбору кандидатів до списків присяжних; розширення підвідомчості і підсудності справ, розглянутих судом присяжних; підвищення гарантії незалежності, недоторканності і безпеки як у процесі виконання обов'язків, так і після закінчення виконання цих обов'язків; запровадження системи підвищення професійного рівня присяжних.

Запропоновані удосконалення системи судочинства за рахунок розширення повноважень судів присяжних допоможе реформувати кримінальний процес та підвищити довіру суспільства до судочинства в Україні, особливо за умов низької довіри населення до судової влади. Суд присяжних підвищить рівень загальної правової культури населення.

5.4 Політичні права на реалізацію громадянських ініціатив

5.4.1. Право на звернення

Ще однією формою здійснення народовладдя є індивідуально-правова. Розглядувана форма орієнтована на одну людину. Такий підхід пов'язаний з тим, що людина розуміє необхідність задоволення особистих потреб, вирішення своїх проблем. Зазначена потреба спонукає її до активних дій, які і здатні спричинити вплив на державну владу і поліпшити суспільні відносини. Яскравим прикладом індивідуально-правової форми є звернення громадян. Звернення – це об'єктивне і суб'єктивне право громадянина. Питання правової регламентації звернень на сьогоднішній день не в повній мірі досліджено і розроблено. Письмові і усні звернення громадян до державних органів мають правову базу – Закон України «Про звернення громадян». Громадяни України мають право звертатися особисто, а також направляти індивідуальні та колективні звернення до державних органів та органів місцевого самоврядування. Це право є гарантом захисту громадянином власних прав і свобод, зміцнення зв'язку між населенням і державою, контролю громадян діяльності органів влади.

Рівень сучасного технологічного розвитку і креативна думка державних діячів створюють нові види звернень громадян, які так само потребують правового оформлення. До таких нових видів звернення громадян слід віднести: «гаряча лінія»; громадський прийом; «Пряма лінія» та ін.

Звернення громадян стали відігравати важливу роль при здійсненні народовладдя. Шляхом таких прямих звернень, громадяни не тільки вирішують свої особисті проблеми, а й позначають перед владою реальні проблеми, що

існують у суспільстві і потребують вирішення, подають сигнали про необхідність роботи в конкретному напрямку. Розвиток технологій сприяє розвитку цієї форми взаємодії з усіма рівнями влади. Багато державних чиновників і органів влади активно використовують соціальні мережі та месенджери, що дозволяє безпосередньо дізнаватися про проблеми в суспільстві, а громадянам безпосередньо впливати на державну діяльність.

Політичні права і свободи є своєрідним мостом між державою і населенням, що забезпечує їх взаємодію між собою і слугує гарантією демократичного ладу. Право на звернення може розглядатися як одна із правомочностей права на участь в управлінні державними і громадськими справами і одночасно як одна із форм його конкретизації. Право на звернення співвідноситься з політичними свободами як одна із юридичних форм свободи думки і свободи слова.

Деяко інший тип взаємодії характеризує іншу групу в системі політичних прав і свобод. Сюди слід віднести право обирати і бути обраним, право на об'єднання, право на звернення. Взаємозв'язок цих прав проявляється не на рівні змісту, а на рівні сутності і тому ці права співвідносяться як різні форми правового опосередкування відносин між державою і громадянином щодо участі в управлінні справами суспільства і держави.

Відповідно до українського законодавством існує три види звернень (ст. 3 Закону України «Про звернення громадян») ¹⁵⁷:

Пропозиція (зауваження) – звернення громадян, де висловлюються порада, рекомендація щодо діяльності органів державної влади і місцевого самоврядування, депутатів усіх рівнів, посадових осіб, а також висловлюються думки щодо врегулювання суспільних відносин та умов життя громадян, вдосконалення правової основи державного і громадського життя, соціально-культурної та інших сфер діяльності держави і суспільства.

---

¹⁵⁷ Закону України «Про звернення громадян» від 2 жовтня 1996 року № 393/96-ВР. Відомості Верховної Ради України (ВВР). 1996. № 47. Ст.256. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/393/96-%D0%B2%D1%80#Text>

Заява (клопотання) – звернення громадян із проханням про сприяння реалізації закріплених Конституцією та чинним законодавством їхніх прав та інтересів або повідомлення про порушення чинного законодавства чи недоліки в діяльності підприємств, установ, організацій незалежно від форм власності, народних депутатів України, депутатів місцевих рад, посадових осіб, а також висловлення думки щодо поліпшення їх діяльності. Клопотання – письмове звернення з проханням про визнання за особою відповідного статусу, прав чи свобод тощо.

Скарга – звернення з вимогою про поновлення прав і захист законних інтересів громадян, порушених діями (бездіяльністю), рішеннями державних органів, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ, організацій, об'єднань громадян, посадових осіб.

Можуть бути оскаржені рішення, дії чи бездіяльність у сфері управлінської діяльності, внаслідок яких:

порушено права і законні інтереси чи свободи громадянина (групи громадян);
створено перешкоди для здійснення громадянином його прав і законних інтересів чи свобод;

незаконно покладено на громадянина які-небудь обов'язки або його незаконно притягнуто до відповідальності.

Системний розгляд положень статті 40 Конституції України у взаємозв'язку з положеннями її статей 21, 23, частини другої її статті 24 дає підстави стверджувати, що визначене у цій статті право направляти індивідуальні чи колективні письмові звернення або особисто звертатися до органів державної влади, органів місцевого самоврядування та посадових і службових осіб цих органів належить усім – кожній людині (будь-якому громадянину України, іноземцю, особі без громадянства) незалежно від ознак раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовними або іншими ознаками, у тому числі незалежно від стану здоров'я.

Звернення може бути подано окремою особою (індивідуальне) або групою осіб (колективне). Звернення може бути усним чи письмовим. Усне звернення викладається громадянином на особистому прийомі або з допомогою засобів телефонного зв'язку через визначені контактні центри, телефонні «гарячі лінії». Письмове звернення надсилається поштою або передається громадянином до відповідного органу, установи. Письмове звернення може бути надіслане з використанням мережі Інтернет, засобів електронного зв'язку (електронне звернення). Звернення, оформлені належним чином і подані у встановленому порядку, підлягають обов'язковому прийняттю та розгляду. Не підлягають розгляду лише анонімні звернення. Якщо у зверненні порушені питання, які не входять до повноважень органу, до якого скеровано звернення, воно в термін не більше п'яти днів пересилається ними за належністю відповідному органу чи посадовій особі, про що повідомляється громадянину, який подав звернення.

Громадянин може вирішити кілька важливих для нього питань, що належать до компетенцій різних органів влади, направивши одне своє звернення. При дотриманні органами влади положень Закону України «Про звернення громадян» у громадянина відсутня необхідність направляти кілька звернень до різних органів влади. Мається на увазі, що наявні у громадянина проблеми або питання повинні або вирішуватися органами влади, або громадянин повинен отримати законне і зрозуміле роз'яснення про відсутність можливості врегулювання порушених питань. В ідеальній схемі процесу розгляду звернень особливої ваги набуває висока компетентність органів влади і посадових осіб, яким воно надійшло.

Звернення розглядаються і вирішуються у термін не більше одного місяця від дня їх надходження, а ті, які не потребують додаткового вивчення, – невідкладно, але не пізніше п'ятнадцяти днів від дня їх отримання.

Особливою формою колективного звернення громадян до Президента України, Верховної Ради України, Кабінету Міністрів України, органу місцевого самоврядування є *електронна петиція*. Електронна петиція подається через офіційний веб-сайт органу, якому вона адресована, або веб-сайт громадського об'єднання, яке здійснює збір підписів на підтримку електронної петиції.

Електронна петиція, адресована відповідно Президенту України, Верховній Раді України, Кабінету Міністрів України, розглядається за умови збору на її підтримку не менш як 25000 підписів громадян протягом не більше трьох місяців з дня оприлюднення петиції. Про підтримку або непідтримку електронної петиції публічно оголошується на офіційному веб-сайті того органу, якому адресована петиція. У відповіді на електронну петицію повідомляється про результати розгляду порушених у ній питань із відповідним обґрунтуванням.

Ефективність роботи зі скаргами громадян часто визначається за кількісними показниками – кількості звернень, заяв, перевірок, витраченим на цю діяльність людино-годин, забуваючи, що організація будь-якої соціально значущої діяльності має бути націлена на позитивний соціальний ефект (підвищення якості роботи держорганів), який повинен досягатися не числом, а умінням.

Якщо використовувати кількісні показники оцінки якості, то таким показником може слугувати відсоток задоволених прохань із загального їх числа і швидкість отримання задовільної відповіді (не на шкоду її якості і кваліфікованості).

Важливим інструментом, що забезпечує ефективність системи громадянського контролю – це інформаційна відкритість. Принцип інформаційної відкритості є ефективним засобом від усіляких маніпуляцій і зловживання правом на звернення до державних органів та організацій. Вимога прозорості – це заклик до правдивості та відповідальності за коректність наданої інформації.

Отже, у сучасному суспільстві можна спостерігати динамічний розвиток конституційно-правових форм реалізації влади народу в Україні. Причому зараз спостерігається зміщення в бік врахування інтересів конкретної особи, що вимагає цілеспрямованої законодавчої роботи, яка запровадить в правове поле нові форми народовладдя. До того ж держава має культивувати бажання громадян брати участь в суспільному житті, жертвувати будь-якими благами заради досягнення спільної мети і інтересів. Яскравим прикладом є волонтерський рух, який активно підтримується на всіх рівнях влади. Подібні заходи призводять до розвитку

громадянського суспільства і, відповідно, посилюють його вплив на державну владу, залучають більшу кількість населення у здійснення народовладдя.

5.4.2 Право на проведення публічних заходів

Право на проведення публічних заходів надає широкі можливості для самовираження, також є гарантом участі громадян в управлінні справами держави. Реальне здійснення цього права – запорука народовладдя, безпосередньої демократії. Метою публічного заходу є вільне вираження і формування думок, а також висування вимог із різних питань політичного, економічного, соціального та культурного життя країни і питань зовнішньої політики. Реалізація права на проведення публічних заходів є однією з гарантій вираження думок і переконань, свободи думки, слова, отримання і поширення інформації. Забороняється використання цього права для насильницької зміни конституційного ладу, розпалювання расової, національної, класової, релігійної ненависті, для пропаганди насильства та війни. Такі обмеження випливають із положень статей 17 і 37 Конституції України і Декларації прав і свобод людини і громадянина.

Специфіка права на проведення публічних акцій проявляється у його двоякій природі. З одного боку, воно є позитивним правом, якому кореспондує зобов'язання держави забезпечити ті чи інші блага (наприклад, право на гарантований мінімум зарплати, на безплатне медичне обслуговування, безплатну освіту тощо). З іншого боку, право на проведення публічних акцій є негативним правом, яке оберігає особистість від небажаного втручання і обмеження з боку держави та інших осіб (наприклад, свобода слова, переконань, недоторканність приватного життя, житла, приватної власності, свобода совісті, свобода пересування тощо).

Реалізуючи право на проведення публічних акцій, громадянин використовує позитивне право. У випадку виникнення якоїсь перешкоди на шляху реалізації цього права, він зробить все необхідне для реалізації негативного права. Внутрішній зміст права на проведення публічних акцій неоднорідний, а

обумовлений комплексом соціальних явищ, а його забезпечення залежить від забезпечення інших прав людини і громадянина.

Публічні заходи широко використовуються громадянами, партіями, організаціями та відіграють важливу роль у проведенні передвиборних кампаній. Під публічним заходом розуміється відкрита, мирна, доступна кожному акція, яка проводиться у формі зборів, мітингу, демонстрації, ходи чи пікетування або в різних поєднаннях цих форм, здійснювана з ініціативи громадян України, політичних партій, інших громадських, релігійних об'єднань, у тому числі з використанням транспортних засобів. Вираз «мирна акція» у цьому контексті означає заборону агресивної поведінки присутніх, яких-небудь масових заворушень, акцій вандалізму і будь-яких інших видів на порушення громадського порядку.

Конституція України закріплює права громадян України (у цьому випадку мова йде тільки про громадян) проводити збори, мітинги, демонстрації, ходи, пікетування (ст. 39 Конституції України). Публічні заходи з суспільно значущих питань повинні проводитися мирно, без зброї, учасники не повинні мати колючих та ріжучих предметів. Необхідно дотримуватися деяких інших правил, які встановлені законом про публічні заходи. Усі ці заходи в конституційно-правовому сенсі можуть здійснюватися тільки громадянами України. Мова йде не про приватні зібрання друзів, вечірки приятелів або засідання любителів шахів, зібрання приватного характеру, куди доступ стороннім закритий. Це відкриті заходи, в яких можуть брати участь громадяни, які розділяють переконання організаторів мітингу або демонстрації. Існує п'ять видів публічних заходів:

Збори – це спільна присутність громадян у спеціально відведеному місці для обговорення суспільно значущих питань (місце визначається організаторами відповідно з положеннями закону та заздалегідь закріплюється за майбутніми зборами). Доступ на збори може бути обмежений організаторами з різних підстав (членство в громадському об'єднанні, стать, вік і т. д.).

Мітинг – це масова присутність громадян у певному місці для публічного вираження громадської думки з приводу актуальних проблем переважно суспільно-

політичного характеру. У повсякденному розумінні мітинг – це більш велике зібрання, хоча за числом учасників велике зібрання може бути крупнішим від мітингу. Мітинг завершується після публічних виступів прийняттям резолюцій.

Демонстрація – організоване публічне вираження громадських настроїв групою громадян у русі з використанням плакатів та інших засобів наочної агітації, часто із засобами звукопідсилення, масовими короткими голосовими висловлюваннями протесту або згоди з чим-небудь. Можна умовно сказати, що це зібрання або мітинг у русі, хоча, на відміну від зборів, в ході демонстрації постійного організованого обговорення питань не проводиться. Правда, іноді демонстранти зупиняються, щоб вислухати короткі повідомлення їхніх ватажків.

Хода – масове проходження громадян за заздалегідь визначеним маршрутом з метою привернути увагу до якихось проблем. Нерідко буває релігійна хода з іконами під час релігійних християнських свят, у тому числі навколо церкви або монастиря.

Пікетування – форма публічного вираження думок, здійснюється без пересування і користування звукопідсиленням. Під час пікетування один або кілька громадян знаходяться біля пікетованого об'єкта з плакатами чи іншими засобами наочної агітації, що виражають зазвичай негативне відношення до пікетованого об'єкта або прийнятого ним рішення. Всі публічні заходи повинні бути засновані на принципах законності і добровільної участі в них громадян.

Вимоги щодо порядку організації і проведення мирних заходів, строків завчасного сповіщення органів виконавчої влади чи органів місцевого самоврядування, документів, які мають бути долучені до заяви про проведення мирного заходу, на сьогодні законом не врегульовано. Верховною Радою України 03.06.2009 року ухвалений у першому читанні проект Закону України №2450 від 06.02.2008 "Про порядок організації і проведення мирних заходів"¹⁵⁸. Прийняття

---

¹⁵⁸ Постанова Верховної Ради України від 3 червня 2009 року N 1434-VI «Про прийняття за основу проекту Закону України про порядок організації і проведення мирних заходів». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/1434-17#Text>

цього Закону дозволило б у визначений Конституцією України спосіб, тобто законом, регламентувати правові механізми для забезпечення реалізації громадянами України своїх невід'ємних прав і свобод, зокрема, на проведення мирних заходів та вільне вираження своїх поглядів і переконань.

Положення законопроекту спрямовані на забезпечення державою права людей збиратися мирно, без зброї і проводити збори, мітинги, походи, демонстрації та гарантування такої свободи, що передбачає встановлення законом чіткого порядку можливого обмеження цієї свободи з боку органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування з метою захисту прав і свобод інших осіб і є необхідним у демократичному суспільстві.

Мирний захід розглядається як вільне, публічне вираження громадянської або політичної позиції осіб, при якому можливе висловлення вимог, прийняття резолюцій, інших звернень з різноманітних питань суспільного життя на доступному кожному зібранні, що проводиться у формі зборів, мітингу, походу, демонстрації, пікетування або у будь-якому різному поєднанні цих форм за ініціативою фізичних чи юридичних осіб.

Кожна з форм проведення мирного заходу має свої особливості. Зазначені форми під час проведення мирного заходу можуть поєднуватися, відповідно, місце проведення мирного заходу залежить від форми його проведення, а тому визначається організатором (організаторами) мирного заходу за погодженням з органом місцевого самоврядування.

Згідно з Керівними принципами зі свободи мирних зібрань (2-ге видання), підготовленими Організацією з безпеки і співробітництва в Європі Бюро з демократичних інститутів і прав людини та Європейською Комісією "За демократію через право" (Венеціанська Комісія), схваленими цією комісією на 83-му пленарному засіданні 4 червня 2010 року¹⁵⁹, зібрання – це свідома та тимчасова

---

¹⁵⁹ Керівництво з моніторингу свободи мирних зібрань. Published by the OSCE's Office for Democratic Institutions and Human Rights (ODIHR). Warsaw 2015. URL: <https://www.osce.org/files/f/documents/e/8/140366.pdf>

присутність у публічному місці групи осіб з метою вираження спільних інтересів; захист має надаватися усім видам мирних зібрань; тільки мирні зібрання підлягають захисту; зібрання вважається мирним, якщо воно має ненасильницький характер і його організатори мають мирні наміри (пункт 1 розділу "А"). Релігійні зібрання є видом мирних зібрань, які підпадають під захист статті 11 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року¹⁶⁰, ¹⁶¹, яка поширює свою дію як на приватні зібрання, так і на зібрання у публічних місцях, а також на статичні зібрання і публічні процесії.

Право збиратися мирно, без зброї і проводити збори, мітинги, походи і демонстрації може бути реалізоване за умови обов'язкового завчасного повідомлення про це органів виконавчої влади чи органів місцевого самоврядування. Таке повідомлення має здійснюватися громадянами через організаторів масових зібрань. Завчасне сповіщення відповідних органів про проведення тих чи інших масових зібрань – це строк від дня такого сповіщення до дати проведення масового зібрання.

Завчасне повідомлення має бути зроблене у розумних межах і не повинно обмежувати передбаченого статтею 39 Конституції України права громадян на проведення зборів, мітингів, походів і демонстрацій. Такі строки мають слугувати гарантією реалізації цього права громадян. Упродовж цього строку зазначені органи мають здійснити і ряд підготовчих заходів, зокрема, щодо безперешкодного проведення громадянами зборів, мітингу, походу чи демонстрації, забезпечення громадського порядку, прав і свобод інших людей. У разі необхідності органи виконавчої влади чи місцевого самоврядування можуть погоджувати з

---

¹⁶⁰ Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text

¹⁶¹ Конвенцію ратифіковано Законом України Про ратифікацію Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року, Першого протоколу та протоколів N 2, 4, 7 та 11 до Конвенції № 475/97-ВР від 17.07.97. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*. 1997. № 40. Ст. 263. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/475/97-%D0%B2%D1%80#Text>

організаторами масових зібрань дату, час, місце, маршрут, умови, тривалість їх проведення тощо ¹⁶².

Термін завчасного повідомлення має бути достатнім для того, щоб органи виконавчої влади чи органи місцевого самоврядування могли визначитися, чи відповідає проведення таких зібрань чинному законодавству, та в разі потреби, згідно з частиною другою статті 39 Конституції України, звернутися до суду для вирішення спірних питань. При проведенні публічних заходів заздалегідь сповіщаються можливі його учасники, а також виконавчий орган місцевого самоврядування. Це по суті, повідомний порядок (повідомлення влади) здійснення конституційних прав, відрізняється, наприклад, від явочного порядку здійснення свободи слова або права на об'єднання, хоча на практиці при проведенні демонстрації з об'єктивних причин (наприклад, не потрібно заважати руху транспорту) є елементи дозвільного порядку¹⁶³.

Згідно з підпунктом 3 пункту "б" частини першої статті 38 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні»¹⁶⁴ вирішення відповідно до закону питань про проведення зборів, мітингів, маніфестацій і демонстрацій, спортивних, видовищних та інших масових заходів, здійснення контролю за забезпеченням при їх проведенні громадського порядку віднесено до делегованих повноважень виконавчих органів сільських, селищних, міських рад. Реалізація органами місцевого самоврядування повноважень щодо забезпечення проведення мирних заходів – зборів, мітингів, маніфестацій і демонстрацій – має здійснюватися виключно у межах повноважень, на підставі і у спосіб, визначений законом.

---

¹⁶² Каталог юридичних позицій Конституційного Суду України (1997–2020 роки). 4.3.7. Право на мирні зібрання URL: <https://ccu.gov.ua/storinka-knygy/katalog-yurydychnyh-pozyciy-konstytucijnogo-sudu-ukrayiny-1997-2020-roky>

¹⁶³ Проблема защиты политических прав и свобод в России *Мамошин В.И.* Отечественная юриспруденция. 2017. № 2 (16). С. 7-12.

¹⁶⁴ Закон України Про місцеве самоврядування в Україні від 21 травня 1997 року № 280/97-ВР. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*. 1997. № 24. Ст.170. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/280/97-%D0%B2%D1%80#Text>

Окремі аспекти щодо організації та проведення зборів, мітингів, вуличних походів і демонстрацій врегульовано статтями 182, 183 Кодексу адміністративного судочинства України (КАСУ) ¹⁶⁵, якими визначено особливості провадження у справах за адміністративними позовами суб'єктів владних повноважень про обмеження щодо реалізації права на мирні зібрання та про усунення обмежень у реалізації права на мирні зібрання.

Частинами першою, п'ятою статті 182 Кодексу передбачено, що органи виконавчої влади, органи місцевого самоврядування негайно після одержання повідомлення про проведення зборів, мітингів, походів, демонстрацій тощо мають право звернутися до окружного адміністративного суду за своїм місцезнаходженням із позовною заявою про заборону таких заходів чи про інше обмеження права на мирні зібрання (щодо місця чи часу їх проведення тощо).

Суд задовольняє вимоги позивача в інтересах національної безпеки та громадського порядку у випадку, якщо визнає, що проведення зборів, мітингів, походів, демонстрацій чи інших зібрань може створити реальну небезпеку заворушень чи злочинів, загрозу здоров'ю населення або правам і свободам інших людей. У постанові суду зазначається спосіб обмеження щодо реалізації права на мирні зібрання.

Згідно з частиною першою статті 183 Кодексу організатор (організатори) зборів, мітингів, походів, демонстрацій чи інших мирних зібрань мають право звернутися до адміністративного суду за місцем проведення цих заходів із позовною заявою про усунення обмежень у реалізації права на мирні зібрання з боку органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування, повідомлених про проведення таких заходів. Можлива відмова організаторів від запланованого публічного заходу, якщо мету акції можна досягнути в інший спосіб. Так, за згодою

---

¹⁶⁵ Кодекс адміністративного судочинства України від 6 липня 2005 року № 2747-IV. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*. 2005. № 35-36. № 37. Ст.446. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/2747-15#Text>

профспілок з органами держави була скасована у січні 2021 р акція протесту у зв'язку з підвищенням цін на газ.

Згадані правові норми не поширюються на врегулювання порядку проведення громадських розважальних заходів, заходів з метою відпочинку, спортивних змагань, весільних процесій, народних свят, похоронів, релігійний обрядів і церемоній тощо. Зазначене зумовлено тим, що організація та проведення зборів, мітингів, вуличних походів і демонстрацій вимагає дотримання особливих умов, серед яких подання повідомлення організаторами мирного заходу, вимоги до місця і часу проведення мирних заходів, забезпечення правопорядку під час проведення заходу тощо, а також тим, що мета проведення згаданих мирних заходів пов'язана з реалізацією політичних громадянських прав.

Основним законом Федеративної Республіки Німеччина передбачено право народу збиратися мирно, без зброї і без попереднього повідомлення або дозволу [166, с. 167]. У Конституції Німеччини відсутня вказівка на форми таких зборів, прямо і чітко прописано – збори проводяться без сповіщення або дозволу. На підставі аналізу відповідних рішень Європейського суду з прав людини можна зробити висновок, що позиція суду зводиться до тези: людина і громадянин не може бути позбавлений права на свободу зборів, навіть якщо такі збори носять опозиційний характер, оскільки це право безпосередньо пов'язане зі свободою думки і слова і є одним з фундаментальних прав. Обмеження цього права буде свідчити про посягання держави на демократичні основи суспільства, що є абсолютно неприпустимим. Федеративний Конституційний Суд Німеччини сформулював вчення про іманентні межі, суть якого полягає в судженні, що обмеження основних прав обґрунтовуються тільки самою Конституцією ¹⁶⁷.

---

¹⁶⁶ Конституции зарубежных государств: Великобритания, Франция, Германия, Италия, Европейский союз, Соединенные Штаты Америки, Япония: учеб. пособие / [сост. сб., пер., авт. введ. и вступ. ст. В.В. Маклаков]. 8-е изд., исправ. и доп. М.: Инфотропик Медиа, 2012. 640 с.

¹⁶⁷ Государственное право Германии: пер. с нем. В 2 т. М.: Институт государства и права РАН, 1994. Т. 2. 320 с.

При реалізації права на свободу зібрань існують деякі проблеми. Невдоволення владою, прийнятими рішеннями першими особами держави, виборчою системою, високим рівнем корупції серед чиновників, а також поступовим зниженням рівня життя населення породжують закономірні протести в суспільстві і бажання висловлювати свою точку зору, протиставляються політиці держави, що виражається в публічних заходах протестної спрямованості.

5.4.3 Право на об'єднання

Одним із найважливіших політичних прав є право на об'єднання (ст. 36 Конституції України). Хоча шляхом об'єднання учасників створюються господарські організації (акціонерні товариства, об'єднання філателістів, що колекціонують рідкісні поштові марки, гуртки шахістів і ін.), а також релігійні організації, які не мають права брати участь у політиці. Головною метою цього права є перш за все забезпечення кожному можливості організованої участі в суспільному житті, в тому числі для громадян – у політиці. В Україні діє безліч законів, які регулюють основні засади і порядок створення господарських, суспільних і релігійних об'єднань. Такими є закони про акціонерні товариства, про кооперативи різного виду (виробничі та ін.), про профспілки, про політичні партії, про об'єднання роботодавців, про благодійництво та благодійні організації, про свободу совісті і релігійні об'єднання та ін. Законодавство тільки встановлює основи організації та діяльності об'єднань, вводить правило реєстрації для об'єднань, якщо вони бажають отримати права юридичної особи.

Відповідно до ст. 36 Конституції України: «Громадяни України мають право на свободу об'єднання у політичні партії та громадські організації для здійснення і захисту своїх прав і свобод та задоволення політичних, економічних, соціальних, культурних та інших інтересів...». У порядку реалізації права на об'єднання громадяни створюють різноманітні громадські формування. Це можуть бути громадські об'єднання (партії, рухи, профспілки, товариства, фонди, громадські установи, органи громадської самодіяльності і т. д.), релігійні групи і організації,

територіальне громадське самоврядування в системі місцевого самоврядування. Право на об'єднання є основою вираження особистих некомерційних інтересів громадян у громадських сферах, хоча це і може бути пов'язано зі збиранням і використанням матеріальних засобів.

Конституційне право на об'єднання включає в себе такі правові можливості: право створювати на добровільній основі нове громадське об'єднання для захисту спільних інтересів і досягнення спільних цілей; право вступати в існуючі громадські об'єднання; право утримуватися від вступу в громадське об'єднання; право вільно виходити з громадського об'єднання. Головним і основним аспектом цього права є принцип добровільності, тобто ніхто не може бути примушений до вступу в організації та виходу з них.

Питання ж своєї внутрішньої організації, порядку і методів діяльності вони вирішують самі, закріплюючи такі положення в прийнятих ними статутах. Право на об'єднання здійснюється явочним порядком. Ніяких попередніх дозволів одержувати не потрібно. Засновники об'єднання не зобов'язані заздалегідь повідомляти владу про готування до створення об'єднання. Об'єднання можуть створити мінімум дві людини. Вони можуть діяти з моменту створення об'єднання (наприклад, збиратися на свої засідання в закритому приміщенні, поширювати інформацію про себе, але ніякої власності на ім'я об'єднання купувати не вправі, рахунок в банку відкрити не можуть, політичні акції, збори на відкритому повітрі та ін. від імені такої організації проводити не мають права, поки не зареєструються і не отримають права юридичної особи).

Відповідно до ст. 1 Закону України «Про громадські об'єднання»¹⁶⁸ : «Громадське об'єднання – це добровільне об'єднання фізичних осіб та/або юридичних осіб приватного права для здійснення та захисту прав і свобод, задоволення суспільних, зокрема економічних, соціальних, культурних,

---

¹⁶⁸ Закон України «Про громадські об'єднання» від 22 березня 2012 року № 4572-VI. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*. 2013. № 1. Ст.1. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4572-17#Text>

екологічних та інших інтересів». «Засновниками громадської організації можуть бути громадяни України, іноземці та особи без громадянства, які перебувають в Україні на законних підставах, які досягли 18 років, а молодіжної та дитячої громадської організації – 14 років» (ст. 7). Кількість засновників громадського об'єднання не може бути меншою ніж дві особи.

Засновником громадської організації не може бути особа, яку визнано судом недієздатною. Повноваження засновника громадського об'єднання закінчуються після державної реєстрації громадського об'єднання в установленому законом порядку. Для отримання статусу юридичної особи громадське об'єднання, що здійснює діяльність без статусу юридичної особи, за рішенням вищого органу управління може звернутися для проведення процедури реєстрації в порядку, визначеному Законом України «Про державну реєстрацію юридичних осіб, фізичних осіб – підприємців та громадських формувань»¹⁶⁹.

Іноземці можуть створювати деякі свої організації, які не мають політичного характеру. Такі, наприклад, земляцтва іноземних студентів, що навчаються у вузах України. В Україні є відділення приватних зарубіжних фондів і неурядових організацій, що надають гранти для розвитку науки і культури, відділення міжнародних організацій правозахисників, різних релігійних структур. Однак об'єднання політичного характеру іноземці та особи без громадянства створювати не мають права. Вони не можуть також бути членами українських політичних партій. Аналогічним є законодавство і в зарубіжних країнах.

Право громадян України на свободу об'єднання у громадські організації відповідно до статті 36 Конституції України, включає і конституційне право на утворення професійної спілки¹⁷⁰. Професійна спілка не обов'язково повинна мати права юридичної особи. А встановлення реєстрації (із набуттям статусу юридичної

---

¹⁶⁹ Закон України «Про державну реєстрацію юридичних осіб, фізичних осіб – підприємців та громадських формувань» від 15 травня 2003 року № 755-IV. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*. 2003. № 31-32. Ст.263. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/755-15#Text>

¹⁷⁰ Закон України «Про професійні спілки, їх права та гарантії діяльності». *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*. 1999. № 45. Ст. 397. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1045-14#Text>

особи) як єдиного способу легалізації перешкоджає реалізації права утворювати професійні спілки "на основі вільного вибору їх членів" (частина третя статті 36 Конституції України), оскільки громадяни можуть визнати за потрібне об'єднатися з метою захисту своїх трудових і соціально-економічних прав у таку професійну спілку (як правило, нечисленну), яка не набуває права юридичної особи. Втручання органів державної влади, органів місцевого самоврядування, їх посадових і службових осіб у здійснювану в рамках закону діяльність об'єднань громадян не допускається.

Як і у випадку з правом на свободу думки і слова, українське законодавство містить різного роду обмеження на організацію і здійснення діяльності громадських об'єднань. Забороняється «Утворення і діяльність політичних партій та громадських організацій, програмні цілі або дії яких спрямовані на ліквідацію незалежності України, зміну конституційного ладу насильницьким шляхом, порушення суверенітету і територіальної цілісності держави, підрив її безпеки, незаконне захоплення державної влади, пропаганду війни, насильства, на розпалювання міжетнічної, расової, релігійної ворожнечі, посягання на права і свободи людини, здоров'я населення» (ч.1. ст. 37).

Діяльність політичних партій унормована Законом України «Про політичні партії в Україні»¹⁷¹. Частина друга статті 64 Конституції України не відносить право на свободу утворення політичних партій до переліку тих свобод, які ніким і в жодний спосіб не можуть бути обмежені. Конституція України допускає додаткове унормування законом загальних засад утворення і діяльності політичних партій за умови дотримання загальнодемократичних принципів. Діяльність політичної партії може бути заборонена лише за рішенням суду. Утворення і діяльність політичних партій забороняється, якщо їхні програмні цілі або дії спрямовані на:

---

¹⁷¹ Закон України «Про політичні партії в Україні» від 5 квітня 2001 року № 2365-III. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*. 2001. № 23. Ст. 118. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2365-14#Text>

- 1) ліквідацію незалежності України;
- 2) зміну конституційного ладу насильницьким шляхом;
- 3) порушення суверенітету і територіальної цілісності України;
- 4) підлив безпеки держави;
- 5) незаконне захоплення державної влади;
- 6) пропаганду війни, насильства, розпалювання міжетнічної, расової чи релігійної ворожнечі;
- 7) посягання на права і свободи людини;
- 8) посягання на здоров'я населення;
- 9) пропаганду комуністичного та/або націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів та їх символіки.

Політичні партії не можуть мати воєнізованих формувань.

«Не допускається створення і діяльність організаційних структур політичних партій в органах виконавчої та судової влади і виконавчих органах місцевого самоврядування, військових формуваннях, а також на державних підприємствах, у навчальних закладах та інших державних установах і організаціях» (ч. 3 ст. 37).

Заборона на створення політичних партій і членство в них може бути встановлена і для громадян держави, якщо вони знаходяться на державній і муніципальній службі. Це положення не завжди правильно розуміється українськими громадянами, коли вони бачать відомих губернаторів і міністрів, депутатів, що є членами політичних партій. Слід розрізняти державні посади та державну службу. Державна служба – це професійна діяльність осіб, які мають відповідні чини, ранги, звання в державних органах. Особи, що обіймають посади на такій службі, – чиновники. Розрізняють кілька видів державної служби – громадянська, військова, правоохоронна, іноді виділяють дипломатична (втім, у всіх цих класифікаціях передбачається реформування). Особи, що знаходяться на посадах державної служби (перелік їх посад визначають відповідні міністерства), працівники прокуратури, судді, військовослужбовці, службовці органів міліції, державної безпеки та ін. перебувати в політичних партіях, інших політичних

об'єднаннях не мають права. Вони не можуть брати участь також в акціях політичного характеру (наприклад, в масових демонстраціях).

Інша річ – державні чини: президент, міністри, депутати, губернатори і деякі інші особи. Вони мають право бути членами партій, інших політичних об'єднань, очолювати їх. В Україні деякі міністри – безпартійні, інші – члени партій. Багато губернаторів є членами партій. Іноді вони балотуються на виборах і очолюють партійні списки на пропорційних виборах до обласних рад. У демократичних країнах цього робити не можна. Бажаючі балотуватися в губернатори, деякі інші представники виконавчої влади повинні як мінімум за шість місяців піти у відставку зі своєї посади, щоб не чинити вплив на хід виборів. «Адміністративний ресурс», як відомо, є у всіх країнах.

Ніхто не може бути примушений до вступу в громадське об'єднання (як і в інше) або до виходу з нього (правда, в деяких авторитарних країнах за кордоном провідні чиновники були зобов'язані належати до правлячої партії лідера держави). Належність або неприналежність до того чи іншого громадського об'єднання не тягне обмеження прав або встановлення будь-яких переваг, у тому числі при прийомі на роботу.

Вище вже говорилося, що право на об'єднання, враховуючи його значимість у суспільному житті, може піддаватися обмеженням, що відповідає Міжнародним пактам про права людини. Зокрема, забороняється створення і діяльність об'єднань, які переслідують антиконституційну мету (ст. 37 Конституції України).

Право на об'єднання є політичним правом. Однак його можна відносити одночасно і до особистих прав громадян, оскільки вони самостійно вирішують, чи потрібні їм якісь об'єднання чи ні. Це право – одне з тих, яке проголошено Загальною декларацією прав людини, Міжнародними пактами про громадянські, політичні, економічні, соціальні та культурні права ¹⁷², закріплено Декларацією

---

¹⁷² Міжнародний пакт про громадянські і політичні права (Міжнародний пакт ратифіковано Указом Президії Верховної Ради Української РСР N 2148-VIII (2148-08) від 19.10.73). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043#Text

прав і свобод людини і громадянина 22 листопада 1991, Конвенцією про захист прав людини і основних свобод 1950 року. Міжнародна організація праці в Декларації про цілі і завдання Міжнародної організації праці від 10 травня 1944 року і Декларацією про основоположні принципи і права в сфері праці від 19 червня 1998 р до числа основоположних прав людини відносять: а) свободу об'єднань і дієве визнання права на ведення колективних переговорів.

Здійснення політичних прав на об'єднання не повинні порушувати права інших осіб. Звідси: політичні права не є абсолютними, не можуть використовуватися на шкоду іншим особам. Вони мають свої межі, які визначаються правами і законними інтересами інших осіб.

5.5 Свобода думки і слова

Свобода – важлива умова забезпечення соціальних прав людини. Поняття «свобода», «ідея свободи» дуже часто застосовуються людьми в повсякденному, політичному і науковому лексиконі. Поняття «свобода» при всій її уявній простоті – явище складне для практичного втілення в суспільних відносинах. Упродовж всієї історії людства свобода постійно зв'язана з боротьбою за звільнення від існуючого гніту, експлуатації, жебрацького існування і т. п. Можна сказати, що основна увага приділяється саме її ідеологічному аспекту, а не правовому.

Роль свободи думки і слова в українському суспільстві реалізовувалася складно. У другій половині двадцятого століття весь цивілізований світ стрімко переходив до загальної гласності, рівності і розширення списку прав і свобод людини і громадянина, без яких не могли повноцінно функціонувати правова держава і громадянське суспільство. Наслідуючи приклад західних демократій, Радянський Союз почав проводити політику гласності у вісімдесяти роки минулого сторіччя. Політика гласності включала реформи, спрямовані на демократизацію суспільства:

істотно послаблювалася цензура і спрощувався доступ до інформації за рахунок зняття багатьох бар'єрів;

припинили замовчувати проблеми, що виникали в суспільстві;
забезпечено широке обговорення політики гласності, зокрема на мітингах;
у друкованих виданнях обговорювалося право на вибір шляху суспільного розвитку;

виникали різноманітні громадські об'єднання, метою яких була підтримка політики гласності;

розширювалися свободи – створювалися нові релігійні об'єднання, амністувалися жертви політичних репресій за часів правління Й. В. Сталіна, забезпечувалися можливості для критики влади на телебаченні, у друкованих виданнях, знімалася «залізна завіса», що відкривало доступ радянським громадянам до цінностей західного світу.

Політика гласності не забезпечувала громадянам повну свободу, проте дозволених свобод виявилось достатньо для розвалу Радянського Союзу. В Україні утверджувалася демократія, ринкова економіка і право приватної власності, які вимагали повноправності і рівноправності громадян. Відбулася лібералізація ринку, прийнята нова Конституція України від 26.06.1996 року. Зміни в правовій сфері були неминучі з таких підстав:

перехід до нового типу економіки, лібералізація ринку, вільний грошовий обіг;

новий державний режим – демократія, який передбачав захист і стимулювання прав і свобод людини і громадянина, побудову прогресивного громадянського суспільства і правової держави;

нова форма правління – парламентсько-президентська республіка, яка забезпечувала обрання громадянами державної влади на конкретний термін;

Із приходом змін право на свободу думки і слова спочатку сприймалися двояко. Одні стверджували, що це кроки в бік цивілізованого світу, новий прогресивний шлях розвитку, перші кроки на шляху до побудови громадянського суспільства і правової держави. Інші ж відзначали, що вседозволеність породжує певні вади в суспільстві, зіткнення між собою груп (національних, релігійних,

політичних тощо) та інші проблеми. Різкий перехід від тоталітарного суспільства до демократичного не кожному дав можливість відразу «перебудуватися».

Безумовно, право на свободу думки і слова – помітне досягнення для українського суспільства. Свобода слова і думки дозволяє поглянути з різних боків на те, що відбувається, почути різні точки зору, критично оцінити свою позицію, висловити свою думку. Свобода думки і слова є одним із проявів волі народу, що дозволяє реалізувати право на:

висловлення своєї політичної позиції;

висвітлювання подій, проблем, пов'язаних із ситуацією в державі;

критику владу;

демократичні вибори. Тією чи іншою мірою – це прояв права на свободу думки через виборчий інструмент. Індивід, виходячи з власних міркувань, позиції, думки має право вибрати найбільш придатного для себе кандидата в президенти (або представників партії у Верховну Раду) або не брати участь у виборах взагалі;

створення політичних партій. Виходячи з права на свободу думки і слова, можна стверджувати, що партія створюється з будь-яких суджень, політичної позиції лідера партії і однодумців, що приєдналися до нього. У такий спосіб вони реалізують своє право на свободу слова, висуваючи свої гасла, політику партії, соціально-економічну програму та інше, що спочатку виходить із їхніх думок.

Право на свободу думки і слова тією чи іншою мірою перетинається з іншими правами людини в Україні. Для побудови прогресивного громадянського суспільства потрібно право, яке обмежене моральними і юридичними рамками, щоб виключити прояви екстремізму, ворожнечу і негативні настрої в суспільстві. Реалізуючи свободу слова, громадяни можуть критикувати владу, впливати на уряд. Вільні засоби масової інформації мають право висвітлювати «гарячі» для держави теми, підштовхуючи владу до вирішення проблеми. Право на свободу думки і слова – це не тільки дозвіл «усього, що не заборонено законом», але й крок до побудови громадянського суспільства. Це також важіль для вирішення багатьох державних, соціальних, економічних та інших проблем держави. З допомогою

свободи слова в житті країни беруть участь не тільки державні органи, а й населення.

Свобода думки і слова містить два елементи. Свобода думки – це можливість публічно, у присутності інших осіб, викладати свої погляди на що завгодно; передбачає невтручання держави в процес формування і вираження власних думок і переконань, неприпустимість ідеологічної диктатури, тобто насильства і контролю над особистістю. Свобода слова – це можливість висловлювати свою думку з різних питань державного, суспільного та іншого характеру безперешкодно, а також висловлювати думки як безпосередньо, так і в засобах масової інформації, показуючи спрямованість своїх поглядів, суджень, думок, оцінок тощо.

Свобода думки – це перш за все властивість особистості по-своєму сприймати дійсність, не піддаючись груповим настроям. Коли особистість ставить під сумнів колективні уявлення, вона проявляє свою природну самостійність, свободу. А коли немає такої особистісної оцінки, діє закон натовпу і людина перетворюється на частинку маси, якою легко маніпулювати. Звісно, думки важко контролювати, примусово змусити людину думати так, а не інакше. Але психічними прийомами можна впливати на свободу думок людини. Саме з цією метою в конституціях різних країн встановлювалася обов'язкова для всіх ідеологія. У радянській час в Україні культивувалася єдина ідеологія – марксизм-ленінізм. У таких випадках положення про свободу думки, що народилася у Європі в середні віки як протест проти релігійних спотворень, може мати політичне призначення.

Тепер під свободою думки розуміється духовна свобода, право дотримуватися будь-якої ідеології, створювати власні ідеологічні концепції. Якщо держава вважає певні погляди людини шкідливими для суспільства, то відповідальність можлива не за думки, а за дії, які заподіюють шкоду.

Свобода слова передбачає вираження своїх думок (у тому числі політичних поглядів) не в приватній бесіді (наприклад, на кухні), а публічно, і не з приватних питань або питань смаку (про модні тренди), а з питань, які мають суттєве суспільно-політичне значення. Порядок здійснення свободи слова та інших форм

масової комунікації регулюється законодавством, зокрема Законом України "Про телебачення і радіомовлення", Законом України "Про інформацію", Законом України "Про друковані засоби масової інформації (пресу) в Україні". Пошук, отримання, виробництво, поширення інформації, заснування засобів масової інформації, володіння, користування, розпорядження ними, придбання технічних засобів, матеріалів, призначених для засобів масової інформації, що не підлягають обмеженням, за винятком встановлених законом. Заборона на поширення повідомлень, а також цензура (попереднє узгодження повідомлень) забороняється.

Право на свободу слова здійснюється явочним порядком. Автору критичної статті в газеті не потрібно узгоджувати свій текст з владою або з ким-небудь, якщо він цього не бажає. Він самостійно висловлює свою думку, однак здійснення наклепу, приниження честі або гідності іншої людини або юридичної особи (наприклад, суспільної організації, фірми, установи), передбачає відповідальність перед судом. Вимога про попереднє узгодження на опублікування певної статті з боку відповідного державного органу чи посадової особи правомірна, якщо посадова особа є автором або дає інтерв'ю.

Засновником і власником засобу масової інформації може бути будь-який громадянин, який досяг 18 років, не має душевної хвороби і не знаходиться в місцях позбавлення волі за вироком суду. Ліцензія коштує не надто дорого. Щоб створити газету, потрібно мати стартовий капітал. Складно відразу визначити його розмір. Відомо, що головний дохід ЗМІ отримують не від продажу газет, а від реклами. Кожен може створити ЗМІ, але для цього потрібні гроші. Діяльність засобів масової інформації починається після отримання ліцензії в органах Міністерства зв'язку і масових комунікацій. Для видань, що виходять невеликим тиражем, для радіо і телемовлення, якщо у них менше 10 абонентів, ліцензії не потрібно.

Відмова у видачі ліцензії можлива, якщо звернення виходить від особи (осіб), що не володіє правом на створення засобу масової інформації (наприклад, за віком), якщо представлені відомості не відповідають дійсності, якщо заявлена приблизна тематика являє зловживання свободою слова. Діяльність засобу масової інформації поза волею його засновника може бути припинена тільки за рішенням

суду після двох письмових попереджень прокуратури або реєстратора про порушення законодавства. Вилучення або знищення тиражу (його частини) здійснюється за рішенням суду.

Свобода слова невіддільна від права шукати, одержувати, використовувати, передавати, поширювати інформацію будь-яким законним способом. Обмеження стосуються, зокрема, державної таємниці. Законодавець встановлює перелік відомостей, які не можна (в тому числі державним органам) засекречувати, приховувати від населення. До їх числа відносяться відомості про надзвичайні пригоди, катастрофи, стан екології, санітарії, проблеми охорони здоров'я, освіти, злочинності, а також дані про події, компенсації та пільги і ін.

Закон зобов'язує державні органи і органи місцевого самоврядування надавати інформацію (в тому числі документовану, наприклад, тексти постанов) про їхню діяльність за запитом протягом місяця, якщо вона не має секретного характеру і не порушує права інших осіб і організацій (на особисту таємницю, на ділову репутацію та ін.). Інформація може бути платною (великий обсяг копій, пересилання поштою та ін.). Відмова у видачі інформації, дозволеної законом, може бути оскаржена за підпорядкованістю або в суді.

Право на інформацію перетинається з правом на свободу думки і слова і закріплено п. 2 ст. 34 Конституції України, перший пункт якої гарантує кожному свободу думки і слова. Інформація – це особливий продукт особистісних поглядів, переконань, думок та інтересів, який виражається в усній, друкованій або аудіовізуальній формах – словах, статтях, творах, які відображають позицію автора.

Думка і слово – поняття більш широкі, ніж інформація. Інформація – це лише якийсь «будівельний матеріал», з яким працює людина. Думка і слово допомагають творити і покращувати цей матеріал, надаючи йому персональний відтінок, який будується на основі особистісних думок і позицій конкретного індивіда. Право пошуку необхідної людині інформації реалізується у різний спосіб:

право на придбання у власність і володіння певною інформацією з метою її подальшого використання і поширення;

право виробляти інформацію – це право вироблення будь-яких відомостей, які призначаються для невизначеного кола осіб (масових) або індивідуальних;

право володіти, купувати, продавати і передавати інформацію іншим зацікавленим особам або організаціям;

Право поширення, передачі та зберігання інформації регулюється чинним законодавством, зокрема Законом України «Про інформацію». Кожен має право на вільне одержання, поширення, зберігання, передачу інформації будь-яким методом, що відповідає нормам закону.

Право людини на свободу думки і слова відноситься до політичних прав, що надають правомочності щодо активної участі індивіда або групи людей в житті всього суспільства. Свобода думки і слова гарантує людям можливість шукати, одержувати, поширювати інформацію будь-яким законним способом. Відповідно до статті 19 Загальної декларації прав людини, статті 19 Міжнародного пакту громадянських і політичних прав, статті 10 Конвенції про захист прав людини і основних свобод та статті 34 Конституції України кожному гарантується право на свободу думки і слова. Кожному гарантується право на вільне вираження своєї думки без будь-якого втручання з боку державних осіб або публічної влади.

Слово і думка мають багато спільного, проте їх варто розмежовувати. Думка – це внутрішній продукт людини, продукт її духовного світу, її інтелектуальної роботи. Думка має внутрішній акцент, є об'єктом внутрішнього світу людини і її інтелектуальної роботи, тому фактично не піддається правовому регулюванню. У сферу правового регулювання потрапляє тільки зовнішня поведінка. Слово – це продовження думки, інструмент її закріплення і зовнішній прояв думки. Слово як інструмент вираження думки покладає на державу обов'язок забезпечити право для найбільш комфортного доступного і повноцінного вираження людиною своїх думок через слово. Свободу думки і слова можна розмежувати за зовнішніми і внутрішніми ознаками. Свобода слова може проявлятися як індивідуально, так і публічно. Думка ж спершу формується всередині і тільки потім може бути висловлена за допомогою слова.

Перш за все, людина за визначенням є мислячою істотою, мислення лежить в основі будь-яких вчинків людини, характеризує її соціальну позицію і діяльність. Отже, свобода думки відображає духовну свободу людини через її світогляд і ставлення до навколишньої дійсності, тобто державою гарантується невтручання у формування думок, переконань, життєвої позиції, захист від будь-якого диктату або насильницького контролю над особистістю.

Що стосується свободи слова, то вона закріплена в багатьох міжнародних правових актах. Це право гарантується державою і забезпечує можливість вільно висловлювати власну думку та переконання будь-якими публічними засобами. Крім того, свобода самовираження лежить в основі багатьох інших політичних прав, наприклад, в такому як право на участь у виборах, референдумах, що проводяться в країні. Свобода думки і свобода слова не можуть існувати окремо один від одного. Думка є результатом інтелектуальної діяльності людини, а слово – спосіб закріплення і вираження такого результату. Можна виділити два аспекти свободи думки і слова: внутрішній і зовнішній. Свобода думки виражає внутрішній аспект, тобто свободу внутрішньої інтелектуальної діяльності людини. Її неможливо регулювати з допомогою права. Свобода слова – вираз зовнішнього аспекту, тому може бути врегульована державою.

Свобода думки і слова є дуже важливою гарантією реального прояву свободи людини, яка, однак, обмежена. Свобода слова не може бути абсолютною і безмежною, яким би не було це право важливим для реального прояву свобод людини в демократичній державі. У цьому полягає одна з головних відмінностей між правом на свободу думки і правом на свободу слова. Думка як продукт інтелектуальної праці людини, її духовного внутрішнього світу не потрапляє під важелі правового регулювання. Думка за своєю суттю неконтрольована і не підлягає будь-якому регулюванню. Слово – це спосіб вираження думки. Будучи об'єктом суспільних відносин, свобода слова вже потрапляє у зовнішню сферу і стає об'єктом правового регулювання.

В усі часи слово справляло великий вплив як на конкретних людей, так і на цілі маси. Слово може справляти як позитивний вплив на людей – збагачувати

внутрішній світ людини, давати знання, спонукати до прогресу, так і абсолютно негативний – закликати до насильства, приниження людської гідності, образи і клевети. Індивід може піддатися на провокації, сприймати інформацію незалежно від її змісту, керуючись емоціями чи впливом натовпу. Світогляд людини, усталені принципи, знання, думки і погляди впливатимуть на усвідомлення її юридичного права на свободу думки. А прояв думок визначає поведінку людини і те, як вона розпорядиться своїм правом на свободу слова. Особа має безмежне право на свободу думки фактично, однак висловлювана думка стає об'єктом правового регулювання, яке може обмежувати свободу слова у визначених законом випадках.

Оскільки використання свободи слова може мати дестабілізуючий і негативний вплив на суспільство, Міжнародний пакт про права людини 1966 р допускає її обмеження. Такі обмеження вводити можна, зокрема, з метою охорони державної безпеки, загального порядку, здоров'я і моральності населення. Згідно з українськими законами не допускається використання засобів масової інформації для закликів до захоплення влади, насильницької зміни конституційного ладу і цілісності держави, розпалювання національної, класової, соціальної, релігійної нетерпимості і ворожнечі, для пропаганди війни, порнографії, насильства і жорстокості, виправдання тероризму. Заборонена демонстрація фашистської символіки. Є обмеження для реклами (наприклад, алкоголю, пива, тютюнових виробів та ін.). За порушення законодавства про засоби масової інформації відповідальність несуть автори, видавці, редактори, а також засновники ЗМІ. Якщо до суду звертається реєстратор або прокурор з питанням про порушення закону (після зроблених попереджень і не виправлених порушень), суд може ліквідувати ліцензію, тобто закрити ЗМІ.

Громадяни і організації у випадку поширення у пресі неправдивих відомостей можуть через суд вимагати публікації спростування і відшкодування моральної шкоди (за кордоном суди часом призначають багатомільйонні суми відшкодування). Кримінальна відповідальність передбачена заклеп у ЗМІ і за поширення відомостей, які не є неправдивими, але ганьблять людину.

В Україні заборонена пропаганда і агітація расової, соціальної, мовної, релігійної переваги і нерівності, що ведуть до взаємної ненависті або ворожнечі. Стаття 34 Конституції України передбачає обмеження свободи слова і думки «... в інтересах національної безпеки, територіальної цілісності або громадського порядку з метою запобігання заворушенням чи злочинам, для охорони здоров'я населення, для захисту репутації або прав інших людей, для запобігання розголошенню інформації, одержаної конфіденційно, або для підтримання авторитету і неупередженості правосуддя».

Обмеження конституційних прав, зокрема свободи масової інформації, повинні бути необхідними і пропорційними конституційно визнаним цілям таких обмежень. У тих випадках, коли конституційні норми дозволяють законодавцю встановити обмеження закріплених прав, законодавець не може здійснювати таке регулювання, яке посягає на саму сутність того чи іншого права і призводить до втрати його реального змісту. При допустимості обмеження права, у відповідності з конституційно схвалюваними цілями, держава, забезпечуючи баланс конституційно захищених цінностей та інтересів, має використовувати не надмірні, а лише необхідні і строго обумовлені цими цілями заходи.

Свобода слова поширюється і на діяльність засобів масової інформації, а можливі обмеження цього права не порушують конституційно закріплені норми. Зокрема, Закон України «Про друковані засоби масової інформації (пресу) в Україні»¹⁷³ у ст. 2 визначає свободу друкованих засобів та можливі підстави для її обмеження: «Свобода слова і вільне вираження у друкованій формі своїх поглядів і переконань гарантуються Конституцією України і відповідно до цього Закону означають право кожного вільно і незалежно шукати, одержувати, фіксувати, зберігати, використовувати та поширювати будь-яку інформацію за допомогою друкованих засобів масової інформації, крім випадків, визначених законом, коли

---

¹⁷³ Закон України «Про друковані засоби масової інформації (пресу) в Україні» від 16 листопада 1992 року № 2782-XII. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*. 1993. № 1. Ст. 1. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2782-12#Text>

обмеження цього права необхідно в інтересах національної безпеки, територіальної цілісності або громадського порядку з метою запобігання заворушенням чи кримінальним правопорушенням, для охорони здоров'я населення, для захисту репутації або прав інших людей, для запобігання розголошенню інформації, одержаної конфіденційно, або для підтримання авторитету і неупередженості правосуддя».

Свобода слова для одних не повинна порушувати право людини на недоторканність її особистого життя. Це протиріччя знайшло розв'язання в рішеннях Європейського суду з прав людини, на базі яких можна сформулювати такі висновки:

1) ЗМІ відіграють важливу роль у прояві принципу свободи думки і слова, який може проявлятися у формах і способах, неприйнятних для держави і суспільства;

2) держава не повинна допускати публікацій в ЗМІ інформації, що виражає будь-яку оціночну думку про приватне життя громадян;

3) зазначений принцип не повною мірою поширюється на людей, чиє життя пов'язане з публічним статусом (політики, громадські лідери, чиновники, бізнесмени і т. п.). Публічні особи заслуговують на пильнішу увагу через те, що думка громадян про публічну людину формує ставлення до його офіційної діяльності.

Обмеження, пов'язані з захистом репутації, вимагають розмежування між фактологічними твердженнями і оціночними судженнями. Існування фактів можна довести, тоді як правдивість оціночних суджень не підлягає доведенню. Довести правдивість оціночного судження неможливо, і така спроба зазіхає на саму свободу переконань, яка є основою складовою права, гарантованого статтею 10 Конвенції про захист прав людини і основних свобод (п. 30). «Оціночними судженнями, за винятком наклепу, є висловлювання, які не містять фактичних даних, критика, оцінка дій, а також висловлювання, що не можуть бути витлумачені як такі, що містять фактичні дані, зокрема з огляду на характер використання мовно-стилістичних засобів (вживання гіпербол, алегорій, сатири). Оціночні судження не

підлягають спростуванню та доведенню їх правдивості» (ст. 30 Закону України «Про інформацію») 174. «Якщо суб'єктивну думку висловлено в брутальній, принизливій чи непристойній формі, що принижує гідність, честь чи ділову репутацію, на особу, яка у такий спосіб висловила думку або оцінку, може бути покладено обов'язок відшкодувати завдану моральну шкоду» (ст. 2).

Мережа Інтернет забезпечує поширення інформації не тільки через ЗМІ, а й через загальнодоступні Інтернет-ресурси ¹⁷⁵. З урахуванням нових можливостей держава змушена вживати заходів щодо конкретизації меж застосування принципу свободи думки і слова. Статтею 15 Конституції України передбачена загальна заборона цензури. Законом України «Про інформацію» п. 1. ст. 22 визначає: «Забороняється цензура – будь-яка вимога, спрямована, зокрема, до журналіста, засобу масової інформації, його засновника (співзасновника), видавця, керівника, розповсюджувача, узгоджувати інформацію до її поширення або накладення заборони чи перешкоджання в будь-якій іншій формі тиражуванню або поширенню інформації». Допускають можливість обмеження свободи масової інформації як тимчасового заходу в умовах надзвичайного стану. Положеннями статті 18 Закону України «Про правовий режим надзвичайного стану» ¹⁷⁶ встановлена: «6) заборона виготовлення і розповсюдження інформаційних матеріалів, що можуть дестабілізувати обстановку»; та запроваджуються: «8) особливі правила користування зв'язком та передачі інформації через комп'ютерні мережі».

«Інформація не може бути використана для закликів до повалення конституційного ладу, порушення територіальної цілісності України, пропаганди

---

¹⁷⁴ Закон України «Про інформацію» від 2 жовтня 1992 року № 2657-XII. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*. 1992. № 48. Ст.650. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2657-12#Text>

¹⁷⁵ Закон України «Про телекомунікації» від 18 листопада 2003 року № 1280-IV. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*. 2004. № 12. Ст.155. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1280-15#Text>

¹⁷⁶ Закон України «Про правовий режим надзвичайного стану» від 16 березня 2000 року № 1550-III. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*. 2000. № 23. Ст.176. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1550-14?find=1&text=%D1%86%D0%B5%D0%BD%D0%B7%D1%83%D1%80#Text>

війни, насильства, жорстокості, розпалювання міжетнічної, расової, релігійної ворожнечі, вчинення терористичних актів, посягання на права і свободи людини» (ст. 28 Закону «Про інформацію»).

Закон не може применшувати конституційні права громадян, але може і повинен встановлювати межі їх здійснення. Обмеження повинні бути засновані на Конституції України і співвідноситися з принципом верховенства права. У зв'язку з цим необхідно розмежувати вираз негативної думки і заклики до екстремістської діяльності. До останніх необхідно віднести тільки заклики до прямих насильницьких дій, що загрожують безпеці громадян.

У Конституції України також передбачено низку конституційних обмежень, пов'язаних з цим принципом. Вони необхідні для захисту інших конституційних принципів і недопущення зловживання правом. До них можна віднести наступні:

1) заборону на збір і поширення інформації про приватне життя особи без її згоди (ч. 2 ст. 32 Конституції України). Ця заборона пов'язана із захистом приватного життя особи;

2) заборону певних видів агітації і пропаганди «в інтересах національної безпеки, територіальної цілісності або громадського порядку з метою запобігання заворушенням чи злочинам, для охорони здоров'я населення, для захисту репутації або прав інших людей, для запобігання розголошенню інформації, одержаної конфіденційно, або для підтримання авторитету і неупередженості правосуддя» (ч. 2 ст. 34 Конституції України);

3) заборону приховування інформації: «Кожному гарантується право вільного доступу до інформації про стан довкілля, про якість харчових продуктів і предметів побуту, а також право на її поширення. Така інформація ніким не може бути засекречена» (ст. 50 Конституції України);

4) «Кожен зобов'язаний не заподіювати шкоду природі, культурній спадщині, відшкодовувати завдані ним збитки» (ст. 66 Конституції України);

5) «Особа не несе відповідальності за відмову давати показання або пояснення щодо себе, членів сім'ї чи близьких родичів, коло яких визначається законом» (ст. 63 Конституції України).

Принцип свободи думки і слова – це міжнародний і конституційний принцип, який полягає в наданні можливості громадянам розвивати і виявляти результати внутрішньої інтелектуальної діяльності без будь-яких дискримінаційних обмежень. Проте, законодавство держави захищає суспільство і приватне життя громадян від зловживань наданими правами. Такі обмеження стосуються заборони ЗМІ поширювати відомості про приватне життя особи, заборони розповсюджувати заклики до екстремістської діяльності в мережі Інтернет, заборони на розголошення відомостей, що становлять державну таємницю і т. д.

Обмеження повинні відповідати принципу правової визначеності, тобто неприпустимі формулювання законодавцем таких положень, які через їх невизначеність і відсутність законних меж діяльності правозастосовувача можуть застосовуватися довільно.

Виходячи з відмінностей людей за найрізноманітнішими ознаками (світогляд, менталітет, погляди, позиції, думки), право на свободу думки і слова обмежується не тільки законом, а й нормами моралі. М. А. Бакунін писав: «Свобода одного закінчується там, де починається свобода іншого» ^[177]. Тобто свобода можлива лише за умови, якщо кожна людина спроможна обмежувати свої дії і наміри самостійно, без зовнішнього примусу, для того щоб не обмежувати аналогічні права інших людей.

---

¹⁷⁷ . Електронний ресурс: <http://www.wisdomcode.info/ru/quotes/authors/51243.html> .

РОЗДІЛ 6

МУНІЦИПАЛЬНІ ПРАВА ЛЮДИНИ: ПРОБЛЕМИ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ТА РЕАЛІЗАЦІЇ

Батанов Олександр Васильович,
доктор юридичних наук, професор,
заслужений діяч науки і техніки України,
провідний науковий співробітник відділу
конституційного права та місцевого самоврядування
Інституту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України

Рогач Олександр Янович,
доктор юридичних наук, професор,
проректор з науково – педагогічної роботи,
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»

6.1. Феноменологія муніципальних прав людини

Права людини як найвищий критерій рівня та розвиненості сучасної людської цивілізації виражають найбільш сутнісне у взаємовідносинах як людини з людиною, так і людини зі всіма соціальними спільнотами, в яких вона природним чином перебуває – від сім'ї, народу і нації, соціальної, конфесійної або етнонаціональної належності, професійно-трудової групи, територіальних громад та інших колективів за місцем проживання, політико-державного об'єднання до людства. У суб'єктивних правах втілені політичні, економічні, соціальні, духовно-ідеологічні, культурні, екологічні, інформаційні та інші засади життєдіяльності людей не тільки в окремих суспільствах та державах, а і в глобальних загальнолюдських масштабах та вимірах.

Права людини сьогодні є однією з ключових проблем, які досліджуються з самих широких та різноманітних позицій – з філософсько-гуманістичної точки зору, в аспекті сутності, завдань та функцій публічної влади, принципів модернізації політичної та правової системи, проведення соціально-економічної та

культурної політики, цифровізації, боротьби з екологічними загрозами, дискримінацією, тероризмом, злочинністю, корупцією тощо. По суті права людини «відкрили фундаментальну тему про відносини між громадянами та державами» та розкрили «внутрішній конфлікт в міжнародному співтоваристві, який існує між порядком та справедливістю, між суспільством та державою»¹⁷⁸.

Так, на думку зарубіжних дослідників, в середині ХХ ст. в розумінні прав людини «відбулася революція, яка втілила природно-правову доктрину в нормах міжнародного і національного права»¹⁷⁹, яка дозволила подивитися на них (права людини), як на «нові стандарти цивілізації»¹⁸⁰. Без перебільшення, дотримання прав людини вже стало частиною сучасних уявлень про міжнародну легітимність держав. Права людини міцно увійшли до арсеналу правового регулювання всередині держави і не можуть бути проігноровані країнами в їх зовнішній політиці. При цьому «внутрішній порядок реалізації норм про права людини залишається визначальним, а сама тематика даних прав демонструє можливість прогресу в міжнародних відносинах»¹⁸¹.

Таким чином, актуалізувалася проблематика прав людини в зв'язку з здійсненням завдань та функцій держави, їх конституційно-правовим забезпеченням в умовах глобалізації, формування демократичної, соціальної, правової державності, громадянського суспільства, конституціоналізму, а самі права людини стали інструментом, що зближує норми і цінності людства, держав і міжнародного співтовариства.

Найбільш рельєфно проявляється та знаходить свою апробацію ідея цінності людської особистості, її суб'єктивних прав на локальному рівні – у межах

---

¹⁷⁸ Wheeler N. J. Pluralist and Solidarist Conception of International Society: Bull and Vincent on Humanitarian Intervention. *Millennium: Journal of International Studies*. 1992. № 21. P. 482.

¹⁷⁹ Foreign Policy and Human Rights. Issues and Responses / ed. by R. J. Vincent. Cambridge: Cambridge University Press, 1986. P. 261.

¹⁸⁰ Donnelly J. Human Rights: a new standard of civilization? *International Affairs*. 1998. Vol. 74. № 1. P. 1–23.

¹⁸¹ Foreign Policy and Human Rights. Issues and Responses / ed. by R. J. Vincent. Cambridge: Cambridge University Press, 1986. P. 261–264

місцевого самоврядування та процесах інституціоналізації муніципальної влади. Як зазначає М. О. Баймуратов, становлення інституту локальної демократії і повноцінної системи місцевого самоврядування, нерозривно пов'язано з проблематикою прав і свобод людини, оскільки саме локальна демократія створює найоптимальніші умови для продукування мешканцями – членами територіальних громад відповідних індивідуально-колективних інтересів щодо реалізації майже всього спектру прав людини і громадянина, що відбувається у сфері місцевого самоврядування на локальному рівні функціонування соціуму¹⁸². Зазначені обставини призводять, на думку І. Л. Литвиненко, до значних змін в українській правовій науці у бік переорієнтації досліджуваної наукової проблематики під кутом всебічного визнання і забезпечення прав та свобод людини і громадянина¹⁸³.

Слід зазначити, що за останні три десятиліття вітчизняна юридична наука виробила певні підходи до проблем місцевого самоврядування та муніципального права (М. О. Баймуратов, В. І. Борденюк, О. М. Бориславська, І. А. Галіахметов, К. В. Головка, В. П. Грובה, І. В. Дробуш, Б. В. Калиновський, В. М. Кампо, М. І. Корнієнко, Б. Я. Кофман, В. В. Кравченко, П. М. Любченко, Н. В. Мішина, М. П. Орзіх, В. Ф. Погорілко, О. В. Прієшкіна, М. О. Пухтинський, В. А. Стрільчук). Прийняття Конституції України, формування законодавства про місцеве самоврядування, розвиток муніципального статутного права стали потужним поштовхом до активізації української муніципалогії, одним із найбільш актуальних та перспективних напрямків якої є проблема феноменології муніципальних прав людини.

В юридичній літературі актуалізація досліджень правової природи, становлення та розвитку муніципальних прав людини зумовлена певними

---

¹⁸² Баймуратов М. О. Феноменологія муніципальних прав людини. *Місьцеве самоврядування та регіональний розвиток в Україні: наук.-практ. журнал*. Київ: «Інтерконтиненталь-Україна». 2013. № 1. С. 52–56.

¹⁸³ Литвиненко І. Л. Діяльність органів місцевого самоврядування по забезпеченню конституційних прав та свобод людини і громадянина: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.02. Київ, 2003. С. 2–4.

факторами, на які звертає увагу у своєму монографічному дослідженні П. А. Трачук. Так, на переконання цього автора, такими факторами є: становлення в Україні конституційного ладу, розвитку державності, які пов'язані з формуванням інститутів громадянського суспільства і соціальної держави, в якості найважливіших правових домінант, що сприяло зростанню на тлі демократичних перетворень соціальної і політичної активності громадян; визнання, легалізація, легітимація, конституційна та законодавча регламентація самого інституту місцевого самоврядування як важливого демократичного феномена; визнання локальної демократії простором, де відбувається фактична життєдіяльність людини та проявляються всі її життєві потреби, формуються реальні соціальні та державно-правові механізми захисту прав людини, що є запорукою створення відповідного соціального середовища – простору, вільного від права (правовільного простору), де людина, а в нашому випадку мешканець відповідної території держави – член територіальної громади, може самостійно модифікувати алгоритм своєї поведінки та здійснювати конкретні дії¹⁸⁴.

Г. Г. Танаджі до названих факторів додає також перехід України до ринкових відносин, що визвав могутні трансформаційні процеси та роздержавлення економічної системи, обумовив інституційне зростання та широке використання можливостей феномену «автономії волі індивіда», посилення почуття особистої відповідальності та усвідомленого відношення людини до результатів своєї діяльності, що сприяло посиленню відповідних інтенцій (устремлінь) у людини відносно моделювання своєї поведінки в рамках макро- (в межах держави) та мікросоціуму (в межах мікроріальності – територіальної громади). Результатом останнього, на думку цього автора, стала суттєва модифікація та змін телеологічного (цільового) наповнення правового статусу та правового модусу особистості (від системи координат «держава» – «людина», до системи координат «людина» – «місцеве самоврядування» – «держава»), що призвело до об'єктивного

---

¹⁸⁴ Трачук П. А. Місцеве самоврядування в Україні у контексті конституційних та демократичних реформ: монографія. Ужгород: КП «Ужгородська міська друкарня», 2006. С. 214.

зниження декларативного потенціалу конституційно-правового статусу людини і громадянина та його зростання і наповнення активним функціонально-екзистенційним змістом¹⁸⁵.

У цьому аспекті місцеве самоврядування відіграє вагомую роль у процесах формування та функціонування громадянського суспільства, враховуючи, що усі права, свободи та колективні види соціально-політичної, господарсько-економічної та духовно-культурної активності, різні недержавні прояви суспільного життя людей зароджуються та у кінцевому рахунку реалізуються у територіальних громадах, які утворюють соціальну базу громадянського суспільства. По-суті, як зазначається у сучасних філософських дослідженнях, громада є середовищем реалізації сутнісного потенціалу особи та задоволення основних екзистенційних потреб людини, зокрема через: налагодження і підтримання міжособистісних зв'язків, піклування про іншого та водночас відчуття стабільності й особистої безпеки, подолання пасивної тваринної природи через соціалізацію, формування індивідуальної ідентичності та колективної відданості. Громада у цьому сенсі є ефективним механізмом поєднання особи (індивідуального) та соціуму (колективного)¹⁸⁶.

Таке філософське осмислення феномена територіальної громади слугує становленню нових філософських, політологічних та правових дискурсів щодо сутнісного, змістового, аксіологічного, онтологічного, функціонально-телеологічного розуміння нагальних проблем територіального облаштування громад та їх членів – жителів сіл, селищ та міст. Незважаючи на велику кількість галузевих досліджень, проблема територіальної громади не вивчалася комплексно, цілісно, що обумовило фрагментарність та розпорошеність уявлень про цей феномен. Проблема оптимального облаштування територіальної громади в сучасному, швидко змінюваному соціумі, і оптимізація взаємин з центральною

---

¹⁸⁵ Танаджі Г. Г. Проблеми розуміння феномену муніципальних прав людини. *Науковий вісник Академії муніципального управління*: зб. наук. праць. Серія: «Право». 2009. № 2. С. 90–97.

¹⁸⁶ Цицик О. І. Громада в трансформаційних умовах українського суспільства: філософсько-правова рефлексія: дис. ... д-ра філософ. за спец. 081 Право. Львів, 2021. С. 21–22.

владою та іншими соціальними суб'єктами заради створення умов для повноцінної життєдіяльності людини є гостроактуальною та вимагає теоретичної концептуалізації. Соціально-філософський аналіз феномена територіальної громади потребує всебічного вивчення її мисленнєвих моделей, що сприятиме вдосконаленню соціальних практик щодо її організації та розвитку. Рефлексія соціально-філософських вимірів феномена територіальної громади як модернізованого інституту традиційної світової та української культури представляється актуальною та своєчасною в філософських роздумах сьогодення¹⁸⁷.

Тобто, дивлячись на проблеми прав людини та муніципально-правового виміру їх реалізації з позиції інституціоналізації муніципальних структур та їх суб'єктно-об'єктного складу, слід виходить з того, що незважаючи на полісуб'єктність муніципальної влади, формоутворюючою основою муніципально-владних відносин є територіальна громада. Саме територіальна громада є необхідною демократичною протизагою центральній владі і сприяє обмеженню виявів свавілля з боку держави. Передача тих чи інших повноважень на рівень територіальних громад дозволяє запобігти зайвій концентрації влади на центральному рівні, переобтяженню центрального апарату місцевими справами¹⁸⁸.

Такий підхід до територіальних громад як до структуроутворюючого елементу системи місцевого самоврядування, основного носія його функцій та повноважень, а не як до його другорядного і побічного компонента, дозволяє не лише провести ефективну реформу у сфері децентралізації та відродити розуміння місцевого самоврядування як форми реалізації громадоправства у буквальному

---

¹⁸⁷ Сосуновський С. В. Територіальна громада: соціально-філософський аналіз: дис. ... канд. філософ. наук: спец. 09.00.03 «Соціальна філософія та філософія історії». Запоріжжя, 2021. С. 18–19.

¹⁸⁸ Альошина Н. М. Територіальна громада як суб'єкт права: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень». Харків, 2014. С. 1.

сміслі слова, а й створити ефективні механізми реалізації та захисту муніципальних прав людини.

Найважливіші суспільно значущі характеристики територіальної громади як первинного суб'єкта муніципальної влади мають прояв у тому, що вони формують уявлення кожної людини як жителя села, селища або міста про особливості ментальності суспільства та держави, демократичні інститути публічної влади та механізм її здійснення. Усі публічно-владні самоврядні інститути не нав'язуються населенню згори, а уходять своїми коріннями в сутнісні природно правові ознаки територіальної громади як первинної суб'єктної основи громадянського суспільства. Стан правової держави, ефективної державності, цивілізованого громадянського суспільства та муніципалізму залежить від рівня розвиненості та самоорганізованості місцевого населення в дієздатні територіальні громади, якості їх функціонування, здатності взяти на себе відповідальність за стан вирішення питань місцевого значення тощо.

Вважаємо, що усвідомлення феномена територіальної громади як первинного суб'єкта муніципальної влади й інституційної та функціонально-телеологічної основи децентралізаційних процесів має колосальне доктринальне та праксеологічне значення у контексті розуміння муніципальних прав людини. Філософський, політологічний, соціологічний, економічний та, особливо, конституційно-правовий аналіз людиновимірності правосуб'єктності територіальних громад повинен здійснюватися не лише за формально-атрибутивними критеріями (наприклад, демографічна структура, характер спілкування всередині спільноти, її територіально-географічні розміри), а й за змістовими. Зокрема, з точки зору децентралізаційних процесів «територіальна громада» означає не просто сукупність людей, які проживають на певній території, а природну форму об'єднання місцевих жителів, які вступають у певні юридично значущі зв'язки один з одним.

Власне кажучи, саме питання щодо розуміння природи територіальної громади, її прав як колективного суб'єкта конституційних відносин, а також соціально-політичної форми реалізації більшості індивідуальних суб'єктивних

прав людини, є центральним в історії муніципально-правової думки. З одного боку, у сучасній муніципальній доктрині доведено прямий зв'язок розвитку територіальних громад зі становленням четвертого покоління прав людини, однією з основних цінностей яких є автономність індивіда¹⁸⁹. З іншого боку, слід розуміти, що лише природно-правове розуміння місцевого самоврядування як історично обумовленої й інституціоналізованої форми самоорганізації людини за місцем проживання є основною формою віддзеркалення взаємовідносин між державою та громадянським суспільством у правовому просторі.

Саме тому найбільше значення у сучасних теоретико-правових концепціях місцевого самоврядування займає його трактування як процесу інституціоналізації територіальної громади. Інституціоналізація трактується як процес формування комплексу норм, які закріплюють особливості кожного конкретного типу, виду, підвиду місцевих співтовариств та територіальних колективів, що дозволяє виявити критерії їх розмежування, тенденції розвитку, а також зміст їх функціональних особливостей. У громадянському суспільстві соціальні процеси структуруються та відтворюють себе у формах соціальних інститутів, які діють відповідно до нормам права або всупереч ним, але у будь-якому випадку співвіднесених з цими нормами.

Згідно логіки класичних філософсько-правових концепцій (Дж. Локк, І. Кант, Г. В. Ф. Гегель), частина визначальних природних прав залишається невід'ємним надбанням особистості, частина передається державі, але лише опосередковано – через структури громадянського суспільства. Тому саме громадянське суспільство є простором генезису права та правових відносин. Держава, яка визнає громадянське суспільство може бути тільки правовою. Правовий характер соціальних відносин, включаючи відносини громадянина, суспільства та держави, є головною ознакою громадянського суспільства. Таким чином, тільки

---

¹⁸⁹ Альошина Н. М. Територіальна громада як суб'єкт права: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень». Харків, 2014. С. 7.

співвіднесеність із правом дозволяє говорити про соціальні інститути як інститути саме громадянського суспільства, які відповідають його необхідним ознакам.

В умовах правової держави право виступає головною підвалиною інституціоналізації самоврядування територіальних громад. Зміна соціальних умов відтворення інституціональних форм місцевого самоврядування вимагає постійної корекції правової політики. Це стає особливо актуальним у наш час, коли значна частина правознавців та філософів права пов'язує перспективи інституціоналізації соціальних процесів світу, що глобалізується, саме з розвитком форм місцевого самоврядування (Ю. Хабермас, А. Макінтайр та ін.).

Характерною рисою сучасності стає розпад звичних форм соціальної та культурної цілісності, нарощування відцентрових тенденцій. Усе помітніше проступають контури нової конструкції світового порядку, основні ознаки якої – нестабільність, розмитість, мозаїчність. У зв'язку з цим кожний регіон, кожна країна вимушені переосмислювати себе, своє місце у світі, шукати нові форми і способи колективної й індивідуальної ідентичності. І тут значна доля відповідальності покладається на інститути місцевого самоврядування, які можуть оперативнo відреагувати на ці зміни та стати дієвими факторами стабілізації суспільних відносин у процесі нарощування відцентрових тенденцій.

Існує кілька причин, за якими у сучасних умовах місцевому самоврядуванню віддається перевага перед іншими формами організації та функціонування публічної влади та управління на локально-регіональному рівні життєдіяльності соціуму. По-перше, місцеве самоврядування надає високий рівень свободи суспільству, будь-то свобода індивідів чи груп (колективів, громад тощо). По-друге, вважається, що воно найбільшою мірою гарантує рівність, тобто утворює найкращі умови для участі громадян в управлінні публічними (державними та місцевими) справами. По-третє, стверджується, що воно є більш ефективним, чим інші форми організації місцевого управління, оскільки, з одного боку, забезпечує найвищу ступінь відповідності між реальними потребами та політикою, яку здійснює держава, а з іншого – стимулює конкуренцію між різними одиницями місцевого управління, які намагаються шляхом покращення якості послуг, які вони

надають, залучити нових громадян та додаткові ресурси. Крім того, місцеве самоврядування створює найбільш сприятливі, чим інші типи організації, умови для координації інтересів всередині місцевого співтовариства. В основі усієї муніципальної доктрини закладено ідею, згідно якої місцеве самоврядування є публічним простором, всередині якого громадяни навчаються діяти політично.

Таке тлумачення поняття територіальної громади дозволяє вийти за рамки ортодоксального правового позитивізму (нормативно-легального підходу), що забезпечує колосальні можливості для розкриття та розуміння соціальної природи муніципальної влади та основних ознак таких людських спільнот з позиції формування та функціонування громадянського суспільства. Так, ще в епоху Середньовіччя відповідні децентралізаційні процеси у західній традиції муніципального права доволі рельєфно проявились саме у розвитку муніципальних прав і вольностей. Насамперед це можна спостерігати у ході прийняття та реалізації хартій і статутів міст. Місце та роль статутів міст та інших аналогічних за своєю природою актів місцевого самоврядування в процесі формування місцевого самоврядування надзвичайно важливі. Ще на ранніх етапах розвитку муніципальної демократії статути міст практично були головним її символом, були своєрідними комунальними конституціями міських громад протягом багатьох століть. Саме в цей період, коли відбувалися масові міграції сільських жителів у міста від кріпосного пригнічування, що усе більше посилювалося, стрімко розвивалися міські вольності та в середньовічні міські статути вносилися знамениті фрази «Luft in der Städten frei mache» («Міське повітря робить нас вільними») або «Kein Huhn fliegt über die Mauern» («Жоден півень не перелітає через міські стіни»).

Ці вольності особливо яскраво проявились у X-XI століттях у містах центральної Німеччини, яким «засновники» цих міст – князі, графи та єпископи – вважали вигідним надати значну автономію, видаючи особливі хартії. Цей муніципально-визвольний процес повного мірою стосується європейського континенту – Франції, Німеччини, Фландрії та (з деякими відмінностями) Італії; в Англії ж розвиток сеньйорального режиму здебільшого обмежився одними маєтками, і тому міста досить успішно боролися там за свою автономію, частіше за

все безпосередньо з центральною державною владою, яка крок за кроком поступалася їм. Так, після обнародування Великої хартії вольностей центральний уряд кілька століть надавав містам чисельні грамоти, у яких підтверджувалися їхні привілеї та розширювалися міські вольності.

Статути як кодифіковані акти, що регламентують життєдіяльність міст і найважливіші аспекти міського самоврядування, з'являються з XII ст. в Італії. Перші хартії середньовічних міст Італії були своєрідним засобом «юридизації» комунальної форми самоврядування, а їхньою метою було закріплення муніципальних прав (насамперед права на створення виборних органів міського самоврядування) і привілеїв міської громади (комуни), особистої свободи та майнових прав її членів, системи управління містом, повноважень, структури та порядку формування органів міського самоврядування.

Саме таке громадівське муніципальне праворозуміння вперше знайшло своє втілення у перших конституційних актах на європейському континенті¹⁹⁰. Власне кажучи поняття «самоврядування» вперше стало вживатися у зв'язку з управлінням на місцях вже наприкінці XVIII ст. – на початку XIX ст. і було обумовлено проголошенням принципу самостійності громади від держави. У 1831 р. проблема місцевого самоврядування набула практичного характеру: у Конституції Королівства Бельгії¹⁹¹ було закріплено громадівську владу, яка існувала поряд з законодавчою, виконавчою та судовою владами і була рівноправною з ними. Так,

---

¹⁹⁰ Детально про це див.: Батанов О. В. Сучасний муніципалізм та проблеми формування муніципального праворозуміння в Україні. *Часопис Київського університету права*. 2011. № 2. С. 4–8; Батанов О. В. Вплив праворозуміння на становлення та розвиток інститутів сучасного муніципального права. *Альманах права. Праворозуміння та правореалізація: від теорії до практики*. Науково-практичний журнал. Випуск 2. Київ: Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2011. С. 56–59; Батанов О. В. Муніципальне праворозуміння як чинник формування сучасного муніципального права в Україні. *Науковий вісник Академії муніципального управління*. Зб. наук. праць. Серія «Право». 2011. Випуск 2. С. 71–81; Батанов О. В. Громадівське муніципальне праворозуміння як чинник формування сучасного муніципального права в Україні. *Проблеми правознавства та правоохоронної діяльності: Збірник наукових праць*. 2012. № 1. С. 40–46.

¹⁹¹ Бельгийская конституция, 7 февраля 1831 года / пер. с фр. А. и В. Харитоновых. Ростов-на-Дону: Донская речь, 1905. С. 11.

у Частині III «Про влади» встановлювалося, що «всі влади виходять від народу. Вони відправляються згідно встановленої Конституцією форми» (п. 25). Закріплюючи засади здійснення законодавчої, виконавчої та судової влади (п. п. 26–30), Конституція у відповідній Частині чітко визначала, що «питання суто комунальні або провінційні належать віданню комунальних або провінційних рад, згідно загальних начал, встановлених Конституцією» (п. 31). Таким чином, на рівні Основного закону по суті було визнано теорію «вільної громади». Дана традиція зберігається у бельгійському законодавстві й у даний час, що підтверджує аналіз ст. 41 Конституції Королівства Бельгії (в ред. 2007 р.)¹⁹². Бельгійська конституційно-правова доктрина без застережень визнає політичний характер муніципальної влади комун і провінцій. Водночас, у даний час реалізація теорії «вільної громади» у практиці муніципального будівництва у Бельгії здійснюється із певними застереженнями, оскільки передбачає політичне протиставлення державної і муніципальної влади.

Згадаємо муніципальний досвід і інших країн сучасної Європи. Так, у даний час у найбільш чистому виді «громадівську (господарську)» концепцію місцевого самоврядування втілено у законодавстві Австрійської республіки. Так, згідно ст. 116 Конституції Австрійської Республіки 1920 р.¹⁹³ «громада є територіальною одиницею з правом самоврядування і одночасно адміністративною одиницею. Кожна ділянка території має належати якійсь громаді. Громада визнається самостійною господарською одиницею. Вона має право в межах, встановлених загальними законами Федерації і землі, володіти всякого роду майном, купувати його і розпоряджатися ним, займатися господарським підприємництвом, а також в рамках фінансової системи самостійно визначати свій бюджет і стягувати податки».

---

¹⁹² De Belgische Grondwet. Gecoördineerde tekst van 17 februari 1994. Met wijzigingen vanaf 2007. URL: https://web.archive.org/web/20070819040116/http://www.senate.be/doc/const_nl.html

¹⁹³ Bundesrecht konsolidiert: Gesamte Rechtsvorschrift für Bundes-Verfassungsgesetz. URL: <https://www.ris.bka.gv.at/GeltendeFassung.wxe?Abfrage=Bundesnormen&Gesetzesnummer=10000138>

Цікавими у цьому контексті положення Глави IX «Про громади» Конституції Великого герцогства Люксембург 1868 р.¹⁹⁴, у ст. 107 якої закріплено, що громади утворюють на територіальній основі автономні колективи, які мають право юридичної особи та керують своїми органами їх надбанням і в своїх власних інтересах. У кожній громаді є комунальна рада, що обирається безпосередньо населенням громади; умови, щоб бути виборцем або бути обраним, встановлюються законом.

З точки зору генезису громадівської моделі місцевого самоврядування та муніципальних прав людини, їх змістових, суб'єктно-об'єктних, функціонально-телеологічних, темпоральних та інших параметрів, найбільш системним є підхід, запропонований М. О. Баймуратовим та Б. Я. Кофманом. На їх думку, муніципальні права людини в основному розвивались по такій суб'єктно-предметній схемі: *первісна община у стародавньому світі* (де спостерігається насамперед пріоритет і особлива важливість екзистенційно-функціональних питань існування людської спільноти на додержавному рівні розвитку) – *давньогрецькі міста-поліси* (побудова локальної цивілізації, що вже містила професійну спеціалізацію населення та фахівців муніципального господарства /пекарство і торгівля хлібом, торгівля іншими товарами, охорона джерел води, прибирання сміття та місць загального користування, обслуговування громадських лазень, охорона стін та воріт міста, відправлення релігійних культів/, і в той же час наявність перших демократичних утворень та інституцій публічної влади, що суттєво вплинула на формування феноменології державності) – *давньоримські міста-муніципії* (побудова чіткої централізовано-самоврядної системи муніципального управління, системи муніципального господарства в межах локального територіального соціуму з наявністю відповідних демократичних засад в межах єдиної держави /імперії, республіки/) – *міста феодального періоду розвитку суспільства* (церковні, лицарські, князівські /курфюрстерські/ тощо)

---

¹⁹⁴ Constitution du Grand-Duché de Luxembourg. Version consolidée applicable au 19/05/2020. URL: <https://legilux.public.lu/eli/etat/leg/constitution/1868/10/17/n1/consolide/20200519>

(період осмислення та усвідомлення можливостей та переваг спільного проживання в рамках локального соціуму через формування самоврядних засад управління на фоні абсолютного владарювання феодалів, паралельно з цим відбувався розвиток і розцвіт муніципального господарства і спеціалізація господарських зв'язків внутрішнього і зовнішнього характеру) – *середньовічні міста, що керувались Магдебурзьким правом* (магістрати + бургомістри) (формування основоположних правових засад міського самоврядування через процес виникнення самоврядних управлінських інституцій, що самостійно формувались територіальною спільнотою) – *міста-муніципалітети та провінції Нідерландів періоду боротьби з Іспанією та революції XVI-XVII ст.* (розцвіт промисловості і підприємницької діяльності, завдяки входженню до системи світових господарських зав'язків, суттєві укріплення і зростання економічної бази та розвиток демократичних форм міського і провінційного самоврядування, що призвели до формування національної держави) – *міста-муніципалітети постреволюційної (Нові часи) та наполеонівської (постнаполеонівської) Європи* (розцвіт муніципального будівництва та становлення прообразу системного масиву сучасних компетенційних повноважень муніципалітетів, що стало запорукою суттєвого зростання їх місця і ролі в локальному і державному будівництві) – *міста-муніципалітети Новітніх часів* (визначення важливої ролі та значення муніципалітетів в контексті муніципальної революції кінця XIX –початку XX ст. фактично заснованої на підходах «муніципального соціалізму») – *сучасні муніципалітети об'єднаної Європи* (формування суттєвої ролі муніципалітетів в регіональному, державному, макрорегіональному і загальноєвропейському інтеграційному русі в контексті муніципальної революції другої половини XX ст. – початку XXI ст.) – *запозичення надбань і цінностей європейського (західного) муніципалізму* пострадянськими державами у їх стратегічному прагненні увійти до європейської родини народів і держав (останнє десятиліття XX ст. – початок XXI ст.).

Наведені процеси, як зазначають М. О. Баймуратов та Б. Я. Кофман, супроводжувались формуванням, зростанням і розширенням системи інтересів

людини-жителя і одночасно члена територіальної громади, що напряду сприяло трансформації і модифікації системи його атитюдно-габітусних настанов (поведінкових настанов людини (атитюдів) та відповідних праксеологічних форм діяльності людини (габітусів)), супроводжувалось поступовим формуванням, використанням і зростанням кількості їх правових форм, що призвело не тільки до їх легітимації, а й посилення легалізації на рівні територіальних громад та держави, а також формування відповідного кадастру прав людини, що, хоча у підсумку й знайшли своє конституційно-правове оформлення, але відносно місця своєї реалізації, а також виникнення, формування, охорони, захисту і гарантування – залишилися на локальному рівні соціуму, в межах територіальних громад, в умовах місцевого самоврядування та в стані повсякденності.

У силу цього, на їх думку, права людини й формувались і виникли саме як її муніципальні права. Саме це й підтверджує системний аналіз історичної ретроспективи становлення і розвитку європейського (західного) місцевого самоврядування, а по великому рахунку, європейських (західних) цінностей (базових принципів) муніципалізму, де муніципальні права людини виступають одною з найважливіших цінностей¹⁹⁵.

Такий доктринальний та праксеологічний підхід, з одного боку, містить у собі аксіологічну характеристику муніципальної влади як складного, багатогранного соціального та правового явища, її місця та ролі у системі інститутів конституційного ладу, орієнтує на забезпечення управлінської взаємодії, на регулювання зовнішніх аспектів місцевого самоврядування (виділення територіальних громад як первинних суб'єктів самоврядування, встановлення чітких просторових меж компетенції муніципальних органів та інших суб'єктів місцевого самоврядування, диференціацію прав колективів місцевих жителів та

---

¹⁹⁵ Баймуратов М. О., Кофман Б. Я. Муніципальні права людини як оптимальний і перспективний напрямок дослідження конституційно-правового та муніципально-правового статусу людини. *The 21th International scientific and practical conference «Scientists and methods of using modern technologies»* (May 30 – June 02, 2023) Melbourne, Australia. International Science Group. 2023. С. 101–104.

органів місцевого самоврядування як похідних від них суб'єктів – правопредставників своїх громад), та, з іншого боку, дозволяє розкрити генетичні витoki муніципальних прав людини, показати їх зв'язок із конституційними правами людини та процесами виникнення, розвитку територіальних громад, формування їх правосуб'єктності (прав, обов'язків, завдань, функцій, повноважень, відповідальності, гарантій тощо), оцінити сучасний стану муніципалізму та окреслити перспективи розвитку муніципального права тощо. У цьому аспекті І. А. Галіахметов абсолютно справедливо відмічає, що стан забезпечення прав і свобод людини на місцевому рівні в статусі громадянина та особи є: 1) найважливіший показник досягнутого еволюцією суспільства через систему інститутів муніципального права; 2) ступінь національного розвитку демократичних засад; 3) рівень здійснення кожним своїх конституційних положень (прав)¹⁹⁶. При цьому, саме право на місцеве самоврядування справедливо вважається одним із базових прав особистості або колективу жителів (членів відповідної територіальної спільноти, співтовариства)¹⁹⁷.

Ми переконані, що концептуальний аналіз принципів муніципалізму та муніципального права, а на їх основі – характерних сутнісних, змістових, функціонально-телеологічних, соціально-політичних, господарсько-економічних, духовно-культурних та інших рис територіальних громад, дає змогу не лише зрозуміти феноменологію сучасного муніципалізму та муніципального права, розглянути правову природу територіальних громад, а й показати синергетичний зв'язок місцевого самоврядування, процесів децентралізації та самоорганізації із правами людини. Вважаємо, що територіальна громада є самоврядним соціальним осередком, формування та оптимальне функціонування якого стане не тільки чинником децентралізації влади та організації ефективної моделі муніципальної влади, передумовою розбудови громадянського суспільства та правової держави в

---

¹⁹⁶ Галіахметов І. А. Права і свободи людини в системі інститутів муніципального права. *Порівняльно-аналітичне право*. 2013. № 4. С. 48–53.

¹⁹⁷ Панасюк С. А. Захист муніципальних прав громадян у Європейському суді з прав людини: реалії та перспективи. *Вісник Центральної виборчої комісії*. 2016. № 1 (33). С. 67–72.

Україні, а насамперед унікальним публічно-владним інструментом реалізації практично усіх прав людини.

Територіальна громада – це частина громадянського суспільства, що являє собою велику самоорганізовану суперсистему, яка складається з багатьох інститутів і асоціацій вільних людей. При цьому не тільки громадянське суспільство, а і його спільноти на місцях репрезентовані широким спектром самоврядних громад, людських спільнот і асоціацій, що кооперуються, і кожний із цих суб'єктів зі своїми інтересами. Рівень розвитку муніципальної влади залежить від ступеня розвитку демократії у територіальній громаді, узгодження інтересів різних асоціацій та груп жителів на основі взаєморозуміння, взаємодопомоги, взаємних домовленостей, прагнення кожного допомогти одне одному реалізувати свої надії та інтереси.

Звідси домінантною ідеєю доктрини людського виміру місцевого самоврядування є те, що територіальна громада як первинний системоутворюючий елемент муніципальної влади насамперед є «природною» корпоративною одиницею, автономність якої виходить не з державної влади, а із суверенітету народу. Держава лише визнає її діяльність, яка реалізується жителями – членами територіальних громад як їх природна соціальна претензія в односторонньому порядку. Держава з допомогою правових засобів лише впорядковує самоврядну активність місцевого населення, не встановлюючи чи створюючи її. Вона, з одного боку, визнаючи природні можливості громад через санкціонування системи муніципальних функцій і повноважень, які пов'язані з регулюванням питань місцевого життя територіальних громад, з іншого боку, має визнати й факт існування муніципальних прав людини. Як відмічає Г. Г. Танаджі, незважаючи на те, що муніципальні права людини ще не знайшли свого належного нормативно-правового та законодавчого закріплення, вони мають відповідні параметральні ознаки, що їх характеризують: по-перше, виявляється їхня множинність в контексті форм можливої чи належної поведінки, яку може здійснювати людина на локальному рівні функціонування соціуму (права, свободи, обов'язки); по-друге, вони піддаються внутрішньоструктурній суб'єктній диференціації в якості певної

сукупності правових можливостей у сфері локальної демократії (індивідуальні та групові (колективні) права); по-третє, їх функціональна та телеологічна дія поширюється та проявляється у всіх публічних сферах людської життєдіяльності (політичній, економічній, соціальній, культурній тощо); по-четверте, вони мають чітку гносеологічну (епістемологічну) природу, бо їх поява об'єктивно та фактично обумовлена екзистенційною домінантою – життєвими інтенціями людини; по-п'яте, вони мають чітко визначений просторовий, територіально-діяльнісний аспект їх прояву (місцевий (локальний) та регіональний)¹⁹⁸.

Доцільність запровадження терміна «муніципальні права і свободи» як специфічної правової категорії, що характеризує особливий статус особи як мешканця територіальної громади, підтримується й І. Л. Литвиненко, яка зазначає також, що під муніципальними правами і свободами слід розуміти ті права, які забезпечують реальні можливості кожному члену територіальної громади брати участь у вирішенні всіх питань місцевого значення, в управлінні комунальною власністю, використовувати всі матеріальні і духовні надбання, що розподіляються за територіальним принципом, відчувати на собі всі позитивні наслідки діяльності самоврядних органів, спрямовані на реальне забезпечення прав і свобод, життєвих потреб та інтересів людини¹⁹⁹. Схожі дефініції муніципальних прав пропонують й інші науковці. Так, П. А. Трачук визначає «муніципальні права» як такі, що забезпечують реальні можливості кожному жителю брати участь у вирішенні питань місцевого значення, зокрема, в управлінні комунальною власністю, використовувати всі матеріальні та духовні надбання, що розподіляються за територіальним принципом, відчувати на собі всі позитивні наслідки діяльності

---

¹⁹⁸ Танаджі Г. Г. Видова характеристика муніципальних прав людини. *Науковий вісник Академії муніципального управління*. Серія: «Право»: зб. наук. праць. 2010. № 1. С.93.

¹⁹⁹ Литвиненко І. Л. Діяльність органів місцевого самоврядування по забезпеченню конституційних прав та свобод людини і громадянина: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.02. Київ, 2003. С. 3–5.

органів місцевого самоврядування, спрямовані на реальне забезпечення прав та свобод, життєвих потреб і інтересів людини у будь-якій сфері місцевого життя²⁰⁰.

Вважаємо, що правовий статус людини у системі місцевого самоврядування характеризується органічною єдністю індивідуальних муніципальних суб'єктивних прав, які належать кожному жителю окремо і можуть бути реалізовані окремим жителем – членом територіальної громади незалежно від інших її членів, та колективних муніципальних прав, реалізація яких можлива лише за допомогою колективних дій усіх чи більшості жителів – членів територіальної громади. За допомогою цього забезпечується, з одного боку, людиноцентристська орієнтація місцевого самоврядування і, з іншого – інтеграція автономних, індивідуалістичних начал муніципальної свободи з принципами колективізму, общинності на місцевому рівні організації політичного, господарсько-економічного та соціально-культурного життя²⁰¹.

Як свого роду конгломерат автономності людини та публічності, індивідуалізму та колективізму, муніципальні права утворюють у цьому плані не лише важливий елемент нормативного змісту конструкції всієї конституційної моделі місцевого самоврядування, а й його системності, як сукупності логічних, цілеспрямованих зв'язків усіх елементів системи місцевого самоврядування, її аксіологічних, гносеологічних та онтологічних, суб'єктних та об'єктних, інституційних, нормативних та функціональних, статичних та динамічних якостей, які синергетично об'єднані спільністю мети, завдань, принципів та функцій²⁰². Саме завдяки цьому конституційні інститути муніципальної демократії

---

²⁰⁰ Трачук П. А. Місцеве самоврядування в Україні у контексті конституційних та демократичних реформ: монографія. Ужгород: КП «Ужгородська міська друкарня», 2006. С. 204.

²⁰¹ Батанов О. В. Муніципальна влада та проблеми співвідношення колективізму, індивідуалізму та автономії особистості у місцевому самоврядуванні. *Формування правової держави в Україні: проблеми і перспективи*: матеріали ІХ Всеукраїнської наук.-прак. конф. (м. Тернопіль, 13 квітня 2007 р.). Ч. І. Тернопіль: Економічна думка, 2007. С. 209–215.

²⁰² Грובהва В. П. Система місцевого самоврядування в Україні: проблеми теорії і практики: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра юрид. наук: спец. 12.00.02 – конституційне право; муніципальне право. Харків, 2013. С. 12, 13.

функціонально-телеологічно орієнтовані не на адміністративно-державні, а на громадянські структури, на пріоритет безпосередніх форм колективної участі жителів у вирішенні питань місцевого значення. А самі інститути місцевого самоврядування в їхньому нормативно-правовому закріпленні просто неможливо розглядати у відриві від муніципальних прав людини, які втілюють у собі суб'єктивні та об'єктивні, внутрішні та зовнішні фактори функціонування даних інститутів як засобу реалізації кожним окремим жителем – членом територіальної громади своїх індивідуальних можливостей брати участь у вирішенні питань місцевого значення.

Концептуалізація та праксеологія муніципальних прав людини пов'язані із змістовими, формальними, функціонально-телеологічними та іншими аспектами реалізації загального конституційно-правового статусу людини і громадянина та правового статусу людини у місцевому самоврядуванні. Ключовим у даному випадку є питання про те, коли та на якій стадії правокористування та правореалізації загальний конституційно-правовий статус трансформується у правовий статус жителя – члена територіальної громади як первинного індивідуального суб'єкта місцевого самоврядування. По суті йдеться про процес трансформації змісту загальних конституційних права і свобод людини і громадянина у муніципальному праві. Адже спускаючись на муніципальний рівень, конституційні права набувають рис та якостей муніципальних прав людини.

На наш погляд, різниця цих двох статусів особи полягає у відмінностях публічно-правового зв'язку людини з владою, державою, суспільством або іншим суб'єктом суспільних відносин у які вона вступає, територіальними межами прояву її життєво важливих цілей та функцій, джерелом прав та свобод, які обумовлюють ці статуси тощо.

Слід зазначити, що тема конституційного (конституційно-правового) статусу особи є однією з визначальних для конституційного права України (як і пострадянського конституційного права загалом). У сучасних виданнях з конституційного права підкреслюється, що за попередньою радянською традицією правовий статус тривалий лишався «знелюдненим», який розглядали як

«догматичне поняття, відірване від реальних потреб й інтересів людини, її прав і свобод, що, своєю чергою, зумовлено відповідним підходом до його інтерпретації»²⁰³. Лише останнім часом у конституційній доктрині намітилися тенденції щодо подолання відповідних догматичних стереотипів²⁰⁴. При цьому під конституційним статусом особи, як правило, розуміється «становище особи в державі, сукупність її прав, їхніх гарантій та обов'язків, відображених і закріплених в конституції». Конституційний статус вважається «ядром правового статусу особи, що за своїм змістом ширший й охоплює всю сукупність прав і обов'язків, і який закріплено актами нормативного змісту різних галузей права. Права і обов'язки, зафіксовані в конституції, надалі конкретизують та розвивають в інших галузях права. Тому конституція визначає лише засади правового статусу особи, формулюючи основні принципи». В свою чергу, принципи конституційного статусу особи, формулюють як «вихідні засади, які визначають спрямованість правового регулювання статусу особи, на підставі яких визначають її місце й значення в державі та суспільстві, реалізуються права, свободи та обов'язки особи»²⁰⁵.

Тобто, як з точки зору конституційної доктрини, так і практики, конституційний статус людини і громадянина характеризується не просто правоволодінням громадянина, його пасивним станом, а й активною взаємодією з державою – носієм юридичних обов'язків щодо своїх громадян. Такий статус реалізується у складному за своїм змістом всеосяжному конституційному правовідношенні, у якому знаходять своє вираження прямі та зворотні зв'язки громадянина з державою та суспільством. Первинним джерелом, яке визнає або

---

²⁰³ Конституційне право: підручник / за заг. ред. М. І. Козюбри / Ю. Г. Барабаш, О. М. Бориславська, В. М. Венгер, М. І. Козюбра, А. А. Мелешевич. Київ: Ваіте, 2021. С. 205.

²⁰⁴ Кофман Б. Я. Роль конституційного права в забезпеченні правового статусу людини, особистості і громадянина в умовах глобалізації: питання теорії та практики: монографія. Київ: Вид-во «Людмила», 2019. 355 с.

²⁰⁵ Конституційне право: підручник / за заг. ред. М. І. Козюбри / Ю. Г. Барабаш, О. М. Бориславська, В. М. Венгер, М. І. Козюбра, А. А. Мелешевич. Київ: Ваіте, 2021. С. 205, 207.

встановлює ті чи інші елементи конституційно-правового статусу людини і громадянина, традиційно вважається держава. Опосередковує ці відносини характер правового зв'язку між людиною, владою та державою, а саме: громадянство, безгромадянство, іноземство. Адже громадянство або його відсутність виступає правовою передумовою участі або неучасті людини в управлінні державними та громадськими справами, тобто з ним пов'язуються можливості бути учасником (суб'єктом) управлінських відносин із політико-правовими якостями особи як громадянина.

Відомо, що громадянство характеризує правові зв'язки людини із державою; їхня природа визначається суверенним характером державної влади та її специфічними можливостями державно-владного впливу на особу як громадянина даної держави. Стверджується, що «стан громадянства є передумовою наявності в особи всієї сукупності прав, адже окремі права можуть бути реалізовані тільки через реалізацію права на громадянство», «наявність громадянства – юридична передумова набуття особою різних правових статусів: громадянина, іноземного громадянина, апатрида, що породжує різні правові наслідки, впливає на сукупність прав і обов'язків особи, а отже, на її конституційно-правовий статус»²⁰⁶.

Між тим немає ніяких підстав автоматично переносити державно-владні характеристики правових зв'язків громадянина з державою на рівень переважною мірою недержавних за своєю природою та змістом муніципальних (публічно-самоврядних) відносин. Останні слід визначати як суспільні відносини, що виникають, змінюються або припиняються внаслідок діяльності чи поведінки суб'єктів муніципального права в процесі визнання, становлення, організації та функціонування муніципальної влади, а також реалізації і захисту муніципальних прав людини, пов'язані насамперед та у першу чергу із вирішенням питань місцевого значення, породжують права і обов'язки учасників цих відносин у сфері

---

²⁰⁶ Конституційне право: підручник / за заг. ред. М. І. Козюбри / Ю. Г. Барабаш, О. М. Бориславська, В. М. Венгер, М. І. Козюбра, А. А. Мелешевич. Київ: Ваіте, 2021. С. 209–210.

місцевого самоврядування, частково носять публічно-владний характер та регулюються комплексом норм права публічно-приватного характеру.

Такі відносини у першу чергу є атрибутом та основою громадянського суспільства, асоційованими членами якого є (можуть виступати) не тільки громадяни, але й особи без громадянства та іноземці, які постійно або переважно проживають у даному локальному соціумі. Тому у концептуальному плані правосуб'єктність людини як учасника муніципальних (публічно-самоврядних) відносин необхідно пов'язувати не з її правовою належністю до держави (за допомогою та в силу інституту громадянства), а з її належністю до громадянського суспільства через членство у територіальній громаді. У цьому аспекті найбільш обґрунтованим є визначення громадянського суспільства, яке дає М. П. Орзіх, який характеризує його в декількох аспектах: по-перше, як асоціацію людей, в якій кожна людина вільна як така, що має невідчужувані права, є рівноправною з іншими членами асоціації, самостійна у виборі громадського стану; по-друге, як позадержавні (інституціоналізовані в громадські об'єднання) асоціації людей за соціальною, етнічною, релігійною та іншою належністю, політичними, економічними, професійними та іншими інтересами; по-третє, це формування на зазначених засадах суспільних (позадержавних) відносин, а також шляхом самопрояву інтересів і волі окремих індивідів та їхніх асоціацій, що діють у вільному (від державного впливу) просторі суспільства²⁰⁷. Власне кажучи, з точки зору процесів конституціоналізації місцевого самоврядування, цей підхід витікає й із Конституції України. Мова йде про те, що закріплюючи право на місцеве самоврядування, Конституція оперує категорією «жителі», а не «громадянин» або «громадяни» (наприклад, частина перша ст. 140)

Тому, на відміну від конституційно-правового статусу громадянина, який носить загальний характер, людина у місцевому самоврядуванні як член територіальної громади має спеціальний правовий статус, який ще можна

---

²⁰⁷ Основи правознавства: навчальний посібник / за ред. С. В. Ківалова, М. П. Орзіха. Одеса: Юридична література, 2003. С. 67–68.

охарактеризувати як «правовий модус», який у рамках локального демократичного простору, виявляється через дві групи суб'єктів: колективи як первинні суб'єкти втілення муніципальних прав і свобод та індивіди як опосередковані члени територіальної громади. Правовий модус, модифікуючись у рамках локального рівня у видозміні муніципальних прав людини, набуває специфічно екзистенціально-функціональних ознак. Власне, така модифікація, на переконання вітчизняних дослідників, здійснюється в інституціональній формі через інститут місцевого самоврядування на основі фундаментальних демократичних принципів, звісно, просторово обмежених у рівневому сприйнятті саме на місцевому рівні. Остання умова є системою детермінантів, що об'єктивно «диктують» логіку трансформування правового модусу²⁰⁸.

Ідея правового модусу підтримується й такими дослідниками муніципальних прав людини, як М. О. Баймуратов та Г. Г. Танаджі. Характеризуючи правовий модус особи у місцевому самоврядуванні, вони зазначають наступне: за його допомогою реалізується форма правомірної можливої та необхідної поведінки суб'єкта, тобто члена територіальної громади; він набуває місцевої локалізації, емануючись до рівня відносин «член територіальної громади – орган місцевого самоврядування»; він характеризується телеологічним наближенням до потреб та інтенцій людини, пов'язаних з нею, супроводжує їх упродовж усього часу функціонування у межах відповідного локального макроколективу, незалежно від правового стану людини; за його допомогою відбувається «запуск» механізму локальної реалізації системного комплексу муніципальних прав суб'єкта (члена територіальної громади); правовий модус апріорі вже встановлений законодавством, бо він обумовлює легальну форму належної поведінки суб'єкта; за його допомогою яскраво виявляється й демонструється зв'язок особи з державою та локальним соціумом через реалізацію комплексу муніципальних прав суб'єкта;

---

²⁰⁸ Була С., Гнатюк В. Локальна демократія як фундаментальна категорія в актуалізації проявів інституціонально-правових модусів місцевого самоврядування: кореляція, формалізація та схематизація основних понять. *Вісник Львівського університету*. Серія: «Філософсько-політологічні студії». 2015. Вип. 6. С. 76–88.

він демонструє, в процесі своєї реалізації, рівень правової культури суб'єкта; формування та соціальна значущість правового модусу людини в контексті визнання місцевого самоврядування і територіальної громади як його первинного суб'єкта, постає у вигляді прагматичного свідчення актуалізації «муніципальних прав особистості»²⁰⁹.

Отже, правовий модус, як зазначають С. Була і В. Гнатюк, це правове позитивне конкретно-інтенціонарне буття суб'єкта локального рівня, тобто двох рівнів: рівня громадянина та рівня громади, котрі є репрезентаторами цієї ланки політичного життя суспільства. У межах неоінституціоналізму, виокремлюючи ці два рівні, правовий модус втілюється у формі двох груп прав, свобод та обов'язків муніципальних прав людини – колективної та індивідуальної²¹⁰.

У силу цього, специфічним суб'єктом, який у результаті визнання прав у сфері місцевого самоврядування є пріоритетним «партнером» людини, виступає не держава, а територіальна громада – первинний колективний суб'єкт місцевого самоврядування, основний носій його функцій і повноважень. Звідси зовсім по-іншому виглядає зв'язок людини з територіальною громадою та муніципальною територією – місцем проживання людини. Він полягає у постійному або переважному мешканні в межах певної громади, володінні в ній певною нерухомою власністю, сплаті комунальних податків тощо.

Тобто, якщо держава має справи з особами у різних громадянських станах: громадянами, іноземцями, особами без громадянства, біженцями, то місцеве самоврядування – з жителями. Стратегічний момент у розумінні цієї проблеми полягає в еволюції загального конституційного правового статусу людини в місцевому самоврядуванні. На рівні територіальних громад цілком змінюється

---

²⁰⁹ Баймуратов М. О., Танаджи Г. Г. Муніципальні права людини. *Конституційні права, свободи і обов'язки людини і громадянина в Україні* / за ред. Ю. С. Шемшученка. Київ: Вид-во «Юридична думка», 2008. С. 32.

²¹⁰ Була С., Гнатюк В. Локальна демократія як фундаментальна категорія в актуалізації проявів інституціонально-правових модусів місцевого самоврядування: кореляція, формалізація та схематизація основних понять. *Вісник Львівського університету. Серія: «Філософсько-політологічні студії»*. 2015. Вип. 6. С. 78–88.

система координат, яка панує в державі щодо прав людини. З рівня «громадянин – держава» права людини переходять на рівень «житель – орган місцевого самоврядування» та трансформуються у муніципальні права особистості²¹¹.

У зв'язку з цим, в юридичній літературі взагалі запропонована нова муніципально-правова категорія – муніципальний статус людини, який відображає місце та роль людини у системі місцевого самоврядування як жителя та інтегрує політичні, економічні, соціальні, культурні та інші моменти реального положення фізичних осіб як індивідуальних та асоційованих (спільних) учасників муніципально-правових відносин. Тому до муніципального статусу людини доцільно включати як права індивіда, так і права територіальних громад, тобто колективні права на вирішення усіх питань місцевого значення.

Таким чином, при аналізі питання про місце та роль людини як суб'єкта місцевого самоврядування неприпустима автоматична екстраполяція понять та підходів, які відносяться до державної сфери прояву людської індивідуальності та її свободи. Не політико-правові характеристики, а суспільні комунікації людини за місцем проживання, її належність до територіальної громади, включність (а не залучення!!!) у процес вирішення питань місцевого значення, є підставою для визнання її суб'єктом місцевого самоврядування та відповідно для визнання за нею усіх індивідуальних і колективних прав людини і громадянина у місцевому самоврядуванні, а також створення оптимальних умов для володіння цими правами, користування, розпорядження та їх захисту.

Також важливим методологічним моментом, який ілюструє відмінність між загальним конституційним статусом людини і громадянина та правовим статусом особи у місцевому самоврядуванні, виступає суттєва модифікація у муніципально-правових відносинах сутності та змісту взаємозв'язку між такими парними категоріями сучасного конституціоналізму як «влада» та «свобода». В умовах реального місцевого самоврядування вони переходять у зовсім іншу площину,

---

²¹¹ Баймуратов М. О. Локальна система захисту прав людини в Україні: сутність та становлення. *Юридична освіта і правова держава*: зб. наук. праць. Одеса, 1997. С. 98.

уточнюються та утворюють якісно нову муніципально-правову конструкцію – «муніципальна влада» та «муніципальна свобода». Як і інші парні категорії, «муніципальна влада» та «муніципальна свобода» фіксують як їх єдність, так і протилежність. Однак, якщо у випадку категоріального «зіткнення» у конституційному та адміністративному праві, коли на одному полюсі правових відносин між державою та суспільством (людиною, громадянином) знаходиться державна влада, яка завжди пов'язана з підпорядкуванням, яке зумовлює примус заради підтримки правопорядку та здійснення управління, на другому – завжди знаходиться її протилежність, контрагент – громадська свобода, яка обмежує владу або зобов'язує її до певних дій. Тобто у такого роду відносинах завжди чітко протиставляється суб'єкт та об'єкт владарювання, носій влади та виконавець. У системі координат «муніципальна влада» – «муніципальна свобода» такого протиставлення немає. У механізмі місцевого самоврядування, з одного боку, суб'єкт муніципальної влади – територіальна громада та, з іншого – носій суб'єктивних (насамперед, колективних) муніципальних прав, – співпадають.

Муніципальна влада є, по-перше, засобом реалізації муніципальних прав людини, а, по-друге, самі суб'єктивні муніципальні права, за умовою їх всебічного визнання, чіткої регламентації та забезпечення, виступають як гарантія стабільності та ефективності муніципальної влади. При цьому своєрідною ланкою, яка зв'язує особу із її свободою, з одного боку, та муніципальною владою, з іншої – є свобода територіальної громади, громадська свобода. Тим самим у муніципально-правових відносинах втілюється воля територіальної громади, її громадівська свобода у поєднанні із свободою окремої людини. Адже територіальна громада як первинний суб'єкт місцевого самоврядування у даному випадку однаковою мірою є і суб'єктом влади, і суб'єктом свободи, а людина знаходиться у центрі суб'єктно-об'єктних відносин та зв'язків у механізмі місцевого самоврядування.

Таким чином, права людини у місцевому самоврядуванні входять до категорії загальних конституційних прав громадян, а тому – до загальної конституційної правосуб'єктності. Однак, реалізація даного виду прав викликає до життя

спеціальну правосуб'єктність особи – муніципальну правосуб'єктність, яка включає муніципальну правоздатність і, відповідно, муніципальну дієздатність та муніципальну деліктоздатність людини у сфері місцевого самоврядування. Фактично загальні конституційні права у місцевому самоврядуванні трансформуються в спеціальні суб'єктивні права – муніципальні права людини, характеризувати які можна лише з урахуванням мети вступу людини у правовідносини у сфері місцевого самоврядування та їх об'єкта – питань місцевого значення. Важливо при цьому враховувати, що конкретні форми і механізми взаємодії (а часом і взаємопроникнення) інститутів основних прав і свобод людини і громадянина з інститутами місцевого самоврядування можуть бути різні.

Отже, впровадження і застосування у конституційно-правовій науці категорії муніципальних прав людини відповідає сучасній спрямованості демократичних перетворень та реформування місцевого самоврядування в Україні, пріоритетними принципами яких є людиноцентризм й визнання людини найвищою цінністю (ст. 3 Конституції), гуманістична спрямованість основ правового статусу особи; належність прав і свобод людині від народження, їхня невідчужуваність і непорушність (ст. 21 Конституції); невичерпність прав (ст. 22 Конституції). Ці принципи є визначальним в системі принципів, що обумовлюють роль і значення місцевого самоврядування, визначають зміст та спрямованість діяльності його суб'єктів. Адже, як зазначає, П. М. Любченко, реалізація муніципальних прав та свобод людини і громадянина значною мірою залежить від повсякденної роботи органів місцевого самоврядування, їх посадових осіб, від забезпечення належних соціально-культурних, політичних, матеріальних, фінансових та інших умов розвитку територіальних громад²¹². У свою чергу, муніципальні права є визначальними для характеристики особливого муніципально-правового статусу особи як самостійної правової категорії, яка відображає місце жителів – членів

---

²¹² Любченко П. М. Права і свободи людини у сфері місцевого самоврядування: проблеми правового регулювання та реалізації. *Конституційна реформа в Україні в сфері місцевого самоврядування: уроки від країн Вишеградської четвірки* : тези доп. та наук. повідом. учасників наук.-практ. конф. (м. Харків, 21–22 жовт. 2016 р.). Харків, 2016. С. 57–70.

територіальних громад в системі муніципальної демократії та інтегрує їх громадянські, політичні, економічні, соціальні, духовно-культурні, екологічні, інформаційні та інші права, якими вони володіють як члени територіальної громади.

Онтологічною квінтесенцією муніципальних прав людини є те, що вони:

– найбільш рельєфно проявляються, відображають та апробують ідею цінності людської особистості, її суб'єктивні права на локальному рівні, як відображення її індивідуальних, групових та колективних інтересів у повсякденному житті;

– вони виникають у межах місцевого самоврядування, тим самим стимулюючи та детермінуючи процеси інституціоналізації муніципальної влади;

– вони є передвісниками глибоких економічних і політичних перетворень у суспільстві (особливо в контексті адекватного і оптимального відображення і трансформації інтересів жителів-членів територіальних громад) і

– формування на цій колективістській основі нової демократичної державності, що безпосередньо пов'язано з виробленням і практичною реалізацією принципово нових організаційних і нормативних підходів до прав людини;

– саме в цьому міститься позитивне вирішення як загальнодержавних, так і регіональних, а також місцевих проблем у цій профільній сфері, які пов'язані не тільки з гуманітарно-гуманістичними проблемами, що лежать в основі повсякденного існування людини, а й з складними процесами їх реалізації²¹³.

У силу цього, досліджуючи феноменологію муніципальних прав людини в контексті їхньої появи, розвитку й розуміння, М. О. Баймуратов та Б. Я. Кофман визначають її як нову константу національного муніципального та конституційного

---

²¹³ Баймуратов М. О., Кофман Б. Я. Муніципальні права людини: до питання про тенденцію глобалізації міжнародно-правового регулювання. Proceedings of the 8th International Scientific and Practical Conference «*Science, Education, Innovation: Topical Issues and Modern Aspects*» (February 16-18, 2023). Tallinn, Estonia. С. 282.

права²¹⁴, що має, по-перше, свої доктринальні підходи щодо тлумачення їхнього змісту, видів, принципів і форм реалізації; по-друге, за своєю суттю вона технологічно, телеологічно, нормативно, нарративно моделює і трансформує засади сучасного державо- і правотворення.

6.2. Формування муніципальних прав людини в умовах глобалізації та інтернаціоналізації конституційного права

Як ми вже зазначали, дослідження прав людини у контексті місцевого самоврядування та конституційно-правових проблем організації та здійснення правозахисної діяльності в межах територіальних громад, так саме як і концептуалізація місцевого самоврядування через призму прав людини та реалізації принципів верховенства права, свободи, рівності тощо, є одним з найважливіших завдань юридичної науки. Це має не тільки науково-теоретичне значення, а й насамперед практичну значущість: і з точки зору розвитку законодавства, і в плані вирішення конкретних питань формування реального місцевого самоврядування та становлення дієздатних територіальних громад, утворення ефективних механізмів забезпечення та захисту прав людини. Без цього громадянське суспільство у його істинному розумінні не зможе сформуватися та ефективно функціонувати.

Слід зазначити, що права людини мають важливе системотворче та функціонально-телеологічне значення у процесах формування муніципалізму. По суті це центральний інститут муніципального права, муніципальної демократії та неодмінний атрибут муніципальної влади. Саме необхідність вирішення питань місцевого значення та забезпечення прав людини за місцем проживання детермінує конституційне визнання місцевого самоврядування. Адже згідно Конституції в Україні визнається та гарантується місцеве самоврядування (ст. 7) як право

---

²¹⁴ Баймуратов М., Кофман Б. Муніципальні права людини як нова константа національного муніципального та конституційного права. *Право України*. 2020. № 10. С. 63–80.

територіальної громади – жителів села чи добровільного об'єднання у сільську громаду жителів кількох сіл, селища та міста – самостійно вирішувати питання місцевого значення в межах Конституції і законів України (ч. 1 ст. 140). Причому своє право на участь у місцевому самоврядуванні громадяни України реалізують саме за належністю до відповідних територіальних громад.

Наведена раніше характеристика муніципальних прав людини як інституту місцевого самоврядування означає, що нормативно-правове забезпечення муніципальних прав здійснюється (має здійснюватися) не тільки на загальнодержавному, а і на всіх рівнях муніципально-правового регулювання, насамперед, включаючи локальний (муніципальний). Причому в останньому випадку суб'єктивні права жителів – членів територіальних громад повинні закріплюватися не шляхом дублювання відповідних конституційних положень, а у напрямі їхньої конституційної конкретизації, розширення, враховуючи, що перелік конституційних прав та свобод не є вичерпним. Це може виявлятися, по-перше, у формі конкретизації всіх чи окремих правомочностей, що мають конституційно-правове визнання як прав людини; по-друге, встановленням процедури, порядку реалізації відповідного права на певній території; по-третє, закріпленням специфічних муніципальних гарантій здійснення конкретних суб'єктивних прав людини у територіальних громадах; по-четверте, формування муніципальної системи захисту прав людини.

Як зазначають М. О. Баймуратов та Б. Я. Кофман, кодифікаційні процеси в сфері муніципальних прав людини безпосередньо пов'язані з розробкою основоположних документів руху міст за права людини²¹⁵. Ця телеологічно обґрунтована діяльність розпочалася після проведення у 1998 році у Барселоні (Іспанія) представницької міжнародної конференції «Міста за права людини». У підсумковому документі конференції, що отримав назву «Барселонське

---

²¹⁵ Баймуратов М. О., Кофман Б. Я. Муніципальні права людини: до питання про тенденцію глобалізації міжнародно-правового регулювання. *Proceedings of the 8th International Scientific and Practical Conference «Science, Education, Innovation: Topical Issues and Modern Aspects»* (February 16-18, 2023). Tallinn, Estonia. С. 286–287.

зобов'язання» (Barcelona Engagement), містилася дорожня карта (план заходів організаційно-проектного і організаційно-нормативного характеру) для розробки політичного документу, спрямованого на виховання поваги, захист і дотримання прав людини на місцевому рівні²¹⁶. Її прямим результатом стало створення Європейської Хартії з охорони прав людини у місті, що була обговорена і прийнята на конференції європейських міст у Сен-Дені (Франція) у 2001 році²¹⁷ та суттєво розширює перелік муніципальних прав людини, враховуючи досягнення людства в умовах посиленої урбанізації та глобалізаційних процесів, що ширяться світом.

У 2006 році у Монреалі була прийнята місцева Хартія прав людини, яка стала новаторським документом з політичними ініціативами для північноамериканського регіону²¹⁸. Хартія ґрунтується на цінностях людської гідності, справедливості, миру, рівності, прозорості та демократії. Права, обов'язки та зобов'язання визначені в семи сферах: демократія, економічне і соціальне життя, культурне життя, відпочинок, фізична та спортивна діяльність, навколишнє середовище та сталий розвиток, безпека, комунальне господарство.

Найбільш активні європейські міста-правозахисники прийняли рішення просувати принципи Європейської хартії на світовому рівні через Міжнародну організацію об'єднаних міст і місцевих урядів (UCLG – United Cities and Local Governments). Новий документ Глобальна Хартія-порядку денного з прав людини у місті був схвалений на Всесвітній Раді UCLG у Флоренції представниками більш 400 муніципалітетів з усього світу²¹⁹.

З точки зору формування муніципальних прав людини вкрай важливим стає ініціювання підготовки всесвітнього огляду розвитку демократії на місцевому рівні

---

²¹⁶ Local governments and human rights. URL: <https://www.uclgcisdp.org/en/work-areas/human-rights/local-governments-and-human-rights>

²¹⁷ The European Charter for the Safeguarding of Human Rights in the City. URL: <https://uclgcisdp.org/en/news/european-charter-safeguarding-humanrights-city>

²¹⁸ Montréal Charter of Rights and Responsibilities. URL: <https://montreal.ca/en/topics/montreal-charter-rights-and-responsibilities>

²¹⁹ Global charter-agenda for human rights in the city. URL: https://www.uclgcisdp.org/sites/default/files/UCLG_Global_Charter_Agenda_HR_City_0.pdf

та децентралізації у вигляді періодичної «Всесвітньої доповіді про демократію на місцевому рівні та децентралізації». Цей проект, який було започатковано в 2008 році, має на меті реалізацію рішень Виконавчого бюро UCLG про організацію глобального моніторингу розвитку демократії на місцевому рівні і децентралізації (GOLD). Виконавче бюро UCLG засноване у травні 2004 р. як інституціональний орган Об'єднання муніципальних і місцевих органів влади (UCLG). Це громадська організація, яка на сьогодні є провідним захисником демократичних принципів місцевого самоврядування у світі. Її штаб-квартира знаходиться в Барселоні і вона є найбільшим у світі об'єднанням органів місцевого управління. Представляючи населення більш ніж половини земної кулі, UCLG має своїх членів у більш ніж 120 державах ООН майже усіх регіонів світу. Більше тисячі міських муніципалітетів безпосередньо є членами UCLG. Учасниками UCLG також є 112 національних асоціацій муніципальних і місцевих органів влади. UCLG поставило перед собою за мету стати основним міжнародним джерелом інформації про місцеве самоврядування, місцеві органи влади та міжнародне співробітництво.

Всесвітня доповідь про розвиток демократії на місцевому рівні і децентралізацію спрямована на реалізацію цих цілей. Зокрема періодична Всесвітня доповідь покликана відобразити плюралістичний та позапартійний підхід всесвітньої мережі органів місцевого самоврядування, яку представляє UCLG. Вона базується на добре документованому аналізі та охоплює ті питання, які мають великий інтерес для посадових осіб місцевого самоврядування та політичних діячів²²⁰.

---

²²⁰ Decentralization and local democracy in the world: first global report by United Cities and Local Governments, 2008 / United Cities and Local Governments. Washington, DC: World Bank, 2009. 345 p.; Local Government Finance: The Challenges of the 21st Century. Second Global Report on Decentralization and Local Democracy Edward Elgar Cheltenham, UK. Northampton, MA, USA. GOLD II, 2010. 378 p.; Basic services for all in an urbanizing world. Third Global Report of United Cities and Local Governments on Local Democracy and Decentralization. GOLD III. Executive Summary. UCLG. Barcelona, 2013. 122 p.; Fourth Global Report on Decentralization and Local Democracy. Co-creating the urban future. The agenda of metropolises, cities and territories. UCLG. Barcelona, 2016. 221 p.; The Localization of the Global Agendas. How local action is transforming

Завдяки цій діяльності в останні десятиліття в цілому сформувалась концепція муніципальних прав людини, яка пройшла шлях від свого національного визнання, поступової легалізації до міжнародної легалізації і легітимації на рівні міжнародних неурядових організацій місцевих влад, що детермінує процес їх глобалізації через міжнародне нормопроекування, нормотворчість та процес кодифікації²²¹. Стрімкий розвиток муніципального права у сучасних демократіях, тріумфальний рух принципів субсидіарності, регіоналізації та децентралізації породив тенденцію муніципалізації конституційного життя та правових систем у цілому. Свідченням тому зокрема й є антропологізація муніципального права²²² та становлення системи муніципальних прав людини, механізмів їх гарантування та захисту, що є основою для соціального гомеостазису територіальної громади, який, з одного боку, є невід'ємною характеристикою організації та діяльності місцевого самоврядування на певній території та, з іншого боку, властивістю сучасного муніципального права, яке, у свою чергу, виконує специфічну гомеостазисну роль у процесах формування соціально-правової державності та громадянського суспільства²²³.

Так, наприклад, у Рекомендації Конгресу місцевих і регіональних влад Європи 280(2010) про роль місцевих і регіональних органів влади в дотриманні прав людини від 19 жовтня 2011 року²²⁴ зазначається, що демократія і права

---

territories and communities. Fifth Global Report on Decentralization and Local Democracy. UCLG. Barcelona, 2019. 442 p.

²²¹ Баймуратов М. О., Кофман Б. Я. Муніципальні права людини: до питання про тенденцію глобалізації міжнародно-правового регулювання. Proceedings of the 8th International Scientific and Practical Conference «*Science, Education, Innovation: Topical Issues and Modern Aspects*» (February 16-18, 2023). Tallinn, Estonia. С. 286–287.

²²² Батанов О. В. Антропологізація муніципального права та тенденції його розвитку в умовах викликів сьогодення. *Державотворчі процеси в Україні: реалії сьогодення: Тези доповідей за матеріал. III Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Луцьк, 27-28 квітня 2023 року) / відп. ред. Я. І. Ленгер, А. М. Земко. Луцьк: ВІП ЛНТУ, 2023. С. 23–26.*

²²³ Зайцева І. О. Конституційно-правове забезпечення статутної нормотворчості у місцевому самоврядуванні в Україні: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.02 «Конституційне право; муніципальне право». Маріуполь, 2013. С. 4.

²²⁴ Рекомендація Конгресу місцевих і регіональних Влад Європи 280(2010) про роль місцевих і регіональних органів влади в дотриманні прав людини (переглянута) від 19 жовтня 2011 року.

людини є взаємозалежними, причому демократія, в тому числі на місцевому та регіональному рівні, не може існувати без безумовного дотримання прав людини. У цьому ж документі закріплено, що, по-перше, місцеві і регіональні органи влади повинні виконувати ті обов'язки, пов'язані з правами людини, які випливають з міжнародних зобов'язань держав-членів, при цьому тільки в рамках своїх місцевих/регіональних повноважень; по-друге, місцеві та регіональні органи влади є не тільки представниками центрального уряду – вони забезпечують права людини одночасно з тим, як вони здійснюють місцеве самоврядування; по-третє, ефективне управління є таким управлінням, яке засноване на дотриманні прав, при цьому виконання обов'язків, пов'язаних з правами людини, є тим викликом, подолання якого може зміцнити демократію на місцевому рівні; по-четверте, необхідно забезпечувати, щоб місцевим і регіональним органам влади виділялися такі фінансові ресурси, рівень яких дозволить цим органам влади належним чином дотримуватися прав людини і при цьому розглядати і розвивати свою власну діяльність для дотримання цих прав; по-п'яте, необхідно залучати представників місцевих і регіональних органів влади до підготовки національних стратегій, політики та індикаторів в галузі прав людини для того, щоб використовувати їх внесок і прагнути усвідомлення ними відповідальності щодо дотримання прав людини; по-шосте, необхідно заохочувати місцеві і регіональні органи влади до того, щоб сприяти дотриманню прав людини через ініціативи просвітницького характеру, а також завдяки здійсненню місцевих і регіональних планів дій; по-сьоме, необхідно сприяти створенню незалежних механізмів розгляду скарг на місцевому та регіональному рівні, і, зокрема, створювати незалежні органи, такі як місцеві чи регіональні омбудсмени або уповноважені, здатні знайти відповіді в тих випадках, коли права людини повною мірою не дотримуються, зокрема, при наданні публічних послуг на місцевому рівні тощо. У даних Рекомендаціях Конгрес особливо наголошує, що найважливіше значення для поліпшення становища в

галузі прав людини в Європі на всіх рівнях має освіта і прийняття відповідних стандартів. Зокрема, рекомендується заохочення систематичного багатоступеневого діалогу між політичними рівнями всіх держав-членів Ради Європи для того, щоб посилювати правозахисний вимір у сфері місцевого самоврядування, а також посилення поваги до прав людини завдяки професійній підготовці місцевих і регіональних виборних представників і їх співробітників.

В аспекті формування громадянського суспільства та його взаємодії з державою колосальне значення мають принципи Декларації щодо забезпечення доброго врядування на місцевому і регіональному рівнях 2005 р.²²⁵, з поміж яких, насамперед, принцип інноваційності та відкритості до змін, який дозволить територіальними громадам знаходити ефективні шляхи вирішення проблем та використовувати сучасні методи надання послуг, реалізовувати пілотні та випробовувати нові програми і вивчати досвід інших, створювати сприятливий клімат для змін задля досягнення кращих результатів.

Так, мегатрендом сучасного європейського муніципалізму є принцип сталого розвитку та стратегічної орієнтації, який передбачає врахування інтересів майбутніх поколінь. Потреби майбутніх поколінь беруться до уваги в поточній діяльності місцевого самоврядування. Рішення на місцевому рівні мають прийматися з урахуванням усіх видів витрат, як то екологічні, структурні, фінансові, економічні чи соціальні, з метою запобігання передачі проблем та напруги наступним поколінням. Має існувати розгорнуте та стратегічне бачення майбутнього місцевої громади з розумінням того, що є необхідним для такого розвитку.

---

²²⁵ Декларація щодо забезпечення доброго врядування на місцевому і регіональному рівнях, ухвалена на 14-й сесії Європейської Конференції міністрів держав-членів Ради Європи, відповідальних за регіональне та місцеве врядування (м. Будапешт, Угорська Республіка, 24-25 лютого 2005 року). *Досвід впровадження стандартів доброго врядування на місцевому рівні в Україні та інших європейських країнах*: збірник; В. С. Куйбіда, В. В. Толкованов. Київ, ТОВ «Поліграфічний Центр «Крамар», 2010. С. 11.

Як зазначається у Декларації, ефективна демократія та добре врядування на місцевому і регіональному рівнях є важливими для забезпечення високого рівня надання послуг населенню та, як наслідок, створення громад «сталого розвитку». Такі громади – це території, де люди бажають жити і працювати як сьогодні, так і в майбутньому. Вони відповідають різноманітним вимогам існуючих та потенційних резидентів, здійснюють охорону природного середовища та роблять відповідний внесок у підвищення якості життя громадян. Ці громади є безпечними та самодостатніми. Вони забезпечують високий рівень якості послуг, які надаються громадянам. У цьому контексті особливе звучання має рішення учасників цієї Декларації вважати «забезпечення доброго місцевого і регіонального врядування» глобальним завданням, яке має бути досягнуто країнами-членами Ради Європи з метою реагування на виклики, які постали перед європейським співтовариством, та забезпечення законних інтересів громадян.

Ці та інші тенденції розвитку муніципального права²²⁶ значною мірою детерміновані особливістю місцевого самоврядування та муніципальної демократії, як відкритої та самостійної системи, яка породжена громадянським суспільством та пов'язана з його політичною системою мережею безкінечних прямих та зворотних зв'язків. Місцеве самоврядування є органічною частиною оточуючого середовища та втілює у собі всю його багатогранність. Його еволюція – це тривалий, розтягнутий у часі та просторі процес, який складається із сукупності історичних етапів, критеріями виділення яких як правило є різкі, переломні моменти у розвитку суспільства і держави, демократії та владних інститутів, які були викликані сукупністю загально цивілізаційних, державних та регіональних, внутрішніх та зовнішніх, політичних, економічних, соціальних, культурних, екологічних та інших тенденцій і процесів, які детермінують

---

²²⁶ Батанов О. В. Тенденції розвитку муніципального права в умовах викликів сьогодення. *Муніципальна реформа в контексті євроінтеграції України: позиція влади, науковців, профспілок та громадськості*: Тези доповідей Шостої щорічної всеукраїнської науково-практичної конференції (м. Київ, 23 грудня 2022 р.). Київ: АПСВТ, 2022. С. 31–49.

можливість виникнення, визнання та розвитку місцевого самоврядування у конкретній державі.

У силу цього сьогодні особливо актуалізується питання про процеси визнання, становлення та перманентного розвитку муніципалізму, місцевого самоврядування та інститутів локальної демократії в окремих європейських державах, європейському континенті в цілому та загальноцивілізаційному значенні як з точки зору формування українського, європейського та світового конституціоналізму, процесів демократизації, глобалізації та європейської міждержавної інтеграції, так і формування сучасної ефективної моделі міжнародного гуманітарного права, конституційного гуманітарного права та муніципального гуманітарного права. Саме у цьому аспекті й варто розуміти зафіксований у преамбулі Європейської Хартії місцевого самоврядування²²⁷ мотив її прийняття: «охорона і посилення місцевого самоврядування в різних країнах Європи є важливим внеском у розбудову Європи на принципах демократії і децентралізації влади».

Фундаментальні принципи демократії, верховенства прав людини, визнання місцевого самоврядування, а також акумульований світовий досвід організації та функціонування муніципальної влади, знайшли своє закріплення у так званих міжнародно-правових стандартах місцевого самоврядування, які відіграють колосальну роль у процесах формування європейського муніципального права, нормативному регулюванні організації та функціонування місцевого самоврядування, як в окремих зарубіжних країнах, так і на регіональному і глобальному рівнях, а також становлення багаторівневої системи захисту прав людини, у тому числі муніципального правозахисного механізму.

У практиці муніципального будівництва найбільш важливим є не тільки загальне визнання, рецепція, ратифікація, імплементація та законодавче закріплення стандартів місцевого самоврядування, але й реальний та ефективний

---

²²⁷ Європейська Хартія місцевого самоврядування. Страсбург, 15 жовтня 1985 року. *Сайт Верховної Ради України*. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/994_036

режим їх дотримання та захисту. Саме для того, щоб муніципальні права людини не залишалися декларативними, необхідний конкретний внутрішньодержавний механізм здійснення міжнародних стандартів місцевого самоврядування. Формування такого механізму, налагодження його елементів залишається однією з найбільш актуальних проблем удосконалення муніципального законодавства.

Міжнародні стандарти муніципальної демократії відіграють значну роль у процесах становлення муніципалізму, громадянського суспільства, соціально-правової державності та реалізації прав місцевого самоврядування в сучасному світі. Такими стандартами є міжнародно-правові норми, що регламентують основні принципи, форми і методи здійснення муніципальної діяльності, прийняті державами світу в рамках міжнародних міждержавних організацій. Особливостями міжнародних стандартів у цій сфері є те, що вони регламентують спільно вироблені державами концептуальні підходи і міжнародно-легальні принципи становлення, формування і функціонування інституту місцевого самоврядування на території конкретних держав.

Закріплення таких положень на універсальному та регіональному рівні за допомогою рамкових норм міжнародного права, свідчить про важливість інституту місцевого самоврядування не тільки у міжнародному аспекті, що характеризується актуалізацією і глобалізацією предметів муніципально-правового регулювання, але й в національному (внутрішньодержавному) вимірі, їх роллю у процесах формування громадянського суспільства, реалізації прав людини, становлення муніципальної влади та ефективної моделі місцевого самоврядування в Україні.

Слід зазначити, що використання міжнародно-правових норм і стандартів у процесах конституціоналізації та муніципалізації суспільного життя та демократичного устрою, у ході формування муніципального права та нормативного регулювання організації та функціонування місцевого самоврядування у зарубіжних країнах є дуже своєчасним. Інтеграція цих держав у світове співтовариство накладає на них певні обов'язки з реалізації своїх міжнародно-правових зобов'язань не тільки на міжнародній арені, але й усередині кожної країни. На ці процеси суттєво впливає наявність або відсутність фінансово-

економічних умов і політичної волі, особливості менталітету народу, рівень правосвідомості та загальної правової та муніципальної культури, історичні традиції тощо.

Так, наприклад, доволі знаковою у цьому аспекті була Копенгагенська декларація про соціальний розвиток 1995 р.²²⁸, учасниками якої були глави держав і урядів, які вперше в історії на запрошення Організації Об'єднаних Націй зібралися для того, щоб «визнати значення соціального розвитку та добробуту людей і висунути ці цілі на перший план» як в ХХ, так і в ХХІ столітті. Висловлюючи глибоке переконання в тому, що «демократія та транспарентне і гласне керівництво й управління у всіх секторах суспільства є необхідними основами для забезпечення соціального та орієнтованого на людину сталого розвитку», підписанти Декларації взяли на себе зобов'язання «створити такі економічні, політичні, соціальні, культурні та правові умови, які будуть сприяти соціальному розвитку людей», в тому числі шляхом «розширення, в разі необхідності, форм і можливостей участі людей в розробці та здійсненні соціальної і економічної політики і програм шляхом децентралізації, гласного управління державними інститутами і зміцнення потенціалу та можливостей громадянського суспільства і місцевих громад створювати свої власні організації, мобілізувати ресурси та розвивати діяльність».

Прикладом тому є і положення Варшавської декларації 2005 р., у рамках якої було розроблено План дій, в якому визначені основні задачі Ради Європи на шляху до загальноєвропейської єдності та просуванні вперед в будівництві Європи без розділових ліній. Зокрема, зазначається, що Конгрес місцевих і регіональних влад Ради Європи повинен і надалі сприяти розвитку місцевої демократії та децентралізації влади, приймаючи до уваги внутрішню організацію зацікавлених країн для того, щоб охопити всі рівні європейського співтовариства. Зазначається,

---

²²⁸ Копенгагенская декларация о социальном развитии (ООН, 01.01.1995 р.). *Сайт Верховної Ради України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_505?find=1&text=%D0%B4%D0%B5%D1%86%D0%B5%D0%BD%D1%82%D1%80%D0%B0%D0%BB#w1_1

що у політичному діалозі слід використовувати потенціал Організації для поглиблення взаєморозуміння між державами-членами, тим самим зміцнюючи єдність в Європі та забезпечуючи зобов'язання по будівництву Європи без розділових ліній²²⁹.

У сучасних міжнародно-правових стандартах локальної демократії доволі рельєфно відображене її значення в умовах глобалізації та міждержавної інтеграції, зокрема безпосередньо зазначається, що міждержавні угоди, які укладаються у сфері місцевого самоврядування, прямо обумовлені прагненням до досягнення «більш сильної єдності» між державами (Преамбула Європейської Хартії місцевого самоврядування²³⁰); стверджується, що вони приймаються зі спеціальною метою – «бути для всіх націй стандартом, до якого слід прагнути, намагаючись досягти більш демократичного процесу, поліпшуючи, таким чином, добробут свого населення» (Преамбула Всесвітньої Декларації місцевого самоврядування²³¹) або зазначається, що метою їх ухвалення є «сприяння економічному та соціальному прогресу прикордонних регіонів і зміцненню солідарності, яка об'єднує народи Європи» (Преамбула Європейської рамкової конвенції про транскордонне співробітництво між територіальними общинами або властями²³²).

У преамбулі Декларації щодо забезпечення доброго врядування на місцевому і регіональному рівнях²³³, зазначається, що «завдання, які сьогодні постали перед

---

²²⁹ Варшавська декларація. Ітоговая декларація саммита (Варшава, 16–17 мая 2005 года). *Сайт Верховної Ради України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_716?find=1&text=%D0%B4%D0%B5%D1%86%D0%B5%D0%BD%D1%82%D1%80%D0%B0%D0%BB#w1_1

²³⁰ Європейська Хартія місцевого самоврядування. Страсбург, 15 жовтня 1985 року. *Сайт Верховної Ради України*. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/994_036

²³¹ Всесвітня декларація місцевого самоврядування 1985 р. Ріо-де-Жанейро, 23-26 вересня 1985 року / Переклад з англійської Ірини Дроздовської. *Місьцеве та регіональне самоврядування України*. Вип. 1–2 (6–7). К., 1994. С. 65–69.

²³² Європейська рамкова конвенція про транскордонне співробітництво між територіальними общинами або властями. Мадрид, 21 травня 1980 року. *Сайт Верховної Ради України*. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_106

²³³ Декларація щодо забезпечення доброго врядування на місцевому і регіональному рівнях, ухвалена на 14-й сесії Європейської Конференції міністрів держав-членів Ради Європи, відповідальних за регіональне та місьцеве врядування (м. Будапешт, Угорська Республіка, 24-25

Європою, не є завданнями виключно для європейських країн – вони є глобальними та мають паралельно вирішуватись як на міжнародному, так і на місцевому рівнях».

Преамбула проекту Всесвітньої хартії місцевого самоврядування²³⁴ взагалі починається з нагадування, що принцип, закріплений у Загальній декларації прав людини, а саме в її статті 21, згідно якого воля народу має бути основою влади органів управління всіх рівнів, а місцева демократія є основоположним правом.

У контексті включення України в євроінтеграційні процеси заслуговує на особливу увагу впровадження політики територіального/просторового розвитку країн ЄС, яка ґрунтується на таких тематичних осях, як політика міського розвитку, згуртованості, просторового планування. Формування цієї політики відбувається з урахуванням глобальних викликів та ініціатив, спрямованих на пошук відповідей, – Порядку денного на ХХІ століття, Цілей сталого розвитку до 2030 року, конвенцій щодо навколишнього середовища та розвитку, прийнятих на Конференції ООН у Ріо-де-Жанейро²³⁵. Крім того, слід підкреслити наявність та стимулювання взаємодії політики просторового розвитку з іншими секторальними політиками. Тому, у здійсненні децентралізаційних реформ в державах сучасної Європи, у тому числі й в Україні, вагоме значення має Європейська перспектива просторового розвитку (European Spatial Development Perspective – ESDP)²³⁶, прийнята в ЄС у 1999 р. Вона проголошує три цілі європейської політики: економічна та соціальна згуртованість, збереження та управління природними ресурсами і культурною спадщиною, більш збалансована конкурентоспроможність європейської території. Надалі зміст цілей розкривається ширше: досягнення

лютого 2005 року). *«Досвід впровадження стандартів доброго врядування на місцевому рівні в Україні та інших європейських країнах»*: збірник; В. С. Куйбіда, В. В. Толкованов. Київ, ТОВ «Поліграфічний Центр «Крамар», 2010. С. 11.

²³⁴ Всемирная хартия местного самоуправления. Проект. Найроби, 8-12 мая 2000 года. URL: www.un.org/russian/document/gadocs/25spec/crp7.doc

²³⁵ Сталый розвиток для України. Базові документи. URL: <https://sd4ua.org/shho-take-stalij-rozvitok/bazovi-dokumenty/>

²³⁶ European Spatial Development Perspective. Towards Balanced and Sustainable Development of the Territory of the European Union. URL: http://ec.europa.eu/regional_policy/sources/docoffic/official/reports/pdf/sum_en.pdf

поліцентричного та збалансованого просторового розвитку з відповідною увагою до розвитку урбанізованих та сільських територій і забезпечення партнерства між ними; рівномірний доступ до інфраструктури та знань; розумний менеджмент природної та культурної спадщини, зокрема культурних ландшафтів. Для досягнення цілей сформульовано 60 параметрів, відносно рівномірно розподілених за напрямками.

Серед основних аспектів просторового розвитку ЄС у контексті сучасних викликів та тенденцій – міський розвиток, що включає питання появи міських мереж, зміни європейської міської системи та економічних можливостей міст, субурбанізації, зростаючої соціальної сегрегації в містах, поліпшення якості міського середовища. Крім того, розглядаються тенденції розвитку сільських територій, зміни їх ролі і функції, зміни у сільському й лісовому господарстві та відповідні наслідки для економіки і землекористування, транспортні мережі та проблеми їх інтеграції, зростаючі транспортні потоки та навантаження, диспропорції у поширенні знань та інновацій, ризики для водних ресурсів, зростаючий тиск на культурні ландшафти і спадщину тощо.

Ці та інші проблеми, на думку вітчизняних вчених, мають визначальне значення у процесах розроблення та реалізації політики просторового розвитку, формування територіального капіталу, оцінки впливів на навколишнє середовище для забезпечення сталого (збалансованого) розвитку територіальних громад, регіонів та держави в цілому, а також децентралізації влади та самоврядування територіальних громад²³⁷.

Такого роду гуманістична спрямованість місцевого самоврядування та його людиновимірний характер вказує на колосальне значення муніципальної демократії в аспекті формування громадянського суспільства та його взаємодії з державою як з точки зору вирішення питань місцевого значення, так і, особливо, реалізації прав людини. Останні у сучасному світі є органічним компонентом

---

²³⁷ Маруняк Є. О. Територіальний розвиток України в контексті виконання Угоди про асоціацію України з ЄС. *Вісник Національної академії наук України*. 2021. № 9. С. 21–28.

демократичного політичного простору, інструментом гуманізації суспільних відносин, формування творчої особистості та становлення постіндустріального людства. На права людини покладають вирішення ряду внутрішніх, міжнародних та глобальних завдань. Права людини знаходять свою присутність практично в кожній сфері життєдіяльності громадянського суспільства, відображаючи життя людини в особливому якісному стані, пов'язаному із затвердженням у громадській свідомості та практиці ідеї свободи особистості.

6.3. Особливості реалізації та тенденції розвитку окремих видів муніципальних прав людини

Наявність ефективної та дієвої моделі місцевого самоврядування та ефективного механізму реалізації муніципальних прав людини є однією із загальноусталених парадигм організації та функціонування сучасної демократичної соціально-правової державності. Місцеве самоврядування і децентралізація стають тепер провідними принципами демократичної внутрішньої та зовнішньої державної політики та конституційно-правового регулювання у країнах Європейського Союзу. Децентралізація як світовий тренд останніх десятиліть імовірно пов'язана з завершенням холодної війни і втомою від централізованого управління, що особливо помітно в країнах Східної та Центральної Європи, де відповідні реформи стали реакцією на провал політики комуністичного режиму. Накопичений з того часу практичний досвід та проведені муніципально-правові дослідження дають можливість урядам інших держав оцінити переваги децентралізації та самоврядування територіальних громад.

В останнє десятиліття в Україні в силу об'єктивних та суб'єктивних, внутрішніх та зовнішніх чинників, які мають політично та економічно мотивувати як центральну, так і місцеву владу, склалася ситуація «вікна можливості» для реалізації найзначнішого реформаторського проекту періоду новітньої незалежності України – проведення повномасштабної реформи у сфері децентралізації. Адже реальне місцеве самоврядування та самоорганізація

територіальних громад – це конкретний крок у напрямі подальшої лібералізації управління на місцях, пов’язаний з вирішенням проблем формування громадянського суспільства та соціальної, правової, демократичної держави, посиленням захисту прав людини, їх практичною реалізацією. До того ж, реалізація справжньої муніципальної реформи в нинішніх умовах є однією з відповідей на загрози унітарності та територіальній цілісності України.

Якщо останні десятиліття конституційного розвитку України пройшли під трендом формування України як «нації самоврядних громад» (В. А. Ющенко), визнання того, що «європейська демократія – найкращий спосіб державного правління, винайдений людством», а децентралізації – не лише як однієї найзатребуваніших, а й і найуспішніших реформ в Україні (П. О. Порошенко), «історії великого успіху багатьох громад», яка «буде історією успіху всієї нашої держави» (В. О. Зеленський), то після повномасштабної збройної агресії путінської московії проти України та триваючої понад 9 років російсько-української війни, без перебільшення, саме децентралізація та самоорганізація територіальних громад тисяч сіл, селищ та міст з перших хвилин вторгнення стали одним з найвагоміших чинників спротиву на шляху споконвічного ворога. Так, у Декларації Конгресу місцевих і регіональних влад Європи 6 (2023) «Роковини війни Росії проти України» (Страсбург, 21-23 березня 2023 року), не лише визнається, що «українські селища, міста та області, їх обрані керівники та інші представники місцевої та регіональної влади діють як справжня «друга армія» і доводять свою неабияку стійкість перед обличчям трагедії війни», а й віддається «належне ключовій ролі, яку місцеві та регіональні органи влади в Україні відіграють у подоланні катастрофічних гуманітарних наслідків, з якими стикаються їхні громадяни, а також у згуртованості та підтримці, яку вони проявляють одне до одного»²³⁸.

---

²³⁸ Декларація Конгресу місцевих і регіональних влад Європи 6 (2023) «Роковини війни Росії проти України» (Страсбург, 21-23 березня 2023 року). *Council of Europe Office in Ukraine*. URL: <https://rm.coe.int/declaration-6-the-anniversary-of-russia-s-war-against-ukraine-ukr/1680aaab0d>

В умовах викликів сьогодення, права людини стали не лише однією з ключових проблем юридичної доктрини, а і практики конституційного правокористування, особливо в аспекті сутності та явища публічної влади в цілому та насамперед муніципальної влади, зокрема, її принципів, завдань та функцій, основних напрямків децентралізаційних процесів, здійснення соціально-економічної та культурної політики у селах, селищах та містах, боротьби з екологічними загрозами на муніципальному рівні, формування цифрової спроможності територіальних громад тощо. У силу цього, слід звернути увагу на низку питань, які мають концептуальне та системоутворююче значення як у процесі становлення місцевого самоврядування та розвитку муніципального права, формування муніципальних прав людини та ефективного муніципального правозахисного механізму в умовах викликів сьогодення та втілення євроінтеграційних устремлінь України.

Незважаючи на складний, багатоплановий та різнофункціональний характер муніципально-правової матерії (муніципальні права людини, муніципальна демократія участі, муніципальні органи та їх служби, муніципальний устрій, муніципальна власність, муніципальні фінанси тощо), колосальну джерельну базу, суттєвий вплив муніципальних традицій, установок, доктрин, звичаїв тощо, сучасне муніципальне право та місцеве самоврядування є динамічними та мобільними феноменами, які швидко розвиваються, вдосконалюються під впливом об'єктивних та суб'єктивних чинників, зовнішніх, так і внутрішніх процесів, які відбуваються у сучасних державах тощо. Насамперед суттєвий вплив на модернізацію місцевого самоврядування та глобалізацію доктрини муніципального права мають муніципальні права людини.

Суспільно-правовий статус місцевого самоврядування та муніципального права значно ускладнюється у зв'язку з тенденціями їх антропологізації, політологізації, соціологізації, економізації, екологізації, психологізації, впливу сучасних цифрових технологій, підвищення ролі фундаментальних академічних досліджень та муніципально-правової освіти при підвищенні теоретичного та практичного інтересу до муніципальної (насамперед, статутної) нормотворчої

техніки та технології муніципально-правового будівництва, формуванні новітніх міжнародних муніципальних стандартів тощо.

Так, у фокусі проблем європеїзації та конституціоналізації муніципального права важливо звернути увагу на тенденції його антропологізації, що розкриваються у цілій системі детермінант та функціонально-телеологічних орієнтирів визнання місцевого самоврядування, існування та розвитку муніципалізму, які мають значення у контексті реалізації та захисту муніципальних прав людини тощо. Прикладом тому є положення Стамбульської декларації з проблем поселень людей²³⁹, де, стосовно до конституційного права на безпечне для життя і здоров'я довкілля йдеться про його муніципально-правову модифікацію в обов'язок держав-учасників цього документу забезпечити «особливі потреби жінок, дітей та молоді у надійних, здорових і безпечних умовах життя». З цією метою, держави-учасниці цього документу взяли на себе зобов'язання «добиватися покращення умов життя в населених пунктах такими засобами, які відповідають місцевим потребам та реальностям», а також визнали «необхідність аналізу глобальних економічних, соціальних та екологічних тенденцій в цілях утворення більш досконалого середовища мешкання для всіх людей». Також держави-учасники зобов'язуються «сприяти наданню повноцінного доступу людям з фізичними вадами, а також статевого рівноправ'я для участі в політичних акціях, програмах та проектах з питань житла та життєздатного розвитку поселень людей» (п. 7.).

З точки зору реалізації культурних прав людини у територіальних громадах заслуговують на увагу Рекомендації ЮНЕСКО про участь і внесок народних мас в культурне життя²⁴⁰. Виходячи з того, що «доступ до культури і участь у

---

²³⁹ Стамбульська декларація по населеним пунктам. Стамбул, 14 июня 1996 г. *Сайт Верховної Ради України*. URL: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_508

²⁴⁰ Рекомендация об участии и вкладе народных масс в культурную жизнь (ЮНЕСКО, Найроби, 26 ноября 1976 года). *Сайт Верховної Ради України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_574?find=1&text=%D0%B4%D0%B5%D1%86%D0%B5%D0%BD%D1%82%D1%80%D0%B0%D0%BB#w1_2

культурному житті є основними елементами загальної соціальної політики, пов'язаної з становищем трудящих мас, режимом роботи, вільним часом, сімейним життям, освітою і професійною підготовкою, містобудуванням і навколишнім середовищем», у документі визначено засоби культурної діяльності, перше місце серед яких відведене децентралізації матеріальної бази, заходів та рішень. Зокрема державам-членам або компетентним органам влади рекомендовано: «сприяти децентралізації заходів і заохочувати розвиток місцевих центрів, приділяючи особливу увагу малонаселеним зонам і периферійним районам, що знаходяться в несприятливих умовах; розвивати і зміцнювати мережу культурних та мистецьких установ не тільки в великих містах, а й в середніх містах, селах і кварталах; заохочувати міжрегіональні і міжобщинні обміни; стимулювати регіональну або місцеву ініціативу одночасно за допомогою забезпечення оперативних коштів на відповідних рівнях і шляхом поділу повноважень щодо прийняття рішень з представниками різних сторін, що беруть участь в культурних дебатах, і в цих цілях розвивати вторинні центри прийняття адміністративних рішень; передбачати спеціальні заходи щодо груп, що знаходяться в несприятливих умовах, і районів зі слаборозвиненим культурним життям. У зв'язку з цим пропонується враховувати, приміром, дітей, осіб з фізичними або розумовими вадами, осіб, які перебувають в лікарнях або в тюрмах, і осіб, які проживають у віддалених зонах або міських нетрях».

Останній момент є доволі актуальним для багатьох країн сучасного світу та ілюстративним в умовах викликів російсько-української війни. Так, згідно з визначенням ООН, людина мешкає в нетрях, якщо вона позбавлена хоча б однієї умови з цього списку: 1) чистої, придатної до вживання води (вода повинна бути доступна і в достатній мірі); 2) справної каналізації (одним туалетом не може користуватися велика кількість сімей); 3) достатнього житлового простору (в одній кімнаті не може проживати більше 3 осіб); 4) приміщення, призначеного для постійного проживання (житло повинно захищати від поганих погодних умов і перебувати на території, призначеної для житла, тобто не в гаражі або на складі);

5) права керувати своїм житлом (мешканців не можуть зігнати просто так, як, наприклад, з будинку на знесення).

Причин появи нетрів багато. Традиційно ООН ділить їх на «нетрі надії» і «нетрі відчаю». Перші – новобудови, що з'явилися з масовим приїздом робочої сили; другі – занепадницькі райони. Вони формуються внаслідок непродуманої або занадто швидкої урбанізації в країнах з невисоким рівнем життя основної маси населення, особливо сільського, яке стрімко переселяється у міста. Особливе поширення нетрі отримали в країнах Африки, Азії та Латинської Америки. Втім, старий житловий фонд у країнах з перехідною економікою, наприклад у сучасній Московії, повністю підпадає під визначення нетрів, прийняте ООН-Хабітат (Центр ООН з населених пунктів). Багато у чому це пояснює дикунське дивування рашистських загарбників наявністю в українських містах та селах каналізації, водогонів, відсутністю в Україні традиційних для Росії дерев'яних багатоквартирних бараків тощо. У 2001 році в державах СНД в умовах, наближених до нетрів, проживали мінімум 18 млн осіб, тобто 9 % міського населення. При цьому, доступні дані станом на 2010 рік свідчать, що частка такого житла в середньому по Росії складала 3 %, в окремих регіонах набагато вище (Інгушетія – 21 %, Республіка Тива – 19 %, Республіка Саха – 14 %) ²⁴¹.

Зрозуміло, що умови проживання мають колосальне значення у процесах функціонування муніципальних спільнот. Не викликає сумніву й прямий причинний зв'язок між образом життя та рівнем злочинності, не говорячи вже про інші соціальні девіації та аномалії (алкоголізм, наркоманія, токсикоманія, побутове насилля тощо). Водночас, за підрахунками дослідників, у більшості регіонів Росії діє правило: чим бідніші люди живуть у регіоні, тим активніше його торкнулася мобілізація. Аналітики пояснюють, що найчастіше армія в таких регіонах є одним із небагатьох роботодавців, а також «соціальним ліфтом». Зокрема, у 23 з 26

---

²⁴¹ Трущобы.

Вікіпедія.

URL:

https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%A2%D1%80%D1%83%D1%89%D0%BE%D0%B1%D1%8B#cite_note-9

регіонів, звідки мобілізують людей, доходи населення нижчі від загального рівня в Росії. При цьому, станом на серпень 2023 року лідерами за кількістю убитих на 10 тис. чоловіків працездатного віку стали Тива – 39, Бурятія – 30, Чукотка – 25, Забайкалля – 23, Магаданська область – 22. В своїй основі – це глибоко депресивні регіони з вкрай низьким рівнем життя населення, частина якого і проживає в нетрях. З одного боку, якщо заглибитись у статистику, виглядає так, ніби путінська влада звільняє Далекий Схід від населення. Кількість та мапа втрат щодо кількості працездатних чоловіків у цивілізованій країні підказала б, де є точки напруги. У Росії це спрацьовує лише частково. Тому що ціна людського життя нівельована, мораль знищена, отримання компенсації за вбитого родича – це історія успіху²⁴². Зрозуміло, що на відміну від споконвічної тяглости демократичних традицій в більшості європейських держав, в тому числі й в українських землях, в московітській традиції завжди превалювали автократичні та тоталітарні державотворчі практики. Втім, з іншого боку (можливо і частково, враховуючи багатовікові традиції варварства та умови сучасного політичного режиму), у житті в нетрях (як правило – нетрях відчаю із усіма встановленими ООН критеріями одночасно) також знаходяться коріння звірячої жорстокості та байдужості не лише до чужого, а і власного життя сучасних москвинів – нащадків андрофагів.

В аспекті забезпечення прав людини в умовах децентралізації, доволі показовими є положення та принципи Каракаської декларації²⁴³, яка була прийнята на основі схвалення 14 листопада 1990 року Регіональною конференцією з реструктурування психіатричної допомоги в Латинській Америці, що відбулася в Каракасі під егідою Пан-американської організації охорони здоров'я – Регіонального бюро ВООЗ країн Америки. Основний мотив прийняття даного

---

²⁴² Влада рф звільняє Далекий Схід від населення: група ІС оновила дані щодо втрат окупантів. *Інформаційний Спротив*. URL: <https://sprotyv.info/analitica/vlada-rf-zvilnya%D1%94-dalekij-shid-vid-naselennya-grupa-is-onovila-dani-shhodo-vtrat-okupantiv/>

²⁴³ Каракасская декларация (ООН; 14.11.1990 г.). *Сайт Верховної Ради України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_964?find=1&text=%D0%B4%D0%B5%D1%86%D0%B5%D0%BD%D1%82%D1%80%D0%B0%D0%BB#w1_2

міжнародного документу – необхідність захисту прав людини і громадянських прав психічно хворих. Констатується, що психіатрична лікарня, якщо це є єдиною формою забезпечення психіатричної допомоги, ізолює пацієнтів від їх природного оточення, посилюючи таким чином їх соціальні проблеми; створює несприятливі умови, що піддають небезпеці людські та громадянські права пацієнтів. Фактично йдеться про ізоляцію та виключення людей із громад. У Декларації відзначається, що традиційні психіатричні служби не дозволяють досягти цілей допомоги, організованої за принципом спільнот, які є децентралізованими. Декларується, щоб місцеві моделі систем охорони здоров'я використовувалися для забезпечення кращих умов для розвитку програм, заснованих на потребах здоров'я населення і з акцентом на децентралізацію, соціальну участь і профілактичний підхід. Орієнтуючи держави – учасниці Декларації на необхідність реструктурування психіатричної допомоги шляхом критичного перегляду домінуючої і централізуючої ролі психіатричних лікарень в наданні психіатричних послуг, у документі зазначається, що доступні ресурси, допомога і лікування повинні захищати особисту гідність і людські та громадянські права; ґрунтуватися на раціональних і технічно відповідних умовах і прагнути, щоб пацієнти залишалися в своїх спільнотах.

Також в умовах сьогодення особливого значення набуває проблематика екології у територіальних громадах, зародження екологічного конституціоналізму²⁴⁴ й екологічного муніципалізму²⁴⁵, становлення урбоекологічного права²⁴⁶ та здійснення муніципальної екологічної політики, власне, реалізація екологічних прав людини та формування спеціалізованих

---

²⁴⁴ Потапчук Г. В. Екологічний конституціоналізм: до питання про методологію пізнання (розуміння, визначення та дослідження). *Публічне право*. 2022. № 4 (48). С. 38–53.

²⁴⁵ Bookchin M. Thoughts on Libertarian Municipalism. *Institute for Social Ecology*. URL: <https://social-ecology.org/wp/1999/08/thoughts-on-libertarian-municipalism/>; Biehl J. The Politics of Social Ecology: Libertarian Municipalism. *Institute for Social Ecology*. URL: <https://social-ecology.org/1999/01/the-politics-of-social-ecology-libertarian-municipalism/>

²⁴⁶ Кірін Р. С. Актуальні проблеми урбоекологічного права: монографія. Київ, Дніпро: Журфонд, 2023. 351 с.

механізмів їх захисту. Екологічні проблеми сучасності обумовлюють «проникнення» у матерію муніципального законодавства великого масиву природоохоронних норм, що свідчить про перманентну тенденцію екологізації муніципального права та місцевого самоврядування, у свою чергу породжуючи нові виклики перед процесами децентралізації в Україні.

Нові екологічні виклики не лише для України й європейського континенту, а і Світу в цілому, виникли в умовах російсько-української війни. Основною екологічною проблемою, яку може спричинити війна, є радіаційне зараження та можливість радіаційної аварії через обстріли АЕС. Серед інших наслідків війни для стану довкілля в Україні можна назвали значне забруднення повітря, мінування сільськогосподарських земель та лісових насаджень, поширення отруйних речовин внаслідок обстрілів нафтобаз, газових сховищ та об'єктів хімічної промисловості, забруднення річок, ставків та акваторії морів через затоплення кораблів, розповсюдження нафтопродуктів та вибухових речовин; знищення заповідних територій, руйнування екосистем, загибель тварин та птахів, лісові пожежі, руйнування очисних споруд, дамб, мереж водопостачання, засмічення територій уламками зруйнованих будівель, розбитими авто, залишками побутових речей і техніки тощо. Ці проблеми, у першу чергу стосуючись життєдіяльності конкретних територіальних громад, мають загальнонаціональний та глобальний характер.

Адже у сучасному світі кожна людина стикається з природою та довкіллям у процесі своєї життєдіяльності, виступаючи при цьому в різних іпостасях – як житель міста або іншого поселення, як працівник або посадова особа, як громадянин держави або член всього світового співтовариства. Як показують дослідження Всесвітньої організації охорони здоров'я, стан здоров'я людей на 80% залежить від довкілля. Тому діяльність не лише держави, а усіх суб'єктів публічної влади, у тому числі й територіальних громад, щодо його охорони, забезпечення екологічної безпеки отримує в умовах викликів сьогодення пріоритетного значення.

Забезпечення екологічної безпеки як право на здорове довкілля вже отримало відображення в сучасній системі прав людини. Дослідження свідчать, що нові

глобальні процеси вимагають іншого рівня «екологізації прав» та їх зв'язку з ноосферною, коеволюційною і еколого-гуманістичною інтерпретацією «спільної людської домівки». У зв'язку з цим людина не повинна забувати про межі своєї «екологічної домівки», незворотні згубні наслідки того, якщо обмежені непоновлювальні ресурси будуть вичерпані і зруйнується процес самовідтворення біосфери.

Користуючись своїми правами і різноманітними інститутами, у тому числі й на рівні муніципально-правового регулювання, для задоволення різноманітних та зростаючих потреб, людина і людство в цілому повинні враховувати екологічні імперативи, співвідносити свою свободу з природно-екологічними обмеженнями. Саме тому у муніципальному праві має відобразитися гармонія розвитку людини і навколишнього середовища. У цьому зацікавлена в першу чергу сама людина, стурбована своїм майбутнім, та її асоціації за рівнем проживання – територіальні громади. Тому муніципальне право, усі права людини і найважливіше її право – право на життя – вже нині мають бути відображені у муніципальних та регіональних програмах та стратегіях захисту довкілля, збереження природних систем, муніципальних екосистем тощо²⁴⁷.

В екологічному вимірі важливість місцевого самоврядування та муніципального права яскраво ілюструють положення Екологічної Угоди Міст від 5 червня 2005 року²⁴⁸. Розглядаючи даний документ як «синергетичне продовження зусиль по сприянню стабільності розвитку, посиленню нестійких економік, підвищенню суспільної активності, і захисту природних систем планети», сторони – мери багатьох великих міст світу (у т. ч. і м. Києва), які підписали його, виходили,

---

²⁴⁷ Батанов О. В. Людський вимір децентралізації в умовах викликів російсько-української війни. *Децентралізація публічної влади в Україні: здобутки, проблеми та перспективи*: матеріали V Міжнародної науково-практичної конференції (12 травня 2023 р., м. Львів) / [за наук. ред. проф. О. В. Батанова, доц. Р. Б. Бедрія]. Київ; Львів; Щецин: ЛНУ імені Івана Франка, 2023. С. 25–26.

²⁴⁸ Екологічна Угода Міст. Підписана з нагоди Всесвітнього Дня Довкілля проведеного в рамках Екологічної програми Організації Об'єднаних Націй 5 червня 2005 року у Сан-Франциско, Каліфорнія. *Офіційний інтернет-сайт Київської міської ради*. URL: <http://kmr.gov.ua/divinfo.asp?Id=241>

у першу чергу, з того, що «більшість населення планети зараз живе в містах і що безперервна урбанізація приведе до того, що один мільйон людей буде переміщуватись до міст кожного тижня, створюючи тим самим нову низку екологічних проблем і можливостей». Вказуючи на те, що мери міст зі всього світу мають «унікальну можливість керувати розвитком належним чином підтримуваних міських центрів, в основі чого лежатимуть відповідні культурні і економічні місцеві заходи», сторони, які підписали цей документ, «зібралися разом для того, щоб вписати новий розділ в історію всесвітньої кооперації» та взяли на себе «зобов'язання підвищити рівень партнерських стосунків і побудувати екологічно стабільне, економічно динамічне, і соціально справедливе майбутнє для наших міських жителів».

З точки зору процесів формування та функціонування громадянського суспільства доволі рельєфно специфіку реалізації окремих видів прав людини у місцевому самоврядуванні ілюструють положення Переглянутої Європейської Хартії щодо участі молоді у громадському житті на місцевому та регіональному рівнях, прийнятої Конгресом місцевих та регіональних влад Ради Європи на 10-й пленарній сесії 21 травня 2003 р.²⁴⁹, у якій вказується, що «активна участь молодих людей у процесі ухвалення рішень та громадській діяльності на місцевому і регіональному рівнях має важливе значення, якщо ми дійсно маємо намір побудувати більш демократичне, солідарне і процвітаюче суспільство. ... Підтримуючи і стимулюючи участь молоді у суспільному житті, місцеві і регіональні влади мають сприяти соціальній інтеграції молодих людей, допомагаючи їм долати не лише проблеми та труднощі, але й знаходити відповідь на виклики сучасного суспільства, в якому часто домінують егоїзм та індивідуалізм. Проте для того, щоб участь молоді в суспільному житті на місцевому

---

²⁴⁹ Переглянута Європейська Хартія щодо участі молоді у громадському житті на місцевому та регіональному рівнях. Прийнята Конгресом місцевих та регіональних влад Ради Європи на 10-й пленарній сесії 21 травня 2003 р. *Досвід впровадження стандартів доброго врядування на місцевому рівні в Україні та інших європейських країнах*: збірник; В. С. Куйбіда, В. В. Толкованов. Київ, ТОВ «Поліграфічний Центр «Крамар», 2010. – С. 178, 181–182.

і регіональному рівнях була успішною, постійною і осмисленою, потрібно мати щось більше, ніж розвиток політичних чи адміністративних систем. Будь-яку політику чи дію, покликану активізувати участь молоді в житті суспільства, має забезпечувати культурне середовище, що поважає молодь і враховує різноманітні потреби, обставини та сподівання молодих людей».

У контексті порушеної нами тематики варто звернути увагу на положення частини I.5 «Політика мобільності і обмінів» цього документу, у якій вказується, що місцевим і регіональним владам слід підтримувати об'єднання чи групи, що виступають за підвищення мобільності молодих людей (молодих працівників, студентів або добровольців) через політику обмінів і розвивати політику зв'язків та усвідомлення себе громадянами Європи. Місцевим і регіональним владам слід заохочувати молодих людей, їх організації та навчальні заклади до активної участі в міжнародній діяльності, усіх видах обмінів та роботі в європейських мережах. Місцеві влади повинні бути готовими надати їм фінансову підтримку з метою сприяння вивченню мов і міжкультурним обмінам, а також обміну досвідом.

Важливою є роль місцевого самоврядування у реалізації та захисті прав осіб з особливими потребами. Так, одними з мотивів прийняття Конвенції про права осіб з інвалідністю²⁵⁰, стало розуміння того, що інвалідність – це поняття, яке еволюціонує, і що інвалідність є результатом взаємодії, яка відбувається між людьми, які мають порушення здоров'я, і відносницькими та середовищними бар'єрами і яка заважає їхній повній та ефективній участі в житті суспільства нарівні з іншими, а також визнання цінного нинішнього і потенційного внеску осіб з інвалідністю у загальний добробут і багатоманітність їхніх місцевих товариств і ту обставину, що сприяння повному здійсненню особами з інвалідністю своїх прав людини та основоположних свобод, а також повноцінній участі осіб з інвалідністю дасть змогу зміцнити в них почуття причетності й досягти значних успіхів у

---

²⁵⁰ Конвенція про права осіб з інвалідністю. ГА ООН, 13 грудня 2006 р. *Сайт Верховної Ради України*. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_g71/page

людському, соціальному та економічному розвитку суспільства та викоріненні бідності (Преамбула).

Відповідно до ст. 19 цього документу, яка має назву «Самостійний спосіб життя й залучення до місцевої спільноти», держави-учасниці цієї Конвенції визнають рівне право всіх осіб з інвалідністю жити у звичайних місцях проживання, коли варіанти вибору є рівними з іншими людьми, і вживають ефективних і належних заходів для того, щоб сприяти повній реалізації особами з інвалідністю цього права та повному включенню й залученню їх до місцевої спільноти, зокрема забезпечуючи, щоб: а) особи з інвалідністю мали можливість вибирати нарівні з іншими людьми своє місце проживання й те, де й з ким проживати, і не були зобов'язані проживати в якихось визначених житлових умовах; б) особи з інвалідністю мали доступ до різного роду послуг, що надаються вдома, за місцем проживання, та інших допоміжних послуг на базі місцевої спільноти, зокрема персональної допомоги, необхідної для підтримки життя в місцевій спільноті й уключення до неї, та з метою недопущення ізоляції або сегрегації від місцевої спільноти; с) послуги та об'єкти колективного користування, призначені для населення в цілому, були рівною мірою доступні для осіб з інвалідністю і відповідали їхнім потребам.

Свідченням перманентного розширення муніципальних прав людини є європейська практика їх надання постійним мешканцям-іноземцям. Так, ще у 1992 р. у рамках Ради Європи була прийнята Європейська конвенція про участь іноземців у суспільному житті на місцевому рівні²⁵¹, якою встановлюється принцип, згідно з яким іноземним громадянам гарантуються громадянські та політичні права, включно з правом брати участь у виборах. Так, згідно частини першої ст. 6 цього документу передбачається зобов'язання держав-учасників Конвенції надати кожному постійному мешканцю-іноземцю право голосувати та

---

²⁵¹ Європейська конвенція про участь іноземців у суспільному житті на місцевому рівні. Страсбург, 5 лютого 1992 року. Сайт Верховної Ради України. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/994_318

висувати свою кандидатуру на виборах до органів місцевого самоврядування, якщо він задовольняє тим правовим вимогам, які пред'являються громадянам і, крім того, на законних підставах постійно мешкає у відповідній державі упродовж п'яти років, що передують виборам. Також встановлюється, що ценз осілості, передбачений у статті 6, може становити і менший період (ст. 7).

Такий підхід є свідченням того, що у державах сучасної Європи відбувається кардинальне переосмислення сутності та змісту конституційного права на участь в управлінні публічними справами у вимірі громадянського суспільства: якщо держава має справи громадянами, іноземцями, особами без громадянства, біженцями, то місцеве самоврядування – з мешканцями. Держави-члени Ради Європи, які підписали Європейську хартію місцевого самоврядування, вважають, що право громадян брати участь в управлінні державними та суспільними справами належить до загальних для всіх держав демократичних приписів, і це право безпосередньо може бути здійснено саме на місцевому рівні.

Стратегічний момент у розумінні цієї проблеми полягає в еволюції загального конституційного правового статусу людини в місцевому самоврядуванні. В умовах громадянського суспільства на рівні територіальних громад цілком змінюється система координат, яка панує в державі щодо прав людини. З рівня «громадянин – держава» права людини переходять на рівень «мешканець – орган місцевого самоврядування» та трансформуються у муніципальні права особи.

Цей підхід, який існує в країнах сучасної Європи (наприклад у Данії, Бельгії, Польщі, Латвії), безпосередньо пов'язаний із визнанням відмінності різних статусів публічної влади: державної влади як представника суспільства в цілому, його політичної влади та місцевого самоврядування – як публічної влади територіального колективу. Так, наприклад, згідно ст. 130 Конституції Королівства Нідерланди 1815 року²⁵² право участі в виборах муніципальних рад та бути

---

²⁵² Grondwet voor het Koninkrijk der Nederlanden van 24 augustus 1815. URL: <https://wetten.overheid.nl/BWBR0001840/2023-02-22>

обраним до їх складу може бути надано Актом парламенту особам, які не є громадянами Нідерландів, але постійно проживають в муніципалітетах, якщо вони відповідають тим саме виборчим цензам, що і громадяни Нідерландів.

Такий підхід є свідченням підвищення ролі муніципально-територіального чинника в житті суспільства, створенням дієздатних територіальних громад, підтвердженням демократичних намірів національних держав та їх особливої уваги саме до мешканців певних територій.

Доволі рельєфно ілюструє проблему реалізації права на участь у місцевому самоврядуванні в контексті формування та функціонування громадянського суспільства екстраполяція на локальний рівень загальновизнаного у сучасному світі принципу рівності чоловіка та жінки. Досягнення гендерної рівності неможливе без наявності відповідного механізму реалізації прав і свобод, а зміни в суспільстві, звичайно, відбуваються через політичний процес, монопольними власниками якого все ще залишаються переважно чоловіки. Втім зміни у суспільстві, у тому числі й у їх гендерному вимірі, можуть відбутися лише за умовою, якщо такі зміни відбудуться у територіальних громадах. У сучасному міжнародному політичному й соціологічному дискурсі поняття місцевого самоврядування, децентралізації та функціонування територіальних громад досить часто розглядають у зв'язку з поняттям гендеру²⁵³.

При цьому увага акцентується на тому, що «впровадження гендеру» означає не просто додавання «жіночого компоненту» до проектів та програм. Це, насамперед, аналіз і врахування різних умов та вимог щодо жінок і чоловіків, тих ролей, які вони відіграють у соціумі в цілому, та територіальних громадах і процесах децентралізації публічної влади, зокрема. Однією з найбільш гендерно-чутливих проблем, характерних для сучасної України, є обмежений їх доступ жінок до влади в цілому та муніципальної влади, зокрема. Адже, незважаючи на те, що

---

²⁵³ Аналіз вразливості жінок та чоловіків в контексті децентралізації на територіях України, що постраждали від конфлікту. Нікого не залишити осторонь. Звіт. Вересень 2017. Підготовлений у рамках спільної програми ПРООН та ООН Жінки «Відновлення управління та сприяння примиренню в постраждалих від кризи громадах України». 72 с.

жінки в Україні де-юре мають рівні права з чоловіками, де-факто вони продовжують зазнавати дискримінації, зокрема і в політичній сфері, оскільки недостатньо представлені на рівні прийняття політичних рішень²⁵⁴. Щоправда, на відміну від національного рівня, ситуація з представленістю жіночого досвіду на місцевому рівні є дещо кращою та такою, що має позитивну тенденцію²⁵⁵.

Так, Комітет виборців України проаналізував результати виборів 2015 року до міських рад м. Києва та міст-обласних центрів. За даними з 22 міських рад, було обрано 214 депутаток та 969 депутатів. Таким чином, середній рівень представництва жінок в міських радах – 18,1%. З 214 депутаток, обраних за результатами виборів, 13 (або 6,1%) були лідерами партійних списків. Для порівняння, серед 5552 жінок-кандидаток в міські ради, було 58 лідерів списків, тобто 1%. З одного боку, це свідчить про те, що закріплення за жінками місць в прохідній частині списку сприяє проходженню в місцеві ради. З іншого боку, 93,9% обраних жінок-депутаток отримали мандат завдяки підтримці виборців, а не закріпленому місцю в списку. Тобто в суспільстві є потенціал для підтримки жінок на обрані посади, навіть за умови відносно меншого за чоловіків-кандидатів ресурсного забезпечення агітації. В цілому, зазначають експерти, в порівнянні зі складом міських рад попереднього скликання, ситуація з гендерним балансом покращилась в 11 з 22 радах. Поріг в 30% було подолано тільки в одній міській раді – а саме, в Чернігівській. При цьому, робиться висновок, що низький рівень представництва жінок в місцевих органах влади, що обираються, не пов'язаний із небажанням жінок йти в політику.

Також Український Жіночий Фонд у партнерстві з Національним демократичним інститутом (НДІ) здійснив гендерний моніторинг місцевих

---

²⁵⁴ Сулова І. Участь жінок в Українській політиці. *Вісник Центральної виборчої комісії*. 2016. № 2 (34). С. 18–19.

²⁵⁵ Гендерна рівність у місцевому політичному житті та гендерна концепція у місцевій політиці в Україні. Документ до обговорення підготовлений п. Вишнею Бачановіч, консультантом з гендерної рівності за координації Департаменту співробітництва та зовнішніх відносин Секретаріату Конгресу місцевих та регіональних влад Ради Європи. Лютий 2018. 38 с.

виборів, що відбулись 25 жовтня 2020 року. Метою гендерного моніторингу є комплексний гендерний аналіз виборчого процесу задля виявлення можливостей та перешкод для участі жінок у виборах та їх обрання до органів місцевого самоврядування.

Зазначається, що завдяки дотриманню гендерної квоти у виборчих списках партій до обласних рад та міських рад великих міст, зокрема 24 міських рад міст-обласних центрів, м. Києва, Краматорська та Бахмута було більше жінок, порівняно з попередніми виборами 2015 р. Також, порівняно із попередніми місцевими виборами, зросло представництво жінок у новобраних радах – з 20% до майже 31% у вищезгаданих міських радах, і з 15% до 28% у обласних радах. На обмежений характер застосування квоти Український Жіночий Фонд звертав увагу і раніше.

Однак, надана Центральною виборчою комісією статистика показує, що попри зростання представництва у великих громадах, загалом в Україні представленість жінок у місцевих радах впала на 12,6%. Якщо за результатами виборів 2015 року до місцевих рад було обрано 49,5% жінок, то у 2020 році – тільки 36,9%. Погіршення загальної статистики викликано різким зменшенням представництва жінок на рівні селищних та сільських рад – з 46,1% та 55,7% у 2015 році до 37,9% та 41,3% у 2020 році.

Представленість жінок на посадах сільських, селищних, міських голів також погіршилась, з 31,4% за результатами виборів 2015 року до 16,6% за результатами виборів 2020 року. Реформа децентралізації призвела до укрупнення територіальних громад та зменшення кількості місцевих рад. Якщо в 2015 році проводились вибори до 9831 селищної та сільської ради, і обирались 131989 депутатів, то у 2020 році проводились вибори до 1051 ради і були обрані 23894 депутатів селищних і сільських рад. Якщо на виборах 2015 року були обрані 10131 сільський, селищний, міський голова (з них 6954 чоловіків (68,6%) та 3177 жінок (31,4%)), то на виборах 2020 року – тільки 1412 голів (1178 чоловіків (83,4%) та 234 жінок (16,6%)).

Укрупнення територіальних громад призводить як до збільшення конкуренції, так і до зростання ролі фінансових та інших ресурсів для проведення

передвиборчої кампанії. Якщо у малій громаді масштабні рекламні виборчі кампанії фактично не проводились, адже лідерки і лідери думок і так, переважно, були добре відомі громаді, і могли самостійно організувати особисті зустрічі з виборцями та поширення інформації, то у більшій громаді нерівний доступ жінок і чоловіків до ресурсів може впливати на результати виборів.

За оцінкою Українського Жіночого Фонду, зростає роль тренінгових, менторських програм для жінок, зацікавлених у місцевій політиці, щодо планування та проведення виборчої кампанії, роботи із виборцями, акумулюванні ресурсів для подолання нерівних стартових умов та перемоги на виборах. Жінки-кандидатки зацікавлені у знаннях та інформаційних ресурсах.

На виборах голів громад 2015 року жінки перемагали частіше – серед кандидатів вони були представлені на рівні 13%, а серед обраних – на рівні 31,4%. На виборах 2020 року відсоток жінок серед кандидатів становив 16,4% – а серед обраних голів 16,6%. Несприятливим фактором для ширшої участі жінок як кандидаток у місцевих виборах було також зростання розміру виборчої застави та запровадження виборчої застави на всіх рівнях, незалежно від кількості виборців.

Отже, моніторинг Українського Жіночого Фонду показав тенденцію до зменшення представництва жінок у новообраних радах після оголошення результатів виборів. Так, за результатами виборів 25 жовтня 2020 року, до обласних рад було обрано 1660 депутатів, в тому числі 1195 чоловіків та 465 жінок). Із них, 105 чоловіків (8,8% від обраних) та 60 жінок (13%) відмовились від мандатів. Внаслідок замін, рівень представництва жінок в обласних радах зменшився з 28% до 26,5%.

До міських рад великих міст, зокрема 24 міських рад міст-обласних центрів, м. Києва, Краматорська та Бахмута було обрано 1244 депутатів, в тому числі 860 чоловіків та 384 жінок. Із них, 89 чоловіків (10,3% від обраних) та 44 жінок (11,5%) відмовились від мандатів. Внаслідок замін, рівень представництва жінок в міських радах цих міст зменшився з 30,9% до 29,8%.

Загальна кількість відмов серед обраних кандидатів була вищою, адже до встановлення остаточних результатів виборів від одного мандату могли по черзі

відмовитись кілька кандидатів. Серед можливих причин – формальне виконання гендерної квоти партіями для реєстрації, тиск з боку партійних осередків, незацікавленість у роботі в місцевій раді кандидатів та кандидаток, зміна їх життєвих пріоритетів тощо²⁵⁶.

Такі дані Українського Жіночого Фонду дають підстави зробити висновок, що недостатня залученість жінок до прийняття рішень при висуванні кандидатур та ухваленні інших важливих внутріпартійних рішень є несприятливою для посилення внутріпартійної демократії та представництва обраними від партій кандидатами і кандидатками інтересів територіальних громад та, усилу цього, й всього громадянського суспільства.

Цікавими та доволі показовими у гендерному вимірі місцевого самоврядування та громадянського суспільства є й інші висновки²⁵⁷. Так, оскільки діяльність місцевої влади базується на традиційно жіночих інтересах: добробут, освіта, чистота довкілля, охорона здоров'я та дозвілля, то й до відповідних структур жінок задіяли нарівні з чоловіками. З боку гендерної перспективи, органи місцевого самоврядування – це найбільш наближений та доступний рівень управління для жінок. Це пояснює той факт, що відсоток жінок у радах місцевого рівня сьогодні набагато вищий, ніж у Верховній Раді. Це підтверджують і наведені вище статистичні дані, які свідчать, що чим нижчий рівень органів влади, тим вони доступніші для жінок.

---

²⁵⁶ Заява №4 за проміжними результатами гендерного моніторингу на місцевих виборах в Україні 25 жовтня 2020 року. Український жіночий фонд. URL: <https://www.uwf.org.ua/news/12053?fbclid=IwAR3vJ17n-3QC7gc3cwhIyLA9EE3tVtXD6MMqyI5-F2EMmiQY95fC0az7-14>

²⁵⁷ Гендерний моніторинг виборів. Молодий вік для чоловіків – перевага, а для жінок – недолік. Жінки у політиці, 2 листопада 2015 р. URL: http://vybory2012.wcu-network.org.ua/Gendernii_montoring_viborv_Molodii_vk_dlja_cholovkv_-_perevaga_a_dlja_zhnok_%E2%80%93_nedolk; Хаос із застосуванням гендерної квоти на місцевих виборах є прямим наслідком безсистемності законодавчої роботи парламенту / ОПОРА, 1 жовтня 2015 р. URL: <http://www.oporaua.org/news/8607-haos-iz-zastosuvannjam-gendernoji-kvoty-na-miscevyh-vyborah-je-prjamym-naslidkom-bezsystemnosti-zakonodavchoji-roboty-parlamentu-opora>

У цьому аспекті доволі цікавим та ілюстративним є зарубіжний досвід. Так, згідно з даними організації «Об'єднані міста і місцеві уряди» (UCLG) у світі лише 5% жінок-мерів та 20% жінок-депутатів. Лише 10 зі 195 світових столиць очолюють жінки, що складає 5,1%. Трошки вищим є рівень представництва жінок-мерів у містах-мільйонниках – 29 жінок з 493 мерів міст, що складає 6,1%. За даними Співки асоціацій місцевих органів влади південно-східної Європи (NALAS), яка включає в себе 14 повних членів національних асоціацій МСВ, 7 – асоційованих членів, 9 000 – органів місцевої влади, які представляють 80 млн мешканців, лише 8,4 % міських голів в південно-східній Європі – це жінки, 91,6 % – чоловіки; 29,9% депутатів в південно-східній Європі – це жінки, 70,1% – це чоловіки. Стурбовані цією ситуацією на Генеральній асамблеї Співки асоціацій місцевих органів влади південно-східної Європи (Приштина, Сербія 14-15 квітня 2016 р.) делегати співки прийняли Положення про сприяння гендерній рівності на місцевому рівні²⁵⁸.

Є й інші приклади посиленої уваги світового співтовариства до проблем гендерної рівності у територіальних громадах. Так, країни-учасники Декларації про міста та інші населені пункти в новому тисячолітті²⁵⁹, вважаючи за необхідне за допомогою відповідних механізмів забезпечити щоб жінки відігравали ефективну роль у прийнятті рішень місцевими органами влади (п. 39), заявили про свою дотриманість меті забезпечення гендерної рівності у розвитку населених пунктів та сповненні рішучості підтримувати гендерну рівність та розширення можливостей жінок у якості ефективних способів боротьби з бідністю та стимулювання розвитку населених пунктів, які будуть по справжньому стійкими. «Ми далі беремо на себе зобов'язання формулювати та зміцнювати політику та практику забезпечення

---

²⁵⁸ Семра Амет. Сприяння гендерній політиці в діяльності асоціацій та органів місцевої влади. Кращі практики Співки асоціацій місцевих органів влади південно-східної Європи (NALAS) URL: https://www.auc.org.ua/sites/default/files/semra_nalas_-_gender_mainstreaming_at_local_level_upd_ukr.pdf

²⁵⁹ Декларация о городах и других населенных пунктах в новом тысячелетии: Принята резолюцией S-25/2 специальной сессии Генеральной Ассамблеи от 9 июня 2001 года. *Сайт Верховної Ради України*. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/ru/995_849

повної та рівноправної участі жінок у плануванні населених пунктів та прийнятті рішень», – зазначалося у Декларації (п. 44).

У гендерному вимірі функціонування місцевого самоврядування та перспективного розвитку громадянського суспільства з позиції міжнародних муніципальних стандартів колосальне значення набувають положення Всесвітньої декларації Міжнародного союзу місцевих органів влади про роль жінки у місцевому самоврядуванні²⁶⁰. Так, у частині 10 цього документу закріплено, що система місцевого управління займає унікальне положення з точки зору сприяння боротьбі за гендерну рівність на глобальному рівні. Вона може зробити серйозний вплив на положення жінок та ситуацію в галузі гендерної рівності в усьому світі. У частині 12 документу вказується й наступний мотив розробки цього документу: «з метою утворення стійких, заснованих на принципах рівноправ'я та демократії місцевих органів управління, де б жінки і чоловіки мали рівний доступ до процесу прийняття рішень, рівний доступ до послуг і рівний статус в процесі надання цих послуг, гендерна проблематика має бути включеною у всі сфери директивної й управлінської діяльності місцевих органів управління».

Група спеціалістів з гендерного підходу Ради Європи (1995-1998)²⁶¹ визначила гендерний підхід як «(ре)організацію, покращення, розвиток та оцінка політичних процесів таким чином, аби аспект гендерної рівності та перспективи був врахований в усіх напрямках політики та на усіх рівнях та етапах при залученні усіх сторін в процесі розвитку політики». Рекомендація 148(2004) Конгресу про гендерний підхід на місцевому та регіональному рівнях наголошує на важливості механізмів гендерної рівності як визнаної системи підтримки, спрямованої допомогти тим особам, яких залучено до розробки політики й надання послуг, зрозуміти й реалізувати концепцію гендерної рівності, а також спосіб, у який

---

²⁶⁰ Всемирная декларация Международного союза местных органов власти (МСМОВ) о роли женщин в местном самоуправлении (Зимбабве. 1998 г.). Участие женщин в руководстве городами. URL: <http://www.owl.ru/win/docum/un/habitat/declar.htm>

²⁶¹ Гендерний підхід: Концепція, методологія та презентація кращих практик, Рада Європи, 2014 р., м. Страсбург, С. 41. URL: <https://rm.coe.int/1680596135>

належить відстежувати прогрес та заохочувати до звітності осіб, залучених до робіт²⁶²

Разом з Рекомендацією 148(2004), Резолюція 176(2004) Конгресу закликає органи місцевих та регіональних влад підтримувати гендерну рівність на гендерний підхід та застосовувати в цьому напрямку на практиці відповідні інструменти та механізми, особливо статистику з розподілом за статтю²⁶³

Також, у сучасній Європі одним з ефективних інструментів гендерного підходу є гендерно чутливе бюджетування. Так, Резолюція 405(2016) Конгресу щодо гендерно чутливого бюджетування²⁶⁴ стимулює національні, регіональні та місцеві органи влади пропонувати та впроваджувати відповідні інструменти та процедури. Особливо ця резолюція наголошує на проведенні місцевими та регіональними органами влади аналізу бюджету з розбиттям за статтю, обміні думками та кращими практиками з містами та регіонами, які вже застосовують методи гендерно чутливого бюджетування та планувати механізми консультування та залучення громадського суспільства.

Знаковою є Резолюція 391(2015) Конгресу про боротьбу із зростаючою бідністю серед жінок: відповідальність місцевих та регіональних органів влади²⁶⁵, яка спонукає країни-члени враховувати гендерний аспект бідності та брати до уваги зростаючий рівень бідності серед жінок в процесі боротьби з бідністю.

---

²⁶² Рекомендація 148 (2004) про гендерний підхід на місцевому та регіональному рівнях: стратегія сприяння рівності між жінками та чоловіками в містах та регіонах. Конгрес місцевих та регіональних влад Ради Європи, 27 травня 2004 рік. URL: <https://rm.coe.int/168071a54>

²⁶³ Резолюція 176 (2004) про гендерний підхід на місцевому та регіональному рівнях: стратегія сприяння рівності між жінками та чоловіками в містах та регіонах. Конгрес місцевих та регіональних влад Ради Європи, 27 травня 2004 рік. URL: <https://rm.coe.int/16807191f2>

²⁶⁴ Резолюція 405(2016) та Пояснювальний меморандум про гендерне бюджетування, CG 31(2016)10 final, Комітет управління Конгресу місцевих та регіональних влад Ради Європи, 21 жовтня 2016 р. URL: <https://rm.coe.int/1680718ce9>

²⁶⁵ Резолюція 391(2015) про боротьбу із зростаючою бідністю серед жінок: відповідальність місцевих та регіональних органів влади, Конгрес Ради Європи, 21 жовтня 2015 р. URL: <https://rm.coe.int/16807199f1>

Можна згадати й Європейську хартію рівності жінок і чоловіків на місцевому рівні²⁶⁶, розроблену у 2006 році Радою європейських муніципалітетів і регіонів (CEMR). Європейська хартія, як інструмент політичної волі, дуже корисна для органів місцевого самоврядування. Підписана міськими головами, ця Хартія надає чіткі рекомендації органам місцевого самоврядування щодо заходів в рамках їх компетенції, які потрібно впроваджувати для забезпечення рівноправ'я між чоловіками та жінками (а також національними меншинами, недієздатними особами тощо). Крім сприяння гендерній рівності та рівним можливостям (кампанії, громадський простір, застереження), у документі також зосереджено увагу на важливості виконання гендерного аналізу місцевих рішень/політики, консультацій з чоловіками та жінками стосовно різних питань, а також розвитку гендерно чутливих соціальних служб. Згідно з цим документом, органи місцевого самоврядування зобов'язані розробити план заходів з впровадження політики гендерної рівності а також заохочуються до розробки та обміну кращими практиками між містами та регіонами.

Ці та інші міжнародні документи з питань гендерної рівності передбачають, що основні напрями діяльності щодо впровадження гендерної рівності (на національному, регіональному чи місцевому рівні) повинні включати: професійну підготовку жінок і нарощування їх потенціалу; підвищення рівня поінформованості та зміна уявлень громадськості щодо гендерних ролей чоловіків та жінок; створення мережі партнерських організацій з підтримки просування жінок у сферу політики й управління. Інші можливості підвищення участі жінок у політичному житті та управлінні, в першу чергу, на місцевому рівні, передбачають: використання бюджету як важливого політичного інструменту; посилення роботи на місцях; пропаганда гендерної рівності і агітація за неї; проведення гендерних

---

²⁶⁶ Європейська хартія рівності жінок і чоловіків у житті місцевих громад, Рада Європейських муніципалітетів та регіонів, травень 2006 рік, м. Інсбрук. URL: http://www.ccre.org/docs/charte_egalite_en.pdf

досліджень, використання різних показників; реформа виборчої і політичної системи; зміна ролі жінок в політиці.

Також міжнародні документи та результати різних національних досліджень свідчать про необхідність застосування гендеру до публічного врядування з питань послуг з водопостачання, яка означає, що місцеві органи влади мають бути відповідальними, чутливими, задіяними та прозорими як щодо чоловіків, так і щодо жінок при плануванні нових систем з водопостачання, при їх експлуатації та алокації ресурсів на своїй території. Нерідко в публікаціях зустрічається висновок, що надання послуг водопостачання у домогосподарства є високо релевантним проявом стосунків між державою та індивідуумами, які по-різному впливають на чоловіків і жінок. У зв'язку з цим рекомендується проводити як аналіз гендерної ситуації на рівні спільнот, так і на рівні домогосподарств, де існує глибоко усталений традиційний розподіл праці між жінками та чоловіками²⁶⁷.

Міжнародні та національні структури, які опікуються питаннями гендерної рівності у місцевому самоврядуванні, закликають застосовувати принцип врахування гендерної проблематики шляхом включення її в усі стратегії, програми та заходи з надання послуг в рамках окремих органів місцевого самоврядування та їх асоціацій на національному, регіональному та міжнародному рівнях, розробляти методи моніторингу і оцінки такого роду роботи; вишукувати нові шляхи забезпечення того, щоб жінки були представлені в процесі управління на місцях і активно брали участь в ньому, використовуючи формальні, а також неформальні засоби; зміцнювати співробітництво на міжнародному та національному рівнях між органами місцевого самоврядування та їх асоціаціями на національному, регіональному та міжнародному рівнях з метою розширення обміну досвідом; розробляти програми і стратегії, які сприяють усуненню перешкод на шляху участі жінок в процесі прийняття рішень на місцевому рівні; розробляти, здійснювати і контролювати плани дій по сприянню створенню рівних можливостей для роботи

---

²⁶⁷ Аналітичний звіт «Децентралізація та місцеве врядування як потенціал гендерної рівності» (Заключний). Підготовлений БФ «Інтелектуальна перспектива». Київ, 2011. С. 37–38.

в муніципальних органах, включаючи рівні можливості щодо найму, просування по службі, винагороди, а також рівні умови праці; домагатися зміни поглядів, що стосуються гендерних питань, шляхом підвищення рівня інформованості в рамках системи освіти, а також політичної та адміністративної структури місцевих органів управління; активно взаємодіяти з іншими членами суспільства, включаючи національні гендерні структури і організації, приватний сектор, неурядові організації, професійні об'єднання, жіночі організації, науково-дослідні установи та профспілки тощо.

Розглядаючи гендерні стереотипи та дискримінаційні практики у місцевому самоврядуванні за ознакою статі своєрідними аномаліями у муніципально-правовій сфері, вважаємо, що місцеве самоврядування є невід'ємною частиною громадянського суспільства та національної структури публічного владарювання у демократичній державі, являючи собою рівень влади й управління, що є найбільш близьким до громадян, і, в силу цього, спроможним найкращим чином включати жінок в процес прийняття рішень щодо умов життя територіальних громад та питань місцевого значення, використовувати їх знання, досвід та можливості для сприяння стійкому розвитку територіальних громад.

Звідси можна зробити висновок, що місцеве самоврядування відноситься до числа найбільш гендерно чутливих інститутів демократії та громадянського суспільства. Враховуючи серйозні виклики та загрози, які виникають у сфері реалізації та захисту прав людини в цілому, наукова громадськість має висловлювати свою виважену позицію щодо актуальних проблем інституціоналізації та конституювання гендерних прав в цілому та їх послідовної реалізації у житті територіальних громад та діяльності органів місцевого самоврядування, зокрема.

Однією з найбільш складних, суперечливих та таких, які вкрай неоднозначно сприймаються та вирішуються у сучасному світі, є проблема прав людини за ознакою сексуальної орієнтації. Втім уявити собі сучасне цивілізоване та функціональне громадянське суспільство, у якому відсутні ефективні механізми реалізації та захисту прав ЛГБТК-спільноти, не можливо. Попри те, що майже усе

XX ст. пройшло під прапором її боротьби за свої права, й сьогодні залишається чимало проблем у даній сфері. Враховуючи, що права людини за ознаками сексуальної орієнтації переважною мірою порушуються саме на локальному рівні: адже життєвим простором існування цієї категорії людей є, насамперед, територіальна громада, – питання прав ЛГБТІК+ об'єктивно може розглядатися і в аспекті формування та реалізації муніципальних прав людини.

Свідченням тому є, зокрема, позиція Конгресу місцевих і регіональних влад Ради Європи, який звернув увагу на необхідність подолання проблеми дискримінації сексуальних меншин. Відповідно до позиції даної установи, гомофобні інциденти у ряді держав-членів свідчать не тільки про систематичні порушення основних прав ЛГБТІК+, а і показують, що в багатьох випадках органи влади, на які покладено позитивний обов'язок захисту громадян від дискримінації, фактично заохочують несправедливість та сприяють неправомірному обмеженню прав. На запобігання та протидію дискримінації у державах-членах Ради Європи 2007 р. Конгресом було прийнято Рекомендацію 211 (2007) «Про свободу зборів і висловлювання думок для лесбійок, геїв, бісексуалів і трансгендерних осіб»²⁶⁸. Враховуючи, що свобода вираження думки і свобода зборів є ядром демократичного громадянського суспільства і що роль влади у захисті цих прав є фундаментальною, Конгрес місцевих і регіональних влад Ради Європи запропонував модель імплементації цих прав на місцевому рівні держав-членів без дискримінації за ознакою сексуальної орієнтації та гендерної ідентичності.

Як зазначається у даних Рекомендаціях, право висловлювати думку та виражати свою ідентичність з іншими людьми є невід'ємною частиною толерантності – принципу захисту різноманітності суспільства шляхом вільного обміну ідеями, які можуть привести до збагачення на рівні індивіда та суспільства. Ці свободи, природно, несуть з собою певні обов'язки і відповідальність і, тому, як

---

²⁶⁸ Recommendation 211 (2007) Freedom of assembly and expression for lesbians, gays, bisexuals and transgendered persons. The Congress of Local and Regional Authorities. URL: <https://wcd.coe.int/ViewDoc.jsp?id=1099699&Site=Congress>

держава, так і регіональні або місцеві органи можуть встановлювати обмеження тільки там, де вони передбачені законом. Беручи до уваги, що свобода слова і зібрань лежить в основі демократичного суспільства, а також те, що роль місцевої влади в підтримці цих прав має основоположне значення, Конгрес місцевих і регіональних влад здійснив огляд реалізації цих прав на місцевому рівні по всій Європі та рекомендував країнам-членам Ради Європи забезпечити, щоб вони публічно виступали проти дискримінації за ознакою належності до сексуальних меншин; здійснювали заходи щодо боротьби з пропагандою ненависті на даному ґрунті, з усією строгістю розслідували усі випадки насильства або розпалювання ненависті щодо ЛГБТК+, визначали, чи є ці дії дискримінацією або гомофобією, можливо, зіграли певну роль у вчиненні злочину, забезпечували судові переслідування винних; в разі необхідності здійснювали позитивні заходи відповідно до вимог Європейського суду з прав людини; щоб гарантувати реалізацію свободи зібрань і висловлювання як на державному, так і місцевому та регіональному рівнях; забезпечували можливості ЛГБТКІ+-груп проводити консультації при реформуванні будь-якого з вищевказаних заходів з точки зору взаємної вигоди всіх зацікавлених сторін і розвивали дух співпраці, а не конфронтації. Конгрес звернув увагу на те, щоб усі місцеві влади були в курсі всіх нових законодавчих норм і відповідного прецедентного права, що стосується свободи зібрань і висловлення думок і антидискримінаційних заходів. На думку Конгресу, надання фінансової або іншої підтримки з боку місцевої влади організаторам заходів ЛГБТКІ+-спільноти має бути забезпечене в рівній мірі щодо всіх подібних груп, при цьому не повинно бути ніяких законодавчих заборон місцевим органам влади, які надають допомогу або рекламують події ЛГБТ-спільноти тощо.

Ще одним фактором, який змушує по новому дивитись на проблеми функціонування територіальних громад та процеси, пов'язані із реалізацією муніципальних прав людини, є вплив тенденції математизації, інформатизації та цифровізації муніципального права. Інформація пронизує усе життя сучасних

суспільства та держави. Тому, без перебільшення можна стверджувати, що сучасні територіальні громади живуть в епоху глобальних диджитальних змін.

Проникнення у муніципальне життя методів кібернетики, ІТ-технологій, цифровізації не лише відкрили нові горизонти у розвитку муніципального права, а й створили широкі можливості для реалізації більшості прав людини у територіальних громадах (політичних, економічних, соціальних тощо). Наслідком цифровізації муніципально-правової матерії стають якісні та структурні зміни, а також формально логічні зв'язки та відносини, які існують у житті територіальних громад («громада в смартфоні», «цифрова спроможність громади», «цифрова громада»), муніципальному виборчому та референдумному процесі (е-демократія), муніципальній правозахисній та правозастосовчій практиці, надання адміністративних послуг на муніципальному рівні, е-консультації, е-петиції, функціонуванні сервісів, які допомагають вирішувати поточні проблеми у місті («Відкрите місто», «Мапа звернень»), різних чат-ботів, за допомогою яких можна отримати швидку відповідь від органу влади. Ці інструменти поступово стають своєрідними провідниками думок та каталізаторами обміну інформацією між владою та громадою.

Основні аспекти цифровізації громади ґрунтуються на 8-ми принципах Good Governance – залучення громади до ухвалення важливих рішень, відкритість, підзвітність, доступність та ефективність муніципалітету, його готовність до консенсусу з громадою та здатність чути кожного мешканця. Дуже важливою є експертна підтримка муніципалітетів для покращення стратегій комунікації з громадою та бізнесом, впровадження цифрових технологій. Виходячи з досвіду європейських держав, одним із головних пріоритетів у процесі цифровізації громад є підвищення цифрової грамотності населення, що передбачає створення не лише умов для навчання дорослих, а також і впровадження мотиваційних програм та проведення інформаційних кампаній для більшого залучення жителів до використання впроваджених цифрових інструментів. Без перебільшення саме завдяки сучасним цифровим технологіям «цифрова громада» творитиме «цифрове майбутнє» людства.

Безумовно, повномасштабне вторгнення Росії в Україну піддало ризику реформаційні процеси, серед яких опинилась і реформа місцевого самоврядування. Проте, попри складні умови дефіциту бюджету, зміщення фокусів уваги та нестачі кадрів, громади продовжують запускати процеси цифровізації на місцях. Дотримання громадами пріоритету на побудову цифрової держави стало важливим фактором забезпечення стійкості під час війни як на місцевому, так і на державному рівнях. Так, з лютого 2023 р. Міжнародна організація SocialBoost в партнерстві з Міністерством цифрової трансформації України та за підтримки Програми «U-LEAD з Європою» запустила акселераційну програму для територіальних громад, яка допоможе створити та реалізувати проекти цифрової трансформації. Програма «Громада 4.0» допоможе теперішнім і майбутнім лідерам цифрової трансформації сформуванню концепції і запустити диджитал-проекти, засновані на поточних потребах мешканців та органів влади громад. Програма передбачає використання вже наявних технологій та розробку нових рішень задля посилення стійкості, оптимізації цифрових процесів і впровадження інновацій, які сприятимуть відновленню і відбудові країни. Очікується, що запровадження цифрових технологій відіграватиме важливу роль у розвитку країни. Цифровізація стане для українських громад одним з інструментів відновлення та економічного зростання у післявоєнний час. Зокрема, для формування і розвитку проектів цифрової трансформації громад SocialBoost буде використовувати багаторічний досвід і практики розвитку стартапів та ІТ-екосистеми України²⁶⁹.

В умовах викликів російсько-української війни та перспектив повоєнної відбудови є й інші проблеми муніципального права та децентралізації у фокусі реалізації та захисту прав людини²⁷⁰. Підтвердженням тому є не лише розширення

---

²⁶⁹ Час диджитальних змін: нова можливість для цифровізації українських громад. *Децентралізація*. URL: <https://decentralization.gov.ua/news/16062?fbclid=IwAR01ucB034qa4RG4wF1RoZd1vNzOutJFyZCnBc8MiY95fnLMhb7A4RswCLA>

²⁷⁰ Батанов О. В. Людський вимір децентралізації в умовах викликів російсько-української війни. *Децентралізація публічної влади в Україні: здобутки, проблеми та перспективи*: матеріали V Міжнародної науково-практичної конференції (12 травня 2023 р., м. Львів) / [за наук. ред. проф.

компетенції органів місцевого самоврядування України в сфері захисту прав людини в період воєнного стану²⁷¹, а і формування так званого мілітарного конституціоналізму та муніципалізму²⁷². Цілий спектр практичних проблем існує у контексті реалізації у територіальних громадах свободи пересування і права на вільний вибір місця проживання, права на свободу релігії, права на охорону здоров'я, права на освіту тощо.

Підтвердженням важливості локально-територіального виміру реалізації та захисту прав людини є перманентне розширення кадастру муніципальних прав людини та поступове формування так званої «муніципальної людини»²⁷³, феноменологія якої виникає на стику права і соціуму, права і людини, індивідуального і колективного, приватного та публічного, – тобто в межах науки про людину і соціум, їх органічної взаємодії, взаємного впливу та взаємозалежностей, їх (впливу і взаємозалежності) аксіологічного, конотаційного, наративного, інформаційно-комунікаційного значення та потенціалу, що, насамперед, розкривається у межах юридичної антропології. Виникнення

О. В. Батанова, доц. Р. Б. Бедрія]. Київ; Львів; Щецин: ЛНУ імені Івана Франка, 2023. С. 18–29; Батанов О. В. Виклики російсько-української війни: деякі фактори перемоги України в історичному та міжнародному вимірі. *Правовий статус учасників бойових дій, військових капеланів, полонених: міжнародні норми, реалії російсько-української війни*: матеріали міжнародної правової школи, м. Ужгород, 21 квітня 2023 р. Ужгород: Ужгородський національний університет, 2023. С. 12–25.

²⁷¹ Баймуратов М., Кофман Б. Роль органів місцевого самоврядування України в сфері захисту прав людини в період воєнного стану: до формування праксеологічно-компетентної парадигми. *Незалежність України: права людини та національна безпека*: зб. матеріалів Другої міжнар. наук.-практ. конф. (Львів, 20 травня 2022 року) / упоряд. Л. В. Ярмол. Львів: Галицька видавн. спілка, 2022. С. 83–89.

²⁷² Баймуратов М. О., Кофман Б. Я. Мілітарний конституціоналізм: до питання про формування, розуміння і оформлення феноменології. *Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України*. 2022. № 3. С. 6–18.

²⁷³ Баймуратов М. О., Кофман Б. Я. «Муніципальна людина»: параметральні ознаки, поняття, роль і значення в формуванні і функціонуванні локальної демократії та демократичної правової державності. *Електронне наукове видання «Аналітично-порівняльне правознавство»*. 2022. № 5. С. 37–43. URL: <http://journal-app.uzhnu.edu.ua/article/view/270192/265544>; Боярський О. О. Становлення феноменології муніципальної людини в межах громадянського суспільства і держави. *Часопис Київського університету права*. 2020. № 2. С. 110–118.

профільної феноменології також пов'язане з формуванням, проявами і реалізацією екзистенційних інтересів людини в процесі здійснення нею свого життєвого циклу та функціонування в межах територіальної громади в умовах місцевого самоврядування, – причому, наведені інтереси трансформуються в «муніципальні права людини». Наріжним камінням у формуванні феноменології «муніципальна людина», її внутрішньою основою є т. зв. «синдром демократії участі», що, насамперед, характеризує людину-члена територіальної громади як носія системи політичних, економічних, соціальних, культурних, екологічних та інших інтересів та якостей.

Означені тенденції представляють не тільки доктринальний інтерес, а й мають колосальне праксеологічне значення. Адже саме місцеве самоврядування оптимально фіксує у собі як елементарні проблеми людської життєдіяльності, так і політичні, економічні, духовно-моральні цінності та соціальні досягнення людства у будь-якій галузі суспільного розвитку. В силу цього, відносно невеликі просторові розміри територіальних громад, локальність діяльності їх органів, здебільшого безпосередній характер взаємовідносин жителів між собою та з органами місцевого самоврядування, природний характер проблем життєдіяльності – усе це в цілому обумовлює особливу муніципальну соціальність. Адже народження людини, її здоров'я, дорослішання, навчання, працевлаштування, шлюб та сім'я, старіння, смерть – у рамках цих життєвих циклів в основному замикається життєдіяльність територіальної громади.

Ці та інші проблеми обумовлюють необхідність формування інноваційних підходів щодо правозахисного потенціалу та людиноорієнтованої спрямованості діяльності муніципальної влади з точки зору забезпечення, інституційної та процесуальної гарантованості захисту прав людини – члена територіальної громади, основних напрямків удосконалення муніципальної правозахисної діяльності тощо. У цих умовах актуалізується питання щодо запровадження, з урахуванням потреб територіальних громад, нових субсидіарних інституціональних, подекуди альтернативних, правозахисних механізмів, таких як муніципальний омбудсман, муніципальна варта, інститути параюристів та

адвокасі, установи з надання безоплатної правової допомоги та «юридичні клініки» тощо²⁷⁴.

Сукупність цих та інших факторів мають не тільки науково-теоретичне значення, а й насамперед практичну значущість: з точки зору реалізації Конституції України, розвитку міжнародних стандартів прав людини, рецепції зарубіжного досвіду, удосконалення національного законодавства, реформи у сфері децентралізації, вирішення конкретних стратегічних та поточних питань формування реального місцевого самоврядування, становлення муніципальної влади та муніципалізму в цілому, утворення ефективних механізмів забезпечення прав людини, у тому числі в умовах викликів сьогодення.

Зазначені приклади значною мірою вказують на людський вимір місцевого самоврядування, його унікальне місце та роль у процесах формування громадянського суспільства та соціально-правової держави. Муніципальні права людини та дієдатне місцеве самоврядування є важливим інститутом сучасного конституціоналізму, що, у контексті європейського вектору розвитку української держави, вимагає свого усебічного конституювання та інституціоналізації на принципах гуманізму, людського виміру публічної влади та верховенства права.

---

²⁷⁴ Батанов О. В., Голяк Л. В. Служби захисту прав людини у сфері місцевого самоврядування (інститут муніципального омбудсмана): досвід компаративного аналізу: монографія. Одеса: Видавничий дім «Гельветика», 2021. 340 с.; Батанов О. В., Сметана В. В. Конституційно-правове забезпечення правозахисної діяльності у сфері місцевого самоврядування: досвід компаративного аналізу: монографія. Одеса: Видавничий дім «Гельветика», 2021. 316 с.

РОЗДІЛ 7. ІННОВАЦІЙНІ МЕХАНІЗМИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЕКОЛОГІЧНИХ ПРАВ ТА СТАЛОГО РОЗВИТКУ

Петрецька Наталія Івнівна,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри конституційного права та порівняльного правознавства
ДВНЗ “Ужгородський національний університет”

7.1. Людина в екологічній мережі: право на безпечне для життя і здоров’я довкілля

Повітря та вода – передумови існування усього живого на землі. В сьогоденнішніх, заплутаних цінностях людського існування ми все звикли класифікувати за видами та різними ознаками. Хоча насправді є лише два основні класифікатори умов людського існування, це - придатні та непридатні умови для життя. Змішаного варіанту бути не може. Поєднаймо чисту питну воду із забрудненою чи отруєною, то чи буде така вода придатна для життя та здоров’я усього живого? Відповідь: така вода може чинити незначну або значну шкоду для життя, а отже є факт негативного несприятливого впливу на здоров’я, тому і на життя. Для поєднання чогось корисного із шкідливим для людського здоров’я, винайдено привабливий термін «допустимість». Саме з таких міркувань ми вважаємо актуальними з’ясувати гарантованість права людини на безпечне для життя і здоров’я довкілля, дотримуючись екосистемного підходу.

Варто відзначити, що в контексті становлення інституту екологічних прав, з’ясовано, що у правових документах XIV ст. уперше з’являються норми, що передбачають життєве середовище людини, захист життєво необхідних для людей об’єктів природи – атмосферного повітря, води, ґрунту [с.94].²⁷⁵ На думку А.П. Гетьмана, створення відповідних правових норм, а також їх реалізацію в

---

²⁷⁵ Гетьман А.П. Доктрина екологічного права та законодавства України: монографія. Харків: ТОВ «Оберіг», 2019. 336 с.

процесі правового регулювання суспільних відносин природокористування, слід розглядати як передумову зародження права на безпечне для людини навколишнє середовище. За відсутності відповідного об'єктивного права, держава опосередковано передбачає механізм його захисту, а саме вибір місця будівництва шкідливих для певних об'єктів природи промислових та інших підприємств, необхідність поглинання або спалювання газів, які негативно впливають на атмосферне повітря, та ін. [с.95]²⁷⁶

У нормі ст. 50 Конституції України констатується: «кожен має право на безпечне для життя і здоров'я довкілля та на відшкодування завданої порушенням цього права шкоди. Кожному гарантується право вільного доступу до інформації про стан довкілля, про якість харчових продуктів і предметів побуту, а також право на її поширення». Дана конституційна норма, з моменту прийняття Конституції була досить абстрактною, хоча і діяв Закон «Про охорону природного навколишнього середовища». Варто відзначити, що комплексного формування екологічного законодавства не відбулось і до нині, однак на початку 2000-их років підіймається питання правового забезпечення формування, збереження, раціонального, невиснажливого використання екомережі, що стає основою удосконалення екологічного законодавства та розробки концепції сталого розвитку.

Поняття екологічної мережі (екомережі) визначається в законодавстві як єдина територіальна система, яка утворюється з метою поліпшення умов для формування та відновлення довкілля, підвищення природно-ресурсного потенціалу території України, збереження ландшафтного та біорізноманіття, місць оселення та зростання цінних видів тваринного і рослинного світу, генетичного фонду, шляхів міграції тварин через поєднання територій та об'єктів природно-заповідного фонду, а також інших територій, які мають особливу цінність для охорони

---

²⁷⁶ Гетьман А.П. Доктрина екологічного права та законодавства України: монографія. Харків: ТОВ «Оберіг», 2019. 336 с.

навколишнього природного середовища і відповідно до законів та міжнародних зобов'язань України підлягають особливій охороні.²⁷⁷

Законом України «Про екологічну мережу» визначено структурні елементи екомережі, а саме - це території екомережі, що відрізняються за своїми функціями. До структурних елементів екомережі відносяться ключові, сполучні, буферні та відновлювані території. Ключові території забезпечують збереження найбільш цінних і типових для даного регіону компонентів ландшафтного та біорізноманіття. Сполучні території (екокоридори) поєднують між собою ключові території, забезпечують міграцію тварин та обмін генетичного матеріалу. Буферні території забезпечують захист ключових та сполучних територій від зовнішніх впливів. Відновлювані території забезпечують формування просторової цілісності екомережі, для яких мають бути виконані першочергові заходи щодо відтворення первинного природного стану.²⁷⁸

У правовій доктрині та законодавстві екологічна мережа як правовий феномен розглядається як: 1) об'єкт еколого-правового регулювання; 2) каркас сталого розвитку; 3) єдина територіальна система; 4) засіб збереження біорізноманіття, генофонду тваринного та рослинного світу; 5) правовий базис регулювання та охорони ландшафтів; 6) засіб впровадження екосистемного підходу.

Екологічна мережа як правовий феномен у розумінні єдиної територіальної системи, закріплений у Зведеній схемі формування екомережі України, що є складовою частиною Генеральної схеми планування території України і затверджується Верховною Радою України. До Зведеної схеми формування екомережі України, а також регіональних та місцевих схем формування екомережі періодично, у міру розширення можливостей для розвитку такої мережі, але не рідше одного разу на десять років, вносяться зміни органами, до повноважень яких

---

²⁷⁷ Про екологічну мережу України: Закон України від 24.06.2004 № 1864-IV. Відомості Верховної Ради України, № 45, 2004, ст.502

²⁷⁸ Про екологічну мережу України: Закон України від 24.06.2004 № 1864-IV. Відомості Верховної Ради України, № 45, 2004, ст.502

віднесено затвердження зазначених схем. Зведена схема формування екомережі є основою для розроблення усіх видів проектної документації при здійсненні землеустрою, розробці містобудівної документації, а також здійсненні господарської та іншої діяльності. Таким чином, планування територій відноситься до інноваційних механізмів забезпечення екологічних прав та сталого розвитку.

Законодавство про екологічну мережу України, як зазначає М.В. Краснова, ґрунтується на положеннях шести програм екологічних дій ЄС, низці міжнародних конвенцій, в основі яких визначено охороняти переважно біоресурси, екологічні системи, ґрунти, інші природні ресурси передусім як природні комплекси, які можна віднести до поняття ландшафтів.²⁷⁹

Питання ландшафтів завжди переплітаються з розумінням природних комплексів та екологічної мережі. Генеральна схема планування території України передбачає охорону і невиснажливе використання земель рекреаційного призначення, включення їх до національної екологічної мережі України. Інтерес також викликає розмежування земель рекреаційного призначення і водного фонду. Бо законодавством передбачається термін землі рекреаційного призначення. Право користування землями рекреаційного призначення, як зазначають С.М. Смирнова, В.М. Смирнов, Г.В. Яслик, проявляється у двох формах: загальному і спеціальному користуванні. Загальне користування здійснюють громадяни в порядку, передбаченому законодавством і визначеному місцевими радами. Це може стосуватися користування в населених пунктах парками, скверами, бульварами та ін.; застосування води в оздоровчих цілях у місцях, створених місцевими радами; використання сприятливого клімату. Державне управління рекреаційними територіями, як вказують вищеназвані автори, ускладнене тим, що в системі чинного екологічного законодавства України немає єдиного спеціального

---

²⁷⁹ Краснова М.В. Проблеми компенсації шкоди за екологічним законодавством України: автореф. дис. доктора юрид. наук, спеціальності: 12.00.06. Київ, 2010. 34с.

нормативно-правового акта, що визначає правовий режим рекреаційних територій.²⁸⁰

А як щодо такої термінології як використання водного фонду рекреаційного призначення. Сюди можемо віднести, якщо коротко, всі води які за своїм хімічним складом є придатними для використання, чинять оздоровчу дію на організм людини. Відсутність факторів негативного впливу на здоров'я людей є законодавчою вимогою для земель рекреаційного призначення і перевіряється органами державної санітарно епідеміологічної служби Міністерства охорони здоров'я України під час погодження відповідних проектів землеустрою згідно з Методичними рекомендаціями «Обстеження та районування території за ступенем впливу антропогенних чинників на стан об'єктів довкілля з використанням цитогенетичних методів» Міністерства охорони здоров'я України.²⁸¹

Розглянувши різні позиції та наукові погляди щодо класифікації ландшафтів за соціально-економічною функцією, автор пропонує застосовувати її з доповненнями: 1) заповідні (природоохоронні); 2) сільськогосподарські (агроландшафти); 3) лісгосподарські; 4) водогосподарські; 5) рекреаційні; 6) ландшафти поселень (урбанізовані); 7) промислові; 8) ландшафти, що не використовуються на даний час; додатково виділяються 9) культурні ландшафти; 10) екологічно небезпечні ландшафти.²⁸²

Отже, природними компонентами ландшафту є земля, вода, флора, фауна, надра, атмосферне повітря тощо, тією мірою, якою вони впливають на нього;

---

²⁸⁰Смирнова С.М., Смирнов В.М., Яслик Г.В. Наукові засади управління розвитком земель рекреаційного призначення. Економіка та держава № 12/2020 96. 2020. 95-99 с. URL:dspace.ksau.kherson.ua

²⁸¹Петрецька Н.І. Правові питання щодо розуміння земель рекреаційного та водного призначення як окремих складових екологічної мережі. Закарпатські правові читання. Трансформація національних правових систем країн Центральної та Східної Європи в умовах сучасних викликів : Матеріали XIV міжнародної науково-практичної конференції, м. Ужгород, 28–29 квітня 2022 р. – Ужгород : Видавничий дім «Гельветика», 2022. – 424 с.

²⁸²Лозо О.В. Правове регулювання охорони ландшафтів в Україні та Європейському Союзі: порівняльний аналіз. Автореф. дис. канд. юрид. наук, спеціальності: 12.00.06 – земельне право; аграрне право; екологічне право; природоресурсне право. Харків. 2015. 22 с.

антропогенними є забудова, транспортні шляхи, інші створені людиною об'єкти. Таке географічне визначення ландшафту, запропоноване О.В. Лозо, є об'єктом правової охорони, який варто розуміти як визнаний чинним законодавством та правом територіальний комплекс із визначеним місцем розташування, в межах якого природні та/або антропогенні компоненти знаходяться в усталеній взаємодії та адаптації один до одного і складають єдину систему.²⁸³ В свою чергу, водний фонд рекреаційного призначення - всі води які за своїм хімічним складом є придатними для використання, чинять оздоровчу дію на організм людини.

Питання формування та охорони екологічної мережі є ключовим у подоланні екологічної кризи, яку суспільство організувало внаслідок безвідповідальної поведінки надмірного природо-ресурсного споживання та забрудненості довкілля. Відомо, що Природа здатна до самовідновлення та самоочищення і від будь яких негативних наслідків катастроф, стихійних лих, воєн, антропогенної діяльності тощо, однак у необхідні проміжки часу. Саме з таких міркувань деградація природного середовища може бути призупинена, якщо розвиток суспільства буде йти в унісон з процесами відновлення та охороною природних територій.

7.2. Правове закріплення стандартів безпечного середовища життєдіяльності людини: біобезпека в контексті права на життя та здоров'я

Розвиток та гарантування права людини у нових сферах її життєдіяльності сприяє формуванню нових комплексних галузей права, зокрема інформаційного, медичного, екологічного права та його окремих інститутів тощо.

В юридичній літературі існує широкий спектр думок і пропозицій щодо класифікації прав людини. Запропонована П.М. Рабіновичем класифікація прав людини найбільше розкриває зміст потреб людини, а саме, вчений виокремлює

---

²⁸³ Лозо О.В. Правове регулювання охорони ландшафтів в Україні та Європейському Союзі: порівняльний аналіз. Автореф. дис. канд. юрид. наук, спеціальності: 12.00.06 – земельне право; аграрне право; екологічне право; природоресурсне право. Харків. 2015. 22 с.

фізичні (або життєві, вітальні) права – це можливості людини, необхідні для її фізичного існування, для задоволення її біологічних та матеріальних потреб; особисті права – це можливості збереження, прояву, розвитку та захисту морально-психологічної індивідуальності людини, її світогляду та духовності; далі вчений структурує культурні (гуманітарні) права; економічні та політичні [с.26].²⁸⁴

Виходячи із даного контексту, на першому місці вченим виокремлені ті можливості людини, що забезпечують її існування та життєдіяльність, тобто безпечно навколишнє природне середовище, користування природними ресурсами тощо, а отже це категорія екологічних прав. У багатьох країнах світу екологічні права є життєво необхідним підґрунтям для розвитку права та є найвищими соціальними цінностями.

Особисті права та свободи людини пройшли тривалий шлях їх визнання та закріплення на конституційному та міжнародному рівнях, але людство черпнуло їх глибшого усвідомлення за допомогою соціальних, біологічних, медичних та інших наук. Вивчаючи фізіологію та будову тіла людини, наука намагається зрозуміти не лише її місце у живому світі, а й її внутрішній світ, свідомість і душу, в тому числі фактори та чинники, що на них впливають. Людина як частина живої природи та істота розумна створила навколо себе цілісну та складну систему правил поведінки внутрішньодержавного та міжнародного характеру.

Почнемо із сфери життєдіяльності людини. Законом України «Про забезпечення санітарного та епідемічного благополуччя населення» дається цілком обґрунтоване визначення факторів середовища життєдіяльності людини (*виділене наше Н.П.*), тобто – це будь-які біологічні (вірусні, пріонні, бактеріальні, паразитарні, генетично модифіковані організми, продукти біотехнології тощо), хімічні (органічні і неорганічні, природні та синтетичні), фізичні (шум, вібрація, ультразвук, інфразвук, теплове, іонізуюче, неіонізуюче та інші види випромінювання), соціальні (харчування, водопостачання, умови побуту, праці,

---

²⁸⁴ Рабінович П.М. Основні права людини: загальнотеоретична характеристика. Вісник Академії правових наук України. 1995. №2. С.26.

відпочинку, навчання, виховання тощо) та інші фактори, що впливають або можуть впливати на здоров'я людини чи на здоров'я майбутніх поколінь.²⁸⁵

Як вважає Г.В. Анісімова, деякі екологічні права можна віднести до природних прав, що існують невід'ємно від життєдіяльності громадян, незалежно від їх правового закріплення [с.11-12].²⁸⁶ Хоча є ряд авторів, які вважають, що слід розрізняти екологічні права та права у галузі екологічних відносин. Не будемо сперечатися з цього приводу, хочемо відмітити наступне: «вплив навколишнього природного середовища на людину» та «антропогенний вплив на навколишнє природне середовище» це також не одне і теж саме. Природне середовище може бути безпечним, небезпечним, корисним або шкідливим. Тому місце людини серед об'єктів живої природи є важливим з точки зору захисту життя та здоров'я людини, одночасно охорони і збереження природного середовища та його ресурсів.

Щодо середовища життєдіяльності людини в контексті права на безпечне життя та здоров'я, яке безпосередньо залежне від природних та антропогенних особливостей, слухними будуть думки В. Андрейцева та П. Хряпінського. Вчені зазначають, що «якість життя і здоров'я – це рівень юридичних можливостей особи у державі щодо отримання різноманітних життєвозабезпечувальних послуг для реального забезпечення потреб та інтересів людини». Саме під цим лозунгом вони стверджують, що важливою є система правових гарантій на підставі встановлених соціальних та екологічних стандартів безпеки [с. 144].²⁸⁷ Як ми бачимо безпека є важливою умовою, фактором щодо забезпечення права на життя та здоров'я людини.

Варто звернути увагу на зміст такої юридичної категорії як «стандарти безпеки». Дана категорія використовується у різних галузях права, наприклад

---

²⁸⁵ Про забезпечення санітарного та епідемічного благополуччя населення: Закон України від 24.02. 1994. Відомості Верховної Ради України. 1994. № 27, ст.218.

²⁸⁶ Анісімова Г.В. Здійснення громадянами екологічних прав: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 1996. С.11-12.

²⁸⁷ Андрейцев В. І., Хряпінський П. В. Антропозахист в системі екологічного права та системі права України. *Гуманітарний журнал*. 2014. № 3-4. С.142-155.

«стандарти екологічної безпеки», «стандарти інформаційної безпеки», «система стандартів безпеки та праці» тощо. Особливо важливими для України слід вважати європейські та міжнародні стандарти безпеки, із подальшим їх відображенням у національному законодавстві. Зокрема, основними засадами державної екологічної політики є: збереження такого стану кліматичної системи, який унеможливить підвищення ризиків для здоров'я та благополуччя людей і навколишнього природного середовища; досягнення Україною Цілей Сталого Розвитку, які були затверджені на Саміті Організації Об'єднаних Націй зі сталого розвитку у 2015 році; та інші²⁸⁸. Метою державної екологічної політики є досягнення доброго стану довкілля шляхом запровадження екосистемного підходу до всіх напрямів соціально-економічного розвитку України з метою забезпечення конституційного права кожного громадянина України на чисте та безпечне довкілля, впровадження збалансованого природокористування і збереження та відновлення природних екосистем. Це в свою чергу зумовило визначення стратегічних цілей до 2030 року, найбільший інтерес для нашого дослідження викликала ціль щодо забезпечення інтеграції екологічної політики у процес прийняття рішень щодо соціально-економічного розвитку України.²⁸⁹

Визначення екологічної безпеки як правової категорії має різнобічне тлумачення в правовій науці. Однак виходячи із норм національного законодавства та міжнародних актів зрозумілим є те, що екологічна безпека є складовою національної і транснаціональної безпеки. Отже, національна політика держави спрямована на визнання та закріплення міжнародних стандартів у галузі прав людини. Це відображено у стратегічних та програмних актах держави, у яких визначені пріоритетні напрями державно-правового регулювання.

Автори підручника з екологічного права, за редакцією А. П. Гетьмана, під екологічною безпекою розуміють соціоприродну та наукову реальність, яка є

---

²⁸⁸ Про Основні засади (стратегію) державної екологічної політики України на період до 2030 року: Закон України від 28.02. 2019. *Відомості Верховної Ради*, 2019, № 16, ст.70

²⁸⁹ Про Основні засади (стратегію) державної екологічної політики України на період до 2030 року: Закон України від 28.02. 2019. *Відомості Верховної Ради*, 2019, № 16, ст.70

об'єктом дослідження різних наук (природничих, соціальних, юридичних та ін.), оскільки охоплює складний комплекс взаємозв'язків людини з навколишнім природним середовищем. Вони називають екобезпеку категорією соціальною, неправового характеру, притаманною людському суспільству, яка формується в межах суспільних відносин, хоча відносини, що виникають у сфері екологічної безпеки, регулюються правом. Людина виступає не тільки суб'єктом відносин по забезпеченню екобезпеки, а й об'єктом²⁹⁰, який на собі відчуває негативний вплив і потребує правового захисту²⁹¹.

Найбільш поширеними правопорушеннями у галузі екологічної безпеки є недотримання відповідних екологічних нормативів, лімітів, правил та вимог.

Для прикладу слушно буде вказати, що і законодавчо закріплені нормативи не завжди спрямовані на охорону навколишнього природного середовища та безпеку життєдіяльності людини. У зв'язку з прийняттям Закону України «Про державну систему біобезпеки при створенні, випробуванні, транспортуванні та використанні генетично модифікованих організмів (ГМО)» до деяких законів внесено зміни. Зокрема, йде мова про пункт Б ст. 20 закону «Про охорону навколишнього природного середовища» щодо «дотриманням заходів біологічної і генетичної безпеки щодо біологічних об'єктів навколишнього природного середовища при створенні, дослідженні та практичному використанні генетично модифікованих організмів у відкритій системі». Та пункт М цієї ж статті щодо «здійснення процедури попередньої обґрунтованої згоди відповідно до вимог Картахенського протоколу про біобезпеку до Конвенції про біологічне різноманіття щодо можливості транскордонного переміщення генетично модифікованих організмів, призначених для умисного введення в навколишнє природне середовище». Пункт Б виключено у 2012 році, проте пункт М чинний по сьогоднішній день. У 2021 році розроблено проект закону «Про державне

---

²⁹⁰ Про охорону навколишнього природного середовища: Закон України від 25. 06. 1991. *Відомості Верховної Ради України*, 1991, № 41, ст.546

²⁹¹ Екологічне право: [підруч. для студ. юрид. спец. вищ. навч. закл.]. За ред. А.П. Гетьмана. Х. Право. 2014. 432 с.

регулювання генетично-інженерної діяльності та державний контроль за обігом генетично модифікованих організмів і генетично модифікованої продукції для забезпечення продовольчої безпеки», однак закон досі не прийнято. Проте у цьому проекті регламентується оцінювання ризику для здоров'я людини або безпека навколишнього природного середовища від впливу генетично модифікованих організмів. Крім того, дія цього закону, у разі його прийняття поширилася б на: генетично-інженерну діяльність в замкненій системі; дослідження та випробування ГМО у відкритій системі; державну реєстрацію ГМ-джерел; розміщення на ринку ГМО та ГМ-продукції; маркування ГМ-продукції; заходи державного нагляду (контролю) за поводженням з ГМО.²⁹² Це у свою чергу дозволило б вдосконалити нормативно-правове регулювання у сфері поводження з ГМО та гармонізувати українське законодавство із європейським, що передбачено зобов'язаннями України в рамках Угоди про асоціацію.²⁹³

Убезпечення людини від вживання генетично модифікованої продукції можливе лише шляхом дотримання умов сертифікації продукції рослинного та тваринного походження. Отже, вимірюючи стандарти безпечного екологічного середовища життєдіяльності людини на території України, то вони забезпечується здійсненням цілого комплексу взаємопов'язаних політичних, економічних, соціальних, процедурних, правових та інших заходів. Система державно-правових гарантій спрямована на регулювання відносин щодо визнання та законодавчого закріплення рівнів екологічної безпеки, попередження погіршення екологічної обстановки та вжиття заходів щодо покращення умов життєдіяльності людини, які

---

²⁹² Проект Закону України «Про державне регулювання генетично-інженерної діяльності та державний контроль за обігом генетично модифікованих організмів і генетично модифікованої продукції для забезпечення продовольчої безпеки» №5839 від 5.08.2021.

²⁹³ Петрецька Н.І. Окремі питання правового закріплення стандартів безпечного середовища життєдіяльності людини в контексті права на життя та здоров'я. Конституційно-правове будівництво на зламі епох: пошуки оптимальних моделей: матеріали міжнародної науково-практичної конференції (присвяченої 30-тій річниці з дня проголошення незалежності України), м. Ужгород, 23 серпня 2021 р. Ужгород: Ужгородський національний університет, 2021. 278 с.

зазнали несприятливих, негативних, навіть деструктивних впливів навколишнього природного (природно-техногенного) середовища.

7.3. Правове забезпечення екологічних вимог при здійсненні містобудівної діяльності

Права громади, екологічна безпека, містобудівна документація – проблематика правового регулювання одночасно конституційного, екологічного, муніципального права. Вирішення проблем життєдіяльності громади або так званих питань місцевих значень обумовлює муніципальну соціальність. Здійснення локальної демократії є фундаментальною основою демократичного політичного режиму держави. Локальна демократія - телеологічний орієнтир існування муніципалізму, місцевого співтовариства, особи. Безумовно, неврегульовані питання муніципальної демократії залишають відбиток у контексті ініційованих, квазівпроваджуваних в Україні конституційної, адміністративної, медичної, у майбутньому екологічної та інших реформ.²⁹⁴

Варто відзначити, що коли йде мова про організацію життєвого простору для людини та населення першочерговими є умови безпечного та придатного до проживання середовища. Наявність води, родючості ґрунтів, вигідного географічного положення завжди були індикатором розселення людей та освоєння ними цих територій, за які неодноразово точилися кровопролитні війни. І на сьогоднішній день, в умовах ринкових відносин, екологічно чиста місцевість, благоустрій якої та розвинена інфраструктура суттєво впливають на вартість будов та земельних ділянок для забудови. Отже просторова організація населених пунктів є однією з надважливих умов безпечного та комфортного проживання людини та жителів територіальної громади.

---

²⁹⁴Петрецька Н.І. Забезпечення права на екологічну безпеку громади під час розроблення містобудівної документації. Конституційно-правове будівництво на зламі епох: пошуки оптимальних моделей: матеріали міжнародної науково-практичної конференції, м. Ужгород, 3-4 травня 2019 р. Ужгород: Ужгородський національний університет, 2019. 310 с

Відповідно до Закону України «Про основи містобудування» одним з головних напрямків містобудівної діяльності є створення соціальної, інженерної і транспортної інфраструктури територій та населених пунктів; здійснення архітектурної діяльності; розробка правових актів, державних стандартів, норм і правил, пов'язаних з містобудуванням; контроль за дотриманням містобудівного законодавства та інші.²⁹⁵

У преамбулі даного Закону визначені правові, економічні, соціальні та організаційні засади містобудівної діяльності в Україні і закріплена мета його на формування повноцінного життєвого середовища, забезпечення при цьому охорони навколишнього природного оточення, раціонального природокористування та збереження культурної спадщини. Предметом уваги при цьому виступають не фрагменти красномовного відображення цілей в законодавстві, а реальність їх виконання, що відображається функціонуванням муніципальної влади та її взаємодії з державною владою. Прийняття Європейської Хартії про місцеве самоврядування, у першу чергу детерміноване метою Ради Європи, відповідно до преамбули Хартії, досягти «більшого єднання між її членами для збереження та втілення в життя ідеалів та принципів, які є їхнім спільним надбанням».²⁹⁶

Отже, комплексний план просторового розвитку території територіальної громади - одночасно містобудівна документація на місцевому рівні та документація із землеустрою, що визначає планувальну організацію, функціональне призначення території, основні принципи і напрями формування єдиної системи громадського обслуговування населення, дорожньої мережі, інженерно-транспортної інфраструктури, інженерної підготовки і благоустрою, цивільного захисту, охорони земель та інших компонентів навколишнього природного середовища, формування екомережі, охорони і збереження культурної

---

²⁹⁵ Про основи містобудування: Закон України № 2780-ХІІ від 16.11.1992. Відомості Верховної Ради України, 1992, № 52, ст.683

²⁹⁶ ЄВРОПЕЙСЬКА ХАРТІЯ місцевого самоврядування м. Страсбург, 15 жовтня 1985 року

спадщини та традиційного характеру середовища населених пунктів, а також послідовність реалізації рішень, у тому числі етапність освоєння території.²⁹⁷ Згідно закону «Про регулювання містобудівної діяльності» під містобудівною документацією розуміється - затверджені текстові та графічні матеріали з питань регулювання планування, забудови та іншого використання території.²⁹⁸

Зокрема розроблення містобудівної документації носить нормативний характер і приймається на основі законодавства та підзаконних актів органів виконавчої влади з метою забезпечення відповідного соціального результату на місцевому рівні. Тобто кінцева фаза у розробленні та прийнятті відповідного правореалізуючого акту. Цим актом закріплюється не лише мапа міста з вулицями, а й повинні враховуватись важливі екологічні складові для безпечного та здорового проживання її мешканців – громади міста.

У посібнику з планування територій відзначено, вже сама обставина, що невелика територія концентрує значну кількість людей, визначила раннє усвідомлення важливості проблеми її правильного використання. Зрозуміло, що такими осередками концентрації населення на перших етапах розвитку цивілізації стали міста, тому еволюційно планування територій отримало свій розвиток від планування міст і містобудування як перших напрямків організації простору суспільної життєдіяльності.²⁹⁹

Містобудівна документація є основою генерального плану населеного пункту та відповідно генеральної схеми планування території України. Важливе місце під час розробки містобудівної документації відіграє планування та зонування території (зонінг). Під час розроблення плану території необхідне взаємоузгодження державних, громадських та приватних інтересів під час

---

²⁹⁷ Про регулювання містобудівної діяльності: Закон України. Відомості Верховної Ради України, 2011, № 34, ст.343.

²⁹⁸ Про регулювання містобудівної діяльності: Закон України № 3038-VI від 17.02.2011. Відомості Верховної Ради України, 2011, № 34, ст.343.

²⁹⁹ Топчієв О.Г., Мальчикова Д.С. Т 58 Планування територій: Навч. посіб. Херсон: Гринь Д.С., 2014. 268 с.

планування і забудови територій, що включає в себе також: визначення і раціональне взаємне розташування зон житлової та громадської забудови, виробничих, рекреаційних, природоохоронних, оздоровчих, історико-культурних та інших зон і об'єктів; збереження, створення та відновлення рекреаційних, природоохоронних, оздоровчих територій та об'єктів, ландшафтів, лісів, парків, скверів, окремих зелених насаджень.³⁰⁰

Генеральний план населеного пункту розробляється та затверджується в інтересах відповідної територіальної громади з урахуванням державних, громадських та приватних інтересів. А це означає, що врахування державних та громадських інтересів при плануванні та забудові територій є однією з основних вимог містобудівної діяльності, згідно закону «Про основи містобудування» (ст. 5).

Містобудування (містобудівна діяльність) - це цілеспрямована діяльність державних органів, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ, організацій, громадян, об'єднань громадян по створенню та підтриманню повноцінного життєвого середовища, яка включає прогнозування розвитку населених пунктів і територій, планування, забудову та інше використання територій, проектування, будівництво об'єктів містобудування, спорудження інших об'єктів, реконструкцію історичних населених пунктів при збереженні традиційного характеру середовища, реставрацію та реабілітацію об'єктів культурної спадщини, створення інженерної та транспортної інфраструктури.³⁰¹

Важливим показником збереження навколишнього природного середовища при здійсненні містобудівної діяльності є озеленення території населеного пункту. Озеленення та збереження зелених насаджень регулюється Правилами утримання зелених насаджень у населених пунктах України. Згідно зазначених правил, до об'єктів благоустрою зеленого господарства населених пунктів належать: парки, парки культури та відпочинку, парки-пам'ятки садово-паркового мистецтва,

---

³⁰⁰ Про регулювання містобудівної діяльності: Закон України № 3038-VI від 17.02.2011. Відомості Верховної Ради України, 2011, № 34, ст.343.

³⁰¹ Про основи містобудування: Закон України № 2780-XII від 16.11.1992. Відомості Верховної Ради України, 1992, № 52, ст.683

гідропарки, лугопарки, лісопарки, буферні парки, районні сади; дендрологічні парки, національні, меморіальні та інші; сквери; міські ліси; зони рекреації; зелені насадження в охоронних та санітарно-захисних зонах, зони особливого використання земель; прибережні зелені насадження; зелені насадження прибудинкової території.³⁰²

Озеленення територій населених пунктів виконує функцію підтримання екологічної рівноваги та благоустрою території. З цієї причини в тому числі містобудівна документація підлягає стратегічній екологічній оцінці в порядку, встановленому законом України "Про стратегічну екологічну оцінку". що розробляється у складі проекту містобудівної документації, одночасно є звітом про стратегічну екологічну оцінку. Але в законі передбачаються винятки щодо необхідності проведення державної санітарно-епідеміологічної експертизи, а саме:

- документи державного планування, що стосуються виключно національної оборони або дій у разі надзвичайних ситуацій;
- бюджети, бюджетні програми та фінансові плани;
- програми економічного і соціального розвитку Автономної Республіки Крим, областей, районів, міст, сіл, селищ на короткостроковий період.³⁰³

Отже, виникають певні застереження. Щодо пункту про національну оборону або дії у разі надзвичайних ситуацій. По-перше, що стосується принципів національної оборони - тут все зрозуміло. По-друге, надзвичайна ситуація та надзвичайний стан – різні феномени. Надзвичайний стан - це особливий правовий режим, який може тимчасово вводитися в Україні чи в окремих її місцевостях при виникненні надзвичайних ситуацій техногенного або природного характеру не нижче загальнодержавного рівня і регулюється законом «Про правовий режим

---

³⁰² Наказ Міністерства будівництва, архітектури та житлово-комунального господарства України «Про затвердження Правил утримання зелених насаджень у населених пунктах України» №105 від 10 квітня 2006 р. URL:<https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/z0880-06>

³⁰³ Про стратегічну екологічну оцінку: Закон України № 2354-VIII від 20.03.2018 року Відомості Верховної Ради, 2018, № 16, ст.138

надзвичайного стану». Згідно Кодексу цивільного захисту населення, надзвичайна ситуація - обстановка на окремій території чи суб'єкті господарювання на ній або водному об'єкті, яка характеризується порушенням нормальних умов життєдіяльності населення, спричинена катастрофою, аварією, пожежею, стихійним лихом, епідемією, епізоотією, епіфітотією, застосуванням засобів ураження або іншою небезпечною подією, що призвела (може призвести) до виникнення загрози життю або здоров'ю населення, великої кількості загиблих і постраждалих, завдання значних матеріальних збитків, а також до неможливості проживання населення на такій території чи об'єкті, провадження на ній господарської діяльності.³⁰⁴ Також слід розрізняти надзвичайну екологічну ситуацію, при якій на окремій місцевості сталися негативні зміни в навколишньому природному середовищі, що потребують застосування надзвичайних заходів з боку держави, регулюється законом «Про зону надзвичайної екологічної ситуації». Під негативними змінами в навколишньому природному середовищі слід розуміти втрату, виснаження чи знищення окремих природних комплексів та ресурсів внаслідок надмірного забруднення навколишнього природного середовища, руйнівного впливу стихійних сил природи та інших факторів, що обмежують або виключають можливість життєдіяльності людини та провадження господарської діяльності в цих умовах.³⁰⁵

Екологічна безпека у плануванні та забудові населених пунктів України – це такий стан розвитку суспільних відносин у сфері містобудування, при якому системою організаційно-правових, містобудівних, економічних та соціальних засобів забезпечується регулювання здійснення містобудівної діяльності, спрямоване на дотримання пріоритету вимог екологічної безпеки у плануванні та забудові населених пунктів України з метою попередити настання екологічної

---

³⁰⁴ Кодекс цивільного захисту України: Закон України. Відомості Верховної Ради № 34-35, 2013, ст.458

³⁰⁵ Про зону надзвичайної екологічної ситуації: Закон України. Відомості Верховної Ради України, № 42, 2000, ст.348

небезпеки та гарантування захищеності права громадян на безпечне для життя та здоров'я довкілля³⁰⁶

Закон України «Про стратегічну екологічну оцінку» регулює відносини у сфері оцінки наслідків для довкілля, у тому числі для здоров'я населення. Тому спрямований на виконання документів державного планування та поширюється на документи державного планування, які стосуються сільського господарства, лісового господарства, рибного господарства, енергетики, промисловості, транспорту, поводження з відходами, використання водних ресурсів, охорони довкілля, телекомунікацій, туризму, містобудування або землеустрою (схеми) та виконання яких передбачатиме реалізацію видів діяльності (або які містять види діяльності та об'єкти), щодо яких законодавством передбачено здійснення процедури оцінки впливу на довкілля, або які вимагають оцінки, зважаючи на ймовірні наслідки для територій та об'єктів природно-заповідного фонду та екологічної мережі.³⁰⁷

Тому вважаємо, що навіть програми на короткостроковий період економічного і соціального розвитку територіальних громад в умовах правового режиму воєнного стану, можуть бути такими, що негативно вплинуть на екологічну безпеку та здоров'я населення – мешканців територіальної громади.

Закон про стратегічну екологічну оцінку встановлює правові та організаційні засади оцінки впливу на довкілля, спрямованої на запобігання шкоді довкіллю, забезпечення екологічної безпеки, охорони довкілля, раціонального використання і відтворення природних ресурсів, у процесі прийняття рішень про провадження господарської діяльності, яка може мати значний вплив на довкілля, з урахуванням державних, громадських та приватних інтересів, тому окрім введення режиму воєнного та надзвичайного стану, не може бути інших винятків.

---

³⁰⁶ Краснова М.В., Кірін Р.С. Проблеми права екологічної безпеки: навчальний посібник. Дніпро: НГУ, 2016 р. С. 14-24

³⁰⁷ Про стратегічну екологічну оцінку: Закон України № 2354-VIII від 20.03.2018. Відомості Верховної Ради № 16, 2018, , ст.138

Також слід врахувати, що у процесі прийняття рішень про провадження планованої господарської діяльності в межах певної адміністративно-територіальної одиниці, яка може мати значний вплив на довкілля, з урахуванням державних, громадських та приватних інтересів, уповноваженим органом надається мотивований висновок з оцінки впливу на довкілля³⁰⁸, що враховує результати отриманої інформації від суб'єктів господарювання та громадськості, з дотриманням вимог закону про охорону навколишнього природного середовища.³⁰⁹

Проаналізувавши взаємопов'язаність та нерозривний зв'язок між органами державної влади та органами місцевого самоврядування щодо виконання та дотримання змістовних і процедурних питань забезпечення екологічної безпеки громади під час розроблення містобудівної документації, можемо сказати наступне.

По-перше, слід зазначити, що особливістю місцевого самоврядування та муніципальної демократії як відкритої та самостійної системи, яка породжена громадянським суспільством та пов'язана з його політичною системою мережею безкінечних прямих та зворотних зв'язків, є циклічно-хвильовий характер її існування та розвитку. Місцеве самоврядування є органічною частиною оточуючого середовища та втілює у собі всю його багатогранність. Його еволюція – це тривалий, розтягнутий у часі та просторі процес, який складається із сукупності історичних етапів, критеріями виділення яких як правило є різкі, переломні моменти у розвитку суспільства і держави, демократії та владних інститутів, які були викликані сукупністю загально цивілізаційних, державних та регіональних, внутрішніх та зовнішніх, політичних, економічних, соціальних, культурних, екологічних та інших тенденцій і процесів, які детермінують

---

³⁰⁸ Про оцінку впливу на довкілля: Закон України № 2059-VIII від 23.05.2017р. Відомості Верховної Ради, 2017, № 29, ст.315.

³⁰⁹ Про охорону навколишнього природного середовища: Закон України № 1264-XII від 25.06.1991 Відомості Верховної Ради, 1991, № 41, ст.546.

можливість виникнення, визнання та розвитку місцевого самоврядування у конкретній державі.³¹⁰

По-друге, становлення, розвиток і функціонування демократичної правової державності є неможливим без нормування та нормативізації найбільш важливих суспільних відносин, що виражають колективні інтереси широких верств населення. Вдало з цього приводу зазначає Р.В. Чернолуцький, що нормопроекування є складною системною соціальною діяльністю зі створення відповідних «правил гри», завдяки яким відбувається існування, функціонування та стабілізація публічно-владних інститутів і реалізація їх компетенційних повноважень із метою досягнення телеології соціального, насамперед, державного управління. Такий висновок детермінований тим, що нормопроекування:

- відбувається безпосередньо в межах соціуму, що функціонує на теренах відповідної держави;
- здійснюється в інтересах самого соціуму з метою соціального управління;
- реалізується на виконання інтересів (індивідуальних, групових, колективних; релігійних, національних, статевих, вікових тощо) членів соціуму;
- торкається об'єктів, що мають суттєве соціальне значення;
- створює відповідні комунікаційні зв'язки системного характеру між членами соціуму тощо.³¹¹

По-третє, в часи процесів децентралізації в Україні, об'єднання територіальних громад та питань, що виникають при здійсненні своїх повноважень в новосформованих громадах, їх органах та посадових осіб наріжним каменем є розмежування предметів відання між органами державної влади та органами місцевого самоврядування. На жаль і процеси децентралізації призупиняються з

---

³¹⁰ Батанов О.В. Муніципальне право в умовах глобалізації. Часопис Київського університету права. 2013. URL:/3file:///C:/Users/Intel/Downloads/Chkup_2013_3_21.pdf

³¹¹ Чернолуцький Р.В. Нормопроектна діяльність у конституційному праві України: питання теорії та практики: монографія. Одеса: Фенікс, 2016. 360 с

введенням в державі особливого правового режиму воєнного стану. Як ми бачимо, досі не врегульовані питання пов'язані з планування території, дозвільної системи введення в експлуатацію житлових комплексів, багатоквартирних будинків, інших забудов без дотримання основних принципів безпеки для мешканців, що розроблені і закріплені у, на превеликий жаль рекомендаційних, підзаконних актах як державні будівельні норми показали реальні наслідки нехтування безпекою населення. Як ми бачимо на прикладі, розроблення містобудівної документації із державним гарантуванням екологічної безпеки громаді, між органами державної влади та органами місцевого самоврядування є певний змістовний зв'язок. Основою такого є єдність функцій та завдань, які покликані здійснювати органи виконавчої влади та органи місцевого самоврядування, що впливає із змісту ст. 5 Конституції України.

Отже, поєднання нами трьох різних предметів дослідження в одній темі є виправданим, виходячи з необхідності забезпечення екологічної безпеки для громад, які в їх сукупності охоплюють увесь народ України, тому громада є безумовним учасником даного процесу, як і всіх інших, в демократичній державі.

7.4. Особливості захисту екологічних прав

Екологічний напрямок розвитку держави, який обирає громадянське суспільство дає результати вироблення оптимальної моделі сталого розвитку держави, охорони навколишнього природного середовища та захисту екологічних прав людини. Значить виникає необхідність реформування нормативно-правової системи у відповідності до поставленої мети. Людина – суспільство – довкілля – пірамідальні елементи системи відносин, зв'язок між якими є конструктом цінностей, пріоритетів, потреб які визначають єдину цілісну суспільну мету,

досягнення якої відбувається через виконання ряду послідовних або необхідних завдань для забезпечення сталого розвитку та існування кожного з елементів.³¹²

Належна реалізація зв'язків людини з навколишнім природним середовищем, яке виступає як природні умови її життєдіяльності, джерело і спосіб виробництва матеріальних благ, об'єкт її господарської та культурної діяльності, джерело і спосіб морального виховання і задоволення естетичних потреб, багато в чому залежать від ефективної управлінської діяльності державних органів та посадових осіб. Але яким чином вона повинна здійснюватися, аби ці зв'язки зберегти в потрібному для держави, суспільства і людини напрямі, в юридичній літературі не зазначається. Тому різноманіття цілей управлінської діяльності обмежується суто утилітарними завданнями: а) при використанні природних ресурсів для суспільства та окремих індивідів; б) при охороні природних ресурсів – запобігання екологічно шкідливим наслідкам [с.60-61].³¹³

Охорона навколишнього середовища та захист екологічних прав – мета, яка одночасно становить суспільний інтерес, суспільне благо та суб'єктивне право. Право на захист екологічних прав та охорона навколишнього природного середовища відноситься до різних інститутів екологічного права, а отже механізми захисту екологічних прав та охорони навколишнього середовища мають спеціалізований характер. А.П. Гетьман відмічає, що організаційно-правовий механізм охорони навколишнього природного середовища визначається як механізм організації й системи діяльності органів державної виконавчої влади й органів місцевого самоврядування у сфері публічних екологічних відносин, що виникають у зв'язку з охороною довкілля і забезпеченням екологічної безпеки.³¹⁴

---

³¹²Петрецька Н.І. «Конституційні та міжнародно-правові засади забезпечення екологічної безпеки в умовах війни: шляхи подолання сучасних викликів та потенційних загроз»: матеріали міжнародного круглого столу, м. Ужгород, 23 листопада 2022 р. Ужгород: Ужгородський національний університет, 2022. С.39-45.

³¹³ Гетьман А.П., Соколова А.К., Анісімова Г.В. Правова охорона довкілля: сучасний стан та перспективи розвитку: монографія. За ред. А. П. Гетьмана. Х.: Право, 2014. 784 с

³¹⁴ Гетьман А.П. Організаційно-правовий механізм охорони навколишнього природного середовища. *Problems of Legality*, № 125, 2014 С.119-128

В свою чергу, екологічні права науковці розуміють як: природні права, що існують невід’ємно від життєдіяльності громадян, незалежно від їх правового закріплення (Г.В.Анісімова)³¹⁵; права громадян в галузі екологічних відносин - це екологічні права громадян і права щодо використання природних ресурсів (Н.Р. Кобецька).³¹⁶

Отже, ефективність захисту екологічних прав громадян та охорона навколишнього природного середовища залежна від мети, яку сформувало громадянське суспільство, а державна влада визначає її пріоритетною. Цей пріоритет закріплений в Конституції та стратегічних актах державного розвитку, які розробляються та приймаються з огляду на світові тенденції. Проблема ефективного державного розвитку полягає у відсутності довгострокових стратегічних актів (програм державного розвитку) хоча б на 40-50 років. В Україні стратегічні акти розробляються на короткий проміжок часу, такий план дій означає вирішувати проблеми по мірі їх надходження, а не планування сталого розвитку. Це стосується не тільки сфери екології, а й економіки, правопорядку, правосуддя тощо.

Як ми бачимо, довоєнні механізми впровадження якісних реформ на семантичному рівні відзначалися недоліками управлінського менеджменту у плані забезпечення інтересів української держави. А такими інтересами поряд із безпековими питаннями та встановленням правопорядку є не менш важливі, пов’язані із розвитком громад за особливостями територіального розташування населених пунктів. Де-юре і де-факто захист критичної та цивільної інфраструктури є надскладним завданням. Енергетична криза, що трапилася взимку 2023 року через масовані ракетні обстріли агресором звичайно не сприяє засадам сталого розвитку. Нищівних ударів зазнали також великі промислові райони України. Проведена чергова хвиля евакуації населення у більш безпечні регіони накладає і свій відбиток на економічну продуктивність та забезпечення

---

³¹⁵ Анісімова Г.В. Здійснення громадянами екологічних прав: автореф. дис. ...канд. юрид. наук. Харків, 1996. С.11-12.

³¹⁶ Кобецька Н.Р. Екологічні права громадян України: автореф. дис. ...канд. юрид. наук. Київ, 1998. С.6.

соціальних гарантій для постраждалих та переміщених осіб від війни. Отже, всі ці умови ускладнюють виконання своїх функцій і завдань органами публічної влади в умовах війни та в умовах введеного правового режиму воєнного стану.³¹⁷

Правовий режим воєнного стану є надскладним інститутом, що характеризується обмеженням прав і свобод людини, не говорячи про правове регулювання сталого розвитку в умовах війни. Невелике роз'яснення щодо цього. На територіях, на яких введено воєнний стан, з метою забезпечення дії Конституції та законів України, оборони, цивільного захисту, громадської безпеки і порядку, захисту критичної інфраструктури, охорони прав, свобод і законних інтересів громадян можуть утворюватися тимчасові державні органи - військові адміністрації.³¹⁸ У зв'язку з утворенням військових адміністрацій населених пунктів повноваження військово-цивільних адміністрацій цих населених пунктів припиняються з дня початку здійснення відповідною військовою адміністрацією своїх повноважень.

Однак дія особливого правового режиму суттєво впливає на правовий статус органів публічної влади та взаємовідносини між суб'єктами господарювання, певна річ і релокованих. Варто відмітити, що на підтримку релокованих підприємств поширюються спеціальні державні програми з надання їм у користування або ж у власність ресурсів, у тому числі й природних. Державна підтримка стає основною опорою у вирішенні питань з підтримки малого та середнього бізнесу в умовах війни. Особливо це проявляється у «пом'якшенні» та/або «посиленні» умов правового регулювання для суб'єктів господарювання. Оскільки цілі сталого розвитку територій вбачаються у раціональному використанні природних ресурсів, зміцнення економіки слаборозвинених регіонів, раціональної територіальної

---

³¹⁷Петрецька Н.І. «Конституційні та міжнародно-правові засади забезпечення екологічної безпеки в умовах війни: шляхи подолання сучасних викликів та потенційних загроз»: матеріали міжнародного круглого столу, м. Ужгород, 23 листопада 2022 р. Ужгород: Ужгородський національний університет, 2022. С.39-45.

³¹⁸ Про правовий режим воєнного стану: Закон України № 389-VIII від 12.05.2015, Відомості Верховної Ради, 2015, № 28, ст.250

організації суспільства, вирівнювання територіальних та інфраструктурних диспропорцій тощо, ключовим виступає питанням щодо досягнення балансу економічного розвитку територій та збереження навколишнього природного середовища.

Потрібно відзначити, що в Україні нагальною є потреба у виробленні довгострокової стратегії сталого розвитку держави, в якій слід відзначити необхідність кодифікації екологічного законодавства. Таким чином, ми зможемо навести лад у регулюванні екологічних відносин всіх сфер життєдіяльності людини, до якої слід віднести і охорону довкілля; необхідність функціонування спеціалізованих судів та прокуратури для захисту екологічних прав; здійснення громадського контролю та незалежної екологічної експертизи, що базується на праві доступу до екологічної інформації; та ін. Отже, ефективно запрацює механізм захисту екологічних прав, що включатиме: профілактику правопорушень (освіта, культура, правосвідомість); механізм негайного притягнення до відповідальності суб'єкта за недотримання екологічних вимог, що призводить до імовірного ризику настання екологічної шкоди як для людини, населення, флори та фауни, а також нераціонального використання природних ресурсів (показник імовірності вище середнього, що обраховуватиметься відповідно до розробленої методики); притягнення до відповідальності за екологічні правопорушення.³¹⁹

Перспективи сталого розвитку України в умовах війни, навіть на територіях, де не ведуться активні бойові дії, є вкрай напруженими та невизначеними. Засади вітчизняного управління та врядування не пристосовані до динамічності теперішнього світу та навіть є безперспективними у пошуку шляхів щодо їх удосконалення, тим більше в умовах війни. Одним із критеріїв, за яким ми доводимо сказане, це з'ясування насамперед, життєвого простору людини у громаді. Саме за допомогою цього фактору ми можемо надати оцінку відносинам

---

³¹⁹Петрецька Н.І. «Конституційні та міжнародно-правові засади забезпечення екологічної безпеки в умовах війни: шляхи подолання сучасних викликів та потенційних загроз»: матеріали міжнародного круглого столу, м. Ужгород, 23 листопада 2022 р. Ужгород: Ужгородський національний університет, 2022. С.39-45.

між людьми, які постійно проживають на певних територіях, внутрішньо переміщеними особами та органами публічної влади, які реалізують функції державного та муніципального управління на цих територіях. Бистряков І.К. відзначає, що: «...простір відносин задає характер режиму розвитку території в її містобудівному, проектному розумінні. За такого підходу система управління територіальними утвореннями повинна бути орієнтована на досягнення умов самоорганізації соціуму. І тут важливим чинником стає здатність управлінців адекватно реагувати на особливості організації господарської діяльності окремих територій, постійно вирішуючи одвічні суперечності між змістом і формою. У граничному вигляді зміст — це тип простору відносин соціуму, а форма — спосіб освоєння ресурсів територіальних утворень».³²⁰

Ми вважаємо, що парадигма умов воєнного стану відкриває перспективи у виробленні нового комплексного підходу до принципів управління та сталого розвитку громад. Це є одним із основних механізмів подолання кризи воєнного періоду. Сталий просторовий територіальний розвиток України є ключем до вирішення маси питань, які накопилися століттями та ускладнилися ще й екологічними катастрофами, спричиненими варварською війною Росії проти України. Сталий розвиток, це перш за все вміле управління спрямоване на розвиток територій громад, регіонів та держави в цілому. Як відзначають Супруненко С., Которобай С., Роєва О., необхідно забезпечити більш ефективне використання ресурсів, зменшення бюрократичних перешкод. Важливо звернути увагу на необхідність розвитку місцевого самоврядування як основи децентралізації та підвищення ефективності публічного управління на рівні місцевої громади. Поліпшити ефективність публічного управління можна за допомогою нової моделі

---

³²⁰ Бистряков І.К. Сталий розвиток України: постмодернізм, простір, методологія управління. Вісн. НАН України. 2012. № 7. С. 47-53.

стратегічного планування та ефективних інструментів, як-от фінансовий, соціальний і ринковий механізми розвитку.³²¹

Розвиток культурних, соціальних, промислових та рекреаційних осередків регіонів вирізняє їх перманентний характер, залежний від правового регулювання містобудівної діяльності. В мирний час, проблемами для сталого розвитку держави виступали – відсутність комплексного характеру впровадження реформ. На разі причина відома – колабораціонізм та ознаки державної зради серед представників органів державної влади, місцевого самоврядування, правоохоронних та судових органів, які діяли (а деякі і продовжують діяти) на боці ворога, гальмуючи розвиток держави. Економісти, правники, науковці, фахівці у галузі управління та бізнесу в один голос стверджують про необхідність формування системи, що забезпечить співпрацю влади та суспільства на всіх рівнях їх відносин з метою посилення інвестиційних надходжень до України, відкриття нових підприємств, розвитку сільських територій та рекреації.

Також важливо посилити та налагодити міжнародну співпрацю: на місцевому рівні – угодами про транскордонне співробітництво; на державному рівні -стратегічними дво та багатосторонніми договорами; із організаціями громадянського суспільства – грантовими угодами, меморандумами про співпрацю, волонтерськими ініціативами та громадським контролем. Адже на міжнародному рівні сфокусовано увагу на проблемах охорони довкілля та захисті екологічних прав глобального рівня. Яскравим прикладом закріплення екологічних прав людини в міжнародних договорах є Конвенція Європейської Економічної Комісії ООН «Про доступ до інформації, участь громадськості в процесі прийняття рішень та доступ до правосуддя з питань, що стосуються довкілля», прийнята 25 червня 1998 року в м. Оргусі (Данія). Оргуська Конвенція, яка визначила три основних види екологічних прав, що розглядаються як важливі чинники у

---

³²¹ Супруненко, С. А., Которобай, С. В., & Роева, О. С. (2023). Аналіз сучасних проблем публічного управління економікою крізь призму російської військової агресії проти України. Академічні візії, (17). URL: <https://www.academy-vision.org/index.php/av/article/view/273/252>

становленні демократії: 1) доступ громадськості до екологічної інформації; 2) участь громадськості у процесі прийняття рішень з питань, що стосуються довкілля; 3) доступ громадськості до правосуддя з питань, що стосуються довкілля. Як відзначив Генеральний секретар ООН Пан Гі Мун: «Оргуська конвенція забезпечує подвійний захист екологічних прав і прав людини та її акцент на залучення громадськості забезпечує механізм, що гарантує підзвітність урядів у зв'язку з докладеними ними зусиллями з подолання багатопланових викликів, якими стикається наш сьогоденний світ, включаючи зміну клімату, втрату біорізноманіття, необхідність скорочення масштабів злиднів, зростаючих потреб енергії, стрімку урбанізацію та забруднення повітря та води»³²².

На сьогоднішній день, національне екологічне законодавство розвинених країн світу закріплює ряд умов та гарантій для реалізації зазначених у Оргуській Конвенції екологічних прав, серед яких, зокрема, міри адміністративного та судового характеру. Вважаємо питання доступу до правосуддя з метою захисту всіх прав людини, не тільки екологічних, є вихідною точкою правової держави. Екологічні права людини стосуються всієї сфери її життєдіяльності, всіх процесів і ланок від умов тимчасового перебування до умов постійного проживання та діяльності. На нашу думку, правильним рішенням було б урегулювати питання діяльності спеціалізованих судів та прокуратури в екологічній сфері. Наприклад, Швеція є першою європейською країною, яка у 1999 році створила Екологічний кодекс, у якому прописується інститут екологічних судів першої та другої інстанції (а саме: п'ять екологічних судів, які приєднуються до п'яти цивільних округів по одному суду та ще один приєднаний до цивільного суду апеляції).

Екологічні проблеми які залишаться по війні торкнуться права на життя та здоров'я не одного покоління, як українців так і їх сусідів. Зонами відчуження, як і Чорнобиль, стануть частина Луганської та Донецької областей. Це величезна

---

³²² Конвенція про доступ до інформації, участь громадськості в процесі прийняття рішень та доступ до правосуддя з питань, що стосуються довкілля. Оргус, Данія, 23-25 червня 1998 року. Конвенцію ратифіковано Законом N 832-XIV (832-14) від 06.07.99

втрата корисної площі території, на якій лише через тривалий проміжок часу зможуть оселятись мешканці природи, а з ними вже і люди.

Отже, цілком зрозуміло, що подальше зростання кризових явищ (серед яких лідирують війни) спричинить глобальну екологічну катастрофу. Глобальний вимір даного питання є беззаперечним, а тому лише міжнародною спільнотою ініціюється укладення договорів про екологічне благополуччя, мир та безпеку всього людства.

7.5. Глобалізація права на безпечне довкілля та екологічний конституціоналізм

Усе частіше у наукових дослідженнях обґрунтовується важливість колективних прав, особливо в умовах глобалізації. Глобальними є права на безпечне навколишнє середовище (довкілля), сталий розвиток, мир, ядерну безпеку, Космос, інформаційні права тощо. Людство та міжнародне співтовариство є глобальними колективами – носіями колективних прав людини [с.330-331].³²³ В результаті здійснення міжнародно визнаного права (з вищеперерахованих) воно стає об'єктом міжнародно-правового регулювання.

Отож, екологія в широкому розумінні об'єднує десятки наукових напрямів, вона з традиційної біоекології «виросла» в комплексну, складну, багатогранну інтегральну науку-лідера, стала філософією виживання людства (екологічною філософією). Для вивчення усіх складників сучасних екологічних проблем, установлення прямих і зворотних зв'язків між процесами, які формують екологічні умови, визначення шляхів виходу з екологічної кризи, розроблення для цього конкретних планів та програм сучасна наука про довкілля залучає знання практично з усіх інших наук. Узагальнює усі напрямки екології глобальна екологія, яка покликана системно вивчати та прогнозувати стан і зміни всієї Землі та її

---

³²³ Проблеми сучасної конституціоналістики: Навчальний посібник. Ви-пуск 4. За ред. А.Р. Крусян, А.А. Єзерова. Київ: Юрінком Інтер, 2018. 268 с.

біосфери, рекомендувати шляхи гармонізації відносин людства та довкілля.³²⁴ Наприклад, І.В. Хом'як досліджує астрорекологію (різновид глобальної екології) і вважає, що для надійного та швидкого вирішення екологічних проблем необхідне розширення погляду на відносини між біосистемами та їхнім довкіллям за межі локальних екосистем та біосфери Землі. Необхідною є ревізія екологічних правил і законів з позиції астрорекології, що дозволить уникнути хибних узагальнень, які можуть призвести до помилок під час подолання глобальної екологічної кризи.³²⁵

На жаль, ефективність регулювання відносин у сфері охорони навколишнього природного середовища, раціонального природокористування, сталого розвитку та забезпечення екологічної безпеки залишаються вкрай незадовільними попри амбітну мету України укладення Угоди про вступу до ЄС. Основними цілями асоціації є:

а) сприяти поступовому зближенню Сторін, ґрунтуючись на спільних цінностях і тісних привілейованих зв'язках, а також поглиблюючи зв'язок України з політикою ЄС та її участь у програмах та агентствах;

б) забезпечити необхідні рамки для посиленого політичного діалогу в усіх сферах, які становлять взаємний інтерес;

в) сприяти, зберігати й зміцнювати мир та стабільність у регіональному та міжнародному вимірах відповідно до принципів Статуту ООН і Гельсінського заключного акта Наради з безпеки та співробітництва в Європі 1975 року, а також цілей Паризької хартії для нової Європи 1990 року;

г) запровадити умови для посилених економічних та торговельних відносин, які вестимуть до поступової інтеграції України до внутрішнього ринку ЄС, у тому числі завдяки створенню поглибленої і всеохоплюючої зони вільної торгівлі, як це визначено у Розділі IV («Торгівля і питання, пов'язані з торгівлею») цієї Угоди, та

---

³²⁴ Основи екології: підручник / Я.Б. Олійник, П.Г. Шищенко, О.П. Гавриленко. К.: Знання, 2012. 558 с.

³²⁵ Хом'як І.В. Глобальні екологічні проблеми з точки зору астрорекології. НАУКОВО-ПРАКТИЧНИЙ ЖУРНАЛ Екологічні науки № 6(39) С.154-157.

підтримувати зусилля України стосовно завершення переходу до діючої ринкової економіки, у тому числі шляхом поступової адаптації її законодавства до *acquis* ЄС;

е) посилювати співробітництво у сфері юстиції, свободи та безпеки з метою забезпечення верховенства права та поваги до прав людини і основоположних свобод;

ф) запровадити умови для дедалі тіснішого співробітництва в інших сферах, які становлять взаємний інтерес.³²⁶

Доречним буде відзначити, що євроінтеграційні процеси України у правовій реальності на диво є унікальними зважаючи на розв'язану росією війну на території нашої держави. Як відзначає А.П. Гетьман, за своїм обсягом і тематичним охопленням Угода є найбільшим міжнародно-правовим документом за всю історію України та найбільшим міжнародним договором з третьою країною, коли-небудь укладеним ЄС.³²⁷ Але для цього необхідно сформулювати комплексну програму розвитку країни, з внесенням змін до національного законодавства з метою його синхронізації із законодавством ЄС.

Вирішення питань глобального значення починаються на місцевому рівні. Зокрема, Віденська декларація ООН «Декларація про право на розвиток» 1986 р.³²⁸ визнає, що людина повинна бути активним учасником та вигодонабувачем права на розвиток. В Європейській декларації прав міст, ухваленій Постійною конференцією місцевих і регіональних органів влади Європи (CLRAE) Ради Європи 1992 р., декларується, що мешканці європейських міст, усвідомлюючи свою відповідальність за стан міст, виявляють солідарність і беруть на себе зобов'язання домагатися забезпечення усім мешканцям міст рівних прав на правову безпеку, екологічну безпеку, можливість знайти роботу і цим забезпечити

---

³²⁶ УГОДА ПРО АСОЦІАЦІЮ між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони. Угоду ратифіковано із заявою Законом № 1678-VII від 16.09.2014. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_011#n2280

³²⁷ Гетьман А.П. Доктрина екологічного права та законодавства України: монографія. Харків: ТОВ «Оберіг», 2019. 336 с.

³²⁸ Декларація про право на розвиток» 1986 URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_301

свою особисту фінансову самостійність, житло, безпечний рух транспорту, охорону здоров'я, спорт і дозвілля, можливість займатися різноманітними культурними і творчими видами діяльності, мирне співіснування різноманітних культурних, етнічних і релігійних громад, якісну архітектуру, гармонійне життя, власне політичне життя, економічний розвиток, гармонійний розвиток (коли місцева влада прагне досягти рівноваги між економічним розвитком і охороною навколишнього середовища), широкий асортимент товарів і послуг, раціональне використання природних ресурсів, співробітництво між містами, фінансову забезпеченість, рівноправність усіх мешканців незалежно від статі, віку, релігії, матеріального і політичного становища, фізичних або психічних недоліків.³²⁹

Водночас участь у вирішенні питань місцевого значення є добровільною. Про це свідчить підписаний Додатковий протокол до Європейської хартії місцевого самоврядування від імені України від 20 жовтня 2011 р. (ухвалений Парламентом 2 вересня 2014 р). Додатковий протокол до Європейської хартії місцевого самоврядування істотно розширює права громадян щодо участі у справах органу місцевого самоврядування, містить застереження проти хабарництва чи використання силових або примусових форм участі особи в суспільному житті місцевих громад. Підписання Додаткового протоколу, імплементація його в національне законодавство і практичне застосування передбачених у ньому стандартів сприятиме демократизації суспільства.

Приєднання України та її регіонів до загальноєвропейського процесу регіоналізації вимагає від неї застосування механізмів регіонального розвитку, за змістом подібних тим, що використовуються в країнах Європи і перш за все щодо впровадження механізмів програмно-цільового підходу. При їх різноманітності основна їх особливість полягає у тому, що вони організують участь і об'єднують зусилля різних ланок управління у регіональному розвитку. Особливого значення

---

³²⁹ Європейська декларація прав міст. URL: <http://www.eru.org.ua/index.php?page=1206>

набувають процеси використання «екоринкових» відносин у сфері екологічної політики.³³⁰

Яким чином перелаштувати розвиток держави, щоб подолати комплексно кризові явища та нарешті позбутися статусу перехідної держави. Справа в тому, що розвивати потрібно міста та регіони, які у територіальному розумінні і складають державу. Кожен регіон нашої держави особливий, з точки зору природокористування. Законодавство регламентує різні гарантії права загального (загальнодоступного) природокористування, проте, треба відмітити, що останнім часом, з розвитком ринкових відносин, появи багатосуб'єктності права власності на землю, водні об'єкти, ліси, це право людини, на жаль, звужується. У свою чергу, з аналізу ст. 22 Конституції України випливає положення про те, що право природокористування гарантується, звуження змісту та обсягу цього права не допускається.³³¹

Загальне право природокористування, встановлене національним законодавством, ґрунтується на підставі принципів екологічного права, що в свою чергу базуються на загальноновизнаних положеннях міжнародного права навколишнього середовища. Аналізуючи Угоду про асоціацію між Україною та ЄС, співробітництво у частині охорони навколишнього середовища охоплює, *inter alia*, такі цілі:

а) розвиток всеосяжної стратегії у сфері навколишнього середовища, яка включатиме заплановані інституційні реформи (з визначеними термінами) для забезпечення виконання і впровадження природоохоронного законодавства; розподіл повноважень природоохоронних органів на національному, регіональному та місцевому рівнях; процедури прийняття рішень та їх виконання; процедури сприяння інтеграції природоохоронної політики в інші сфери політики

---

³³⁰Крук В.Ю. Екологічна політика України: сучасний стан та перспективи розвитку (регіональний аспект). Актуальні проблеми державного управління: зб. наук. праць. ОРІДУ. О. 2006. Вип. 2(26). С. 264-270.

³³¹Конституція України: *Відомості Верховної Ради України*. від 28.06.1996. № 254к/96-ВР. № 30, ст. 141.

держави; визначення необхідних людських і фінансових ресурсів та механізм їх перегляду;

б) розвиток галузевих стратегій в галузях покращення якості повітря; якості води та управління водними ресурсами, включаючи морське середовище; управління відходами та ресурсами; захист природи; промислове забруднення та промислові аварії; хімічні речовини, зокрема чітко визначені терміни і основні етапи імплементації, адміністративну відповідальність, а також фінансові стратегії залучення інвестицій в інфраструктуру й технології.³³²

Отже, як ми бачимо з Угоди, розвиток всеосяжної стратегії та розвиток галузевих стратегій є цілком логічними планами для досягнення якісного результату. Розглядаючи зміст екологічної політики України, то вона так само містить схожі задекларовані наміри. Проблема полягає в тому, що затрати природних ресурсів переважають ймовірне отримання блага. Економіка країни не працює, погіршується якість життя населення та спричиняється шкода довкіллю.. Бо коли економіка працює –тоді країна розвивається. Така модель розвитку, яка продукує в Україні (у довоєнний період теж) притаманна також усім країнам третього світу. Створюють при цьому постійну загрозу подальшої деградації навколишнього природного середовища, оскільки основним джерелом валютних надходжень таких країн залишається експорт сировини або розміщення на своїх територіях потужностей глобальних корпорацій. Це вочевидь є зловживанням та нехтуванням принципів сталого розвитку з боку конгломерацій розвинених країн, адже їхні держави є підписантами Декларації Ріо-де-Жанейро з навколишнього середовища й розвитку. Відтак Декларація закликає держави світу прийняти відповідальність за всі форми діяльності, що завдають шкоди навколишньому середовищу в інших країнах, інформувати про потенційно можливі природні катастрофи та ті, що вже мають місце, нарощувати ефективність

---

³³² Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони. Угоду ратифіковано із заявою Законом № 1678-VII від 16.09.2014. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_011#n2280

природоохоронного законодавства та не допускати перенесення на територію інших держав джерел екологічної небезпеки.³³³

Отже, у сучасній юридичній літературі висвітлено результати низки наукових досліджень історичних аспектів зародження, становлення і розвитку правових основ охорони довкілля, формування інституту прав людини, ряду норм і принципів, які варіюють від міжнародного до національного закріплення і навпаки.

Завдяки методологічним принципам об'єктивності, причинності, раціональності, доказовості наукових положень, системним зв'язкам, критичності тощо у наукових пошуках видається можливим під новим кутом вивчати досліджуваний об'єкт. Варто відзначити, що розвиток науки конституційного права сприяв процесам «конституціоналізації» суспільних відносин, явищ та процесів. Наприклад, з'являються нові категорії, такі як «конституційна економіка», «екологічний конституціоналізм», «екологічна конституція» тощо.³³⁴

Початком формування феноменології екологічного конституціоналізму, як зазначає Г.В. Потапчук, стала 23 нарада Робочої групи Сторін Конвенції про доступ до інформації, участь громадськості в процесі прийняття рішень та доступ до правосуддя з питань, що стосуються навколишнього середовища, що проходила під егідою Європейської економічної комісії ЕКОСОС ООН 26-28 червня 2019 року у Женеві (Швейцарія). При розгляді Пункту 3 с) попереднього порядку денного щодо доступу до правосуддя в процесі Суддівського колоквиуму по Цілі 16 в області

---

³³³ Ріо-де-Жанейрська декларація з навколишнього середовища та розвитку. Прийнята Конференцією ООН з навколишнього середовища та розвитку, Ріо-де-Жанейро, 3–14 червня 1992 року URL: https://www.un.org/documents/decl_conv/declarations/riodecl.shtml

³³⁴ Петрецька Н.І., Машіка П.Ю. Проблематики методології конституціоналізму. Конституційно-правове будівництво на зламі епох: пошуки оптимальних моделей: матеріали міжнародної науково-практичної конференції, м. Ужгород, 30 червня 2023 р. Ужгород: Ужгородський національний університет, 2023. 209 с.

сталого розвитку: роль судової системи в сприянні забезпеченню верховенства права в питаннях навколишнього середовища.³³⁵

Використання феноменологічного методу дослідження конституціоналізму, включаючи й екологічний конституціоналізм, де сама феноменологія конституціоналізму та її видові характеристики будуть розглядатися як очевидні та важливі соціально-правові та соціально-праксеологічні явища/феномени, бо вони є:

а) фактично інноваційними у правовій реальності,

б) недостатньо розробленими, причому як з теоретичних, так й з праксеологічних позицій, що робить їх, зазвичай,

в) актуальними об'єктами наукового дослідження, враховуючи на їх особливу важливість як для існування демократичної правової державності, так й для передбаченого існування людської цивілізації [с.142].³³⁶

Вважаємо, що саме процеси екологізації суспільних відносин та якісно нове формування екологічної політики, в якій закріплені вимоги національної, загальноєвропейської екологічної безпеки вплинули на формування екологічного конституціоналізму. Участь громадськості в процесі прийняття рішень та доступ до правосуддя з питань, що стосуються навколишнього середовища стали результатом зростаючого рівня правосвідомості та екологічної культури суспільства. Взагалі слід підкреслити, що на початку ХХ ст., особливо після Першої світової війни і появи Ліги націй та Міжнародної організації праці, права людини почали входити до предмета міжнародно-правового регулювання. Подальше формування стандартів у галузі прав людини активізувалося після Другої світової війни. Саме тоді питання захисту прав людини широко вийшло за вузьконаціональні межі і стало об'єктом регулювання міжнародного права, їх ще

---

³³⁵The Judicial Colloquium on Objective 16 in the Field of Sustainable Development: The Role of the Judiciary in Promoting the Rule of Law in Environmental Matters. ECE / MP.PP / WG.1 / 2019/8 // UN ECOSOC. 2019. 5 p.

³³⁶ Потапчук Г.В. Екологічний конституціоналізм: до питання про методологію визначення та дослідження Науковий збірник «InterConf».№128, .2022. С. 137-143

називають правами всього людства – правами людини і правами народів. Це право на: мир; безпеку, незалежність, політичне, економічне, соціальне і культурне самовизначення; економічний та соціальний розвиток; на користування спільним спадком людства; на здоров'я та безпечне довкілля; гуманітарну допомогу.³³⁷

Міжнародні правові акти мають стимулюючий характер у досягненні обумовленого результату, як показує світовий досвід. У цьому напрямку ключовою стала Конференція ООН з питань навколишнього середовища й розвитку, що відбулася на найвищому рівні в червні 1992 року в Ріо-де Жанейро (Бразилія), засвідчила, що стан довкілля є одним із найважливіших чинників глобальної, регіональної та національної безпеки.³³⁸

За дослідженнями Ю.С. Шемшученка, одним з перших документів у природоохоронного характеру вважають міжнародну Угоду про охорону морських котиків, яка була підписана у 1879 р. Далі у зв'язку з ускладненням і загостренням екологічних проблем спостерігалось поступове нарощування масиву як національного, так і міжнародного екологічного права. Після Стокгольмської конференції ООН з навколишнього середовища (1972 р.) людство у правовій сфері перейшло з концепції «охорони природи» на концепцію «охорони навколишнього середовища». Було також започатковано міжнародну організацію — Програма ООН з навколишнього середовища (ЮНЕП).³³⁹ Автор своїм дослідженням випередив час, обґрунтовуючи для світової спільноти пропозицію укладення Екологічної Конституції Землі.

Не безпідставними були такого роду пропозиції, адже країна, яка зазнала негативних наслідків надзвичайних ситуацій починає розуміти відповідальність перед прийдешніми поколіннями. Одним із таких прикладів, це подолання наслідків планетарного масштабу Чорнобильської техногенної екологічно-

---

³³⁷ Права людини в національному та європейському контекстах : підручник. За заг. ред. Н.І. Петрецької, Ю.М. Бисаги. Ужгород, Видавничий дім "Гельветика", 2018. 482 с.

³³⁸ Хилько М. І. Екологічна безпека України: Навчальний посібник. К. 2017. С. 37.

³³⁹ Шемшученко Ю. Екологічна конституція Землі: від ідеї до практичного втілення. Вісник НАН України. 2007. N 9. С. 3-7

гуманітарної катастрофи 1986 року які і досі тривають. За висновками Чорнобильського форуму, більша частина смертельних випадків, пов'язаних з дією радіації, була або буде викликана онкологічними захворюваннями.³⁴⁰

Конституційний Суд України наголошує, що з приписів статей 3, 16, 50 Конституції України у їх взаємозв'язку впливають не лише зобов'язання держави перед постраждалими внаслідок Чорнобильської катастрофи громадянами України, а й гарантії щодо цієї категорії громадян. *(абзаци другий, третій підпункту 3.1 пункту 3 мотивувальної частини)*.³⁴¹

Вся повнота відповідальності за дії вчинені сьогодні лягатиме на плечі майбутнім поколінням. Наслідки російсько-української війни теж рано чи пізно будуть оцінені. Екологічна безвідповідальність внаслідок розв'язаних воєн матиме несприятливі наслідки у майбутньому. Тому відповідальність за екологічні злочини вчинені на території України Росією повинна бути повною і беззаперечною.

Після повномасштабного російського вторгнення в Україну 24 лютого 2022 р. Україна подала чергові позови проти держави-агресорки до міжнародних судових органів, зокрема, до Міжнародного Суду ООН. Суд прийняв рішення з вимогою до РФ «негайно призупинити військові операції, які неминуче призведуть до людських жертв, психічних і тілесних ушкоджень, а також до шкоди майну та навколишньому середовищу». РФ вже порушила низку міжнародно-правових норм, що стосуються навколишнього середовища: стаття 55 Додаткового протоколу до Женевських конвенцій 1949 року забороняє використання методів або засобів ведення війни, які мають на меті або можуть завдати шкоди природному середовищу і тим самим завдавати шкоди здоров'ю, або виживанню населення.

---

³⁴⁰ URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Чорнобильська_катастрофа

³⁴¹ Рішення Конституційного Суду України (Другий сенат) від 7 квітня 2021 року № 1-р(II)/2021 у справі за конституційною скаргою громадянина України Дяченка Олександра Миколайовича та інших громадян України щодо відповідності Конституції України (конституційності) підпункту 13 пункту 4 розділу I Закону України „Про внесення змін та визнання такими, що втратили чинність, деяких законодавчих актів України“ від 28 грудня 2014 року № 76–VIII

Римський статут МКС також визнає існування «екологічних воєнних злочинів», визначаючи їх як «навмисні напади, що завдають широкомасштабної, тривалої та серйозної шкоди природному середовищу».³⁴²

В міжнародних актах досі відсутнє визначення екоциду. Хоча у 2021 р. було сформовано експертну групу Міжнародного кримінального суду (група експертів із 12 відомих міжнародних юристів із кримінальних та екологічних питань з усього світу) яка презентувала визначення екоциду як міжнародного злочину. «Екоцид - незаконні або необдумані дії, вчинені із усвідомленням того, що існує значна ймовірність серйозної та поширеної, або довгострокової шкоди навколишньому середовищу, спричиненої цими діями. Дана група експертів називають екоцид п'ятим міжнародним злочином поряд із геноцидом, злочинами проти людяності, військовими злочинами та злочином агресії».³⁴³ Злочини проти екологічної безпеки мають як національний так і міжнародний характер.

Зокрема, Ю.А. Турлова, Г.С. Поліщук, Л.Г. Козлюк, О. О Пенязькова систематизували злочини проти екологічної безпеки, що має за рівнем локалізації узагальнений об'єкт посягання, тобто суспільні відносини у сфері екологічної безпеки загалом (без конкретизації його окремих елементів), та залежно від характеру посягання може поділятися на такі категорії: злочини міжнародного характеру, що посягають на екологічну безпеку людства злочини, які полягають у порушенні порядку здійснення оцінки впливу на довкілля, правил екологічної безпеки під час виробничої діяльності, що заподіяло (або створило небезпеку заподіяння) суттєву екологічну шкоду; злочини у сфері ядерної та радіаційної безпеки; злочини у сфері біологічної безпеки; злочини, які полягають у потуранні екологічній небезпеці, а саме невжиття заходів щодо ліквідації наслідків

---

³⁴² Кравцева С. Чи притягне Міжнародний суд ООН російську федерацію до міжнародно-правової відповідальності за екологічні злочини в Україні?URL:<https://law.chnu.edu.ua/vidpovidalnisti-rosii-za-ekolohichni-zlochyny-v-ukraini/>

³⁴³ Кравцева С. Чи притягне Міжнародний суд ООН російську федерацію до міжнародно-правової відповідальності за екологічні злочини в Україні?URL:<https://law.chnu.edu.ua/vidpovidalnisti-rosii-za-ekolohichni-zlochyny-v-ukraini/>

екологічного забруднення та приховування або перекручення відомостей про екологічний стан або захворюваність населення; злочини у сфері поводження з відходами.³⁴⁴

Отже, глобалізація права на безпечне довкілля пов'язана з вирішенням екологічних проблем та формування конституційних норм на національному рівні та міжнародно-правових норм щодо гарантування екологічної безпеки держав й регіонів світу, враховуючі пріоритети глобальної екологічної політики.

---

³⁴⁴ Турлова Ю. А., Поліщук Г. С., Козлюк Л. Г., Пенязькова О. О Злочини проти екологічної безпеки: проблемні питання систематизації. *Ядерна та радіаційна безпека* 2(90).2021 <https://nuclear-journal.com/index.php/journal/article/download/789/624>

РОЗДІЛ 8. КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВО НА ЗАХИСТ ПРАВ ТА СВОБОД ЛЮДИНИ І ГРОМАДЯНИНА

Берч Вероніка Вікторівна,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри конституційного права та порівняльного правознавства
ДВНЗ “Ужгородський національний університет”,

Продан Вікторія Іванівна,
Старший викладач кафедри
конституційного права та порівняльного правознавства.
ДВНЗ “Ужгородський національний університет”

Розгляд конституційного права на захист прав та свобод людини і громадянина варто розпочати із аналізу категорій «забезпечення», «охорона» та «захист» конституційних прав та свобод.

Забезпечення конституційних прав та свобод людини і громадянина традиційно розглядається сучасними науковцями як діяльність, спрямована на їх захист та охорону. Також у юридичній науці простежуємо поняття «сприяння реалізації» конституційних прав та свобод. Виходячи з наведеного, вбачається за доцільне здійснити розмежування зазначених правових категорій.

Слід зауважити, що значна частина дослідників ототожнюють поняття «захист» та «охорона». Обґрунтовується така позиція насамперед тим, що вони є близькими за сутністю і змістовним навантаженням, а діяльність, спрямована на безпосередній захист конституційних прав та свобод все ж неминуче передбачає їх охорону.

Існує і точка зору щодо встановлення між цими правовими категоріями співвідношення у розрізі можливості їх потенційного «поглинання» одного поняття іншим.

За теорії, відповідно до якої поняття «захист» є ширшим, аніж поняття «охорона», перший термін включає сукупність правоохоронної діяльності органів

публічної влади, діяльності громадянського суспільства та окремих суб'єктів щодо забезпечення реалізації конституційного права на захист прав та свобод.

За протилежною позицією правова категорія захисту охоплюється терміном «охорона». Така концепція передбачає, що охорона конституційних прав та свобод є постійним явищем, у той час як, власне, захист конституційних прав та свобод людини і громадянина здійснюється тоді, коли такі права та свободи порушено. За таких умов захист фактично можна позиціонувати як одну із форм охорони конституційних прав та свобод, законних інтересів.

На наше переконання, забезпечення конституційних прав та свобод людини і громадянина доцільно розуміти як системну діяльність органів державної влади та місцевого самоврядування, їх посадових та службових осіб, громадянського суспільства в цілому та кожного індивіда зокрема, котра спрямована на сприяння реалізації, охорону та захист конституційних прав та свобод людини і громадянина.

8.1. Право на захист в системі конституційних прав і свобод людини і громадянина

Права, свободи та інтереси людини і громадянина в ідеалі повинні не лише бути обумовленими певними природними, соціальними або ж економічними потребами, дані права в першу чергу мають бути юридично закріпленими, визнаватися та гарантуватися як на рівні законодавства так і правового поля дій держави в особі її органів та посадових осіб. Зазначене, в першу чергу впливає на екзистенцію та справедливе функціонування права на захист прав, свобод та інтересів людини і громадянина. Зокрема, право на захист в системі конституційних прав та свобод людини і громадянина займає одну із центральних ланок, несучи в собі ідею рівного доступу до справедливого суду, захисту прав, свобод та інтересів осіб. А гарантування та забезпечення права на захист має неабияке значення задля збереження принципів демократизму, верховенства права та розбудови громадянського суспільства.

Так, О.В. Мельник та О.В. Троп в межах свого дослідження акцентують увагу на тому, що, «право на захист» є не лише гарантією забезпечення інтересів особи, однак останнє цілком справедливо виступає гарантією правосуддя, становлячи собою важливу конституційну цінність³⁴⁵.

Якщо звернутися до офіційного тексту чинної Конституції України можемо побачити що термін «захист» зустрічається в документі 37 разів, що лише підтверджує грамотно побудований вітчизняний механізм юридичного захисту прав та свобод людини і громадянина. Своєю чергою, проаналізувавши вказані «згадки», можемо окреслити конституційну векторність «права на захист» у наступному вигляді:

- гарантування права на звернення до суду з метою захисту конституційних прав та свобод (ст. 8 КУ);
- гарантування права на свободу об'єднання у політичні партії та громадські організації з метою реалізації та захисту своїх політичних, економічних, соціальних, культурних прав, свобод та інтересів (ст. 36 КУ);
- гарантування права на участь у професійних спілках з метою захисту своїх трудових і соціально-економічних прав та інтересів (ст. 36 КУ);
- гарантування права на страйк задля захисту своїх економічних і соціальних інтересів (ст. 44 КУ);
- гарантування права на соціальний захист, що включає право на забезпечення громадян у разі повної, часткової або тимчасової втрати працездатності, втрати годувальника, безробіття, старості та в інших випадках, передбачених законом (ст. 46 КУ);
- гарантування права на захист інтелектуальної власності, авторських прав, моральних і матеріальних інтересів (ст. 54 КУ);

---

³⁴⁵ Мельник О.В., Троп О.В. Конституційний принцип забезпечення права на захист та окремі спірні питання правового статусу захисника. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: «Право»*. 2014. Вип. 25. С.261-264.

- гарантування права на звернення задля захисту прав, свобод та інтересів до відповідних міжнародних судових установ або ж міжнародних організацій, офіційним членом/учасником яких є Україна (ст. 55 КУ);
- гарантування підозрюваним, обвинуваченим чи підсудним *права на захист* (ст. 63 КУ)³⁴⁶.

Виходячи із представленої нами конституційної спрямованості категорії «права на захист» у системі конституційних прав та свобод людини і громадянина, зазначимо, що дане правовідношення в межах своєї реалізації містить два ключові стовпи:

- *право на індивідуальний захист* прав та свобод людини і громадянина в межах юрисдикційного та неюрисдикційного порядків;
- *право на колективний захист* прав, свобод та інтересів людини і громадянина в межах юрисдикційного та неюрисдикційного порядків.

Варто підкреслити, що ключовою принциповою засадою «права на захист» як в рамках колективного, так і індивідуального захистів являється право на справедливий суд, яке неодноразово виступало предметом тлумачення на вітчизняному та європейському рівнях, зокрема.

Відтак, у Рішенні Конституційного Суду України (далі – КСУ) № 8-рп/2002 від 07.05.2002 р. КСУ підкреслюється, що: «...судовий захист прав і свобод людини і громадянина необхідно розглядати як вид державного захисту прав і свобод людини і громадянина. І саме держава бере на себе такий обов'язок відповідно до частини другої статті 55 Конституції України (254к/96-ВР). Право на судовий захист передбачає і конкретні гарантії ефективного поновлення в правах шляхом здійснення правосуддя. Відсутність такої можливості обмежує це право. А за змістом частини другої статті 64 Конституції України (254к/96-ВР) право на

---

³⁴⁶ Конституція України. Відомості Верховної Ради України. 1996. №30. Ст. 141.

судовий захист не може бути обмежено навіть в умовах воєнного або надзвичайного стану»³⁴⁷.

Зокрема, у рамках міжнародного семінару-практикуму «Конституційні межі та обмеження прав людини в умовах війни: критерії визначення в адміністративному судочинстві», організованого Касаційним адміністративним судом у складі Верховного Суду від 2 грудня 2022 року було піднято низку актуальних питань щодо права на справедливий суд, обмеження права на судовий захист в умовах війни та надзвичайних станів, максимального забезпечення та гарантування прав та свобод громадян в екстремальних умовах. Цінним в даному випадку є виступ Президента Конституційної судової палати та Вищого адміністративного суду землі Рейнланд-Пфальц доктора Ларса Брокера, котрий наголосив на тому факті, що Конституція є живим документом та «ніколи не заплющує очі на обставини воєнного та надзвичайних станів», в першу чергу, сам Акт містить правові підстави, що передбачають забезпечення та гарантування верховенства права. Зокрема, в Конституції згадуються положення стосовно того, яким чином має провадитися державне управління за екстремальних умов. Доктором наголошується на тому, що у випадку, коли законом не прописане певне правило поведінки за конкретних умов, необхідно керуватися «духом закону» задля забезпечення підстав для демократичного життя та існування суспільства.

Разом з тим, суддя Конституційного Суду України Ольга Совгіря акцентувала свою увагу на викликах, що стоять на сторожі справедливого та демократичного конституційного судочинства за обставин воєнного часу. Суддею було піднято питання щодо визначення правового статусу та юрисдикції міжнародних судових установ, що розглядатимуть справи про військові злочини, проблематику максимального забезпечення та дотримання прав, свобод та інтересів громадян, де особливу увагу слід звернути на досвід вирішення

---

³⁴⁷ Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Президента України щодо офіційного тлумачення положень частин другої, третьої статті 124 Конституції України (справа щодо підвідомчості актів про призначення або звільнення посадових осіб) від 07.05.2002 р. № 8-рп/2002. *Вісник Конституційного Суду України*. 2002 р. № 2. Ст. 29.

зазначених питань у країнах, які були залучені до військових конфліктів, перегляд конституційності законодавства, спеціально ухваленого на час дії воєнного стану

348.

Аналізуючи європейський рівень регулювання права на захист прав і свобод людини і громадянина, в першу чергу слід взяти до уваги Конвенцію про захист прав людини і основоположних свобод (далі – Конвенція), котра в рамках справедливого судочинства вказує нам на наступне:

«1. Кожен має право на справедливий і публічний розгляд справи упродовж розумного строку незалежним і безстороннім судом, встановленим законом, для вирішення питання щодо його прав та обов'язків цивільного характеру або щодо встановлення висунутого проти нього кримінального обвинувачення. Вирок має бути проголошений публічно, однак преса та публіка можуть бути виключені з усього судового процесу або його частини в інтересах моралі, громадського порядку чи національної безпеки в демократичному суспільстві, якщо того вимагають інтереси неповнолітніх або захист приватного життя сторін, або в тій мірі, що визнана судом необхідною, коли публічність зашкодила б інтересам правосуддя.

2. Кожен обвинувачений у вчиненні кримінального правопорушення вважається невинуватим до тих пір, поки його вину не буде доведено в законному порядку.

3. Кожен обвинувачений у вчиненні кримінального правопорушення має як мінімум такі права:

- бути негайно та детально проінформованим зрозумілою для нього мовою про характер і причину висунутого проти нього звинувачення;
- мати достатній час і можливості для підготовки свого захисту;

---

³⁴⁸ Міжнародний семінар-практикум «Конституційні межі та обмеження прав людини в умовах війни: критерії визначення в адміністративному судочинстві» від 06.12.22. URL: <https://supreme.court.gov.ua/supreme/pres-centr/news/1354823/> (дата звернення: 01.03.23 р.)

- захищати себе особисто або за допомогою обраного ним захисника або, якщо він не має достатніх коштів для оплати юридичної допомоги, отримати її безкоштовно, коли цього вимагають інтереси правосуддя;
- допитувати свідків сторони обвинувачення та домагатися виклику та допиту свідків захисту на тих самих умовах, що й свідків обвинувачення;
- отримувати безкоштовну допомогу перекладача, якщо він не розуміє або не розмовляє мовою, яка використовується в суді»³⁴⁹.

У справі «*Bellet v. France*», Європейський Суд з прав людини (далі – ЄСПЛ) відмітив, що стаття 6 § 1 Конвенції містить гарантії справедливого судочинства, однією з яких є право на доступ до суду. Судом наголошується, що національне законодавство повинно забезпечувати достатній рівень доступу до суду, щоб гарантувати право особи на суд у контексті верховенства права в демократичному суспільстві. Ефективність доступу передбачає, що особа повинна мати чітку практичну можливість оскаржити дії, які порушують її права. Відтак, згідно з позицією ЄСПЛ у багатьох справах, право на суд включає право на доступ, що означає, що особі має бути надана можливість звернутися до суду для вирішення конкретного питання, і держава не повинна створювати правові або практичні перешкоди для реалізації цього права³⁵⁰.

Разом з тим, слід також вказати на те, що у своїй практиці ЄСПЛ підкреслив, що право на доступ до суду, згадане в статті 6 Конвенції, не є абсолютним і може бути об'єктом припустимих обмежень, оскільки його природа передбачає регулювання з боку держави. Країни-учасниці мають певну свободу дій в цьому питанні. Проте ЄСПЛ відповідає за остаточне рішення щодо виконання вимог Конвенції. Зокрема, Суд має переконатися, що обмеження права на доступ до суду не призводить до суттєвого позбавлення самої сутності цього права. Крім того, таке

---

³⁴⁹ Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 04.11.1950 р. Рада Європи. *Офіційний вісник України*. 1998. № 13.

³⁵⁰ Judgement of the European Court of Human Rights in the case «*Bellet v. France*» on 4 December, 1995 (Application № 23805/94). URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57952> (дата звернення: 01.03.2023).

обмеження не відповідатиме вимогам статті 6 Конвенції, якщо воно не має законної мети і не збалансоване в розумних межах відповідно до поставленої мети (Prince Hans-Adam II of Liechtenstein v. Germany)³⁵¹.

Таким чином, право на судовий захист є конституційною гарантією прав і свобод людини і громадянина, а обов'язкове виконання судових рішень – складовою права на справедливий судовий захист.

Повертаючись до характеристики індивідуального та колективного права на захист, як ключових аспектів *права на захист конституційних прав та свобод* зазначимо, що обидва із цих прав є взаємозв'язаними та взаємодоповнюючими стосовно одне одного, однак, разом із тим володіють певними особливостями. Зокрема, право на індивідуальний захист є правом окремого індивіда захищати та відстоювати власні права. Дане право передбачає можливість використовувати юридичні механізми та процедури задля захисту своїх конституційних прав та свобод в разі їх порушення. Таким чином, індивідуальне право на захист конституційних прав та свобод містить в собі гарантії доступу до судової системи, право на представлення власних інтересів та подання доказів у справі, право на звернення до компетентних органів з метою захисту порушених прав та інтересів тощо.

З іншого боку, право на колективний захист конституційних прав та свобод відноситься до захисту прав та інтересів групи осіб, що часто є пов'язаними між собою певними спільними ознаками та інтересами, соціальними, національними, етнічними тощо. Відтак, право на колективний захист прав розглядається у контексті захисту саме колективних прав, зокрема, права на свободу об'єднань у політичні партії, громадські об'єднання, трудові права, соціальні права, права на мовну, національну, культурну самобутність тощо. Отже, колективний механізм захисту конституційних прав та свобод полягає у захисті прав осіб шляхом

---

³⁵¹ Judgement of the European Court of Human Rights in the case «Prince Hans-Adam II of Liechtenstein v. Germany» on 12 July, 2001 (Application № 42527/98). URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-59591> (дата звернення: 01.03.2023).

об'єднання спільних зусиль, використання правових механізмів задля захисту порушених прав та інтересів.

В даному випадку, виникає питання розкриття правового статусу суб'єктного та об'єктного складу правовідношення, що виникає при реалізації права на захист. Зокрема, під суб'єктом права на захист прийнято розуміти особу або ж колектив осіб які наділені правом на захист конституційних прав та свобод у разі їх порушення та реалізують дане право в порядку, встановленому законодавством. Таким чином, як випливає з представленого нами визначення, суб'єкт права на захист наділяється правом використовувати різні правові засоби та процедури, в тому числі:

- *звернення до суду*. Виступає одним з найбільш поширених і ефективних засобів захисту прав і свобод. Як індивідуальні особи так і групи осіб можуть подати позов до суду задля захисту своїх прав і інтересів;
- *правовий контроль*. Суб'єкти права на захист порушених прав та свобод в рамках реалізації свого права уповноважуються на застосування правового контролю з метою перевірки статусу дотримання законодавства при виконанні судових рішень, перегляду правильності дій державних органів та дотриманням конституційних норм;
- *правове представництво*. В конкретних, передбачених законодавством випадках суб'єкти права на захист наділяються правом на представлення власних інтересів перед судом чи уповноваженим органом на вирішення конфліктної ситуації;
- *громадські виступи*. Колективна суб'єктна складова права на захист наділяється можливістю використовувати різноманітні форми правової активності, серед яких: масові акції, протести, страйки, виступи тощо з метою привернення уваги до порушених колективних прав та свобод.

Так, в рамках міжнародного круглого столу «Функціонування судових і правоохоронних органів в умовах війни: конституційні та міжнародно-правові маркери», завідувачем кафедри конституційного права та порівняльного правознавства ДВНЗ «Ужгородський національний університет», доктором

юридичних наук, професором Юрієм Бисагою було піднято питання стосовно доступу до суду, як необхідної умови в часи війни. В рамках свого виступу, Юрій Михайлович зосередив свою увагу на тому, що доступ до правосуддя слід розуміти у двох аспектах: «...за вузького підходу доступ до правосуддя «пов'язаний із засобами забезпечення прав», зокрема через використання судів і трибуналів. Таким чином, поняття «процесуальний доступ до правосуддя» головним чином означає правоможливість використовувати процедуру в суді. При ширшому підході концепція «доступності до суду» означає не лише доступ до (юридичної) процедури, але й результат процедури чи заходу. Більш конкретно, це поняття стосується питання про те, чи є результат «справедливим і законним» чи вдалося досягнути наперед поставлену законну мету. Таким чином доступ до правосуддя стає одночасно і «процесом», і «метою»»³⁵².

Разом з тим, реалізація суб'єктами права на захист включає також ряд гарантій, що забезпечуються особам задля досягнення максимальної результативності суб'єктами в процесі їх діяльності, зокрема:

- *Презумпція невинуватості.* Ця гарантія передбачає, що кожна особа вважається невинною до тих пір, поки її вину не буде доведено в законному порядку уповноваженим на те органом;
- *Право на справедливий судовий процес.* Включає право на доступ до незалежного та безстороннього суду, на об'єктивний та неупереджений розгляд справи, на правове представництво, на заслуховування та представлення доказів по справі тощо;
- *Надання безоплатної правової допомоги.* У конкретних випадках суб'єктам гарантується право на реалізацію права на захист за допомогою представленого з боку держави захисника;

---

³⁵² Функціонування судових і правоохоронних органів в умовах війни: конституційні та міжнародно-правові маркери»: матеріали міжнародного круглого столу, м. Ужгород, 27 жовтня 2022 р. Ужгород: Ужгородський національний університет, 2022. 60 с.

- *Захист від незаконного втручання.* Конституція України та чинне законодавство забезпечують захист суб'єктів права на захист від незаконного втручання державних органів або приватних осіб у особисті права та свободи.

Разом з тим, об'єктами права на захист виступатимуть конкретні права та гарантії особи, передбачені конституційно-правовим каталогом та нормами чинного законодавства. Дані права можна представити у вигляді таблиці (Таблиці 1), згрупувавши їх за категоріями прав та конкретними правовідношеннями, що впливають з них.

Таблиця 1

Особисті права	Права, які прямо відносяться до особи, такі як право на життя, особисту недоторканість, свободу думки, свободу вираження поглядів, приватне та сімейне життя, релігійні свободи, свободу переміщення тощо.
Громадянські права	Права, які стосуються статусу громадянина та його взаємодії з державою, такі як право на громадянство, власність, ділову активність, трудові права, право на справедливий судовий процес тощо.
Політичні права	Права, які визначають участь особи у політичному житті та вплив на державні рішення, такі як право на участь у виборах, свободу об'єднання у політичні партії та громадські об'єднання, свободу висловлювання політичних поглядів тощо.
Соціально-економічні права	Права, які гарантують достойні умови життя, соціальний захист та рівні можливості, такі як право на працю, соціальне забезпечення, освіту, житло, охорону здоров'я тощо.
Колективні права	Права, які належать групам осіб, таким як національні меншини, етнічні групи, релігійні спільноти, професійні

об'єднання тощо. Вони включають права на самовизначення, культурну та мовну автономію, захист інтересів групи тощо.

8.2. Внутрішньодержавні способи захисту конституційних прав і свобод людини і громадянина

Конституційно-правовий механізм захисту людиною своїх законних прав та свобод – це система влади держави, функцією якої є захист прав людини, процедура такого захисту, а також конституційне право людини на захист, яке реалізується з допомогою держави і за цією визначеною процедурою. *Інституційний механізм захисту людиною своїх прав* – це динамічний взаємозв'язок носія права на захист та державних органів влади, що здійснюється у процесуальному режимі реалізації правоохоронного відношення з метою захисту суб'єктивного права.

До конституційно-правових засобів захисту прав та свобод людини та громадянина, визначених Конституцією України, можна віднести таке:

- право знати свої права, обов'язки (ст.57 Конституції України);
- закони та інші нормативно-правові акти, які визначають права, свободи та обов'язки громадян, але не доведені до їх відома у порядку, встановленому законом, є нечинними (ст. 57);
- закони та інші нормативно-правові акти не мають зворотної дії в часі, крім випадків, коли вони пом'якшують або скасовують відповідальність особи (ст. 58);
- ніхто не може відповідати за діяння, які на час їх вчинення не визнавалися законом як правопорушення (ст. 58) та ін.

До інституційно-правових засобів захисту прав людини слід віднести міжнародний та національний механізм захисту прав людини.

Систему національного механізму захисту прав людини становлять такі органи:

1. Суди загальної юрисдикції – здійснюють захист прав і свобод людини шляхом розгляду заяв та скарг громадян про порушення їхніх прав, а також шляхом відновлення цих порушених прав.³⁵³

Система судів загальної юрисдикції відповідно до Конституції України та законодавства будується за принципами територіальності, спеціалізації та інстанційності. Систему судів загальної юрисдикції складають:

- 1) місцеві загальні, господарські, адміністративні суди;
- 2) апеляційні суди;
- 3) Вищі спеціалізовані суди (Вищий суд з питань інтелектуальної власності; Вищий антикорупційний суд);
- 4) Верховний Суд.³⁵⁴

Усі радянські конституції або не згадували суди взагалі (Конституція 1919, 1925, 1929 років) або хоча і містили окремі розділи, присвячені судам (Конституції 1937 та 1978 років), проте не визнавали суди як окрему незалежну гілку державної влади. Водночас вже в Конституції 1937 року закріплювалися основні демократичні принципи здійснення судочинства. Іншим питанням є їх реальне дотримання в умовах тоталітарної держави. Тому ці принципи носили швидше декларативний характер.

Зі здобуттям Україною незалежності почався новий етап державного будівництва суверенної незалежної демократичної держави. Відповідно, ставлення до судів також змінилося. Судова влада нарешті була визнана окремою самостійною і незалежною гілкою державної влади (поряд із законодавчою та виконавчою). Функції кожної з них також чітко на конституційному рівні були розмежовані.

Однак, сучасне трактування доктрини поділу влади вже не відокремлює гілки влади одну від одної в традиційно-буквальному розумінні «поділу». Сьогодні

---

³⁵³ Конституційне право України: підручник/ Авторський колектив. 8-е видання перероблене та доповнене. Ужгород, Видавничий дім «Гельветика», 2016. 476 с.

³⁵⁴ Див. джерело №2.

однорідні повноваження не обов'язково повинні здійснюватися однією гілкою влади – вони можуть бути розділені між органами різних гілок влади.³⁵⁵ Таку позицію обґрунтовуємо тим, що спільне здійснення владних повноважень різними органами є більш раціональним, ніж роздільне, оскільки влада може взаємно доповнювати і співпрацювати між собою для найбільш ефективного виконання подібних завдань.

Необхідно враховувати і позитивні моменти такого розподілу в плані роботи так званої «системи стримувань і противаг». Виконавча та судова влада у механізмі стримувань і противаг діють на основі правових норм, що виникають в результаті діяльності законодавчої гілки влади; судові рішення виконуються законодавчою та виконавчою владою. Відтак, роль судової влади в механізмі стримувань та противаг окреслюється правовою спроможністю впливу на дії та рішення інших гілок влади, а отже, й на суспільство в цілому. Це пояснюється тим, що суд «запобігає» прийняттю незаконних актів, а також сприяє уникненню порушень правових норм під час їх застосування.³⁵⁶

Згідно положень Закону України «Про судоустрій і статус суддів» судова влада в Україні відповідно до конституційних засад поділу влади здійснюється незалежними та безсторонніми судами, утвореними законом.³⁵⁷ Відтак, відокремленість судової гілки влади тісно пов'язана з категоріями самостійності та незалежності. *Самостійність судової влади у державі – це допустима межа свободи її функціонування, що визначена конституцією, конституційними законами, іншими нормативно-правовими актами, які приймаються в інтересах суспільства та держави задля забезпечення належного дотримання та захисту законних прав та обов'язків громадян.* Самостійність судової гілки влади

---

³⁵⁵ Коцкулич В.В. Роль незалежності судової влади у механізмі стримувань і противаг. *Порівняльно-аналітичне право*. 2017. №6. С.390-391.

³⁵⁶ Коцкулич В. В. Формування професійної правосвідомості судді та суддівського розсуду: організаційний та праксеологічний аспекти : дис. канд. юр. наук : 12.00.10. Київ. 2018. 233 с.

³⁵⁷ Про судоустрій і статус суддів: Закон України. Відомості Верховної Ради (ВВР). 2016. № 31. Ст.545.

визначається її роллю та місцем у вкрай непростому процесі здійснення суспільного менеджменту, що базується на механізмі стримувань і противаг.³⁵⁸

У Конституції незалежної України 1996 року знайшли своє втілення історично сформовані демократичні принципи судочинства. З її прийняттям судова влада на конституційному рівні була визнана окремою гілкою влади, а основні конституційні принципи судочинства – сформовані в окрему систему принципів. До них належать, зокрема: здійснення правосуддя виключно судами (ст. 124); участь народу у здійсненні правосуддя через присяжних (ст. 124); побудова судової системи за принципами територіальності і спеціалізації (ст. 125); незалежність і недоторканність суддів (ст. 126) тощо.

Водночас, феномен незалежності є полісемантичним, оскільки може розглядатись як: незалежність судової гілки влади; незалежність правового статусу судді; незалежність рішення суду та ін. Незалежність окремих суддів також включає незалежність від своїх колег (котра, деякою мірою, є неможливою під час колегіального прийняття рішення).³⁵⁹ Історія свідчить про те, що проблема незалежності суддів, суміжні проблеми, що стосуються самостійності та неупередженості під час здійснення суддівського розсуду та прийняття судового рішення, а також питання довіри до суду громадськості, завжди були предметом гострих дискусій. Ці питання мають міждержавний характер, оскільки постають тією чи іншою мірою у кожній державі. Незалежність судової влади безсумнівно вважається однією з найважливіших рис будь-якої правової держави та громадянського суспільства; поряд з цим, правове значення судочинства характеризується перетворенням народовладдя в особливу категорію із загальнонаціональним змістом. Роль судової гілки влади у механізмі стримувань і противаг з'ясовується лише при врахуванні її законодавчо закріплених функцій та

---

³⁵⁸ Див. джерело №12.

³⁵⁹ Коцкулич В.В. Місце судової гілки влади в конституційному механізмі розподілу. *Конституційно-правові академічні студії*. 2016. №2. С. 66–68.

форм їх здійснення, серед яких першорядними вважаються правосуддя та судовий контроль.³⁶⁰

У статті 129 Основного Закону окремо виділені основні засади судочинства, а саме: 1) рівність усіх учасників судового процесу перед законом і судом; 2) забезпечення доведеності вини; 3) змагальність сторін та свобода в наданні ними суду своїх доказів і у доведенні перед судом їх переконливості; 4) підтримання публічного обвинувачення в суді прокурором; 5) забезпечення обвинуваченому права на захист; 6) гласність судового процесу та його повне фіксування технічними засобами; 7) розумні строки розгляду справи судом; 8) забезпечення права на апеляційний перегляд справи та у визначених законом випадках - на касаційне оскарження судового рішення; 9) обов'язковість судового рішення.³⁶¹

Судоустрій в Україні будується за принципами територіальності, спеціалізації та інстанційності. *Систему судоустрою складають*: місцеві суди; апеляційні суди; Верховний Суд. Для розгляду окремих категорій справ в системі судоустрою діють вищі спеціалізовані суди, які здійснюють розгляд цивільних, кримінальних, господарських, адміністративних справ, а також справ про адміністративні правопорушення. У місцевих загальних судах та апеляційних судах діє спеціалізація суддів із здійснення кримінального провадження щодо неповнолітніх. *Суддею є* громадянин України, який відповідно до Конституції України та Закону України «Про судоустрій і статус суддів» призначений суддею, займає штатну суддівську посаду в одному з судів України і здійснює правосуддя на професійній основі.³⁶²

---

³⁶⁰ Див. джерело №12.

³⁶¹ Див. джерело №2.

³⁶² Див. джерело №13.

Таблиця 2

Права судді:	Обов'язки судді:
<p>1) брати участь у суддівському самоврядуванні;</p> <p>2) утворювати громадські об'єднання та брати участь у них з метою захисту своїх прав та інтересів, підвищення професійного рівня;</p> <p>3) бути членом національних або міжнародних асоціацій та інших організацій, що мають на меті захист інтересів суддів, утвердження авторитету судової влади в суспільстві або розвиток юридичної професії та науки;</p> <p>4) підвищувати свій професійний рівень та проходити з цією метою відповідну підготовку. 363</p>	<p>1) справедливо, безсторонньо та своєчасно розглядати і вирішувати судові справи відповідно до закону з дотриманням засад і правил судочинства;</p> <p>2) дотримуватися правил суддівської етики, у тому числі виявляти та підтримувати високі стандарти поведінки у будь-якій діяльності з метою укріплення суспільної довіри до суду, забезпечення впевненості суспільства в чесності та непідкупності суддів;</p> <p>3) подавати декларацію доброчесності судді та декларацію родинних зв'язків судді;</p> <p>4) виявляти повагу до учасників процесу;</p> <p>5) не розголошувати відомості, які становлять таємницю, що охороняється законом, у тому числі таємницю нарадчої кімнати і закритого судового засідання;</p> <p>6) виконувати вимоги та дотримуватися обмежень, установлених</p>

³⁶³ Див. джерело №13.

	<p>законодавством у сфері запобігання корупції;</p> <p>7) подавати декларацію особи, уповноваженої на виконання функцій держави або місцевого самоврядування;</p> <p>8) систематично розвивати професійні навички (уміння), підтримувати свою кваліфікацію на належному рівні, необхідному для виконання повноважень у суді, де він обіймає посаду;</p> <p>9) звертатися з повідомленням про втручання в його діяльність як судді щодо здійснення правосуддя до Вищої ради правосуддя та до Генерального прокурора упродовж п'яти днів після того, як йому стало відомо про таке втручання;</p> <p>10) підтверджувати законність джерела походження майна у зв'язку з проходженням кваліфікаційного оцінювання або в порядку дисциплінарного провадження щодо судді, якщо обставини, що можуть мати наслідком притягнення судді до дисциплінарної відповідальності, викликають сумнів у законності</p>
--	--

	джерела походження майна або доброчесності поведінки судді. 364
--	---

Досягнення високого рівня професійності суддівського корпусу в Україні можливе завдяки:

1. у сфері нормативного забезпечення:

- вдосконаленню законодавчо визначених вимог, які висуваються до кандидата на посаду судді;
- вдосконаленню законодавства України в частині підвищення рівня правової свідомості суддів, що забезпечить комплексний підхід до цього питання;
- перегляду законодавчо встановлених балів кваліфікаційного оцінювання суддів задля забезпечення суддівського корпусу високопрофесійними кадрами;

2. у сфері освіти:

- оптимізації професійного навчання суддів шляхом створення відомчих закладів освіти;
- оновлення навчальних планів у діючих вишах відповідно до досягнень науки та зарубіжного досвіду;

3. в організаційному плані - створення умов для професійного зростання суддів, що включає:

- належне матеріально-технічне забезпечення судів;
- проведення тренінгів з тайм-менеджменту не лише для суддів, а й для інших працівників суду, оскільки ефективність діяльності судової влади залежить від усіх осіб, які «причетні» до здійснення судочинства;

---

³⁶⁴ Див. джерело №13.

- належне забезпечення психологічного супроводу (психологічного консультування) у діяльності суду з метою: боротьби з психологічними проблемами, що виникають внаслідок здійснення судочинства, запобігання деформації правової та моральної свідомості судді, розробки системи профілактичних заходів для реалізації такого завдання; здійснення мотивації суддів; вироблення у працівників суду єдиної мети та корпоративного духу.

365

Для того, щоб здійснення судової функції було ефективним необхідно ряд умов: у кожній державі розуміння правової природи суду, його місця, ролі та значення в системі органів державної влади повинно бути однаковим та чітким; думка щодо правосудності судових рішень повинна характеризуватись довірою до органів судової влади та вірою у справедливість таких рішень; доступ до правосуддя повинен бути не лише декларативним, а й мати практичні шляхи реалізації; політика відбору суддів повинна мати своєю метою здійснення раціонального кадрового забезпечення, виходячи з вимог, які ставить суспільство перед державою; фінансування судової системи повинно бути доцільним тощо.³⁶⁶

Конституційний Суд України – єдиний орган конституційної юрисдикції в Україні. Завданням Конституційного Суду України є гарантування верховенства Конституції України як Основного Закону держави на всій території України. Конституційний Суд України приймає рішення та дає висновки у справах щодо:

- 1) вирішення питань про відповідність Конституції України (конституційність) законів України та інших правових актів Верховної Ради України, актів Президента України, актів Кабінету Міністрів України, правових актів Верховної Ради Автономної Республіки Крим;

---

³⁶⁵ Праксеологічні аспекти формування професійної правосвідомості судді та суддівського розсуду: монографія / В.В. Коцкулич, Ю.М. Бисага, Д.М. Белов, Н.Й. Лакатош, І.М. Фаловська. Херсон: Видавничий дім «Гельветика», 2020. 220 с.

³⁶⁶ Коцкулич В.В. Конституційно-правові засади підвищення рівня професійності членів суддівського корпусу. *Державотворчі процеси в Україні: реалії сьогодення*: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції, 24 квітня 2020, м. Луцьк. Ужгород: РІК-У, 2020. С. 52-55.

2) офіційного тлумачення Конституції України;

3) надання за зверненням Президента України або щонайменше сорока п'яти народних депутатів України, або Кабінету Міністрів України висновків про відповідність Конституції України чинних міжнародних договорів України або тих міжнародних договорів, що вносяться до Верховної Ради України для надання згоди на їх обов'язковість;

4) надання за зверненням Президента України або щонайменше сорока п'яти народних депутатів України висновків про відповідність Конституції України (конституційність) питань, які пропонуються для винесення на всеукраїнський референдум за народною ініціативою;

5) надання за зверненням Верховної Ради України висновку щодо додержання конституційної процедури розслідування і розгляду справи про усунення Президента України з поста в порядку імпічменту;

6) вирішує питання про відповідність Конституції України (конституційність) закону України за конституційною скаргою особи, яка вважає, що застосований в остаточному судовому рішенні в її справі закон України суперечить Конституції України. Конституційна скарга може бути подана в разі, якщо всі інші національні засоби юридичного захисту вичерпано;

7) надання за зверненням Верховної Ради України висновку щодо відповідності законопроекту про внесення змін до Конституції України вимогам статей 157 і 158 Конституції України;

Рішення та висновки, ухвалені Конституційним Судом України, є обов'язковими, остаточними і не можуть бути оскаржені.

Прокуратура України становить єдину систему, яку складають Генеральна прокуратура, прокуратури Автономної Республіки Крим, областей, міст Києва та Севастополя (на правах обласних), міські, районні, міжрайонні, районні в містах. У разі необхідності Генеральний прокурор України може створювати спеціалізовані прокуратури на правах обласних, міських, районних та міжрайонних прокуратур.

За прокуратурою закріплені функції:

1) підтримання державного обвинувачення в суді;

2) представництво інтересів громадянина або держави в суді у випадках, визначених законом;

3) нагляд за додержанням законів органами, які проводять оперативно-розшукову діяльність, дізнання, досудове слідство;

4) нагляд за додержанням законів при виконанні судових рішень у кримінальних справах, а також при застосуванні інших заходів примусового характеру, пов'язаних з обмеженням особистої свободи громадян.³⁶⁷

Прокуратура як державний орган репрезентує та захищає інтереси людини, суспільства і держави, отже, за своєю концептуальною суттю головним в ієрархії цілей та завдань прокуратури в парадигмі конституційної безпеки держави є саме забезпечення конституційної безпеки України.

У парадигмі конституційної безпеки прокуратуру України потрібно розглядати як спеціальний суб'єкт, який здійснює:

1) нагляд за відповідністю Конституції та законам України нормативно-правових актів органів державної виконавчої влади, органів місцевого самоврядування;

2) координацію діяльності правоохоронних органів у сфері забезпечення конституційної безпеки – в боротьбі зі злочинністю, корупцією та іншими правопорушеннями, що являють собою найбільшу загрозу сучасному становищу особи, суспільства і держави.

Основний зміст діяльності прокуратури полягає в нагляді за додержанням законів правоохоронними органами й іншими суб'єктами, які входять до державної системи забезпечення конституційної безпеки, і за своєю суттю створює відповідний режим законності та правопорядку в цій сфері. Відтак, потреби правової держави передбачають не тільки виконання законів як актів, що виходять безпосередньо від законодавчої влади, а й забезпечення законності взагалі,

---

³⁶⁷ Про прокуратуру: Закон України від 5 листопада 1991 року зі змінами і доповненнями. *Відомості Верховної Ради України*. 2015. № 2-3. Ст.12.

розуміючи під цим внутрішньо погоджену систему нормативно-правового регулювання і відповідну їй поведінку суб'єктів правових відносин.

4. Адвокатура – недержавний самоврядний інститут, що забезпечує здійснення захисту, представництва та надання інших видів правової допомоги на професійній основі, а також самостійно вирішує питання організації і діяльності адвокатури в порядку, встановленому законом. Адвокатуру України складають всі адвокати України, які мають право здійснювати адвокатську діяльність.

Види адвокатської діяльності:

- захист прав, свобод і законних інтересів: підозрюваного; обвинуваченого; підсудного; засудженого; виправданого; особи, стосовно якої передбачається застосування примусових заходів медичного чи виховного характеру або вирішується питання про їх застосування у кримінальному провадженні; особи, стосовно якої розглядається питання про видачу іноземній державі (екстрадицію); особи, яка притягається до адміністративної відповідальності під час розгляду справи про адміністративне правопорушення;
- інші види правової допомоги щодо: надання правової інформації, консультацій і роз'яснень з правових питань; правового супроводу діяльності клієнта; складення заяв, скарг, процесуальних та інших документів правового характеру, спрямованих на забезпечення реалізації прав, свобод і законних інтересів клієнта, недопущення їх порушень, а також на сприяння їх відновленню в разі порушення.³⁶⁸

5. Уповноважений Верховної Ради України з прав людини – на якого покладається завдання здійснення парламентського контролю за додержанням конституційних прав і свобод людини і громадянина.

Діяльність Уповноваженого спрямовується на:

---

³⁶⁸ Про адвокатуру та адвокатську діяльність: Закон України від 07 липня 2012 року. *Відомості Верховної Ради України*. 2013. № 27

- захист прав і свобод людини і громадянина, проголошених Конституцією України, законами України та міжнародними договорами України;
- додержання та повагу до прав і свобод людини і громадянина суб'єктами, громадянином України, незалежно від місця його перебування, іноземцем чи особою без громадянства, які перебувають на території України, та органами державної влади, органами місцевого самоврядування та їх посадовими і службовими особами;
- запобігання порушенням прав і свобод людини і громадянина або сприяння їх поновленню;
- сприяння приведенню законодавства України про права і свободи людини і громадянина у відповідність з Конституцією України, міжнародними стандартами у цій галузі;
- поліпшення і подальший розвиток міжнародного співробітництва в галузі захисту прав і свобод людини і громадянина;
- запобігання будь-яким формам дискримінації щодо реалізації людиною своїх прав і свобод;
- сприяння правовій інформованості населення та захист конфіденційної інформації про особу.³⁶⁹

6. Захист прав людини здійснюють і ряд інших органів: органи внутрішніх справ, Служба безпеки України та інші правоохоронні органи.

8.3. Міжнародний механізм захисту конституційних прав і свобод людини і громадянина

Під терміном *міжнародний механізм захисту прав людини* розуміють систему міжнародних (міждержавних) органів та організацій, які діють з метою

---

³⁶⁹ Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини: Закон України від 23 грудня 1997 р. *Відомості Верховної Ради України*. № 20. 1998, ст.99.

реалізації міжнародних стандартів прав та свобод людини або їх поновлення у випадку порушення. Слід відмітити, що крім міждержавних органів та організацій, у світі існує багато т.зв. неурядових правозахисних організацій.

Особливістю міждержавних правозахисних організацій є те, що:

- 1) вони реально впливають на уряди тих чи інших держав;
- 2) їх рішення обов'язкові до виконання, а думка не може бути проігнорована;
- 3) вони примушують міжнародне співтовариство звертати увагу на порушення прав людини.

Всі міжнародні організації можна поділити на дві групи: універсальні та регіональні.

Універсальні правозахисні організації – це органи та організації, які розповсюджують свою діяльність на весь світ, незалежно від державних та регіональних кордонів. Ці механізми у тій чи іншій мірі пов'язані з діяльністю ООН.

Генеральна Асамблея ООН – у 1948 році прийняла Загальну декларацію прав людини, та після цього цілий ряд міжнародно-правових актів, що стосуються різних аспектів правозахисної діяльності (про громадянські, політичні, культурні права, заборони геноциду, апартеїду, расової дискримінації). Питання прав людини розглядаються у комітетах Генеральної Асамблеї та її допоміжних органах.

Генеральна Асамблея ООН є головним директивним органом Організації. Охоплюючи всі держави-члени, вона є унікальним форумом для багатостороннього обговорення повного спектру міжнародних питань, які визначені Статутом Організації Об'єднаних Націй. Кожна з 193 держав-членів ООН має рівний голос.

Генеральна Асамблея ООН також приймає ключові рішення для ООН, зокрема:

- призначення Генерального секретаря за рекомендацією Ради Безпеки;
- обрання непостійних членів Ради Безпеки;
- затвердження бюджету ООН.

Асамблея збирається на регулярні сесії з вересня по грудень кожного року, а потім – за потреби. Обговорення конкретних питань здійснюється через окремі пункти або підпункти порядку денного та має своїм наслідком ухвалення резолюцій.³⁷⁰

Економічна та Соціальна Рада – під керівництвом Генеральної Асамблеї координує економічну та соціальну діяльність ООН, в тому числі готує рекомендації з метою залучення всіх до виконання прав та основних свобод.

Крім цих органів в рамках ООН діють і спеціалізовані правозахисні організації, які поділяють на три основних види:

1. Постійні органи, які є частиною апарату ООН: Комісія з прав людини та її експертний орган – Підкомітет з попередження дискримінації та захисту прав меншин; Комісія із становища жінок (ці органи утворені у рамках Економічної та Соціальної Ради для виконання її повноважень у галузі захисту прав людини). Також у рамках Секретаріату ООН створено Центр з прав людини, Управління Верховного Комісара ООН у справах біженців, Верховний Комісар ООН з прав людини.
2. Органи утворені згідно міжнародних угод, укладених під егідою ООН.

Зокрема на підставі Міжнародного біля про права людини, в який входять такі міжнародні документи: Загальна декларація прав людини (1948 р.), Пакт про громадянські та політичні права (1966 р.), Пакт про соціальні, економічні та культурні права (1966 р.) Крім того до міжнародних документів відносяться: Конвенція про ліквідацію всіх форм расової дискримінації, Конвенція проти катувань та інших жорстоких нелюдських або таких, що принижують гідність видів поведження та покарання та ін. На виконання всіх цих угод були утворені: Комітет ООН з прав людини, Комітет з расової дискримінації, Комітет проти катувань та ін.³⁷¹

---

³⁷⁰ Workings of the General Assembly. <https://www.un.org/en/ga/>

³⁷¹ Антонович М. М. Україна в міжнародній системі захисту прав людини. - К., 2000.

3. Спеціалізовані установи ООН. У відповідності із ст. 57, 63 Статуту ООН утворено ряд установ у галузі економіки, соціальних відносин, культури, освіти та ін. Спеціалізовані установи являють собою постійно діючі міжнародні організації, які працюють на підставі власних статутів та угод ООН. На даний час таких установ налічується 16. Однак, далеко не всі вони займаються захистом прав людини, а ті які здійснюють правозахисну діяльність, не мають її основною. До таких установ належать: Міжнародна Організація Праці (МОП) та Організація Об'єднаних Націй з питань освіти, науки, культури (ЮНЕСКО).

Регіональні міжнародні організації – такі організації, коли їх учасниками є держави, що знаходяться у межах певного регіону світу. На сьогодні у світі існує три дієздатні регіональні системи захисту прав людини: Міжамериканська, Африканська, Європейська.

1. Міжамериканська система діє в рамках Організації Американських Держав і представлена Міжамериканською комісією з прав людини та Міжамериканським судом з прав людини. Правозахисна діяльність останнього зводиться до розгляду скарг громадян та юридичних осіб. Висновки цього суду мають значний моральний вплив та, як правило, враховуються державами.

2. Африканська система складається з Африканської комісії прав людини та народів, яка є органом Організації Африканської Єдності (ОАЄ). Комісія заслуховує кожні два роки звіти держав про законодавчі та інші шляхи захисту прав людини та розглядає заяви громадян і юридичних осіб про масові та систематичні порушення прав людини.

3. Європейська система діє в рамках Ради Європи, членом якої Україна є з 1995 року, і базується насамперед на діяльності Європейського суду з прав людини. Європейський правозахисний механізм заснований на низці договорів, основним серед яких є Європейська конвенція захисту прав людини й основних свобод. Крім неї, у рамках Ради Європи розроблені Європейська соціальна хартія

³⁷², Європейська конвенція прав меншин ³⁷³, Європейська конвенція прав дитини ³⁷⁴, Європейська конвенція запобігання катуванням ³⁷⁵.

Головний європейський правозахисний орган – Європейський суд прав людини – має одну відверту перевагу перед більшістю сучасних правозахисних організацій – його рішення обов’язкові для держав, що приєдналися до Конвенції захисту прав і свобод. У результаті рішення Суду впливають на формування не тільки європейських, але і світових стандартів прав людини, і навіть на відповідну законодавчу практику багатьох цивілізованих держав.

Крім суду, при Раді Європи діють: Європейський комітет з прав меншин, Комітет незалежних експертів по соціальних і економічних правах, Європейський комітет запобігання катуванням.

---

³⁷² Європейська соціальна хартія: Міжнародний документ від 18.10.1961 № ETS N 35. Редакція від 03.05.1996, підстава 994_062. URL: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/994_300

³⁷³ Рамкова конвенція про захист національних меншин: Міжнародний документ від 01.02.1995. Ратифікація від 09.12.1997, підстава 703/97-вр. URL: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/995_055

³⁷⁴ Європейська конвенція про здійснення прав дітей: Міжнародний документ від 25.01.1996. Ратифікація від 03.08.2006, підстава 69-16. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/994_135

³⁷⁵ Європейська конвенція про запобігання катуванням чи нелюдському або такому, що принижує гідність, поводженню чи покаранню: Міжнародний документ від 26.11.1987. Ратифікація від 24.01.1997, підстава 33/97-вр. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_068

ПІСЛЯМОВА

У монографічному дослідженні детально проаналізовано конституційно-правове регулювання прав і свобод громадян в Україні. Автори проводять огляд основних норм та принципів, які гарантують права та свободи громадян згідно Конституції України. Також розглянуто важливі аспекти балансу між правами особистості та інтересами суспільства.

Конституція України визначає низку основних принципів, які лежать в основі регулювання прав і свобод громадян. Серед них:

Рівність перед законом: Кожен громадянин має рівні права та обов'язки перед законом, без будь-якої дискримінації за ознаками раси, кольору шкіри, політичних переконань тощо.

Недоторканість особи: Кожна особа має право на недоторканість фізичної, психічної і моральної цілісності, а також захист від будь-якого втручання у її приватне життя.

Свобода виразу: Громадяни мають право вільно висловлювати свої думки та переконання, включаючи свободу слова, преси та інші форми виразу.

Право на участь: Кожен має право брати участь у державному управлінні, обирати та бути обраним на посади в органах влади та місцевого самоврядування.

Сучасний світ приніс нові виклики для регулювання прав і свобод громадян. Цифрові технології, інтернет та соціальні мережі створюють нові можливості для виразу думок, але також ставлять під загрозу приватність індивіда. Боротьба з дезінформацією та кіберзагрозами також стає актуальною задачею.

У результаті проведеного дослідження виявлено низку теоретичних та практичних проблем, підготовлено висновки та рекомендації щодо подальших можливостей розвитку конституційного правового поля в Україні, до основних з яких належать наступні:

1. Важливість конституційних гарантій. Конституція України надає різноманітні права та свободи громадянам, які є основоположними для забезпечення гідності, свободи та особистого розвитку.

2. Баланс і обмеження прав. Права та свободи мають бути обмежені відповідно до закону для захисту інтересів інших громадян і суспільства в цілому, але це обмеження повинно бути обґрунтованим та пропорційним.

3. Захист від зловживань. Держава повинна гарантувати ефективний захист громадян від будь-яких форм зловживань їхніми правами та свободами, включаючи механізми судового захисту.

4. Розвиток законодавства. Законодавство повинно актуалізуватися відповідно до змін у суспільстві, щоб забезпечити відповідність правових норм сучасним реаліям.

5. Свобода слова і інформаційна безпека. Важливо забезпечити рівновагу між свободою вираження поглядів та захистом від дезінформації та маніпуляцій, зокрема у цифровому просторі.

6. Політична участь і громадянське суспільство. Розвиток демократії передбачає активну участь громадян у політичному та громадському житті, що сприяє зміцненню державності та громадянського суспільства.

7. Забезпечення соціальних прав. Права на освіту, охорону здоров'я, працю, соціальний захист є важливими елементами конституційного регулювання, які сприяють соціальній справедливості.

8. Важливість гарантій правосуддя. Система судової влади повинна бути незалежною, об'єктивною та справедливою для забезпечення захисту прав та свобод громадян.

9. Захист меншин. Держава має забезпечувати рівні права та захист для всіх громадян, незалежно від їхньої національності, віросповідань, статі, соціального стану тощо.

10. Постійна реформа. Для підвищення ефективності правового регулювання важливо проводити систематичні реформи, спрямовані на вдосконалення правової системи та забезпечення прав людей.

Конституційно-правове регулювання прав і свобод громадян в Україні має велике значення для функціонування демократичної правової держави. Пропоноване монографічне дослідження проливає світло на ключові аспекти цього

регулювання, а також надає рекомендації для подальшого розвитку та вдосконалення правової системи країни.

Достовірність всіх наукових положень, висновків, рекомендацій підтверджується їх апробацією у вигляді: публікацій у наукових фахових виданнях України та зарубіжних країн, представленням на науково-практичних конференціях.

Обґрунтовані в цьому дослідженні положення, висновки, пропозиції можуть бути використані: у науково-дослідній роботі, правотворчій діяльності, у правозастосуванні, в навчальному процесі, практичній діяльності та просвітницькій роботі.

СПИСКИ ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Basic services for all in an urbanizing world. Third Global Report of United Cities and Local Governments on Local Democracy and Decentralization. GOLD III. Executive Summary. UCLG. Barcelona, 2013. 122 p.
2. Bookchin M. Thoughts on Libertarian Municipalism. *Institute for Social Ecology*. URL: <https://social-ecology.org/wp/1999/08/thoughts-on-libertarian-municipalism/>;
Biehl J. The Politics of Social Ecology: Libertarian Municipalism. *Institute for Social Ecology*. URL: <https://social-ecology.org/1999/01/the-politics-of-social-ecology-libertarian-municipalism/>
3. Bundesrecht konsolidiert: Gesamte Rechtsvorschrift für Bundes-Verfassungsgesetz. URL: <https://www.ris.bka.gv.at/GeltendeFassung.wxe?Abfrage=Bundesnormen&Gesetzesnummer=10000138>
4. Constitution du Grand-Duché de Luxembourg. Version consolidée applicable au 19/05/2020. URL: <https://legilux.public.lu/eli/etat/leg/constitution/1868/10/17/n1/consolide/20200519>
5. Country Rankings [Електронний ресурс] // Heritage Foundation. – 2023. – Режим доступу до ресурсу: <https://www.heritage.org/index/ranking>.
6. De Belgische Grondwet. Gecoördineerde tekst van 17 februari 1994. Met wijzigingen vanaf 2007. URL: https://web.archive.org/web/20070819040116/http://www.senate.be/doc/const_nl.html
7. Decentralization and local democracy in the world: first global report by United Cities and Local Governments, 2008 / United Cities and Local Governments. Washington, DC: World Bank, 2009. 345 p.
8. Donnelly J. Human Rights: a new standard of civilization? *International Affairs*. 1998. Vol. 74. № 1. P. 1–23.
9. Economic Freedom of the World. Cato Institute [Електронний ресурс] / Режим доступу: <http://www.cato.org/economic-freedom-world>.

10. European Spatial Development Perspective. Towards Balanced and Sustainable Development of the Territory of the European Union. URL: http://ec.europa.eu/regional_policy/sources/docoffic/official/reports/pdf/sum_en.pdf
11. Fact sheet No. 16 (Rev.1), The Committee on Economic, Social and Cultural Rights: <http://www.unhchr.ch>. C.11.
12. Foreign Policy and Human Rights. Issues and Responses / ed. by R. J. Vincent. Cambridge: Cambridge University Press, 1986. P. 261-264.
13. Fourth Global Report on Decentralization and Local Democracy. Co-creating the urban future. The agenda of metropolises, cities and territories. UCLG. Barcelona, 2016. 221 p.
14. Global charter-agenda for human rights in the city. URL: https://www.uclg-cisd.org/sites/default/files/UCLG_Global_Charter_Agenda_HR_City_0.pdf
15. Grondwet voor het Koninkrijk der Nederlanden van 24 augustus 1815. URL: <https://wetten.overheid.nl/BWBR0001840/2023-02-22>
16. Gwartney J. Economic Freedom of the World, 1975-1995 [Электронный ресурс] / J. Gwartney, R. Lawson, W. Block // Fraser Institute (Vancouver, B.C.). 1995. Режим доступа до ресурсу: <https://www.fraserinstitute.org/sites/default/files/EconomicFreedomoftheWorld1975-1995.pdf>.
17. Judgement of the European Court of Human Rights in the case «Bellet v. France» on 4 December, 1995 (Application № 23805/94). URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57952>
18. Judgement of the European Court of Human Rights in the case «Prince Hans-Adam II of Liechtenstein v. Germany» on 12 July, 2001 (Application № 42527/98). URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-59591>
19. Local Government Finance: The Challenges of the 21st Century. Second Global Report on Decentralization and Local Democracy Edward Elgar Cheltenham, UK. Northampton, MA, USA. GOLD II, 2010. 378 p.
20. Local governments and human rights. URL: <https://www.uclgcisd.org/en/work-areas/human-rights/local-governments-and-human-rights>

21. Montréal Charter of Rights and Responsibilities. URL: <https://montreal.ca/en/topics/montreal-charter-rights-and-responsibilities>
22. Recommendation 211 (2007) Freedom of assembly and expression for lesbians, gays, bisexuals and transgendered persons. The Congress of Local and Regional Authorities. URL: <https://wcd.coe.int/ViewDoc.jsp?id=1099699&Site=Congress>
23. The European Charter for the Safeguarding of Human Rights in the City. URL: <https://uclg-cisdg.org/en/news/european-charter-safeguarding-humanrights-city>
24. The Judicial Colloquium on Objective 16 in the Field of Sustainable Development: The Role of the Judiciary in Promoting the Rule of Law in Environmental Matters. ECE / MP.PP / WG.1 / 2019/8 // UN ECOSOC. 2019. 5 p.
25. The Localization of the Global Agendas. How local action is transforming territories and communities. Fifth Global Report on Decentralization and Local Democracy. UCLG. Barcelona, 2019. 442 p.
26. Ukraine 2021 human rights report [Електронний ресурс] // <https://ua.usembassy.gov/>. – 2022. – Режим доступу до ресурсу: https://ua.usembassy.gov/wp-content/uploads/sites/151/UKRAINE-2021-HRR_Ukr.pdf.
27. Wheeler N. J. Pluralist and Solidarist Conception of International Society: Bull and Vincent on Humanitarian Intervention. *Millennium: Journal of International Studies*. 1992. № 21. P. 482.
28. Авдеенкова М. П. Право на физическую свободу. *Государство и право*. 2005. № 3. С. 23.
29. Авдеенкова М.П., Дмитриев Ю.А. Право на физическую свободу. *Государство и право*. 2005. № 3. С. 43.
30. Аврамова О. Четверте покоління прав людини: постановка проблеми. *Право України*. 2010. № 2. С.103.
31. Алексеев С.С. Право: азбука – теория – философия: опыт комплексного исследования. М., 1999. С. 212.

32. Альошина Н. М. Територіальна громада як суб'єкт права: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень». Харків, 2014. С. 1.
33. Аналіз вразливості жінок та чоловіків в контексті децентралізації на територіях України, що постраждали від конфлікту. Нікого не залишити осторонь. Звіт. Вересень 2017. Підготовлений у рамках спільної програми ПРООН та ООН Жінки «Відновлення управління та сприяння примиренню в постраждалих від кризи громадах України». 72 с.
34. Аналітичний звіт «Децентралізація та місцеве врядування як потенціал гендерної рівності» (Заключний). Підготовлений БФ «Інтелектуальна перспектива». Київ, 2011. С. 37–38.
35. Андрейцев В. І., Хряпінський П. В. Антропозахист в системі екологічного права та системі права України. *Гуманітарний журнал*. 2014. № 3-4. С.142-155.
36. Анісімова Г.В. Здійснення громадянами екологічних прав: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 1996. С.11-12.
37. Антонович М. М. Україна в міжнародній системі захисту прав людини. К., 2000.
38. Антропология права: *учебник для вузов*. М.: НОРМА, 2002. С. 475.
39. Артеменко Л.Б. Конспект лекцій з навчальної дисципліни «Економічна теорія» для здобувачів першого (бакалаврського) рівня вищої освіти усіх форм навчання за освітньо-професійними програмами економічних спеціальностей [Електронний ресурс] / Л. Б. Артеменко // Тернопіль:ТНТУ. 2022. 88 с.
40. Баймуратов М. О. Локальна система захисту прав людини в Україні: сутність та становлення. *Юридична освіта і правова держава*: зб. наук. праць. Одеса, 1997. С. 98.
41. Баймуратов М. О., Кофман Б. Я. «Муніципальна людина»: параметральні ознаки, поняття, роль і значення в формуванні і функціонуванні локальної демократії та демократичної правової державності. *Електронне наукове видання «Аналітично-порівняльне правознавство»*. 2022. № 5. С. 37–43.

42. Баймуратов М. О., Кофман Б. Я. Мілітарний конституціоналізм: до питання про формування, розуміння і оформлення феноменології. *Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України*. 2022. № 3. С. 6–18.
43. Баймуратов М. О., Кофман Б. Я. Муніципальні права людини: до питання про тенденцію глобалізації міжнародно-правового регулювання. *Proceedings of the 8th International Scientific and Practical Conference «Science, Education, Innovation: Topical Issues and Modern Aspects»* (February 16-18, 2023). Tallinn, Estonia. С. 286–287.
44. Баймуратов М., Кофман Б. Муніципальні права людини як нова константа національного муніципального та конституційного права. *Право України*. 2020. № 10. С. 63–80.
45. Баймуратов М., Кофман Б. Роль органів місцевого самоврядування України в сфері захисту прав людини в період воєнного стану: до формування праксеологічно-компетентної парадигми. *Незалежність України: права людини та національна безпека: зб. матеріалів Другої міжнар. наук.-практ. конф.* (Львів, 20 травня 2022 року) / упоряд. Л. В. Ярмол. Львів: Галицька видавн. спілка, 2022. С. 83–89.
46. Баймуратов М. О. Феноменологія муніципальних прав людини. *Місьцеве самоврядування та регіональний розвиток в Україні: наук.-практ. журнал*. Київ: «Інтерконтиненталь-Україна». 2013. № 1. С. 52–56.
47. Баймуратов М. О., Кофман Б. Я. Муніципальні права людини як оптимальний і перспективний напрямок дослідження конституційно-правового та муніципально-правового статусу людини. *The 21th International scientific and practical conference «Scientists and methods of using modern technologies»* (May 30 – June 02, 2023) Melbourne, Australia. International Science Group. 2023. С. 101–104.
48. Баймуратов М. О., Танаджи Г. Г. Муніципальні права людини. *Конституційні права, свободи і обов'язки людини і громадянина в Україні* / за ред. Ю. С. Шемшученка. Київ: Вид-во «Юридична думка», 2008. С. 32.
49. Барабаш О.О. Четверте покоління прав людини: загальнотеоретична характеристика. URL:

http://science2016.lp.edu.ua/sites/default/files/Full_text_of_%20papers/vnulpurn_2016_837_36.pdf

50. Батанов О. В. Антропологізація муніципального права та тенденції його розвитку в умовах викликів сьогодення. *Державотворчі процеси в Україні: реалії сьогодення*: Тези доповідей за матеріал. III Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Луцьк, 27-28 квітня 2023 року) / відп. ред. Я. І. Ленгер, А. М. Земко. Луцьк: ВІП ЛНТУ, 2023. С. 23–26.
51. Батанов О. В. Виклики російсько-української війни: деякі фактори перемоги України в історичному та міжнародному вимірі. *Правовий статус учасників бойових дій, військових капеланів, полонених: міжнародні норми, реалії російсько-української війни*: матеріали міжнародної правової школи, м. Ужгород, 21 квітня 2023 р. Ужгород: Ужгородський національний університет, 2023. С. 12–25.
52. Батанов О. В. Людський вимір децентралізації в умовах викликів російсько-української війни. *Децентралізація публічної влади в Україні: здобутки, проблеми та перспективи*: матеріали V Міжнародної науково-практичної конференції (12 травня 2023 р., м. Львів) / [за наук. ред. проф. О. В. Батанова, доц. Р. Б. Бедрія]. Київ; Львів; Щецин: ЛНУ імені Івана Франка, 2023. С. 25–29.
53. Батанов О. В. Тенденції розвитку муніципального права в умовах викликів сьогодення. *Муніципальна реформа в контексті євроінтеграції України: позиція влади, науковців, профспілок та громадськості*: Тези доповідей Шостої щорічної всеукраїнської науково-практичної конференції (м. Київ, 23 грудня 2022 р.). Київ: АПСВТ, 2022. С. 31–49.
54. Батанов О. В., Голяк Л. В. Служби захисту прав людини у сфері місцевого самоврядування (інститут муніципального омбудсмана): досвід компаративного аналізу: монографія. Одеса: Видавничий дім «Гельветика», 2021. 340 с.; Батанов О. В., Сметана В. В. Конституційно-правове забезпечення правозахисної діяльності у сфері місцевого самоврядування: досвід компаративного аналізу: монографія. Одеса: Видавничий дім «Гельветика», 2021. 316 с.

55. Батанов О.В. Муніципальне право в умовах глобалізації. *Часопис Київського університету права*. 2013. URL:/3file:///C:/Users/Intel/Downloads/Chkup_2013_3_21.pdf
56. Батанов О. В. Вплив праворозуміння на становлення та розвиток інститутів сучасного муніципального права. *Альманах права. Праворозуміння та правореалізація: від теорії до практики*. Науково-практичний журнал. Вип. 2. Київ: Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2011. С. 56–59.
57. Батанов О. В. Громадівське муніципальне праворозуміння як чинник формування сучасного муніципального права в Україні. *Проблеми правознавства та правоохоронної діяльності: Збірник наукових праць*. 2012. № 1. С. 40–46.
58. Батанов О. В. Муніципальна влада та проблеми співвідношення колективізму, індивідуалізму та автономії особистості у місцевому самоврядуванні. *Формування правової держави в Україні: проблеми і перспективи: матеріали ІХ Всеукраїнської наук.-прак. конф. (м. Тернопіль, 13 квітня 2007 р.)*. Ч. І. Тернопіль: Економічна думка, 2007. С. 209–215.
59. Батанов О. В. Муніципальне праворозуміння як чинник формування сучасного муніципального права в Україні. *Науковий вісник Академії муніципального управління*. Зб. наук. праць. Серія «Право». 2011. Вип. 2. С. 71–81.
60. Батанов О. В. Сучасний муніципалізм та проблеми формування муніципального праворозуміння в Україні. *Часопис Київського університету права*. 2011. № 2. С. 4–8.
61. Бауринг Б. Долгий путь Великобритании к европейским стандартам прав человека: в авангарде и далеко позади. *Конституционное право: вост.-европ. обозрение*. 2002. № 1 (38). С. 43.
62. Белова І.М., Н.В., Семенишина Н.В. Суть, основні напрями та функції соціального захисту населення. *Подільський вісник: сільське господарство, техніка, економіка*. № 34. 2021
63. Бельгийская конституция, 7 февраля 1831 года / пер. с фр. А. и В. Харитоновых. Ростов-на-Дону: Донская речь, 1905. С. 11.

64. Беназюк Ян. Конституційне право на соціальний захист громадян України в світлі положень Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/bernaziuk_14_08_20.pdf
65. Бесчастний В.М., Філонов О.В., Субботін В.М., Пашков С.М. Конституційне (державне) право зарубіжних країн : навч. посіб. / за ред. В.М. Бесчастного. Київ : Знання, 2007. 467 с.
66. Белов Д.М., Бисага Ю.М. Права людини: основні напрямки сучасного розвитку. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право»*. 2015. № 5. С. 121.
67. Бисага Ю.М., Белов Д.М., Ленгер Я.І., Митровка Я.В. Основи правознавства. Ужгород. 2008.
68. Бисага Ю.М., Палінчак М.М., Белов Д.М., Данканич М.М. Міжнародні засоби захисту прав та свобод людини і громадянина. Ужгород, 2003. 57 с.
69. Бисага Ю.М., Палінчак М.М., Белов Д.М., Данканич М.М. Права людини. Ужгород. 2003. с. 189.
70. Бистряков І.К. Сталий розвиток України: постмодернізм, простір, методологія управління. *Вісн. НАН України*. 2012. № 7. С. 47-53.
71. Боярський О. О. Становлення феноменології муніципальної людини в межах громадянського суспільства і держави. *Часопис Київського університету права*. 2020. № 2. С. 110–118.
72. Була С., Гнатюк В. Локальна демократія як фундаментальна категорія в актуалізації проявів інституціонально-правових модусів місцевого самоврядування: кореляція, формалізація та схематизація основних понять. *Вісник Львівського університету*. Серія: «Філософсько-політологічні студії». 2015. Вип. 6. С. 76–88.
73. Варшавская декларация. Итоговая декларация саммита (Варшава, 16–17 мая 2005 года). *Сайт Верховної Ради України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_716?find=1&text=%D0%B4%D0%B5%D1%86%D0%B5%D0%BD%D1%82%D1%80%D0%B0%D0%BB#w1_1

74. Верланов С. Особливості соціальних, економічних та культурних прав людини: до сучасних дискусій. *Юридична Україна*. 2005. № 9. С.11-17.
75. Витрук Н.В. Общая теория правового положения личности. М.: Норма, 2008. 448 с.
76. Влада рф звільняє Далекий Схід від населення: група ІС оновила дані щодо втрат окупантів. *Інформаційний Спротив*. URL: <https://sprotyv.info/analitica/vladar-f-zvilnya%D1%94-dalekij-shid-vid-naselennya-grupa-is-onovila-dani-shhodo-vtrat-okupantiv/>
77. Возьний К. З. Держава як суб'єкт макроекономічного регулювання. *Навчальні матеріали*. 2016. URL: <http://voz.wunu.edu.ua/wp-content/uploads/2016/03/script-48.pdf>.
78. Всемирная декларация Международного союза местных органов власти (МСМОВ) о роли женщин в местном самоуправлении (Зимбабве. 1998 г.). Участие женщин в руководстве городами. URL: <http://www.owl.ru/win/docum/un/habitat/declar.htm>
79. Всемирная хартия местного самоуправления. Проект. Найроби, 8-12 мая 2000 года. URL: www.un.org/russian/document/gadocs/25spec/crp7.doc
80. Всесвітня декларація місцевого самоврядування 1985 р. Ріо-де-Жанейро, 23-26 вересня 1985 року / Переклад з англійської Ірини Дроздовської. *Місьцеве та регіональне самоврядування України*. Вип. 1–2 (6–7). К., 1994. С. 65–69.
81. Галиахметов І. А. Права і свободи людини в системі інститутів муніципального права. *Порівняльно-аналітичне право*. 2013. № 4. С. 48–53.
82. Гендерна рівність у місцевому політичному житті та гендерна концепція у місцевій політиці в Україні. Документ до обговорення підготовлений п. Вишнею Бачановіч, консультантом з гендерної рівності за координації Департаменту співробітництва та зовнішніх відносин Секретаріату Конгресу місцевих та регіональних влад Ради Європи. Лютий 2018. 38 с.
83. Гендерний моніторинг виборів. Молодий вік для чоловіків – перевага, а для жінок – недолік. Жінки у політиці, 2 листопада 2015 р. URL: <http://vybory2012.wcu->

network.org.ua/Gendernii_monitoring_viborv_Molodii_vk_dlja_cholovkv_-_perevaga_a_dlja_zhnok_%E2%80%93_nedolk.

84. Гендерний підхід: Концепція, методологія та презентація кращих практик, Рада Європи, 2014 р., м. Страсбург, С. 41. URL: <https://rm.coe.int/1680596135>
85. Геращенко С. О. Взаємозв'язок економічної свободи, підприємництва та економічного розвитку у глобальній економіці. *Економічний вісник дніпровської політехніки*. 2019. С. 36–43.
86. Гетьман А.П. Доктрина екологічного права та законодавства України: монографія. Харків: ТОВ «Оберіг», 2019. 336 с.
87. Гетьман А.П. Організаційно-правовий механізм охорони навколишнього природного середовища. *Problems of Legality*, № 125, 2014 С.119-128.
88. Гетьман А.П., Соколова А.К., Анісімова Г.В. Правова охорона довкілля: сучасний стан та перспективи розвитку: монографія. За ред. А. П. Гетьмана. Х.: Право, 2014. 784 с.
89. Гетьманцева Н.Д. Забезпечення реалізації права на працю і захисту громадян від безробіття. *Підприємництво, господарство і право*. 2016. № 6. с. 84-89.
90. Головка С.Г., Бондаренко Д.Ю. Генеза прав і свобод людини як складових сучасної правової системи. *Повітряне і космічне право*. 2013. № 28. Том 3. С. 23.
91. Гордуновський О.М. Сутність та форми економічної свободи та її особливості в Україні. *Фінансовий простір*. 2015. № 4. С. 151-156.
92. Гостюк О. Право на працю як суб'єктивне право людини: теоретико-правовий погляд на проблему. *Підприємництво, господарство і право*. 2018. №7. С. 92–96.
93. Грובהва В. П. Система місцевого самоврядування в Україні: проблеми теорії і практики: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра юрид. наук: спец. 12.00.02 – конституційне право; муніципальне право. Харків, 2013. С. 12, 13.
94. Громовчук М.В Белов Д.М. Принцип гуманізму, як основоположний принцип побудови сучасної правової держави. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету. Серія: «Право»*. 2021 Вип. 65. С. 59.

95. Декларация о городах и других населенных пунктах в новом тысячелетии: Принята резолюцией S-25/2 специальной сессии Генеральной Ассамблеи от 9 июня 2001 года. *Сайт Верховної Ради України*. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/ru/995_849
96. Декларація Конгресу місцевих і регіональних влад Європи 6 (2023) «Роковини війни Росії проти України» (Страсбург, 21-23 березня 2023 року). *Council of Europe Office in Ukraine*. URL: <https://rm.coe.int/declaration-6-the-anniversary-of-russia-s-war-against-ukraine-ukr/1680aaab0d>
97. Декларація про право на розвиток» 1986 URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_301
98. Декларація щодо забезпечення доброго врядування на місцевому і регіональному рівнях, ухвалена на 14-й сесії Європейської Конференції міністрів держав-членів Ради Європи, відповідальних за регіональне та місцеве врядування (м. Будапешт, Угорська Республіка, 24-25 лютого 2005 року). *Досвід впровадження стандартів доброго врядування на місцевому рівні в Україні та інших європейських країнах*: збірник; В. С. Куйбіда, В. В. Толкованов. Київ, ТОВ «Поліграфічний Центр «Крамар», 2010. С. 11.
99. Дмитриев Ю. А. [Отклики]. *Государство и право*. 2003. № 1. С. 22.
100. Дмитриев Ю.А. Право на физическую свободу. *Государство и право*. 2005. № 3. С. 22.
101. Дмитриев Ю.А., Златопольский А.А. Гражданин и власть. М.: Манускрипт, 1994. 161 с.
102. Екологічна Угода Міст. Підписана з нагоди Всесвітнього Дня Довкілля проведеного в рамках Екологічної програми Організації Об'єднаних Націй 5 червня 2005 року у Сан-Франциско, Каліфорнія. *Офіційний інтернет-сайт Київської міської ради*. URL: <http://kmr.gov.ua/divinfo.asp?Id=241>
103. Екологічне право: [підруч. для студ. юрид. спец. вищ. навч. закл.]. За ред. А.П. Гетьмана. Х. Право. 2014. 432 с.

104. Економічна свобода у світі: звіт за 2016 рік / Джеймс Гвартні, Роберт Лоусон та Джошуа Хол; Інститут Фрейзера; Наук. ред. пер. з англ. О. Кілієвич. – К.: Bendukidze Free Market Center, 2017. 320 с.
105. Європейська декларація прав міст. URL: <http://www.eru.org.ua/index.php?page=1206>
106. Європейська конвенція про запобігання катуванням чи нелюдському або такому, що принижує гідність, поводженню чи покаранню: Міжнародний документ від 26.11.1987. Ратифікація від 24.01.1997, підстава 33/97-вр. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_068
107. Європейська конвенція про здійснення прав дітей: Міжнародний документ від 25.01.1996. Ратифікація від 03.08.2006, підстава 69-16. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/994_135
108. Європейська конвенція про участь іноземців у суспільному житті на місцевому рівні. Страсбург, 5 лютого 1992 року. *Сайт Верховної Ради України*. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/994_318
109. Європейська рамкова конвенція про транскордонне співробітництво між територіальними общинами або властями. Мадрид, 21 травня 1980 року. *Сайт Верховної Ради України*. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_106
110. Європейська соціальна хартія: Міжнародний документ від 18.10.1961 № ETS N 35. Редакція від 03.05.1996, підстава 994_062. URL: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/994_300
111. Європейська Хартія місцевого самоврядування м. Страсбург, 15 жовтня 1985 року.
112. Європейська хартія рівності жінок і чоловіків у житті місцевих громад, Рада Європейських муніципалітетів та регіонів, травень 2006 рік, м. Інсбрук. URL: http://www.ccre.org/docs/charte_egalite_en.pdf
113. Європейський комітет із соціальних прав публікує свої висновки щодо трудових прав [Електронний ресурс] // Офіс Ради Європи в Україні. – 2023. – Режим доступу до ресурсу: <https://www.coe.int/uk/web/kyiv/-/the-european-committee-of-social-rights-publishes-its-conclusions-on-labour-rights>.

114. Заворотченко Т.М. Конституційно-правові гарантії прав і свобод людини і громадянина в Україні : дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.02 / Т.М. Заворотченко; НАН України; Інститут держави і права ім. В.М. Корецького. К., 2002. 222 с.
115. Зайцева І. О. Конституційно-правове забезпечення статутної нормотворчості у місцевому самоврядуванні в Україні: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.02 «Конституційне право; муніципальне право». Маріуполь, 2013. С. 4.
116. Закон України «Про громадські об'єднання» від 22 березня 2012 року № 4572-VI. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*. 2013. № 1. Ст. 1.
117. Закон України «Про державну допомогу сім'ям з дітьми» від 21.11.1992 № 2811-XII; <https://zakon.rada.gov.ua/go/2811-12>
118. Закон України «Про державну реєстрацію юридичних осіб, фізичних осіб – підприємців та громадських формувань» від 15 травня 2003 року № 755-IV. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*. 2003. № 31-32. Ст. 263.
119. Закон України «Про державну службу» №889-VIII від 10 грудня 2015 року. *Відомості Верховної Ради (ВВР)*, 2016. № 4. Ст. 43.
120. Закон України «Про друковані засоби масової інформації (пресу) в Україні» від 16 листопада 1992 року № 2782-XII. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*. 1993. № 1. Ст. 1.
121. Закон України «Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування на випадок безробіття²» від 02.03.2000 № 1533-III// <https://zakon.rada.gov.ua/go/1533-14>
122. Закон України «Про зайнятість населення» <https://zakon.rada.gov.ua/go/5067-17>
123. Закон України «Про інформацію» від 2 жовтня 1992 року № 2657-XII. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*. 1992. № 48. Ст. 650.
124. Закон України «Про освіту» від 5 вересня 2017 року № 2145-VIII// <https://zakon.rada.gov.ua/go/2145-19>
125. Закон України «Про політичні партії в Україні» від 5 квітня 2001 року № 2365-III. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*. 2001. № 23. Ст. 118.

126. Закон України «Про правовий режим надзвичайного стану» від 16 березня 2000 року № 1550-III. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*. 2000. № 23. Ст. 176.
127. Закон України «Про професійні спілки, їх права та гарантії діяльності». *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*. 1999. № 45. Ст. 397.
128. Закон України «Про службу в органах місцевого самоврядування». *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*. 2001. № 33. Ст. 175.
129. Закон України «Про судоустрій і статус суддів» від 2 червня 2016 року № 1402-VIII. *Відомості Верховної Ради (ВВР)*. 2016. № 31. Ст. 545.
130. Закон України «Про телекомунікації» від 18 листопада 2003 року № 1280-IV. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*. 2004. № 12. Ст. 155.
131. Закон України Про місцеве самоврядування в Україні від 21 травня 1997 року № 280/97-ВР. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*. 1997. № 24. Ст. 170.
132. Закону України «Про звернення громадян» від 2 жовтня 1996 року № 393/96-ВР. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*. 1996. № 47. Ст. 256.
133. Застосування практики Європейського суду з прав людини при здійсненні правосуддя. *Науково методичний посібник для суддів*. Фулей Т.І. 2015.
134. Заява №4 за проміжними результатами гендерного моніторингу на місцевих виборах в Україні 25 жовтня 2020 року. *Український жіночий фонд*. URL: <https://www.uwf.org.ua/news/12053?fbclid=IwAR3vJ17n-3QC7gc3cwhIyLA9EE3tVtXD6MMqyI5-F2EMmiQY95fC0az7-14>
135. Кампо В.М. Конституція України та формування нації підприємців. *Юридична газета online*. Вип. №5 (711). 2020. URL: <https://yur-gazeta.com/publications/practice/konstytutsiine-pravo/konstituciya-ukrayini-ta-formuvannya-naciyi-pidpriemciv.html>.
136. Каракасская декларация (ООН; 14.11.1990 г.). *Сайт Верховної Ради України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_964?find=1&text=%D0%B4%D0%B5%D1%86%D0%B5%D0%BD%D1%82%D1%80%D0%B0%D0%BB#w1_2

137. Каталог юридичних позицій Конституційного Суду України (1997–2020 роки). 4.3.7. Право на мирні зібрання.
138. Керівництво з моніторингу свободи мирних зібрань. Published by the OSCE's Office for Democratic Institutions and Human Rights (ODIHR). Warsaw 2015.
139. Керівні принципи щодо бізнесу і прав людини: Реалізація Рамкової програми Організації Об'єднаних Націй «Захист, повага і засоби захисту» / Переклад: Катерина Буряковська, Юлія Разметаєва, Олена Уварова, Дмитро Філіпський. За заг. ред. Олени Уварової. Харків: Право, 2018. 80 с.
140. Кірін Р. С. Актуальні проблеми урбоекоекологічного права: монографія. Київ, Дніпро: Журфонд, 2023. 351 с.
141. Кобецька Н.Р. Екологічні права громадян України: автореф. дис. ...канд. юрид. наук. Київ, 1998. С. 6.
142. Ковальський О. В. Економічні права людини як прояв взаємовпливу права та економіки. *Актуальні проблеми держави і права*. 2014. Вип. 72. С. 90-97.
143. Ковальчук В.М. Економічна теорія. Курс лекцій. Тернопіль: ТНТУ. 2012. 326 с.
144. Кодекс адміністративного судочинства України від 6 липня 2005 року № 2747-IV. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*. 2005. № 35-36. № 37. Ст. 446.
145. Кодекс цивільного захисту України: Закон України. Відомості Верховної Ради № 34-35. 2013. ст. 458.
146. Козюбра М.І. Верховенство права і соціалізація держав. *Наукові записки НаУКМА*. 2010. Т. 103 : Юридичні науки. С. 3-8. С. 6.
147. Колодій А. М. Мультимедійний навчальний посібник Конституційне право України. *Національна академія внутрішніх справ*. Офіційний веб-портал. 2020. URL: https://arm.naiaau.kiev.ua/books/konst_pu/info/autors.html.
148. Конвенція про доступ до інформації, участь громадськості в процесі прийняття рішень та доступ до правосуддя з питань, що стосуються довкілля. Оргус, Данія, 23-25 червня 1998 року. Конвенцію ратифіковано Законом N 832-XIV (832-14) від 06.07.1999 р.

149. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 04.11.1950 р. Рада Європи. *Офіційний вісник України*. 1998. № 13.
150. Конвенція про права осіб з інвалідністю. ГА ООН, 13 грудня 2006 р. *Сайт Верховної Ради України*. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_g71/page
151. Конспект лекцій з дисципліни «Глобальна економіка» для підготовки здобувачів вищої освіти другого (магістерського) рівня економічних спеціальностей / Укл.: д.е.н., проф. Плахотнік О. О., Кам'янське, ДДТУ, 2017. 94 с.
152. Конституційне право України: навч. посібник [для підгот. до іспиту за кредитно-модульною сист. навчання]. – 2-е вид., перероб. і доп. / В. О. Боняк, В. А. Завгородній, А. В. Самотуга, Л. А. Філяніна. – Дніпро : Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2017. 293 с.
153. Конституційне право України: Навчальний посібник. Львів: ТОВ «Ліга-прес». 2014. 402 с.
154. Конституційне право України: підручник/ Авторський колектив. 8-е видання перероблене та доповнене. Ужгород, Видавничий дім «Гельветика», 2016. 476 с.
155. Конституційне право: підручник / за заг. ред. М. І. Козюбри / Ю. Г. Барабаш, О. М. Бориславська, В. М. Венгер, М. І. Козюбра, А. А. Мелешевич. Київ: Ваіте, 2021. С. 205.
156. Конституційні засади економічної системи України : монографія / В. А. Устименко, Р. А.Джабраїлов, В. М.Кампо, Р. О.Коваленко, М. В. Савчин / НАН України. Ін-т економіко-правових досліджень. Донецьк : ТОВ «Юго-Восток», 2011. 258 с.
157. Конституція України. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*. 1996. № 30, ст. 141.
158. Копенгагенская декларация о социальном развитии (ООН, 01.01.1995 р.). *Сайт Верховної Ради України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_505?find=1&text=%D0%B4%D0%B5%D1%86%D0%B5%D0%BD%D1%82%D1%80%D0%B0%D0%BB#w1_1

159. Кофман Б. Я. Роль конституційного права в забезпеченні правового статусу людини, особистості і громадянина в умовах глобалізації: питання теорії та практики: монографія. Київ: Вид-во «Людмила», 2019. 355 с.
160. Коцкулич В.В. Конституційно-правові засади підвищення рівня професійності членів суддівського корпусу. *Державотворчі процеси в Україні: реалії сьогодення*: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції, 24 квітня 2020, м. Луцьк. Ужгород: РІК-У, 2020. С. 52-55.
161. Коцкулич В.В. Місце судової гілки влади в конституційному механізмі розподілу. *Конституційно-правові академічні студії*. 2016. №2. С. 66–68.
162. Коцкулич В.В. Роль незалежності судової влади у механізмі стримувань і противаг. *Порівняльно-аналітичне право*. 2017. №6. С. 390-391.
163. Коцкулич В.В. Формування професійної правосвідомості судді та суддівського розсуду: організаційний та праксеологічний аспекти : дис. канд. юр. наук : 12.00.10. Київ. 2018. 233 с.
164. Кравцева С. Чи притягне Міжнародний суд ООН російську федерацію до міжнародно-правової відповідальності за екологічні злочини в Україні?URL:<https://law.chnu.edu.ua/vidpovidalnisti-rosii-za-ekolohichni-zlochyny-v-ukraini/>
165. Кравцева С. Чи притягне Міжнародний суд ООН російську федерацію до міжнародно-правової відповідальності за екологічні злочини в Україні?URL:<https://law.chnu.edu.ua/vidpovidalnisti-rosii-za-ekolohichni-zlochyny-v-ukraini/>
166. Краснова М.В. Проблеми компенсації шкоди за екологічним законодавством України: автореф. дис. доктора юрид. наук, спеціальності: 12.00.06. Київ, 2010. 34 с.
167. Краснова М.В., Кірін Р.С. Проблеми права екологічної безпеки: навчальний посібник. Дніпро: НГУ. 2016 р. С. 14-24.
168. Кримінальний процесуальний кодекс України від 13 квітня 2012 року № 4651-VI. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*. 2013. № 9-10. № 11-12. № 13. Ст. 88.

169. Крук В.Ю. Екологічна політика України: сучасний стан та перспективи розвитку (регіональний аспект). Актуальні проблеми державного управління: зб. наук. праць. ОРІДУ. О. 2006. Вип. 2(26). С. 264-270.
170. Крусс В.И. Личностные («соматические») права человека в конституционном и философско-правовом измерении: к постановке проблемы. *Государство и право*. 2000. № 10. С. 31.
171. Лаврик М.А., К теории соматических прав человека. *Вопросы конституционного права*. 2005 № 2. С. 23.
172. Лебедев А. В. Политические права и свободы граждан РФ (конституционно-правовое исследование). Дис.: канд. юрид. наук. 12.00.02. Челябинск, 2003. 223 с.
173. Литвиненко І. Л. Діяльність органів місцевого самоврядування по забезпеченню конституційних прав та свобод людини і громадянина: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.02. Київ, 2003. С. 3–5.
174. Лозо О.В. Правове регулювання охорони ландшафтів в Україні та Європейському Союзі: порівняльний аналіз. Автореф. дис. канд. юрид. наук, спеціальності: 12.00.06 – земельне право; аграрне право; екологічне право; природоресурсне право. Харків. 2015. 22 с.
175. Любченко П. М. Права і свободи людини у сфері місцевого самоврядування: проблеми правового регулювання та реалізації. *Конституційна реформа в Україні в сфері місцевого самоврядування: уроки від країн Вишеградської четвірки* : тези доп. та наук. повідом. учасників наук.-практ. конф. (м. Харків, 21–22 жовт. 2016 р.). Харків, 2016. С. 57–70.
176. Максимович Р.О. Нормативно-правові гарантії соціально-економічних прав і свобод людини та громадянина в Україні: теоретико-правовий аспект. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія: «Право». 2015. Вип. 35(2.1). С. 108-112.
177. Маруняк Є. О. Територіальний розвиток України в контексті виконання Угоди про асоціацію України з ЄС. *Вісник Національної академії наук України*. 2021. № 9. С. 21–28.

178. Международные акты о правах человека: сб. документов / сост. В. А. Карташкин, Е. А. Лукашева. 2-е изд., доп. М. 2002. С. 23.
179. Мельник О.В., Троп О.В. Конституційний принцип забезпечення права на захист та окремі спірні питання правового статусу захисника. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: «Право»*. 2014. Вип. 25. С.261-264.
180. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права (Міжнародний пакт ратифіковано Указом Президії Верховної Ради Української РСР N 2148-VIII (2148-08) від 19.10.73)
181. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права (Міжнародний пакт ратифіковано Указом Президії Верховної Ради Української РСР N 2148-VIII (2148-08) від 19.10.73).
182. Міжнародний семінар-практикум «Конституційні межі та обмеження прав людини в умовах війни: критерії визначення в адміністративному судочинстві» від 06.12.22. URL: <https://supreme.court.gov.ua/supreme/pres-centr/news/1354823/>
183. Наказ Міністерства будівництва, архітектури та житлово-комунального господарства України «Про затвердження Правил утримання зелених насаджень у населених пунктах України» №105 від 10 квітня 2006 р. URL:<https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/z0880-06>
184. Основи екології: підручник / Я.Б. Олійник, П.Г. Шищенко, О.П. Гавриленко. К.: Знання, 2012. 558 с.
185. Основи правознавства: навчальний посібник / за ред. С. В. Ківалова, М. П. Орзіха. Одеса: Юридична література, 2003. С. 67–68.
186. Панасюк С. А. Захист муніципальних прав громадян у Європейському суді з прав людини: реалії та перспективи. *Вісник Центральної виборчої комісії*. 2016. № 1 (33). С. 67–72.
187. Переглянута Європейська Хартія щодо участі молоді у громадському житті на місцевому та регіональному рівнях. Прийнята Конгресом місцевих та регіональних влад Ради Європи на 10-й пленарній сесії 21 травня 2003 р. *Досвід впровадження стандартів доброго врядування на місцевому рівні в Україні та*

інших європейських країнах: збірник; В. С. Куйбіда, В. В. Толкованов. Київ, ТОВ «Поліграфічний Центр «Крамар», 2010. – С. 178, 181–182.

188. Петрецька Н.І. «Конституційні та міжнародно-правові засади забезпечення екологічної безпеки в умовах війни: шляхи подолання сучасних викликів та потенційних загроз»: матеріали міжнародного круглого столу, м. Ужгород, 23 листопада 2022 р. Ужгород: Ужгородський національний університет, 2022. С.39-45.

189. Петрецька Н.І. Забезпечення права на екологічну безпеку громади під час розроблення містобудівної документації. Конституційно-правове будівництво на зламі епох: пошуки оптимальних моделей: матеріали міжнародної науково-практичної конференції, м. Ужгород, 3-4 травня 2019 р. Ужгород: Ужгородський національний університет, 2019. 310 с

190. Петрецька Н.І. Окремі питання правового закріплення стандартів безпечного середовища життєдіяльності людини в контексті права на життя та здоров'я. Конституційно-правове будівництво на зламі епох: пошуки оптимальних моделей: матеріали міжнародної науково-практичної конференції (присвяченої 30-тій річниці з дня проголошення незалежності України), м. Ужгород, 23 серпня 2021 р. Ужгород: Ужгородський національний університет, 2021. 278 с.

191. Петрецька Н.І. Правові питання щодо розуміння земель рекреаційного та водного призначення як окремих складових екологічної мережі. Закарпатські правові читання. Трансформація національних правових систем країн Центральної та Східної Європи в умовах сучасних викликів : Матеріали XIV міжнародної науково-практичної конференції, м. Ужгород, 28–29 квітня 2022 р. Ужгород: Видавничий дім «Гельветика», 2022. 424 с.

192. Петрецька Н.І., Машіка П.Ю. Проблематики методології конституціоналізму. Конституційно-правове будівництво на зламі епох: пошуки оптимальних моделей: матеріали міжнародної науково-практичної конференції, м. Ужгород, 30 червня 2023 р. Ужгород: Ужгородський національний університет, 2023. 209 с.

193. Пирога І. С., Пирога С. С. Пропорційна виборча система в одномандатних округах. *Вісник центральної виборчої комісії*. 2014. №3 (30). С. 66–71.
194. Погорілко В.Ф., Головченко В.В., Сірий М.І. Права та свободи людини і громадянина в Україні. К.: Ін Юре. 1997. 52 с.
195. Полянский В. В. Принципы советского гражданства. *Советское государство и право*. 1980. № 5. 152 с.
196. Постанова Верховної Ради України від 3 червня 2009 року N 1434-VI «Про прийняття за основу проекту Закону України про порядок організації і проведення мирних заходів».
197. Потапчук Г. В. Екологічний конституціоналізм: до питання про методологію пізнання (розуміння, визначення та дослідження). *Публічне право*. 2022. № 4 (48). С. 38–53.
198. Права людини в національному та європейському контекстах : підручник. За заг. ред. Н.І. Петрецької, Ю.М. Бисаги. Ужгород, Видавничий дім «Гельветика», 2018. 482 с.
199. Права людини та громадянське суспільство : навч. посібн. для студ. вищих навч. закладів / Б. В. Бабін, А. В. Ковбан. Одеса: Фенікс, 2014. 320 с.
200. Права человека: учебник для вузов /Отв. ред. Е.А. Лукашева. М.: Издательство НОРМА, 2004. 573 с.
201. Правове регулювання та економічні свободи і права : монографія / за ред. проф. Михайла Савчина. Ужгород : Видавництво «РІК-У», 2020. 224 с.
202. Праксеологічні аспекти формування професійної правосвідомості судді та суддівського розсуду: монографія / В.В. Коцкулич, Ю.М. Бисага, Д.М. Белов, Н.Й. Лакатош, І.М. Фаловська. Херсон: Видавничий дім «Гельветика», 2020. 220 с.
203. Про адвокатуру та адвокатську діяльність: Закон України від 07 липня 2012 року. *Відомості Верховної Ради України*. 2013. № 27.
204. Про екологічну мережу України: Закон України від 24.06.2004. № 1864-IV. *Відомості Верховної Ради України*, № 45, 2004, ст. 502.

205. Про забезпечення санітарного та епідемічного благополуччя населення: Закон України від 24.02. 1994. Відомості Верховної Ради України. 1994. № 27, ст. 218.
206. Про заборону репродуктивного клонування людини: Закон України від 14.12.2004 № 2231-IV. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/2231-15>
207. Про зону надзвичайної екологічної ситуації: Закон України. Відомості Верховної Ради України. № 42. 2000. ст. 348.
208. Про основи містобудування: Закон України № 2780-XII від 16.11.1992. Відомості Верховної Ради України, 1992. № 52. ст. 683.
209. Про Основні засади (стратегію) державної екологічної політики України на період до 2030 року: Закон України від 28.02. 2019. *Відомості Верховної Ради*, 2019, № 16. ст. 70
210. Про охорону навколишнього природного середовища: Закон України № 1264-XII від 25.06.1991. *Відомості Верховної Ради*. 1991. № 41. ст. 546.
211. Про оцінку впливу на довкілля: Закон України № 2059-VIII від 23.05.2017 р. *Відомості Верховної Ради*. 2017. № 29. ст. 315.
212. Про правовий режим воєнного стану: Закон України № 389-VIII від 12.05.2015, Відомості Верховної Ради, 2015. № 28. ст. 250.
213. Про прокуратуру: Закон України від 5 листопада 1991 року зі змінами і доповненнями. *Відомості Верховної Ради України*. 2015. № 2-3. Ст.12.
214. Про ратифікацію Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року, Першого протоколу та протоколів N 2, 4, 7 та 11 до Конвенції № 475/97-ВР від 17.07.97. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*. 1997. № 40. Ст. 263.
215. Про регулювання містобудівної діяльності: Закон України. Відомості Верховної Ради України, 2011. № 34. ст. 343.
216. Про стратегічну екологічну оцінку: Закон України № 2354-VIII від 20.03.2018 року Відомості Верховної Ради. 2018. № 16. ст.138.
217. Про судоустрій і статус суддів: Закон України. *Відомості Верховної Ради (ВВР)*. 2016. № 31. Ст. 545.

218. Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини: Закон України від 23 грудня 1997 р. *Відомості Верховної Ради України*. № 20. 1998. Ст. 99.
219. Проблеми сучасної конституціоналістики: Навчальний посібник. Вип 4. За ред. А.Р. Крусян, А.А. Єзерова. Київ: Юрінком Інтер, 2018. 268 с.
220. Провідник реформ: шість досягнень й сім невдач України з часів перемоги Майдану. VoxUkraine — це незалежна та незаангажована аналітична платформа — URL: <https://voxukraine.org/longreads/three-years-of-reforms/index-ua.html#formhttp://>.
221. Проект Закону України «Про державне регулювання генетично-інженерної діяльності та державний контроль за обігом генетично модифікованих організмів і генетично модифікованої продукції для забезпечення продовольчої безпеки» №5839 від 5.08.2021.
222. Процевський О.І. Методологічні засади трудового права: монографія. Х.: ХНАДУ. 2014. 260 с.
223. Пугачев В. П., Соловьев А. И. Введение в политологию: учеб. 4-е изд., перераб. и доп. М.: Аспект-Пресс, 2002. 479 с.
224. Рабінович П.М. Основи загальної теорії права та держави. К. 1994. 236 с.
225. Рабінович П.М. Основні права людини: загальнотеоретична характеристика. *Вісник Академії правових наук України*. 1995. №2. С. 26.
226. Рабінович П.М., Хавронюк М.І. Права людини і громадянина: навчальний посібник. Київ: Атіка, 2004. 464 с.
227. Разметаєва Ю.С. Права людини як фундаментальна цінність громадянського суспільства: до постановки питання. *Юридичний вісник*. 2006. № 1. С. 110-111.
228. Рамкова конвенція про захист національних меншин: Міжнародний документ від 01.02.1995. Ратифікація від 09.12.1997, підстава 703/97-вр. URL: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/995_055
229. Резолюція 176 (2004) про гендерний підхід на місцевому та регіональному рівнях: стратегія сприяння рівності між жінками та чоловіками в містах та регіонах. Конгрес місцевих та регіональних влад Ради Європи, 27 травня 2004 рік. URL: <https://rm.coe.int/16807191f2>

230. Резолюція 391(2015) про боротьбу із зростаючою бідністю серед жінок: відповідальність місцевих та регіональних органів влади, Конгрес Ради Європи, 21 жовтня 2015 р. URL: <https://rm.coe.int/16807199f1>
231. Резолюція 405(2016) та Пояснювальний меморандум про гендерне бюджетування, CG 31(2016)10 final, Комітет управління Конгресу місцевих та регіональних влад Ради Європи, 21 жовтня 2016 р. URL: <https://rm.coe.int/1680718ce9>
232. Рекомендація об участі и вкладе народных масс в культурную жизнь (ЮНЕСКО, Найроби, 26 ноября 1976 года). Сайт Верховної Ради України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_574?find=1&text=%D0%B4%D0%B5%D1%86%D0%B5%D0%BD%D1%82%D1%80%D0%B0%D0%BB#w1_2
233. Рекомендація 148 (2004) про гендерний підхід на місцевому та регіональному рівнях: стратегія сприяння рівності між жінками та чоловіками в містах та регіонах. Конгрес місцевих та регіональних влад Ради Європи, 27 травня 2004 рік. URL: <https://rm.coe.int/168071a54>
234. Рекомендація Конгресу місцевих і регіональних Влад Європи 280(2010) про роль місцевих і регіональних органів влади в дотриманні прав людини (переглянута) від 19 жовтня 2011 року. *Досвід децентралізації у країнах Європи*: зб. док. Пер. з іноз. мов. Заг. ред. В. Б. Гройсмана. Київ: Інститут законодавства Верховної Ради України, 2015. С. 200–202.
235. Ріо-де-Жанейрська декларація з навколишнього середовища та розвитку. Прийнята Конференцією ООН з навколишнього середовища та розвитку, Ріо-де-Жанейро, 3–14 червня 1992 року URL: https://www.un.org/documents/decl_conv/declarations/riodecl.shtml
236. Рішення Конституційного Суду України (Другий сенат) від 7 квітня 2021 року № 1-р(П)/2021 у справі за конституційною скаргою громадянина України Дяченка Олександра Миколайовича та інших громадян України щодо відповідності Конституції України (конституційності) підпункту 13 пункту 4 розділу I Закону України «Про внесення змін та визнання такими, що втратили чинність, деяких законодавчих актів України» від 28 грудня 2014 року № 76–VIII.

237. Рішення Конституційного Суду України № 8-рп/2007 від 16 жовтня 2007 року [Електронний ресурс]. 2007. URL: <https://ccu.gov.ua/docs/555>.
238. Рішення Конституційного Суду України від 01.12.2004 року № 18-рп/2004 у справі № 1-10/2004 за конституційним поданням 50 народних депутатів України щодо офіційного тлумачення окремих положень частини першої статті 4 Цивільного процесуального кодексу України (справа про охоронюваний законом інтерес). URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v018p710-04>.
239. Рішення Конституційного Суду України від 7 липня 2004 року у справі № 14-рп/2004. 2004. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/v014p710-04>.
240. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Президента України щодо офіційного тлумачення положень частин другої, третьої статті 124 Конституції України (справа щодо підвідомчості актів про призначення або звільнення посадових осіб) від 07.05.2002 р. № 8-рп/2002. *Вісник Конституційного Суду України*. 2002 р. № 2. Ст. 29.
241. Романовский Г.Б. К вопросу о праве на смерть как юридической основе легализации эвтаназии и самоубийства. Медичне право України: проблеми управління та фінансування охорони здоров'я: *Матеріали III Всеукраїнської науково-практичної конференції з медичного права (II Міжнародної науково-практичної конференції з міжнародного права) "Медичне право України: проблеми управління та фінансування охорони здоров'я" (23–24 квітня 2009р., м. Львів) / Упор. Сенюта Г. Я., Терешко Х. Я. Львів: ЛОБФ "Медицина і право", 2009. С. 233.*
242. Семра Амет. Сприяння гендерній політиці в діяльності асоціацій та органів місцевої влади. Кращі практики Співки асоціацій місцевих органів влади південно-східної Європи (NALAS) URL: https://www.auc.org.ua/sites/default/files/semra_nalas_-_gender_mainstreaming_at_local_level_upd_ukr.pdf
243. Скакун О.Ф. Теорія держави і права: *Підручник / Пер. з рос. Харків: Консум, 2001. С. 89.*

244. Смирнова С.М., Смирнов В.М., Яслик Г.В. Наукові засади управління розвитком земель рекреаційного призначення. *Економіка та держава*. № 12/2020 96. 2020. 95-99 с.
245. Сосуновський С. В. Територіальна громада: соціально-філософський аналіз: дис. ... канд. філософ. наук: спец. 09.00.03 «Соціальна філософія та філософія історії». Запоріжжя, 2021. С. 18–19.
246. Соціальна ринкова економіка: основні орієнтири для України / Представництво Фонду ім. Конрада Аденауера в Україні; під ред. проф. Р. Клапгама. Київ : Ін-т Реформ, 2006. 64 с.
247. Сталій розвиток для України. Базові документи. URL: <https://sd4ua.org/shho-take-stalij-rozvitok/bazovi-dokumenty/>
248. Стамбульська декларація по населеним пунктам. Стамбул, 14 июня 1996 г. *Сайт Верховної Ради України*. URL: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_508
249. Супрун О.В. Права людини нового покоління. *Молодіжний науковий вісник Української академії банківської справи Національного банку України*. 2013. URL: <http://www.bulletin.uabs.edu.ua/store/jur/2013/51b6c771c9c378f749bd0332e603548e.pdf>
250. Супруненко С.А., Которобай С.В., Роева О.С. Аналіз сучасних проблем публічного управління економікою крізь призму російської військової агресії проти України. *Академічні візії*. 2023. №17. URL: <https://www.academy-vision.org/index.php/av/article/view/273/252>
251. Суслова І. Участь жінок в Українській політиці. *Вісник Центральної виборчої комісії*. 2016. № 2 (34). С. 18–19.
252. Танаджі Г. Г. Видова характеристика муніципальних прав людини. *Науковий вісник Академії муніципального управління*. Серія: «Право»: зб. наук. праць. 2010. № 1. С.93.
253. Танаджі Г. Г. Проблеми розуміння феномену муніципальних прав людини. *Науковий вісник Академії муніципального управління*: зб. наук. праць. Серія: «Право». 2009. № 2. С. 90–97.

254. Теоретико-методологічні проблеми визначення юридичних гарантій забезпечення прав та законних інтересів громадян: [наукова доповідь] / керівник автор. кол. Ю.С. Шемшученко. К.: Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2010. с. 56.
255. Теорія держави і права: Навч. посібник / [А. М. Колодій, В. В. Копейчиков, С. Л. Лисенков та ін.]; за заг. ред. В. В. Копейчикова. К.: Юрінформ, 1995. 185 с.
256. Топчієв О.Г., Мальчикова Д.С. Т 58 Планування територій: Навч. посіб. Херсон: Грінь Д.С., 2014. 268 с.
257. Трачук П. А. Місцеве самоврядування в Україні у контексті конституційних та демократичних реформ: монографія. Ужгород: КП «Ужгородська міська друкарня», 2006. С. 214.
258. Турлова Ю. А., Поліщук Г. С., Козлюк Л. Г., Пенязькова О. О Злочини проти екологічної безпеки: проблемні питання систематизації. *Ядерна та радіаційна безпека*. №2(90). 2021. URL:<https://nuclear-journal.com/index.php/journal/article/download/789/624>
259. Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони. Угоду ратифіковано із заявою Законом № 1678-VII від 16.09.2014. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_011#n2280
260. Україна втратила три позиції у рейтингу економічних свобод. Проблеми традиційні – корупція та суди [Електронний ресурс] // Forbes.ua. 2022. Режим доступу до ресурсу: <https://forbes.ua/news/ukraina-vtratila-tri-pozitsii-u-reytingu-ekonomichnikh-svobod-vid-heritage-foundation-16022022-3695>.
261. Україна: Новий звіт структури ООН Жінки та організації CARE підкреслює непропорційний вплив війни на жінок та спільноти меншин (4 травня 2022 р.). Організація Об'єднаних Націй. 2022. URL: <http://surl.li/ledwe>
262. Френсіс Фукуяма про українську демократію і помилкові очікування. Радіо Свобода. 2021. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/fukuyama-ukrayina-reformy-democratiya/31085269.html>.

263. Фролов Ю. М. Економічні права і свободи людини і громадянина в Україні: автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.02 / Ю. М. Фролов; кер. роботи В. Ф. Погорілко; Нац. ун.-т «Одеська юридична академія». Одеса, 2005. 20 с.
264. Фролов Ю. М. Економічні права та свободи людини і громадянина в Україні : дис. канд. юрид. наук : спец. 12.00.02 «Конституційне право; муніципальне право» / Ю.М. Фролов; Одеська національна юридична академія. О., 2004. 212 с.
265. Функціонування судових і правоохоронних органів в умовах війни: конституційні та міжнародно-правові маркери»: матеріали міжнародного круглого столу, м. Ужгород, 27 жовтня 2022 р. Ужгород: Ужгородський національний університет, 2022. 60 с.
266. Хаос із застосуванням гендерної квоти на місцевих виборах є прямим наслідком безсистемності законодавчої роботи парламенту / ОПОРА, 1 жовтня 2015 р. URL: <http://www.oporaua.org/news/8607-haos-iz-zastosuvannjam-gendernoji-kvoty-na-miscevyh-vyborah-je-prjamym-naslidkom-bezsystemnosti-zakonodavchoji-roboty-parlamentu-opora>
267. Хилько М. І. Екологічна безпека України: Навчальний посібник. К. 2017. С. 37.
268. Хиршман О. Альберт. Интересы / О.А. Хиршман // Экономическая теория ; под ред. Дж. Итуэлла, М. Милгейта, П. Ньюмена: пер. с англ. ; науч. ред. В.С. Автономов. М.: ИНФРА-М. 2004. 931 с.
269. Хом'як І.В. Глобальні екологічні проблеми з точки зору астроекології. Науково-практичний журнал *Екологічні науки* № 6(39). С.154-157.
270. Цицик О. І. Громада в трансформаційних умовах українського суспільства: філософсько-правова рефлексія: дис. ... д-ра філософ. за спец. 081 Право. Львів, 2021. С. 21–22.
271. Час діджитальних змін: нова можливість для цифровізації українських громад. *Децентралізація.* URL: <https://decentralization.gov.ua/news/16062?fbclid=IwAR01ucB034qa4RG4wF1RoZd1vNzOutJFyZCnBc8MiY95fnLMhb7A4RswCLA>

272. Час кризи має стимулювати зусилля щодо гендерної рівності Гендерний вплив війни, клімату і соціальних криз вимагає значного та стрімкого збільшення кількості жінок у політиці, - спікери конференції [Електронний ресурс] // Європейський комітет регіонів. 2023. Режим доступу до ресурсу: <https://cor.europa.eu/en/news/Documents/cor-2023-01386-00-01-cr-tra-uk.pdf>.
273. Чорнолуцький Р.В. Нормопроектна діяльність у конституційному праві України: питання теорії та практики: монографія. Одеса: Фенікс. 2016. 360 с.
274. Шайо А. Самоограничение власти (краткий курс конституционализма). М., 1999. С. 121.
275. Шибаніц Д. М. Сучасна проблематика теорії “поколінь прав людини” в умовах європейської міждержавної інтеграції. *Науковий вісник Ужгородського національного університету : Серія: Право* / голов. ред. Ю. М. Бисага. Ужгород. 2015. Т. 1. Вип. 31. С. 59.
276. Шемшученко Ю. Екологічна конституція Землі: від ідеї до практичного втілення. *Вісник НАН України*. 2007. № 9. С. 3-7.
277. Юськів Б. М. Глобалізація і трудова міграція в Європі [Текст] : монографія / Б. М. Юськів. Рівне : видавець О. М. Зень, 2009. 476 с.

НОТАТКИ

НОТАТКИ

НОТАТКИ

НОТАТКИ

Наукове видання

**КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ
ПРАВ І СВОБОД ГРОМАДЯН В УКРАЇНІ**

Колективна монографія

За редакцією:

І.С. Пирого, Ю.М. Бисаги,

У авторській редакції

Верстка – Пирого І.С.

Дизайн обкладинки – Бисаги Ю.М., Пирого І.С., Продан В.І.

Формат 60x84 1/16. Обсяг 27,25 ум. друк. арк., 27,25 обл.-вид. арк.

Наклад 300 пр. Зам. 114. Виготовлювач – Вежа-Друк

(м. Луцьк, вул. Шопена, 12, тел. 38 066 936 25 49).

Свідоцтво Держ. Комітету телебачення та раіомовлення України

ДК № 4607 від 30.08.2013 р.